

В. І. МАСАЛЬСЬКИЙ, Н. Ю. БЕЛКОВА,
О. В. БЕЛКОВ, Г. В. МИШЕЧКІН

Історія України у питаннях та відповідях:

навчальний посібник з підготовки
до модульного контролю знань
студентів неісторичного фаху

Донецьк-2009

УДК 94(477)(076)
ББК ТЗ(4УКР)я73
І 907

Рецензенти:

Л.О. Зашкільняк,
Доктор історичних наук, професор,
Іститут українознавства ім. І.Крип'якевича
НАН України (м. Львів)

Ю.І. Поп,
доктор історичних наук, професор
Вінницького державного педагогічного університету
ім. Михайла Коцюбинського

П.М. Тригуб
Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
міжнародних відносин, історії та філософії Миколаївського
державного гуманітарного університету ім. Петра Могили

І 907 Масальський В.І., Белікова Н.Ю., Беліков О.В., Мишечкін Г.В.
Історія України у питаннях та відповідях: Навч. посібник
з підготовки до модульного контролю знань студентів неісторичного фаху / Заг. ред. В.І. Масальського. — Донецьк: «Донецчина», 2009. — 400 с.

ISBN 978-966-556-897-1

У навчальному посібнику з позицій сьогодення викладається історія України за оригінальною методикою, у формі тезових відповідей на 120 систематизованих конкретних питань згідно з навчальною програмою курсу, починаючи з найдавніших часів і до сучасності. З кожної теми представлені оригінальні кольорові мапи, контрольні тести і завдання, тлумачення нових термінів і понять, іменний і термінологічний покажчики, списки джерел та літератури, включаючи найновіші видання.

Призначений студентам вищих навчальних закладів та всім, хто цікавиться історією українського народу.

ISBN 978-966-556-897-1

© В. І. Масальський, Н. Ю. Белікова,
О. В. Беліков, Г. В. Мишечкін, 2009

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	9
<i>Об'єкт, предмет і завдання курсу «Історія України», характеристика джерел та літератури</i>	13

Тема 1.

Давня історія України (I млн. років до н.е. – IX ст. н.е.)

1.1. Кам'яний вік на території України	16
1.2. Енеоліт: трипільська культура на українських землях	19
1.3. Бронзова доба на землях України	22
1.4. Кочові племена на території України (доба заліза): киммерійці	25
1.5. Кочові племена на території України (доба заліза): скіфи	27
1.6. Кочові племена на території України (доба заліза): сармати	30
1.7. Землероби лісостепу України у ранню залізну добу	32
1.8. Грецькі міста-держави Північного Причорномор'я	34
1.9. Основні концепції походження та розселення слов'ян	37
1.10. Східні слов'яни у IV-IX ст.: історія, побут, звичаї та традиції	39
1.11. Східнослов'янське язичництво	42
<i>Мана 1. Східні слов'яни у VIII – IX століттях</i>	44
<i>Матеріали із закріплення теми 1</i>	45

Тема 2.

Давньоруський період української історії (IX – 40-і роки XIV ст.)

2.1. Теорії утворення держави «Київська Русь»	47
2.2. Діяльність перших київських князів (Олега, Ігора, Ольги, Святослава)	50
2.3. Діяльність київського князя Володимира Великого	52
2.4. Прийняття християнства на Русі та його значення	54
2.5. Основні напрямки діяльності князя Ярослава Мудрого	56
2.6. Київська Русь та кочові народи степу (хозари, печеніги, половці)	58
2.7. Соціально-економічний розвиток Київської Русі	61
2.8. Політичний устрій та соціально-класова структура Київської Русі	64
2.9. Культура Київської Русі	66
2.10. Феодальна роздробленість Київської Русі, її причини і наслідки ...	69
2.11. Головна ідея «Слова о полку Ігоревім» та шляхи її реалізації	71
2.12. Навала монголо-татар на землі Київської Русі в XIII ст. та її наслідки	73
2.13. Галицько-Волинське князівство в XII – першій половині XIV ст.ст. і його значення в історії України	76
2.14. Данило Галицький – «найсвітліший король Русі»	79
<i>Мана 2. Київська держава за князів Володимира та Ярослава (980-1054 рр.)</i>	82
<i>Матеріали із закріплення теми 2</i>	83

Тема 3.

Литовсько-Польська доба в історії України (40-і роки XIV ст. – середина XVII ст.)

3.1. Причини і наслідки захоплення українських земель Польщею в середині XIV ст.	85
3.2. Українські землі у складі Великого Князівства Литовського	87
3.3. Люблінська унія та її наслідки для українського народу	89
3.4. Берестейська церковна унія та її наслідки для українського народу	91
3.5. Відродження православної церкви в Речі Посполитій у першій третині XVII століття.....	94
3.6. Виникнення українського козацтва і його роль в історії України XV – першій половині XVII ст.	96
3.7. Запорозька Січ: устрій, побут, звичаї і традиції	99
3.8. Реєстрове козацтво в історії України	102
3.9. Козацько-селянські повстання проти польсько-шляхетського гноту наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.	105
3.10. Розвиток української культури в XVI – першій половині XVII століття	108
3.11. Острозька академія	111
3.12. Видатні особистості української історії польсько-литовської доби	113
<i>Мана 3. Українські землі у складі Великого Князівства Литовського та королівства Польського (середина XIV – друга половина XVI ст.) .....</i>	<i>116</i>
<i>Матеріали із закріплення теми 3 .....</i>	<i>117</i>

Тема 4.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького. Землі України у другій пол. XVII-XVIII ст.

4.1. Причини, передумови, мета і рушійні сили визвольної війни українського народу середини XVII ст.	119
4.2. Основні події визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького	122
4.3. Утворення української держави Війська Запорозького	125
4.4. Б.Хмельницький як видатний полководець, державний діяч і дипломат	128
4.5. Переяславська Рада і українсько-московський договір 1654 р.	131
4.6. Руїна. Поділ України на Лівобережну і Правобережну	134
4.7. Суспільно-політичний лад і соціально-економічне становище Гетьманщини в другій половині XVII ст.	137
4.8. Роль і місце гетьмана П. Дорошенка в спробах об'єднання українських земель	140
4.9. Діяльність гетьмана І.Мазепи. Спроба досягнення державної незалежності України	143

4.10. Постаць І.С.Мазепи як одна з найбільш неоднозначних постатей вітчизняної історії	146
4.11. Посилення наступу російського царизму на українську автономію в першій половині XVIII ст.	149
4.12. Остаточна ліквідація української державності в другій половині XVIII ст.	152
4.13. Соціально-економічний і політичний стан українських земель під владою Польщі в XVIII ст. Гайдамацький рух. Коліївщина ...	155
4.14. Поділи Польщі та їх наслідки для України	158
<i>Мана 4. Козацька держава за гетьмана Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) .....</i>	<i>161</i>
<i>Матеріали із закріплення теми 4 .....</i>	<i>162</i>

Тема 5.

Українські землі у складі російської та австрійської імперій

5.1. Соціально-економічний і політичний стан України в складі Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.	164
5.2. Соціально-економічний і політичний стан українських земель у складі Австрії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)	167
5.3. Декабристський рух в Україні	170
5.4. Національно-культурне відродження України у складі Росії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)	173
5.5. Початок національно-культурного відродження на українських землях у складі Австрії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.ст.)	176
5.6. Кирило-Мефодіївське братство і його роль в українському національному відродженні	178
5.7. Реформи 60-70-х років XIX ст. у Російській імперії та їх наслідки для України	181
5.8. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.	184
5.9. Громадівський рух в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.	186
5.10. Народницький рух в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст.	189
5.11. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.	192
5.12. Розвиток української культури у другій половині XIX ст.	195
5.13. Формування та діяльність політичних партій в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)	198
5.14. Причини, передумови, характер і рушійні сили революції 1905-1907 рр. в Російській імперії	201

5.15. Революційні події 1905-1907 рр. та їх наслідки для України	204
5.16. Державна Дума царської Росії та українське питання	207
5.17. Столипінська аграрна реформа та її наслідки для України	209
5.18. Українські землі в роки першої світової війни	212
5.19. Видатні особистості української історії імперської доби	215
<i>Мана 5. Українські землі наприкінці XVIII – у XIX столітті</i>	218
<i>Матеріали із закріплення теми 5</i>	219

Тема 6.

Україна у добу революції (1917-1920 рр.)

6.1. Лютнева революція в Росії. Створення української Центральної Ради	221
6.2. Універсали Центральної Ради: від автономії до незалежності України	224
6.3. Взаємовідносини між радянською Росією і Центральною Радою України (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.)	227
6.4. Причини поразки Центральної Ради та її місце в історії України	230
6.5. Українська держава Павла Скоропадського	232
6.6. М.Грушевський – вчений, політик, державний діяч	235
6.7. Директорія УНР, її внутрішня і зовнішня політика	238
6.8. Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР) і її місце в історії України	241
6.9. Проголошення і утвердження радянської влади в Україні (грудень 1917 – 1920 рр.). Політика воєнного комунізму в Україні	244
6.10. Селянський повстанський рух опору в центральній та південній Україні. Махновщина	247
<i>Мана 6. Українські землі у 1917-1921 рр.</i>	250
<i>Матеріали із закріплення теми 6</i>	251

Тема 7.

Україна у передвоєнні роки та в період другої світової війни

7.1. Нова економічна політика та її здійснення в Україні	253
7.2. Вхідження України в СРСР	256
7.3. Індустріалізація в радянській Україні (1925-1941)	259
7.4. Причини, сутність і наслідки колективізації сільського господарства в Україні. Голод 1932-1933 рр.	262
7.5. Політика коренізації. Українізація та її наслідки	265
7.6. Становлення тоталітарного режиму в СРСР та репресії в Україні (кінець 20-х-30-ті роки)	268
7.7. Розвиток культури в Україні в 20-30-ті роки ХХ ст.	271
7.8. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період	274

7.9. Виникнення ОУН. Діяльність у передвоєнний час	277
7.10. Українське питання в міжнародній політиці напередодні і на початку другої світової війни. Входження західноукраїнських земель в УРСР	280
7.11. Початковий період Великої Вітчизняної війни на території України	283
7.12. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр.	286
7.13. Радянський партизанський рух і підпілля на окупованій території України	289
7.14. Діяльність ОУН в роки другої світової війни та її оцінка в українській історичній літературі.....	292
7.15. Визволення Радянською Армією України від фашистських загарбників. Внесок українського народу в перемогу над фашизмом	295
<i>Мана 7. Українські землі у 1921-1945 рр.</i>	298
<i>Матеріали із закріплення теми 7</i>	299

Тема 8.

Україна в 1945-1991 роках

8.1. Відбудова і подальший розвиток народного господарства України в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст.	301
8.2. Радянізація західних областей України в післявоєнний період. Збройна боротьба ОУН-УПА проти радянської влади. Операція «Вісла»	304
8.3. Ліквідація греко-католицької церкви в західній Україні у 40-х роках ХХ ст.	307
8.4. Наступ сталінізму в ідеології і культурі в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст.	310
8.5. Лібералізація суспільно-політичного життя в період хрущовської «відлиги»	313
8.6. Соціально-економічні реформи М.Хрущова та їх значення для України	316
8.7. Дисидентський рух в Україні (60-і – середина 80-х років ХХ ст.)	319
8.8. Наростання негативних явищ у житті українського суспільства (1965-1985 роки).....	322
8.9. Розвиток культури в Україні в 60-80-х роках ХХ ст.	325
8.10. Загострення екологічних проблем у 70-80-х роках. Чорнобильська катастрофа	328
8.11. Перебудова в СРСР і Україна (квітень 1985 – серпень 1991 рр.)	331
<i>Мана 8. Український рух опору (1941-1948 рр.)</i>	334
<i>Матеріали із закріплення теми 8</i>	335

Тема 9.

Україна в умовах розбудови незалежності

9.1. Досягнення Україною державної незалежності. Розпад СРСР. Утворення СНД	337
9.2. Основні напрямки державного будівництва незалежної України. Вибори Президента України у 2004 р. і Верховної Ради України у 2007 р.	340
9.3. Становлення владних структур у незалежній Україні	343
9.4. Прийняття нової Конституції України та її основні положення	346
9.5. Державна символіка України, її історичне походження та значення	349
9.6. Становлення і розвиток багатопартійності в незалежній Україні	352
9.7. Соціально-економічні процеси в умовах незалежності України ...	355
9.8. Мета, принципи, основні напрямки зовнішньої політики України	358
9.9. Розвиток культури України на сучасному етапі	361
9.10. Розвиток освіти і науки в незалежній Україні	364
9.11. Етнонаціональна політика незалежної України	367
9.12. Релігійна ситуація в незалежній Україні	370
9.13. Українська діаспора	373
9.14. Місце України у сучасному геополітичному просторі	376
<i>Мана 9. Україна в умовах розбудови державної незалежності</i>	379
<i>Матеріали із закріплення теми 9</i>	380
Хронологічна таблиця з історико-політичного формування сучасної території України за свою 1000-літню історію (від Київської Русі)	382
Предметний покажчик	385
Іменний покажчик	390
Перевірте свої відповіді на тестові завдання	392
Загальний список використаних і рекомендованих студентам джерел і літератури	393

ПЕРЕДМОВА

*Історія як наука архаїчна,
але мудрість її довічна.*

(авт.)

У системі сучасної освіти особливе місце належить нормативній навчальній дисципліні «**Історія України**», оскільки професійний і інтелектуальний рівень людини визначається не лише глибокими спеціальними знаннями, уміннями і навичками, а й високими якостями свідомого, добре вихованого громадянина і патріота своєї Вітчизни.

Античні мислителі стверджували, що «...*історія є вчителькою життя*», і радили любити її як свою родину та батьківщину, і безперечно мали в тому рацію. любити свою Батьківщину можна по-різному: **сліпо**, тобто за те, що ти саме тут народився і мешкаєш, чи **свідомо**, коли ти дізнався про історію і шануєш її, починаючи з історії свого роду, своїх батьків, друзів, знайомих і просто людей, з ким вчився, працюєш, спілкуєшся, живеш поруч. Нарешті, знаєш і шануєш історію своєї держави і коли не тільки пам'ятаєш про кращі вікові історичні норми, правила, звичаї і традиції, а й намагаєшся їх дотримуватися у своєму повсякденному житті, розвивати, вдосконалювати, зберігати та прищеплювати іншим. Отже, йдеться про формування обов'язкової **історичної культури кожної людини**, без якої не може відбутися людина інтелігентна, людина – особистість у високому сенсі. Будь-яка людина, як правило, починається і стає особистістю настільки, наскільки вона досконало ознайомилася і знає своє минуле, тобто свою історію. Бо кожна людина по-одиноці створює свою особисту історію, а всі люди разом – історію своєї держави та всього світу.

З вищевикладеного випливає, що історія України – це більше, ніж навчальний предмет. Вона є виключно актуальною і потужною наукою, яка безпосередньо впливає і формує індивідуальні і національні світогляди, а також є складовим чинником виховання загальної культури кожної окремої людини і суспільства загалом. Зазначені якості набувають особливого значення, коли йдеться про молоде покоління і, зокрема, студентство. «*Історія, – як підкреслюється в одному з античних висловлювань, – добуває для юності мудрість старості*».*

З переходом України на початку 90-х років ХХ ст. до самостійного розвитку нашим співвітчизникам відкрилися нові можливості щодо отримання і опанування історичних знань. Вистраждане багатівкове і

---

* Цит. за Литвин В.М., Смолій В.А., Шпакуватий М.І. Ілюстрована історія України. – К.: Альтернативи, 2001. – С.3.

оптимістичне бажання народу України нарешті пізнати свою **дійсну** історію – здавна надихалося багаточисельними афоризмами, висловлюваннями, приказками тощо, створеними у різні часи: мудрецами античності, середньовіччя, нової історії та нашими сучасниками. Їх діапазон різноманітний: від серйозних і повчальних до гумористичних. Ось лише деякі з них: *«Хто не замислюється над далекими труднощами, того чекають близькі неприємності»* (Конфуцій); *«Історія – це нескінченна п'єса, яку грають нові і нові покоління»* (укр. радіо, 2008 р.); *«Історичні праці є корисними вже тому, що вчать нас сумніватися у тому, що викладено, і продовжити пошук істини»* (авт.); *«Факти історії педантичні і буденні, але висновки її – доречні і сьогodenні»* (авт.); *«Правдива любов історика до своєї Вітчизни виявляється лише у суворій правді до історії»* (М.І.Костомаров); *«Шанувати історію – не значить ретушувати»* (авт.).

У процесі розбудови Української держави в 90-х роках ХХ ст. з'явилося чимало фундаментальних історичних досліджень, де об'єктивно і неупереджено висвітлювалися сторінки минувшини і сучасність. Поряд з тим написано і надруковано чимало суб'єктивних праць з української історії, підготовлено і захищено значну кількість магістерських, кандидатських і докторських дисертацій з малоактуальних, штучно вигаданих, до того ще і заполітизованих історичних тем. Подібні праці, на жаль, ще зустрічаються і нині, що стає серйозною підставою щодо їх аналізу за давно існуючими і новоствореними афоризмами, висловлюваннями тощо. Найбільш характерними серед них є такі: *«Написану історію можна фальшувати скільки завгодно, але реальне життя, яке витікає із дійсної історії, сфальшувати неможливо»* (В.Липинський); *«Правда історії завжди одна, але у деяких істориків вона своя»* (авт.); *«Таке враження, що у нашій українській колимазі – жодного справного колеса історії»* («Панорама», 2006 р.); *«В Україні історичне минуле підносить не менше сюрпризів, ніж майбутнє»* (з преси); *«Нерідко історія пишеться за принципом – а як пану треба?»* (авт.); *«Брехливих істориків доцільно страчувати як фальшивомонетників»* (Сервантес Сааведра).

За якими ж принципами і з якою метою створено навчальний посібник, який ви взяли в руки, шановний читачу?

Перш за все треба відзначити, що після проголошення незалежності України вітчизняними істориками та політичними діячами було переглянуто чимало сторінок української історії, по-новому оцінено і політичні явища та події, і діяльність провідних представників минулого. З'явилися ґрунтовні наукові дослідження з різних проблем вітчизняної історії. І, як наслідок, ми нині маємо чималу кількість підручників і навчальних посібників (принаймні понад два десятки), у яких по-різному викладено історію нашої країни. Більшість з них об'єктивно, з сучасних методоло-

гічних позицій висвітлює пройдений українським народом історичний шлях. Але є і такі, де фактичний матеріал викладено вкрай схематично, стисло, неповно, або навпаки, багатослівно, коли дуже докладно висвітлені другорядні події, а зроблені в них висновки або не враховують усього спектру історичних фактів, або не витікають з викладеного в них матеріалу.

Вказані та інші обставини значною мірою ускладнюють процес підготовки студентів до задачі підсумкового контролю знань, що відбувається в університеті у формі екзамену або заліку. Нерідко навіть добре підготовленим студентам важко узагальнити отриману з багатьох підручників і посібників різноманітну, навіть протилежну інформацію, і особливо скласти лаконічні, логічні, повні і вірні відповіді на конкретні питання з навчального курсу «Історія України».

Виходячи з вищевикладеного, автори навчального посібника поставили за мету **надати практичну допомогу студентам на завершальному етапі вивчення історії України** – у процесі їх підготовки до складання модульного і підсумкового контролю знань, як це і передбачено навчальним процесом згідно з вимогами Болонської системи освіти.

На сторінки цього навчального посібника, звичайно ж, перенесено не всю історію України. У ньому зроблено спробу відібрати найпоказовіші і найважливіші події, сформулювати їх у формі конкретних і часто проблемних питань і дати відповідну коротку узагальнюючу інформацію – відповідь з урахуванням різноманітних трактувань, точок зору і методологічних підходів (про що йшлося вище) та сформулювати відповідні висновки.

Хронологічно посібник охоплює курс історії України від найдавніших часів до сьогодення. У ньому на базі численних історичних джерел та узагальнення кращих здобутків історіографії осмислюються головні проблеми вітчизняної історії. Автори прагнули відкинути застарілі або нав'язані суспільству заангажовані концепції історії України. При цьому головну увагу приділено історії українського національно-визвольного руху та історії української державності.

У посібнику використано також останні досягнення суміжних з історією наук (філософії, соціології, політології, економічної теорії, етнографії, культурології тощо). У низці випадків при викладенні матеріалу даються історіографічні огляди складних або суперечливих питань, висловлюються авторські точки зору. Автори намагались уникнути категоричної однозначності суджень щодо драматичних сторінок нашої історії, прагнучи осмислити їх у контексті часу.

Матеріал посібника скомпоновано за тематико-хронологічним принципом у **IX темах**, згідно з певними періодами історії України. Основою запропонованої періодизації курсу є суспільно-політична проблематика,

у тому числі політичні, соціально-економічні та етнокультурні зміни у розвитку українського суспільства на сучасному етапі. Своєрідність структурної побудови посібника полягає у тому, що поряд з традиційною тематикою зміст усіх викладених матеріалів насичено новими фактами, а також виділено і розтлумачено зміст нових понять і термінів, що мусить полегшити сприйняття і розуміння поданого матеріалу. Крім того, після кожної відповіді на поставлені питання пропонуються списки джерел та літератури, рекомендованих для поглибленого вивчення розглядуваного питання, вказані конкретні сторінки для читання, а також адреси відповідних сайтів Інтернету, де розміщено цю літературу.

Особливістю навчального посібника є також те, що в ньому використовується значний краєзнавчий матеріал про роль Донбасу та його людей на різних етапах історичного розвитку України.

Посібник логічно завершено повним списком джерел і літератури, які було використано при його створенні, що дає можливість всім, хто зацікавиться більш глибокими знаннями з будь-якого питання, швидко віднайти його.

Отже, запропонований навчальний посібник без сумніву стане чудовою підмогою студентам у процесі їхньої підготовки і здачі модульного контролю, заліку або екзамену з навчального курсу «Історія України».

Книга «Історія України: навчальний посібник з підготовки до модульного контролю знань студентів неісторичного фаху» підготовлена авторським колективом висококваліфікованих викладачів трьох вищих навчальних закладів Донбасу: кандидата історичних наук, професора кафедри історії слов'ян Донецького національного університету з 36-річним стажем викладання історії **Масальського Василя Івановича** (керівник) та його учнів — колишніх аспірантів, нині кандидатів історичних наук, доцентів: **Белікова Олександра Володимировича** (Донецький інститут штучного інтелекту); **Белікової Наталі Юріївни** (Донецький національний університет); **Мишечкіна Геннадія Валерійовича** (Донецький інститут туристичного бізнесу) і розрахована у першу чергу для студентів цих ВНЗ. Посібник відповідає типовій навчальній програмі курсу, яку затверджено Міністерством освіти і науки України.

Сподіваємося, що сумлінне студіювання цієї праці, багатьом додасть знань, нагадає призабуте, відкриє обшир нового, сприятиме вихованню і підготовці студентської молоді до успішного майбутнього.

Щасти на тому шляху!

*Від авторів —
професор кафедри історії слов'ян ДонНУ,
академік Української Технологічної академії,
Василь Іванович МАСАЛЬСЬКИЙ*

ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ», ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Об'єктом курсу історії України є історія суспільного життя на території сучасної України з найдавніших часів до сьогодення.

Предметом історії України є закономірності виникнення й розвитку політичного, економічного, соціального, культурного і духовного життя народу України.

Завданнями курсу історії України є: вивчення конкретних фактів, подій, явищ; визначення причинно-наслідкових зв'язків між ними; виявлення основних етапів історичного розвитку України; дослідження досягнень матеріальної та духовної культури народів, що мешкали та мешкають на її території; оцінка діяльності видатних особистостей тощо.

Періодизація історії України:

- 1) давня історія України: з найдавніших часів до IX ст.;
- 2) князівський період: IX – 40-і роки XIV ст.;
- 3) литовсько-польський період: 40-і роки XIV – середина XVII ст.;
- 4) козацько-гетьманський період: середина XVII ст. – 1764 р.;
- 5) імперський період: 1764–1917 рр.;
- 6) революційний період: 1917–1920 рр.;
- 7) радянський період: 1920–1991 рр.;
- 8) період незалежності – з 1991 р.

Історичні джерела та література з історії України.

При вивченні минулого необхідно чітко розрізнити поняття «історичне джерело» й «історична література». Джерело – це носій історичної інформації, що відображає певний бік людського життя, воно містить безпосередні сліди історичних процесів і подій. Історична література є наслідком наукової творчості істориків, результатом їх розумової діяльності.

Типи джерел з історії України:

- археологічні (ширше – матеріальні) – важливість цих джерел особливо велика в дописемний період історії України. До них відносяться предмети побуту, зброя, одяг, збіжжя, залишки жител, поселення, поховання та багато чого іншого, що виявляють археологи при розкопках. У більш широкому сенсі до матеріальних джерел відносяться речі й неархеологічного походження (архітектурні споруди, книги, меблі тощо);

- *етнографічні* – особливості побуту, культури, звичаїв того чи іншого народу (можуть бути речовими, письмовими, усними). Умовно до цього ж типу можна віднести фольклор;

- *лінгвістичні* – передусім, це дані з історії розвитку мови (мовні запозичення свідчать про співіснування певних народів протягом часу, наприклад, слова «піп», «хрест» – прийшли в українську чи російську

мову з готської, «собака», «бог», корінь «Дон» у назвах річок – Дунай, Донець, Дніпро тощо – зі скіфської);

- фоно-, фото-, кіно-, відео документи;
- найбільш інформативними є письмові джерела.

Види письмових джерел:

а) літописи (наприклад, XII ст. – «Повість минулих літ»; XIV-XVI ст.ст. – «Короткий Київський літопис» і «Літопис Биховця»; XVI-XVII ст.ст. – Густинський, Львівський, Острозький літописи; XVII-XVIII ст.ст. – козацько-старшинські літописи Самовидця, Граб'янки і Величка та інші);

б) актові документи (грамоти, протоколи, накази, універсали, збірки законів – «Руська правда», Литовські статuti, Конституція України тощо;

в) документи особистого походження (щоденники, листи, спогади – наприклад, листування Б.Хмельницького з російським царем Олексієм Михайловичем або щоденник П.Д.Апостола);

г) літературні та публіцистичні твори, наукові твори давніх авторів (наприклад, «Слово о полку Ігоревім», «Історія Геродота»;

д) статистичні дані (переписи населення);

е) ненаукова періодика, тобто газети та журнали (наприклад, «Голос України» або «Донецкий кряж»);

є) інтернет-сайти (наприклад, офіційний сайт Української православної церкви).

До речі, слід підкреслити, що в Інтернет-ресурсах можна знайти практично усі різновиди письмових джерел, а також історичну літературу.

Наукове вивчення історії України почалося в XIX столітті. Першим українським професійним істориком вважається Д.Бантиш-Каменський («Історія Малої Росії», 1822 р.). Автором багатьох історичних праць був перший ректор Київського університету М.Максимович, який започаткував так званий народницький напрям в українській історіографії. Видатним істориком й продовжувачем народницького напрямку був М. Костомаров (серед його чисельних робіт – «Богдан Хмельницький», «Мазепа», «Русская история в жизнеописаниях ее важнейших деятелей»).

Засновником Київської історичної школи був професор Київського університету В.Антонович, чії наукові інтереси були зосереджені на історії Правобережжя, козацтва, гайдамаччини, шляхетства (автор понад 300 праць з історії, археології й етнографії України, в тому числі «Про походження козацтва», «Про гайдамацтво», «Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії»). З цієї школи вийшли видатні українські історики XX століття: Д. Багалій (понад сто розвідок з історії Лівобереж-

ної України та Слобожанщини, серед яких «Украинская старина», «Історія Слобідської України»), Д. Яворницький («Історія запорозьких козаків»), О.Єфименко («Історія України та її народу»), Д. Дорошенко («Нарис історії України»), Н. Полонська-Василенко («Історія України»), В.Липинський (засновник «державницького» напрямку в українській історіографії, серед робіт – «Україна на переломі 1657-1659»), М. Грушевський (автор 1800 статей з історії, етнографії, археології, літератури, кількох загальних курсів історії України: «Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України», «Історія України-Русі» в одинадцяти томах, творець цілісної концепції українського історичного процесу та власної історичної школи).

Серед українських істориків радянської доби необхідно згадати передусім І. Крип'якевича («Богдан Хмельницький», «Галицько-Волинське князівство»), В. Голобуцького («Запорожское казачество»), М. Брайчевського («Походження Русі», «Утверждение христианства на Руси»). Серед авторів, що досить плідно працюють у сучасній Україні (хоча багато з них розпочали творчу діяльність ще раніше, у радянський час): Я.Ісаєвич, П.Толочко, М. Котляр, В. Баран, В. Верстюк, С. Кульчицький, В.Смолій, В.Степанков, О.Реєнт, О.Гуржій, Н. Яковенко, Ю.Шапал, А.Слюсаренко і багато інших.

Нові терміни і поняття

Періодизація історії – поділ історичного процесу на великі проміжки часу, які характеризуються важливими змінами в житті суспільства, у розвитку господарства, суспільно-політичних форм, релігії, мистецтва тощо. Залежно від методології підходів існують різні схеми періодизації.

Етнографія (від грец. «етнос» – народ та «графос» – опис) – народознавство, наука, що вивчає побутові та культурні особливості народів світу, проблеми їх походження, розселення та культурно-історичних взаємин.

Лінгвістика (від лат. «лінгва» – мова) – мовознавство, наука про загальні закони будови, розвитку та функціонування людської мови.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 7-9.

2. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина. – К.: Знання, 2006. – С. 8-24.

3. Історія України: Навчальний посібник / М.Кузьменко, Н.Белікова, О.Беліков. – Севастополь: Вебер, 2003. – С. 3-4.

Тема 1. ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(I млн. років до н.е. – IX ст. н.е.)

1.1. КАМ'ЯНИЙ ВІК НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Найдавніша історія людства вивчається передусім за даними археології та ділиться вченими на кілька епох залежно від змін археологічних культур.

Першою епохою був палеоліт – давній кам'яний вік (від грец. «палайос» – стародавній і «літос» – камінь). Палеоліт в Україні умовно ділиться на ранній (близько 1 млн. – 150 тис. років тому), середній (150 тис. – 40-35 тис.) і пізній (40-35 тис. – 10 тис.).

Предки людини – археоантропи (пітекантропи) з'являються на території України в ранньому палеоліті – приблизно 890 тис. років назад. Це доведено розкопками стоянок на Закарпатті (біля с. Королеве), у Донбасі (біля м. Амвросіївка), на Дністрі (с. Лука-Врублевецька). Тут археологами знайдено ручні рубила, скребла, колуни. Пітекантропи жили невеликими групами (первісне людське стадо, що базувалося на кровній спорідненості та групових формах шлюбу), пересувалися з місця на місце у пошуках їжі (збиральництво, випадкове полювання, канібалізм).

У часи середнього палеоліту первісні люди продовжували заселяти Україну. Чергове зледеніння спонукало людей пристосовуватися до нових умов, використовувати вогонь, який вони вже вміли добувати, інтенсивно заселяти печери, створювати штучні житла (круглі в плані, з каркасом, що обкладався кістками мамонтів й покривався шкурами). Ускладнювалися засоби праці: з'явилися гостроконечники, дротики тощо. Основним заняттям ставало спеціалізоване полювання (на мамонтів, зубрів, коней, печерних ведмедів). Змінився антропологічний вигляд пралюдини – з'являється палеоантроп (неандерталець), більш досконала у порівнянні з пітекантропом істота. Найдавніші стоянки та рештки неандертальців знайдені у печерах Кіік-Коба та у с.Старосілля (Крим), біля с.Антонівки на Донеччині, с.Молодова на Дністрі тощо (понад 50 пам'яток). Первісне людське стадо та групові форми шлюбу зберігаються, але поступово еволюціонують у напрямку формування родової організації та виникнення парної сім'ї. У цю добу з'явилися елементи абстрактного мислення, зароджуються релігія (перші поховання за певним обрядом) та мистецтво.

Докорінно змінилося життя на території України під час пізнього палеоліту з наступом льодовика й різким похолоданням. На зміну неандертальцю прийшов неантроп (кроманьйонець) – людина сучасного фізичного типу, *Homo sapiens* (людина розумна). Всього в Україні вияв-

лено понад 500 житлових пам'яток пізньопалеолітичного періоду (с.Мізін на Дісні, с.Межиріч на Канівщині). Знаряддя праці вдосконалювалися, поряд із кам'яними людина широко вживала кістяні, рогові та складні знаряддя – гарпуни, наконечники списів, шевські голки тощо, виникають нові техніки обробки каменю – розколювання, ретушування, розпилювання, шліфування. Провідним способом добування їжі було розвинуте спеціалізоване мисливство, доповнюване збиральництвом та рибальством. Неподалік від міграційних шляхів великих тварин (передусім мамонтів) виникали сезонні та постійні поселення. Людина заселила майже всю територію сучасної України. Первісне людське стадо поступилося місцем родовій общині. Рід став основою суспільної організації, він об'єднував родичів за материнською лінією (матріархат). На зміну невпорядкованим *ендогамним* статевим відносинам приходить *екзогамний шлюб* (поступово формується парна сім'я). У період пізнього палеоліту розвиваються первісні форми релігії (*тотемізм, анімізм, фетишизм, магія*), музичне (знахідки флейт, ударних інструментів), прикладне та образотворче мистецтво (оздоблені прикраси, печерний живопис, «палеолітичні Венери»).

Суттєві зміни сталися в епоху **мезоліту** (від грец. «мезос» – середній і «літос» – камінь) – приблизно X-VI тис. до н.е. Останній льодовик у Європі розтанув, що призвело до збільшення кількості водних джерел та необхідності їх опанування. Клімат пом'якшав, тваринний світ набув сучасних характеристик (зникли мамонти та шерстисті носороги, поширилися олені, лосі, кабани, антилопи, вовки тощо). Люди удосконалили знаряддя праці (з'явилися мікроліти), винайшли лук і стріли, розпочали використовувати човни та плоти, різноманітні пристосування для ловлі риби. Головною галуззю господарства залишилося мисливство (але воно набуло більш індивідуального характеру), поширилося рибальство, зберігалось збиральництво. Розпочалося приручення диких тварин – собаки, пізніше – свині та бика. Мезолітичні пам'ятки знайдені на території всієї України (близько 1000), серед них стоянки Фат'ма-Коба у Криму, Кам'яна Могила на межі Запорозької та Донецької областей, родові могильники у с.Василівка та с.Волоське у Дніпропетровській області, культова печера у с.Баламутівка на Буковині. У цей період відбулося формування племенного устрою, розвивався парний шлюб. Використання лука та стріл, тобто безпечна можливість отримати здобич на відстані, сприяло зростанню продуктивності полювання, що, у свою чергу, призвело до збільшення кількості населення та зменшення кількості дичини. Тобто поступово виникає криза мисливського господарства, що робить необхідними кардинальні зміни, які й відбулися у період неоліту.

В епоху **неоліту** (від грец. «неос» – новий і «літос» – камінь) – VI-IV тис. до н.е., відбулася виробнича (так звана *неолітична*) революція. На зміну мисливству, рибальству, збиральництву, тобто привласнюючим

формам господарювання, прийшли відтворюючі – землеробство, скотарство та ремесло. Цей процес тривав багато століть із суттєвими особливостями в різних регіонах. Головними зерновими культурами були ячмінь, жито, пшениця, просо. З'явилися нові знаряддя праці, пов'язані з новими видами господарства – зернотерки, серпи, мотики тощо. Розвивалася далі обробка дерева, каменю й кістки. Домашніми тваринами стають корови, вівці, кози. Людина винаходить колесо. З'явилися гончарство, прядіння та ткацтво. Поступово розпочинався процес відокремлення скотарства від землеробства, тобто відбувався перший суспільний розподіл праці. Укріпився родо-племенний устрій, розпочався перехід від матріархату до патріархату. Поява кам'яних булав як символів влади в окремих похованнях (Маріуполь, Микільське) вказує на зародження інститутів родової влади. В ідеологічній сфері слід відзначити перехід від мисливських до землеробсько-скотарських культів (у першу чергу – культів родючості).

Нові терміни і поняття

Ендогамія (від грец. «ендон» – внутрішній та «гамос» – шлюб) – характерний для первісного ладу звичай укладання шлюбу усередині визначеної суспільної групи.

Екзогамія (від грец. «екзо» – поза та «гамос» – шлюб) – характерний для первісного ладу звичай, що приписує укладати шлюби поза однією родинною групою, наприклад, поза родом.

Тотемізм (від алгонкінського «тотем» – «його рід») – розподіл спільноти на групи, кожна з яких вірить у свою таємничу спорідненість з певною твариною, рослиною, матеріальним об'єктом – «тотемом».

Анімїзм – (від лат. «аніма» – душа) – віра в надприродні, «духовні істоти», які заключені у тіла (це душі) або діють самостійно (це духи).

Фетишизм (від португ. «фетіко» – амулет, талісман, «чарівна річ») – віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних якостей.

Магія (від грец. «магія») – це віра у можливість людини впливати на інших людей, на природні явища, рослини, тварини надприродними засобами, а також самі ці дії.

Неолітична революція – процес переходу від привласнюючих (збиральництво, полювання, рибна ловля) до відтворюючих форм господарювання (землеробство, скотарство, ремесло), що відбувався у добу неоліту.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Елинек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага: Артга, 1983. – 560 с.
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 5-12.
3. *Бунтян К., Мурзін В., Симоненко О.* На світанку історії. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 22-61 (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.1).
4. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 11-45.

1.2. ЕНЕОЛІТ: ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Енеоліт (від лат. «енеус» – мідний і грец. «літос» – камінь) – мідно-кам'яний вік – в межах України традиційно датується IV-III тис. до н.е., хоча згідно з останніми дослідженнями виникнення найбільш яскравої культури доби енеоліту – **трипільської** – пов'язують з кінцем VI тис. до н.е. Назва культури походить від назви містечка Трипільля на Київщині, поряд з яким археолог В.Хвойка у 1896-1897 рр. виявив перші на території України пам'ятки цієї культури. Племена трипільської культури заселяли площу близько 190 тис. км. кв. на територіях сучасних України, Молдови та Румунії.

Походження цієї культури остаточно не з'ясовано. Одні вчені вважають, що вона *автохтонна*, тобто її створили місцеві неолітичні племена буго-дністровської культури, інші стверджують, що її носіями були прийшли племена з Малої Азії, Балкан чи Східного Середземномор'я, треті схильні до синтезу: трипільська культура є наслідком взаємодії давніх автохтонних та прийшлих культур.

Основою господарства трипільців було зернове землеробство. Кам'яні та рогові мотики поступово витіснялися ралом. Зернові збирали дерев'яними серпами з крем'яними чи роговими вкладками. Основними культурами були пшениця, просо, ячмінь (знали 10 видів злаків), горох. Вирощували фрукти – сливи, абрикоси, аличу. Тваринництво мало приселищний характер, розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, свиней. Використовували мідно-кам'яні знаряддя праці. Господарство велося екстенсивно – через виснаження землі кожні 50-100 років люди мусили переселятися на нові місця. Зберігалися також полювання, збиральництво та рибальство як допоміжні способи забезпечення населення продуктами харчування. Розвинутого характеру набули прядіння, ткацтво та гончарство.

Відбувався перехід від матріархату до патріархату, йшов процес зародження міжплемінних об'єднань, виокремлювалася влада вождів. Зберігалася велика родина, яка складалася з малих сімей. Родові зв'язки в цей час послабилися, розпочалося формування територіальної (сусідської) общини, не заснованої на кровній спорідненості.

У сфері побуту для трипільської культури характерно утворення поряд з невеликими поселеннями *протоміст* з населенням 15-20 тис. мешканців (Владимировка – 2 тис. жител., площа – 100 га; Майданецьке поселення – 1575 осель, 300 га; Таллянки – 3 тис. осель, 360 га), при цьому, однак, слід зазначити, що тут не було виявлено тих структурних частин (ознак), що відрізняють сталі міста від

поселень: немає монументальних храмів, палаців правителів, адміністративних споруд, складських приміщень, спеціалізованих кварталів ремісників та громадських сховищ, тобто трипільські поселення ще не перетворилися на міста, це суспільство було суто первісним.

Мешкали трипільці у глинобитних одно— та двоповерхових прямокутних будівлях, з глиняними підлогами, оштукатуреними і пофарбованими переважно у червоний колір стінами. Перший поверх призначався, як правило, для зберігання інвентаря, помолу зерна, верхній — для проживання. Обов'язковим елементом була піч або відкрите вогнище. Покрівля була двосхила, крита соломою. Будівлі розташовувалися стінка до стінки й з'єднувалися переходами. Забудова поселень здійснювалася по колу, у великих поселеннях (наприклад, Майданецькому) зафіксовано до десяти концентричних кіл, розділених *радіальними* вулицями.

Одним з найбільш яскравих проявів матеріального та культурного розвитку трипільців було їх керамічне виробництво. Посуд ділився на кухонний, простий за формою й оздобленням, та столовий, більш досконалий. Поряд із побутовим існував і культовий посуд. Форма посуду — дуже різноманітна — горщики, миски, глечики, накривки, т.зв. біноклеподібні посудини тощо. Орнамент переважно геометричний — *спірально-меандровий*, зустрічаються також зображення людей, тварин та птахів. На ранніх етапах розвитку трипільської культури орнамент прокреслювався на вогкій глині, пізніше — розписувався. Кольорова гамма — чорна, біла та червона фарби (існували й *поліхромний*, й монохромний розписи). Особливого розвитку набула *пластика* — виліплені з глини жіночі статуетки, фігурки тварин (собака, бик, корова, баран, вівця, коза, олень), моделі жител, вівтарів тощо.

Релігійно-світоглядні уявлення трипільців мали хліборобське спрямування. Вони шанували Велику Богиню-матір, яка символізувала родючість, відродження та відновлення. Поширеними в них були культу Сонця, Місяця (можливо, був пов'язаний із культом Великої Богині), вогню, змії та бика (корови), різноманітні магічні практики. Археологами виявлені залишки святилищ.

Можна виокремити кілька причин занепаду трипільської культури:

- екстенсивна система землекористування;
- порушення екологічного балансу (посихання клімату, посухи у степових районах);

- перехід до скотарства у багатьох випадках;
- зростаючий тиск на землі трипільців скотарських степових племен.

Довготривале проживання населення трипільської культури на значній території Східної Європи привело на заключному етапі її існування до розчинення в складному конгломераті культур, що засвоїли її основні досягнення у господарстві, культурі, ідеології.

Нові терміни і поняття

Автохтонна культура (від грец. «аутохтонес» — корінні мешканці) — культура, в тому числі й археологічна, яка виникла та розвинулась на тій самій території, яку вона займає.

Протомісто — місто на етапі становлення, перша перехідна форма до утворення справжніх ранніх міст.

Меандр — вид геометричного орнаменту у вигляді безперервної кривої або ламаної під прямим кутом лінії, що утворює одну чи низку спіралей. Термін має походження від назви річки в Малій Азії, що мала хвилясте русло.

Пластика — ліплене зображення предметів у повному об'ємі, керамічна скульптура малих форм (антропоморфна пластика, зооморфна пластика, орнітоморфна пластика, фігурні наліпні скульптурки на кераміці, керамічні об'єми символи, моделі стільців-тронів тощо).

Поліхромія (від грец. «полі» — багато й «хрома» — колір) — багатокольоровість витвору декоративно-прикладного мистецтва.

Радіальний (від лат. «радіус» — промінь) — спрямований, розташований по радіусу. Мається на увазі таке планування поселення, коли будинки розміщуються концентричними колами, а вулиці променями, що виходять з єдиного центру, пересікають їх.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Трипільський світ: Каталог художньо-археологічної виставки. — К., 1993.

2. Беззалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І. Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. — С.10-11.

3. Бунатян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — С. 62-73 (Україна крізь віки: у 15 томах. — Т.1).

4. Бурдо Н., Відейко М. Трипільська культура. Спогади про золотий вік. — Харків, Фоліо, 2007. — 415 с.

5. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. — К.: Либідь, 1994. — Кн. 1. — С.45-54.

1.3. БРОНЗОВА ДОБА НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

У другій половині III тис. до н.е. на території України розпочався **бронзовий вік**, характерною рисою якого було поширення виробів з бронзи. Бронза – це перший штучно створений людиною сплав (мідь та олово, або замість олова – сурма чи миш'як). Бронзові знаряддя швидко витіснили мідні, оскільки були твердішими за них, до того ж, температура плавлення бронзи була значно нижчою, що робило новонайдений сплав придатнішим до ливарництва. Спочатку бронзові речі та зброя надходили з Кавказу та Карпато-Дунайського регіону, потім – бронзоливарні майстерні почали виникати й в українських землях (в Україні досліджено понад десять бронзоливарних майстерень).

Бронзовий вік умовно поділяють на ранній, середній та пізній. Мапа розселення племен бронзової доби в межах сучасної України й на суміжних територіях досить строката. Тільки протягом II тисячоліття до н.е. тут існувало понад 10 археологічних культур. За типами господарства та етнографічними ознаками їх поділяють на дві основні групи: землеробсько-скотарські культури Лісостепового Правобережжя, Волині та Прикарпаття (наприклад, культура шнурової кераміки або тшинецька культура) та скотарські культури Лісостепового Лівобережжя, Північного Причорномор'я та Приазов'я (ямна, катакомбна або зрубна культури). Найхарактернішою ознакою епохи бронзи був суспільний поділ праці – йдеться про відокремлення скотарських племен від землеробських. Постійною зоною мешкання землеробських племен залишався лісостеп з його родючими ґрунтами та запасом вологи. Удосконалилося орне землеробство, була винайдена соха, розширився асортимент культурних рослин (пшениця кількох сортів, ячмінь, льон, коноплі, горох, сочевиця), активно застосовувалася тяглова сила тварин. Степова зона виявилася найбільш придатною для кочового скотарства, яке переживає розцвіт у добу бронзи.

Зростання продуктивності виробництва дало змогу не тільки забезпечити споживчі потреби людей, а й створити певні запаси (надлишки) продуктів. Вони поступово зосереджувалися в руках окремих осіб чи груп, що започаткувало майнову нерівність серед людей, а потім й серед племен. Це спричинило загострення соціальних суперечностей. Фіксується поява укріплених поселень, починає швидко вдосконалюватися зброя, з'явилися нові її види й форми захисту від неї – мечі, списи, щити, панцири тощо. Виникла необхідність у силі, здатній як регламентувати внутрішнє життя колективу, так і захищати його від зовнішнього ворога – виокремилася племінна верхівка на чолі з вождями, йдуть процеси консолідації племен на рівні союзів. Поступово формується устрій, який визначають як *військово-демократію*.

В епоху бронзи закріпилася роль батьківського права в роді, утвердилися патріархальні відносини, насамперед, у кочових скотарів (доказом посилення влади чоловіка у сім'ї та у роді є парні поховання чоловіка та жінки, матеріали яких доводять факт ритуального вбивства останньої).

Найбільш ранньою культурою бронзової доби вважають ямну культуру (дістала назву від форми поховання) – сер. III – поч. II тис. до н.е. Ямники вели рухливий спосіб життя, основним заняттям було скотарство (корови, вівці, кози), але знали й примітивне землеробство (передусім, скоростиглі культури, наприклад, просо). Пересувалися на колесних засобах – гарбах, в які запрягали биків. Кераміка примітивна, серед форм домінує округлотілий гостродонний горщик. Культура дістала назву від поховань у ґрунтових ямах під курганными насипами: померлого клали в скорченому вигляді й посипали червоною вохрою. Характерно, що поховальну конструкцію робили у формі воза. При цьому справжні дерев'яні колеса від воза знімалися й клалися по кутах могильної ями. Померлий начебто вирушав у подорож з реального світу в інший. Крім того, в ці часи з'являються поховальні кам'яні скрині та монументальна скульптура у вигляді різноманітних стел – кам'яних плит прямокутних, трикутних, трапецієвидних контурів (зустрічаються і антропоморфні). Усі вони є культовими пам'ятниками, пов'язаними з вшануванням предків, сонця, родючості.

Ямну культуру змінює низка інших культур, у т.ч. **катакомбна культура** (XX-XVII – ст. до н.е.). В цей час розпочинається активне використання бронзи, розвивається металургійна справа. Розвиток металургії стимулював землеробство, якому сприяло запровадження орних знарядь (хоча основним заняттям все ж залишається скотарство). Кераміка відрізняється кращою якістю, різноманітністю форм й яскравою орнаментацією. Це, а також збільшення кількості поселень вказує на більш осілий (у порівнянні з ямниками) спосіб життя. Серед бронзових виробів катакомбників – вислобушні сокири, дволезові ножі у формі лаврового листа, шила, прикраси (серед прикрас зустрічаються й срібні).

Особливість катакомбної культури – оригінальний поховальний обряд: звичайну яму змінює спеціальна підземна камера – катакомба – округло-овальна зі сферичною стелею. Щодо деяких померлих застосовують примітивні засоби муміфікації та створення посмертних масок із глини (т.зв. модельовані черепи). В могилах нерідко знаходять бойові молоти, кам'яні наверхш булав, наконечники стріл.

У другій половині II – на початку I тис. до н. е. степову територію Лівобережної України заселили племена **зрубної культури** (XVI-XII ст. до н.е.). Взагалі ж, пам'ятки цієї культури фіксуються на території від Приуралля до Північного Причорномор'я на заході, та від Прикам'я до

Прикубання на півдні. Зрубні племена вели переважно осілий спосіб життя – їх поселень відомо значно більше, ніж катакомбних. Поряд зі скотарством активно займалися землеробством (головна культура – просо). Найбільш поширений тип кераміки – банкоподібні горщики, орнаментом прикрашали лише верхню частину посудини. Серед сюжетних композицій – хрести, прямокутники, свастики, стилізовані зображення тварин.

Знаряддя переважно бронзові. Це, насамперед, провушні сокири, долота, шила, голки, ножі своерідної форми – з перехватом, вигнуті жертівні ножі із зображеннями. З кістки виготовляли *псалії*, гарпуни, з каменю – ливарні матриці, молоти, зернотерки. Для зрубної культури характерні й ритуальні дерев'яні чаші з бронзовими оковками із стилізованими зображеннями (ялинка, дощ, човен).

Для поховальних споруд зрубної культури характерні т.зв. довгі кургани різноманітної конфігурації (овал, вісімка, гантеля, замкова шпара тощо). Переважна більшість могил у басейні Сіверського Дінця мала дерев'яні зруби, в інших районах – побутували звичайні ями або кам'яні скрині. Курганні конструкції включали облицювання схилів материковою глиною й камінням, спорудження ритуальних площадок на їх поверхні з *менгіром* у центрі, що дозволяє розглядати довгі кургани як святилища відкритого типу.

Нові терміни і поняття

Військова демократія – термін, введений для визначення влади вождів при збереженні залишків первісного колективізму та демократії (у вигляді народних зборів) на етапі руйнації первісного ладу й виникнення класового суспільства.

Псалії – частина давнього вуздового комплексу, пара стрижней, що кріпилися до кінцівок вудил для закріплення їх у роті коня.

Менгір – вертикально вкопане у землю довге каміння, культова пам'ятка епохи енеоліту та бронзового віку.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Лисенко С.С.* Прикраси населення України пізньої доби бронзи. – Автореф. дис.канд.іст. наук: 07.00.04. – НАН України. Ін-т археології. – К., 2006. – 20 с. // <http://www.lib.ua-ru.net/inode/28871.html>.

2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 11-13.

3. *Бунатян К., Мурзін В., Симоненко О.* На світанку історії. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 87-110 (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.1).

4. *Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П.П.* (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 65-88.

5. *Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев.* – Львів: Світ, 1998. – С. 14 -31.

1.4. КОЧОВІ ПЛЕМЕНА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ДОБА ЗАЛІЗА): КІММЕРІЙЦІ

Початок I тис. до н.е. ознаменувався істотними змінами в господарстві, культурі й побуті давнього населення України. Це був час, коли на зміну бронзовим знаряддям прийшли залізни – розпочалася доба заліза.

Кіммерійці – перший народ Східної Європи, назва якого була зафіксована у письмових джерелах й дійшла до наших часів. Найдавніша згадка про кіммерійців міститься в «Одіссеї» Гомера (VIII – початок VII ст. до н.е.). Інформацію щодо них можна знайти також в асирійських та вавілонських хроніках, в творах грецьких авторів Геродота та Страбона.

Вважається, що кіммерійці були *іраномовним* етносом. Приблизно у X – середині VII ст. до н.е. вони займали територію між Дністром і Доном, Кримський та Таманський півострови. Основою господарства кіммерійців було кочове скотарство, передусім, конярство. Воно забезпечувало «засобами пересування» (їздили верхи) та давало значну частину продуктів харчування (у Гомера є характеристика кіммерійців як «дивних доїтелів кобилиць» та «млекоїдів»). Кіммерійці першими на українських територіях почали використовувати в господарстві і військовій справі залізо (видобували його з болотної руди, у X ст. винайшли горн, оволоділи виготовленням сталі). Війна відіграла у їхньому житті велику роль. Походи (у т.ч. в Урарту, Ассирію) відкривали кочовикам можливості для здобуття продуктів землеробства та ремесла. Головною зброєю був потужний далекобійний лук зі стрілами, до яких прилаштовували бронзові дволопастеві вістрі. У ближньому бою кіммерійці застосовували довгі мечі – суцільнозалізни або комбіновані із залізного клинка та бронзового держака, кам'яні булави та молотки, іноді списи. На бій вони вдягали шкіряні панцири та брали з собою легкі щити.

Політична історія кіммерійців відома мало. Існували племенні союзи, що очолювалися вождями – «царями» (відомі імена – Теушпа, Тугдамме, Шандакшатра). Активно йшли

процеси майнового та соціального розшарування серед кіммерійців, що археологічно доводиться появою могил військової аристократії, які відрізняються від основної маси поховань своїми розмірами та пишним *поховальним інвентарем*.

Кіммерійське мистецтво мало прикладний характер – складні геометричні орнаменти прикрашали руків'я кинжалів і деталі вуздечок, наносилися на посуд. Збереглися також нечисленні статуї, що досить умовно зображували кіммерійських воїнів й встановлювалися над курганами похованнями знаті.

Розвиток кіммерійської культури був порушений новою хвилею кочовиків зі сходу – скіфів, які прийшли в українські степи на початку VII ст. до н.е. Частина кіммерійців мігрувала на Кавказ та у Передню Азію, інші були асимільовані скіфами.

Нові терміни і поняття

Іраномовний – іранські мови, група споріднених мов, що належить до індоіранської гілки індоєвропейської мовної сім'ї. Серед давньоіранських мов – мідійська, авестійська, кіммерійська, скіфська, сарматська та інші.

Поховальний інвентар (від лат. «інвентариум» – опис майна) – загальна характеристика предметів, що супроводжують поховання. Під час археологічних досліджень поховань кіммерійців було виявлено: зброю, кінське спорядження, іноді – забитих бойових коней (це все – у чоловічих похованнях); ліпну кераміку (переважно в жіночих).

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Гомер*. Одісея. – К., 1968. – С. 186.
2. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 4.
3. *Бунатян К., Мурзін В., Симоненко О.* На світанку історії. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 113-123 (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.1).
4. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 89-99.
5. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 31-32.

1.5. КОЧОВІ ПЛЕМЕНА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ДОБА ЗАЛІЗА): СКІФИ

Скіфи, кочовий іраномовний народ, з'явилися на території України в першій половині VII ст. до н.е., прийшовши під тиском племен масагетів зі сходу, із степів між Каспієм, Уралом та Кавказом. Переслідуючи кіммерійців, скіфи через Кавказ вдерлися до Передньої Азії. Скіфська навала прокотилася по Мідії, Сирії, Палестині й досягла Єгипту (фараон Псамметих I змушений був відкупатися від скіфів). Захопивши Мідію, скіфи утворили там державу Ішкуза, яка проіснувала 28 років. Панування скіфів в Передній Азії закінчилося, коли мідійський правитель Кіаксар, запросивши на бенкет скіфських царів, напоїв їх та перебив. Скіфи, залишившись без лідерів, були змушені повернутися до Північного Причорномор'я. Тут вони підкорили собі більшість місцевих племен, й у другій половині VII ст. до н.е. утворили політично консолідоване об'єднання племен від Дунаю до Дону – Велику Скіфію, що проіснувала до III ст. до н.е.

У суспільно-політичній сфері для скіфів була характерною еволюція від патріархально-родових відносин до рабовласницьких. У V ст. до н.е. племінний союз скіфів починає перетворюватися у рабовласницьку державу на чолі з царем. Влада царя не була абсолютною й обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами усіх воїнів. На початку VI ст. до н.е. перський цар Дарій I безуспішно намагався завоювати Скіфію. Перемога над Дарієм сприяла консолідації скіфів, зміцненню їхнього політичного об'єднання. Скіфське військо було в ті часи одним із найсильніших.

Найбільшого розквіту та піднесення Скіфія досягла у IV ст. до н.е., під час правління царя Атея. Держава стала централізованою, було започатковано карбування скіфської монети, вдало розпочалося завоювання Балкан. Спираючись на союз з Філіппом II, батьком Олександра Македонського, Атей розгромив Фракію та поширив свій вплив на задунайські землі. Однак союз із Македонією виявився нетривалим, й у 339 р. до н.е. між цими державами спалахнула війна, у якій загинув Атей, а скіфи зазнали поразки. Починається поступовий занепад скіфської держави. У середині III ст. до н.е. скіфи були витіснені з Північного Причорномор'я племенами, що прийшли зі сходу – сарматами, але утримали Степовий Крим. Саме тут була утворена нова держава – Мала Скіфія, столицею якої стало місто Неаполь. У II ст. до н.е. Мала Скіфія взяла під свій контроль Ольвію й вела боротьбу з грецькими містами за вплив у Тавриді. Ця держава була знищена готами у III ст. н.е.

Все населення Великої Скіфії поділялося на дві великі групи: *мігруючі племена* (скіфи-кочовики степових районів на схід від Дніпра та царські

скіфи, які кочували узбережжям Азовського моря, у Подніпров'ї та степовим Кримом) й *осілі племена*, які займалися зерновим землеробством (елліно-скіфи-калліпіди, які жили поблизу давньогрецького міста Ольвії; скіфи-землероби на Лівобережжі; скіфи-орачі, які розташовувалися на захід від Дніпра й, можливо, мали праслов'янське коріння). Панівне становище належало царським скіфам, які експлуатували підкорені осілі племена. Стягання данини та контроль над торговельними шляхами забезпечували скіфів виробами ремісників та продуктами землеробства й надзвичайно збагачували скіфську верхівку (це засвідчує багатий інвентар (в тому числі й т.зв. скіфське золото) царських курганів, серед яких найбільш відомі Чортомлик, Солоха, Товста Могила).

Для мігруючих скіфів головною галуззю господарства було скотарство, у першу чергу розведення коней (Філіпп II спеціально відправляв посольство для покупки скіфських кобилець). Крім коней, скіфи вирощували велику та дрібну рогату худобу. Невичерпним джерелом збагачення для скіфів були воєнні походи.

Основним заняттям осілих скіфів було зернове землеробство (знали дерев'яний плуг, *підсічну, перелогову та двопільну системи* використання орної землі). Головні зернові культури: пшениця, просо, ячмінь, овес, жито. Займалися городництвом та садівництвом, приселищним скотарством.

Розвиненими у скіфів були ремесла, особливо чорна металургія, обробка металів та домашні промисли (прядіння, примітивне ткацтво, гончарство, обробка шкір та повсті). До головних занять скіфів необхідно також віднести торгівлю із грецькими містами Північного Причорномор'я (передусім, це, торгівля зерном та рабами). Торгівля знаходилася в руках скіфської військової знаті, що одержувала за продаж хліба предмети розкоші та високомистецькі шедеври грецьких ювелірів.

Мешкали осілі скіфи у великих поселеннях – городищах, оточених валами та ровами, у різноманітних житлах (від землянок до двоповерхових будівель). Основним житлом кочовика був критий міцний віз (кибитка), у який запрягали волів.

Скіфи створили самобутню культуру. Найяскравішими проявами її були «царські кургани» й «скіфська тріада» – скіфський тип зброї (складаний далекобійний лук, списи та дротики із залізними наконечниками, короткі залізні мечі – акінаки; захисний обладунок: щити, панцири з лускатим залізним набором, такі ж штани, бойові пояси, різноманітні шоломи), специфічна зброя верхових коней (передусім, кінська вуздечка скіфського типу) та «звіриний стиль» в образотворчому мистецтві (найбільш поширеними були зображення оленя, барана, лося, коня, хижаків котячої породи (пантера, барс, лев), хижих та водоплавних

птахів. Зустрічаються також зображення фантастичних істот – крилатих грифонів з тулубами левів та грифо-баранів).

Скіфи мали характерні для войовничих суспільств звичаї – про них розповів давньогрецький історик Геродот: так, скіфи пили кров першого вбитого ними ворога, приносили до царя відтяти голови ворогів, шили з їх шкір плащі тощо. Геродот описав й поширений серед скіфів *звичай побратимства*.

Релігію скіфів визначають як розвинутий політеїзм. Основний пантеон складався з семи богів (богиня домашнього вогнища Табіті (Полум'яна), у якій втілювалось уявлення про родову єдність та єдність усього скіфського народу; Папай – бог Неба, творець світу та людства; Апі – його дружина, богиня родючої землі, від священного шлюбу якої із небом народилося усе живе, в т.ч. першопредок скіфів – Таргітай; Гойтосір – бог життєдайного Сонця, охоронець стад та заступник пастухів; Аргімаса – богиня плодючості людей та тварин, володарка звірів; Арей – бог війни). Тагімасад, пов'язаний із морською стихією, вважався божеством тільки царських скіфів. Всім божествам скіфи приносили жертви – коней, волів тощо (але не свиней), Арею – людські жертви – кожного сотого полоненого. Велику роль у культовій практиці відігравало вшанування предків, що засвідчує дуже складний поховальний обряд скіфів.

Нові терміни і поняття

Підсічна, або підсічно-вогнева система землекористування – на звільнених від лісу ділянках два-три роки вирощували певні культури, користуючись природною плодючістю землі, потім, після її втрати, – залишали їх.

Перелогова система землекористування – після збору кількох врожаїв землю (перелог) залишали без обробки на 8-15 років для відродження плодючості.

Двопільна система землекористування – двопільний сівооборот, який передбачав наявність озимих та ярових посівів.

Звичай побратимства – звичай родового ладу, коли двоє чи більше чоловіків, які не є кровними родичами, з метою взаємної підтримки встановлювали між собою зв'язок, що дорівнював й навіть перебільшував кровний.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Геродот*. История. В 9 кн.– М.: ЛАДОМИР, АСТ, 1999. – С. 235-302.
2. *Історія України мовою документів / За заг. ред. Проф. М.Є.Безпалова.* – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 4.
3. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 12-14.
4. *Бунтян К., Мурзін В., Симоненко О.* На світанку історії. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 137-212 (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.1).
5. *Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 104-137.*

1.6. КОЧОВІ ПЛЕМЕНА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ДОБА ЗАЛІЗА): САРМАТИ

Починаючи з III ст. до н.е. з поволзько-приуральських степів на колишні скіфські землі приходять нові іраномовні племена – сарматські (сармат – від давньоіранського «саормант» – «оперезаний мечем»). Вони прибували в українські землі хвилями, поступово просуваючись на захід, до Дунаю. Сарматська спільнота не була однорідною. Відомо кілька племінних союзів сарматів: язиги, роксолани, аорси, алани (останні прийшли на територію України найпізніше – у I ст. н.е., й підкорили собі інші сарматські племена).

За легендою, записаною Геродотом, сармати походили від шлюбів скіфів з амазонками. Вони були дуже войовничим народом – воювали в східних землях Римської імперії, в Наддністрянщині, в Подонні, в Закавказзі; постійно загрожували грецьким містам Північного Причорномор'я та Криму. Під греко-римським впливом у сарматів активізувався процес посилення племінної знаті та формування класового суспільства, однак вони не зуміли створити власної держави. Зберігалися риси родо-племенного устрою, існувало патріархальне рабство. Крім того, у сарматів спостерігалися пережитки матріархату.

Основа господарства – кочове скотарство з досить рухливим типом кочування (археологам не відоме жодне сарматське поселення). Розводили коней та овець. Розвинутими були ремесла: ковальство, бронзоліварна справа, виготовлення зброї, жінки займалися прядінням та ткацтвом. Житла були пересувні (кибитки). Хоча сармати загалом були менш розвинутими у культурно-господарчому плані, ніж скіфи, вони перевершили останніх у військовій справі – уперше застосували кінний клин, були озброєні довгими списами і мечами кількох типів, захищені гнучкими панцирами та кольчугами, навіть заковували у панцирі коней для важкоозброєних воїнів.

Релігія сарматів відома мало. Панівними в них були культи сонця і вогню; культ бога війни, уособленням якого виступав меч, який устромлювали в землю. Існував також культ богині-

матері, покровительки коней, які символізували сонце (зображення богині збереглося на золотих підвісках й кістяних сарматських гребенях). *Солярні символи* також часто розміщувалися на бляшках кінської вузди, ліпних курільницях. Складний поховальний ритуал знатних сарматів передбачав наявність багатого інвентаря, зламаних дзеркал чи мечів, різноманітних амулетів, зведення курганів; зафіксовані також звичаї жертвопринищення й *тризни*.

Для сарматів був характерним поліхромний стиль у прикладному мистецтві – їхні вироби прикрашалися вставками з коштовного каміння та кольорової емалі. Популярними серед сарматів були різноманітні фібули – застібки на зразок сучасних англійських шпильок, у жіночих похованнях знаходять чисельне намисто.

Сарматський період закінчився на території України в середині III ст. н.е. внаслідок спочатку експансії готів, а потім гунів, які в 375 р. остаточно розбили сарматів.

Нові терміни і поняття

Солярні символи (від лат. «сол» – сонце) – символи, пов'язані із сонцем, сонячним культом.

Тризна – частина поховального обряду у багатьох народів. Супроводжувалася піснями, військовими ігрищами, жертвопринесенням.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпало-ва. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 5.
2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 17-18.
3. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 19-20.
4. *Бунатян К., Мурзін В., Симоненко О.* На світанку історії. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 225-259 (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.1).
5. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 137-156.

1.7. ЗЕМЛЕРОБИ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ У РАННЮ ЗАЛІЗНУ ДОБУ

Населення землеробської зони у ранню залізну добу в культурному плані було дуже строкатим. У східній частині, на Лівобережжі Середнього Дніпра, мешкали племена бондаринської культури, яких дослідники вважають предками *фінно-угрів* або *балтів*. У Середньому Подністров'ї була поширена голіградська культура, залишена фракійцями. Північніше, на сході сучасної Львівщини й на Тернопільщині, проживали носії висоцької культури, які мали, вірогідно, слов'янське походження. На заході вони межували з племенами лужицької культури, до складу яких входили й західні праслов'яни.

Предки ж східних слов'ян займали у X-VII ст. до н.е. центральну частину лісостепової смуги України — саме тут поширені пам'ятки чорноліської культури. Ця культура дістала свою назву після дослідження в 1949 р. радянськими археологами великого городища, розташованого в Чорному лісі (в верхів'ях Інгульця).

Найчисленнішим типом чорноліських пам'яток є поселення, як неукріплені, так і укріплені. Більшість з них сконцентровано у басейні р. Тясмин. Городища розміщувалися на добре захищених природою майданчиках — найчастіше на високих прирічних мисах. Вони являли собою круглі укріплення діаметром 40-100 м, оточені валом. На гребені валу будувалася стіна з пов'язаних між собою дерев'яних зрубів, з боку поля викопувався один чи кілька ровів. Потужна захисна лінія з багатьох чорноліських фортець виникла у VIII ст. у зв'язку з посиленням агресії кочовиків, передусім кіммерійців. Створення такої єдиної та продуманої системи оборони свідчить про наявність у чорноліських племен міцної надплеменної організації.

Основу господарства чорнолісців складало орне землеробство (серед культур — просо, ячмінь, жито, пшениця). Важливу роль відіграло осіле скотарство (розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней, коней). Значного розвитку досягло ремесло, насамперед, металообробка — займалися бронзолі-

варною справою (з бронзи виготовляли сокири-кельти, нако-
нечники списів, різноманітні інструменти та оздоби), оброб-
ляли залізо (його застосовували, передусім, для виготовлення
зброї). Серед предметів озброєння часто зустрічаються списи,
кинджали, довгі мечі, близькі за формою до кіммерійських.
Поширені знахідки деталей спорядження верхового коня, на-
самперед кістяних псаліїв.

Розвинутий характер мало гончарство. Виготовляли як про-
стий кухонний посуд (тюльпаноподібної форми, прикрашений
наліпним валиком), так і більш якісний столовий – миски,
келихи, корчаги, з орнаментациєю штампованим чи різьбленим
візерунком, найчастіше у вигляді суцільного поясу заштрихо-
ваних трикутників або канелюр (жолобків).

Наслідком постійного тиску з боку кочовиків стали міграційні
процеси серед чорнолісців та проникнення певних рис куль-
тури кіммерійців (зброя, елементи поховального обряду тощо)
у побут чорноліських племен.

Нові терміни і поняття

Фінно-угри – народи фінно-угорської мовної сім'ї. Серед сучасних на-
родів на мовах цієї сім'ї говорять фіни, естонці, саами, мокша, угорці та інші.

Балти – давнє індоєвропейське населення Прибалтики. Їх нащадками
є литовці та латвійці.

Фракійці – давні індоєвропейські племена (даки, гети тощо). Були одним
з етнічних компонентів при формуванні болгар, румунів тощо.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Словник-довідник з археології . – К.: Наукова думка, 1996. – 432 с.
2. Бунатян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії. – К.: Видав-
ничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 123-136 (Україна кризь віки: у 15 то-
мах. – Т.1).
3. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П.П. (ке-
рівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь,
1994. – Кн. 1. – С. 99-103.
4. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. –
С. 15-20.

1.8. ГРЕЦЬКІ МІСТА – ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Період VIII-VI ст. до н.е. визначають як період «великої грецької колонізації», під час якої греки розселилися по значних територіях, освоївши все Середземноморське узбережжя від Піреней до Єгипту та Сирії. В VII ст. до н.е. грецькі поселення з'являються на узбережжях Чорного (Понт Евксінський) і Азовського (Меотида) морів.

Щодо причин еллінської міграції, то вчені виокремлюють кілька теорій, серед яких:

- демографічна – перенаселення у материковій Греції унаслідок демографічного вибуху;
- аграрна – нестача родючої землі у метрополії;
- сировинна – у Греції не вистачало певних продуктів та джерел сировини – зерна, металів, будівельного лісу тощо;
- соціальна – невщухаюча соціальна боротьба між окремими верствами населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати.

Основними осередками античної цивілізації у Причорномор'ї були райони Дніпро-Бузького (Борисфеніда, Ольвія) та Дністровського (Тира) лиманів, Південно-Західний Крим, Керченський і Таманський півострови (Херсонес, Феодосія, Керкінітіда (сучасна Євпаторія), Пантікапей (сучасна Керч), Фанагорія (Таманський півострів), Танаїс (дельта Дону)). Давньогрецький філософ Платон, сучасник цих міграцій, стверджував, що «елліни обсіли Чорне море, неначе жаби ставок».

Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства – поліс. Полісна модель суспільного устрою поєднувала місто, як центр політичного життя, ремесла, торгівлі й культури, та хору – прилеглу сільськогосподарську округу. За політичним устроєм і адміністративно-територіальною структурою поліси півдня України були рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) та судову владу. За винятком іноземців, жінок та рабів, усі жителі мали широкі політичні права. Залежно від домінуючої політичної сили республіки були аристократичними (Ольвія) або демократичними (Херсонес).

Крім грецьких полісів на території України існувало Боспорське царство, що утворилося в 480 р. до н.е. й охоплювало частину

Керченського півострова, Азовське узбережжя та Прикубання (воно включило до себе міста Пантікапей, Фанагорію, Германассу). У державі правила царська династія Археанактидів. Населення цього царства було змішаним (греки й місцеві народи).

Основою економіки було зернове господарство, важливу роль відігравали виноградарство, присадибне скотарство, розвинуте ремесло, торгівля (внутрішня та зовнішня), судобудування, промисли (наприклад, соляний, рибозасолювальний). Колонії карбували власні монети.

Греки принесли з *метрополії* у причорноморські землі високу античну культуру – архітектуру, скульптуру, мистецтво, літературу. Розвивалися освіта та наука (передусім, філософія та історія – навіть в материковій Греції визнання отримали вихідці з Північного Причорномор'я – філософи Діфіл та Стратонік, історик Сіріск). У великій пошані була фізична культура, влаштовувалися відкриті змагання з бігу, метання диска та списа, гімнастики, кулачних боїв тощо.

Переселенці мали спільну з жителями метрополії релігію – традиційно поклонялися Зевсу, Аполлону, Артеміді, Деметрі, Афіні та іншим богам грецького *пантеону*. Водночас до релігійних вірувань греків проникають елементи культів місцевих племен.

У розвитку грецьких міст-держав Північного Причорномор'я традиційно виокремлюють два періоди – грецький (друга половина VII ст. – середина I ст. до н.е.) та римський (середина I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Характерними рисами грецького етапу були тісні зв'язки із материковою Грецією, стабільність розвитку, активна *урбанізація* (регулярне планування міських кварталів, побудова монументальних споруд, оборонних мурів), перетворення колоній у центри посередницької торгівлі, що пов'язували Елладу з варварським світом, відносно мирне співіснування з місцевим населенням.

Для римського етапу характерні: нестабільність воєнно-політичної ситуації, прогресуюча втрата полісами політичної незалежності, поступова переорієнтація держав Північного Причорномор'я на Римську імперію, входження Тіри, Ольвії, Херсонесу до складу римської провінції Нижньої Мезії, варваризація населення полісів, натуралізація господарства, агресивні вторгнення кочових племен, поступовий занепад міст-держав. Експансія *готів* у III ст. та *гунів* у IV ст. поклала край існуванню більшості грецьких полісів Північного Причорно-мор'я. Винятком були лише Херсонес та Пантікапей, які з часом потрапили під владу Візантії.

Центри античної цивілізації залишили свій слід у житті місцевого населення, опосередковано прискорюючи його політичний та економічний розвиток, започатковуючи напрям цивілізаційних орієнтацій, який через кілька століть підштовхне молоду варварську Русь до візантійської культурної орбіти.

Нові терміни і поняття

Метрополія (від грец. «метрополис») – у Давній Греції це місто-держава (поліс) стосовно заснованих ним поселень (колоній). У більш широкому сенсі – держава, що має колонії.

Пантеон (від лат. «Пантеон» – місце, присвячене усім богам) – сукупність усіх божеств, що складають певну релігійну систему.

Урбанізація (від лат. «урбс» – місто) – процес збільшення ролі міст у розвитку суспільства.

Готи – група германських племен, яка з II ст. мешкала на території України (у період найвищого підйому у IV ст. об'єднання міжплемінних союзів на чолі з готами – держава Германаріха – охоплювало територію від Причорномор'я до Дунаю та Вісли). Розподілялися на вестготів (західних) та остготів (східних). Вестготи під ударами гунів пішли до Західної Європи, східні – залишилися на території Приазов'я та Криму.

Гуни – кочовий народ, що сформувався у II – IV ст. у Приураллі з тюркомовних хунну та місцевих племен угрів та сарматів. Масове переселення гунів на захід з 70-х рр. IV ст. поклато початок Великому переселенню народів. Підкоривши собі низку племен, створили міцний союз племен, найвищий підйом якого фіксувався під час правління Аттіли.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Страбон про міста і населення узбережжя Чорного моря / Географія в 17 книгах // Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. В.І.Гусев, Г.І.Сургай. – К.: Освіта, 1996. – С. 8-10.

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 13-14.

3. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 18-21.

4. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – С. 157-235.

5. Крижицький С., Зубар В., Русяєва А. Античні держави Північного Причорномор'я. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 2).

1.9. ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ ТА РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

В науковій літературі було створено понад десять концепцій стосовно локалізації прабатьківщини слов'ян. Їх можна умовно звести до трьох основних груп:

1. Найдавнішою є дунайська концепція, що пов'язана з ім'ям літописця, автора «Повісті минулих літ» Нестора (XII ст.), який писав: «По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, [од того] де сіли, на котрому місці». Ця концепція була підтримана та деталізована чеським вченим П.Шафариком («Слов'янські старожитності», 1837) й увійшла у літературу під назвою карпато-дунайська. Прихильниками теорії були відомі російські історики XIX ст. С.Соловйов, М.Погодін, В.Ключевський. Незважаючи на критику (археологія не дає підтвердження цієї гіпотези), вона й у наші часи має своїх прихильників (дослідники І.Ляпушкін, О.Трубачов).

2. Гіпотеза автохтонного походження слов'ян. Автор Баварської хроніки у IX ст., а також космограф Равенський у XIII ст. висунули гіпотезу щодо місцевого походження слов'ян. За цією гіпотезою, підхопленою багатьма західноєвропейськими вченими XIV-XVIII ст., предками слов'ян були скіфи, алани, роксолани й інші племена, які жили у Північному Причорномор'ї у давнину. З цієї території слов'яни поступово розселилися на північ, захід і північний захід. Сьогодні від цієї концепції відмовилися.

3. Вісло-Дніпровська концепція. Засновник – чеський славіст Л.Нідерле («Слов'янські старожитності», 1902). Він локалізував прабатьківщину слов'ян між басейном середньої Вісли і Карпатами на заході, Нарвою й Прип'яттю на півночі, Середнім Дніпром на сході та Верхнім Бугом, Дністром і Прутом на півдні (з центром на Волині). Ця теорія стала вихідним пунктом для низки концепцій, згідно з якими слов'яни розмішувалися у двох протилежних від Вісли напрямках. Це:

а) власне Вісло-Дніпровська теорія походження слов'ян (прихильники: польські вчені Ю.Ростафінський, М.Васмер, Ю.Розвадовський; російський вчений Н.Шахматов тощо);

б) Вісло-Одерська концепція (прихильники: поляки Ю.Костжевський, Я. Чекановський, Т.Лер-Сплавинський, російські археологи І.Русанова, В.Седов). Згідно з нею прабатьківщина слов'ян знаходилася в міжріччі Вісли та Одера (Одри). Ця теорія пов'язує слов'янські старожитності із *лужицькою* археологічною культурою, а також *пшеворською, поморсько-підкльошовою та празько-корчацькою*.

в) Одеро-Дніпровська концепція (польський дослідник Генсель, радянські автори А.Тереножкін, П.Третьяков, Б.Рибаков, М.Артамонов) розміщує територію формування слов'янства від басейну р.Одри до Подніпров'я. Сучасні українські вчені В.Баран, Р.Терпиловський, Д.Козак, на підтримку цієї теорії доводять, що території, заселені слов'янами, змінювалися: у III-II ст. до н.е. – це міжріччя Вісли та Одри, у II ст. до н.е.-I ст. н.е. – міжріччя Вісли та Дніпра.

Отже, можна стверджувати, що праслов'яни, принаймні з часу виділення їх з індоєвропейської спільноти до раннього середньовіччя (коли їх існування підтверджується письмовими та археологічними даними), змінювали час від часу місце свого проживання. Тому, майже кожна з наведених вище концепцій тією чи іншою мірою відповідає дійсності.

Нові терміни і поняття

Лужицька, пшеворська, поморсько-підкльошова, празько-корчацька культури – археологічні культури кінця бронзової – залізної доби, що фіксуються на території Середньої Європи (передусім, Німеччини, Чехії та Польщі) й вважаються слов'янськими.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 13-14.
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 23-25.
3. *Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В.* Походження слов'ян. – К.: Наукова думка, 1991.– С. 5-10.

1.10. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ У IV-IX ст.: ІСТОРІЯ, ПОБУТ, ЗВИЧАЇ ТА ТРАДИЦІЇ

Перші згадки у писемних джерелах про ранньослов'янські племена зустрічаються у творах римських вчених I-II ст. н.е. Тацита, Плінія Старшого, де слов'яни фігурують під назвою венеди. Твір історика готів Йордана «Гетика» (VI ст.) містить інформацію про розпад венедської ранньослов'янської спільноти. Йордан сповіщає, що у VI ст. вже існувало три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і склавини (Подунав'я). Візантійський автор Прокопій Кесарійський вважав антів та склавинів одним народом (тобто розділення на антів та склавинів було недавнім). До речі, слід вказати, що більшість сучасних вчених вважає, що формування окремих слов'янських груп та народів було започатковано процесом розселення антів та склавинів. Відомо, що у IV ст. виникають союз антів й союз склавинів. Археологічно склавинське об'єднання пов'язують із празько-корчацькою культурою, а антське – із пенківською культурою.

Антське царство – раннє державне утворення, в якому відбувався перехід від первісного ладу до феодалізму, з виразними ознаками патріархального рабовласництва. Письмові джерела згадують антських вождів (царів): Божа, Ардагаста, Мусокія, полководців Доброгаста, Пирогаста. Відомо, що анти були войовничим народом. Йордан повідомляє про війни готів під керівництвом Амала Вінітарія з антами, описує спочатку поразку готів, а потім перемогу (Амал Вінітарій розп'яв короля антів Божа з синами та 70 старійшинами).

Протягом VI ст. йшли війни між антами та Візантійською імперією за Балканські провінції (т.зв. Балканські війни), наприкінці VI ст. анти захопили Пелопонеський півострів (здійснювали напади на Елладу, Фесалоніку, Фракію), доходили навіть до передмістя Константинополя. Практикували осаду міст, знали військову техніку свого часу. До середини VII ст. практично весь Балканський півострів було заселено слов'янами.

З середини VI ст. до Східної Європи прийшла нова хвиля завойовників з Центральної Азії – авари, які заснували в Карпатській котловині свою державу Аварський каганат. Внаслідок слов'яно-аварських воєн, антське державне утворення припинило існування, проте процес складання державності у східних слов'ян продовжувався.

У VII-IX ст.ст. утворюються та існують нові слов'янські етнічні та політичні угруповання, союзи племен й т.зв. *славинії*, наприклад, союзи дулібів, полян, сіверян, уличів, древлян (тринадцять племен-

них груп). На ґрунті об'єднання окремих племен у союзи виникають протодержавні утворення – племінні князівства та їхні федерації. За свідченням арабських авторів, у VIII-IX ст.ст. існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія (земля полян з Києвом), Славія (майбутня Новгородська земля) й Артанія або Арсанія (Ростово-Суздальська або Причорноморська – Приазовська Русь). Наймогутнішим була Куявія, яка стала тим територіальним та політичним ядром, навколо якого зросла Давньоруська держава.

Спочатку в слов'ян існувала військова демократія, реальна влада належала племінним зборам – віче, вже існувала нерівність, але ще не було легалізованого апарату примусу. Поступово роль віча занепадає та на перший план у політичному житті виходить князівська влада. Дружина на чолі з князем виокремлюється у відособлену привілейовану корпорацію професійних воїнів, що стояла над общинниками. Розвиток продуктивних сил суспільства, збагачення дружини під час походів сприяли соціальному розшаруванню й формуванню феодальної системи. Військова та племінна знать дедалі більше концентрувала у своїх руках багатства, використовувала працю рабів та збіднілих общинників. Прогресуюча соціальна диференціація обумовила необхідність появи постійних органів примусу.

Основа господарювання східних слов'ян – орне землеробство (подсічно-вогнева, перелогова система – у лісовій зоні, а у лісостеповій – наприкінці I тис. – двопілля й *трупілля*). Основні культури: зернові – просо, ячмінь, пшениця, жито, городні – цибуля, ріпа, капуста, морква, горох; технічні – льон, конопля; садові). Допоміжну роль відігравали тваринництво (ВРХ, свині, вівці, коні), сільські промисли, бортництво, рибальство, мисливство.

У VI-VIII ст.ст. у східнослов'янських племен розвиваються ремесла. Одні з них – залізообробне, ковальське, ювелірне – мали вже професійний характер, існували навіть спеціалізовані центри, тоді як інші – гончарне, обробка дерева, каменю, рогу та кістки мали ще натуральний характер.

Розвиток господарства зумовило поглиблення суспільного поділу праці, обміну та активізації торгівлі, виникнення та зростання кількості постійних поселень, а також укріплених «градів», у яких відбувався міжобщинний обмін та розміщувалася племінна верхівка. Розширювалася зовнішня торгівля (що засвідчують знахідки іноземних монет). Найбільш жвавими були торговельні зв'язки з Великою Моравією, Болгарією, Хазарією, Візантією тощо. Розширення торгівлі збагачувало родоплемінну знать, посилювало диференціацію суспільства, а також ставило питання про необхідність захисту торговельних шляхів та створення власної державності.

Протягом усього I тисячоліття матеріальна культура східних слов'ян зберігала спільні риси. Сільські поселення мали площу 1-2,5 га і розташовувалися на південних схилах річок, як правило, «гніздами» – на відстані 2-4 км одне від одного. Житлом служили напівземлянки або землянки зі стінами з плетеного каркасу, що був обмазаний глиною чи зі зрубними стінами, обов'язковим вогнищем, а з V ст. – пічкою-кам'янкою. Відомі й наземні житла. Площа – близько 25-30 кв. метрів. Біля домівок – кладові (ями). Кераміка була ліпною, інколи зі врзними узорами. Як вже згадувалося, виникали та розвивалися й укріплені гради – центри племінних князівств.

Вірування слов'ян характеризуються як *політеїзм*. Існували розвинута система святилищ та жертвоприношень, виокремилася впливова верства жерців (вохвів).

Поховальний обряд – кремація (перепалені кістки ховали в ямках або у спеціальних урнах, інколи поряд з кістками знаходять рештки зброї, монетні й речові скарби, що свідчить про виділення серед слов'ян воїнів та племінної верхівки).

Таким чином, можна зробити висновок, що східні слов'яни формувалися як етнос із власною матеріальною та духовною культурою протягом I тис. н.е., й напередодні IX ст. вони вже стояли на порозі формування власної державності.

Нові терміни і поняття

Славнія – перехідна форма від територіального союзу слов'янських племен до ранньофеодальної держави.

Трипілля – система землекористування, яка передбачала наявність пару, озимих та ярових посівів.

Політеїзм (від грец. «полі» – багато й «теос» – бог) – багатобожжя, віра у багатьох богів.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 5-6.
2. Літопис Руський (За Іпатським списком). – К., 1989. Літопис Руський // Ізборник// [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
3. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 25-30.
4. *Баран В.Д.* Давні слов'яни. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 3).
5. Історія України / Під ред.В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 18-21.

1.11. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ЯЗИЧНИЦТВО

Слов'янське язичництво – складна багаторівнева релігійна система, яка включала в себе елементи первісних вірувань (анімізму, тотемізму, магії), давні культури – природи (вшанування води, землі, Сонця) та предків, мала розроблений пантеон, який складався як з нижчих, так і з вищих божеств, а також складну міфологію та культову практику. На жаль, дослідження релігії давніх слов'ян ускладнюється тим, що не збереглися власне язичницькі письмові джерела, тому вчені змушені вивчати цю проблему, базуючись на аналізі непрямих даних (давньоруські та середньовічні літописи, повчання проти язичництва, свідчення іноземців, археологічні розкопки).

Візантійський автор VI ст. Прокопій Кесарійський повідомляв, що слов'яни вважають, що «один тільки бог, творець блискавок, є володарем над усіма, і йому приносять в жертву биків і відбувають інші священні обряди... Вони шанують ріки та німф, і всілякі інші божества, приносять жертви всім їм». Серед вчених немає єдиної думки щодо верховного бога слов'ян. Вірогідно, ним був Род – бог-творець, бог неба й усієї природи. Перун як божество грому та блискавки, як войовничий бог був давно відомий слов'янам, але до часів князя Володимира він не був верховним. Серед інших богів – Дажбог – бог білого світла та Сонця, Стрибог – бог вітру, Велес – бог багатства, торгівлі, підземного світу, Ярило – бог яркої родючої весняної сили землі, Хорс – бог Сонця (за іншою версією – Місяця) як світила, Мокош – богиня родючості, Лада – богиня сімейного ладу та інші.

Для відправлення обрядів існували спеціальні місця – святилища. Це могли бути як спеціальні культові споруди, так і священні діброви, гаї, окремі дерева (наприклад, священним у слов'ян був дуб – його пов'язували із Перуном). Існували як невеликі святилища, що обслуговували окремі населені пункти, так і великі, загальноплеменні. Будували їх, як правило, на підвищеннях. Центральне місце посідав ідол – зображення божества, споруджене з дерева чи каменю (найбільш відомим із вцілілих ідолів є т.зв. *Збручанський*). Площадки навколо ідола

оточувалися валами та ровами, в яких горіли ритуальні вогні. Тут жерці (волхви) здійснювали різноманітні обряди, приносили жертви богам (продукти землеробства та скотарства, квіти. Були й людські жертви, які приносили в небезпечні часи). Функції волхвів взагалі були різноплановими – вони не тільки обслуговували святилища, а й гадали, складали календар, лікували, зберігали та передавали знання.

Хоча слов'янське язичництво не встигло оформитися у ста-лу, єдину для всіх племен жорстку систему, воно, тим не менш, справило величезний вплив на руське православ'я, яке закріпилося у Київській Русі тільки після того, як увібрало в себе значні елементи язичницького світосприйняття.

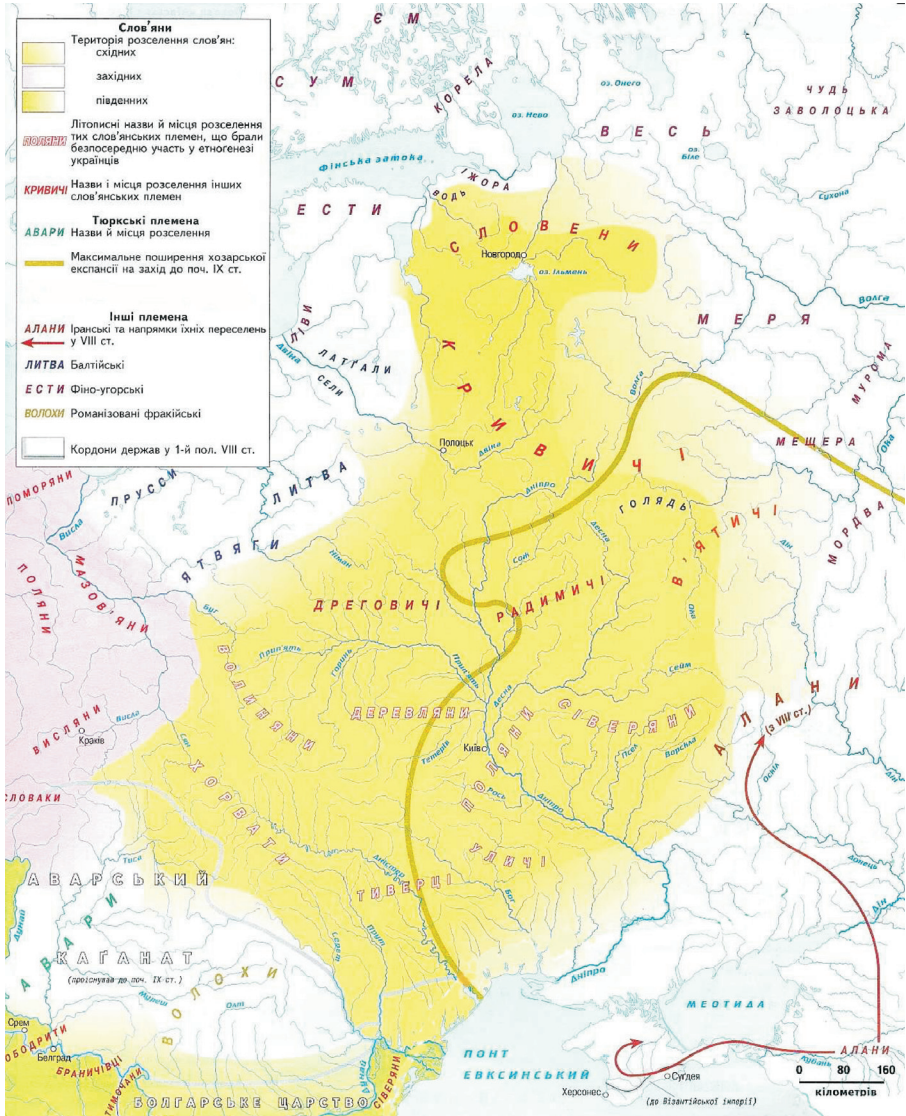
Нові терміни і поняття

Збручанський ідол – давньослов'янський ідол, знайдений у 1848 р. в річці Збруч у с.Городниці. Це чотиригранний стовп заввишки 2,7 м, з зображеннями, розміщеними у трьох ярусах на кожній грані. Вважається, що він відображає слов'янські уявлення про світобудову. Верхній ярус – світ богів – тут зображені чотири божества (можливо, Моккош, Дажбог, Перун та Лада), які увінчані однією шапкою (символ єдиного бога-творця), середній ярус – це світ людей (на кожному боці – чоловіча чи жіноча фігура), нижній ярус – підземний світ – міститься зображення (у трьох ракурсах) підземного бога, значущість якого підсилюється тим, що він тримає на собі увесь світ людей.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпало-ва. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 6.
2. *Боровський Я.* Світогляд давніх киян. – К.: Наукова думка, 1992. – 174 с.
3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 56-57.
4. *Моця О., Ричка В.* Київська Русь: від язичництва до християнства. – К.: Глобус, 1996. – С.11-33.
5. *Рыбаков Б.* Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – С. 354-470.

Східні слов'яни у VIII – IX століттях

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕМИ 1

ПИТАННЯ З САМОКОНТРОЛЮ

1. Як впливали природні умови на господарське та культурне життя населення України доби палеоліту?

2. Як процес зміни знарядь праці в епоху мезоліту вплинув на подальший розвиток первісного суспільства?

3. Що таке неолітична революція і як вона позначилася на розвитку суспільства?

4. У чому полягало значення широкого впровадження у життя людей заліза?

5. Яку концепцію походження слов'ян й чому вважаю найбільш переконливою?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Встановіть відповідність:

А) від 1 млн. років тому — до IX тис. до н.е.	1) мезоліт;
Б) X тис. до н.е. — VI тис. до н.е.	2) неоліт;
В) VI тис. до н.е. — IV тис. до н.е.	3) енеоліт;
Г) IV тис. до н.е. — III тис. до н.е.	4) палеоліт;
Д) II тис. до н.е.	5) залізний вік;
Е) I тис. до н.е.	6) бронзовий вік.

2. Доба енеоліту представлена в Україні:

- А) трипільською культурою;
- Б) ямною культурою;
- В) скіфською культурою;
- Г) готською культурою.

3. Зрубна культура бере свою назву від типу:

- А) житла;
- Б) поховання;
- В) громадської споруди.

4. Велика Скіфія займала:

- А) степи Північного Причорномор'я та Подунав'я;
- Б) лісостепову та лісову зони Правобережної України;
- В) степи Північного Причорномор'я та лісостепову зону Подніпров'я.

5. Визначіть, якими за формою державного правління були такі держави:

- А) Тіра; 1) монархія;
- Б) Херсонес; 2) республіка.
- В) Ольвія;
- Г) Боспорська держава.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Заповніть таблицю «Давнє населення України»:

Археологічний період	Хронологічні рамки	Заняття та матеріальна культура	Суспільний устрій	Духовна культура

2. Знайдіть на мапі № 1 східнослов'янські племена, що мешкали на території України, а також назвіть народи, землі яких межували зі східнослов'янськими.

Тема 2. ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ (IX – 40-і роки XIV ст.)

2.1. ТЕОРІЇ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ «КИЇВСЬКА РУСЬ»

Тривалий час існували дві основні теорії щодо державоутворення Київської Русі – норманська та антинорманська.

Норманська теорія з'явилася у середині XVIII ст., її автори – німецькі історики, члени Петербурзької Академії наук Г.Байер та Г.Миллер. Вони, спираючись на дані «Повісті минулих літ» щодо призвання на княжіння низкою слов'янських племен трьох братів – варягів Рюрика, Синеуса й Тревора (Трувора), обґрунтували теорію норманізму або несамостійного, скандинавського походження Давньоруської держави (згідно з їх точкою зору руси – це варяги (нормани, шведи)).

Рішучим опонентом норманізму та основоположником антинорманської теорії став М.Ломоносов, який вважав, що ця теорія вкриває ганьбою Росію. Він обстоював думку, що виникнення східнослов'янської держави – результат самостійного розвитку місцевих слов'янських племен. Антинорманістами були також М.Карамзін, С.Соловйов, В.Татищев, О.Єфименко, М.Грушевський тощо.

Аргументи на захист норманської теорії:

1. Русь отримала свою назву від «Руотси» – так у середині XI ст. фіни називали шведів.

2. Більшість імен руських послів, що зафіксовані у договорах із Візантією (911 р., 944 р.), мають скандинавське походження – Карл, Фарлоф, Інегельд.

3. Візантійський імператор Константин Багрянородний у своєму трактаті «Про управління імперією» (X ст.) наводить як слов'янські, так і руські назви дніпровських порогів. Більшість руських назв мають давньонорманське походження.

4. Арабський географ X ст. Ібн-Русте, оповідаючи про щорічні об'їзди підконтрольних територій племен «царем» для збору дані, писав, що «руси годуються лише тим, що привозять із землі слов'ян.»

Аргументи на захист антинорманської теорії:

1. Назва «Русь» – слов'янського походження, оскільки тісно пов'язана з назвами річок Рось, Руся, Роставиця у центральній Україні.

2. У Скандинавії не було відомо жодного племені чи народу під назвою «руси», про нього не згадує жодне давньонорманське джерело.

3. Археологічні матеріали із міст та торгівельних шляхів Східної Європи свідчать про обмежений вплив варяжського фактору.

4. Ісламський автор Ібн-Хордадберг (IX ст.) називав русів слов'янським племенем.

Отже, обидві сторони мали свої аргументи, свої сильні та слабкі місця, своїх прихильників, й обидві теорії мали певне ідеологічне забарвлення (так, норманська теорія довгий час вважалася непатріотичною). Однак, і норманісти, й антинорманісти розглядали виникнення держави як одномоментний акт, наслідок діяльності конкретної історичної особи, що не може вважатися вірним.

Сучасне бачення проблеми можна коротко викласти таким чином. Після занепаду антського союзу у східних слов'ян сформувалися нові політичні утворення – племена та союзи племен (поляни, деревляни, сіверяни, уличі, дуліби тощо). За свідченням арабських авторів, у VIII-IX ст.ст. вже існувало три осередки східнослов'янської державності: Куявія (земля полян з Києвом), Славія (Новгородська земля) й Артанія (Ростово-Суздальська або Причорноморська та Приазовська Русь).

Південноруські землі (навколо Києва, що існував вже у V ст.) випереджали в соціально-економічному та культурному розвитку північні. Відомо, що вже у 860-866 рр. київський князь Аскольд ходив на Візантію, мусульманські міста Закаспія, навіть прийняв християнство й намагався поширити його на своїх землях.

Осередок державності в ільменських слов'ян – військово-політичний союз слов'ян та неслов'янських племен (чудь, меря) виник дещо пізніше. Неузгодженість північних слов'янських правителів, які не могли поділити владу, чвари та суперечки призвели до покликання на князювання норманського конунга Рюрика, який осів у Ладозі. У 879 р. Рюрик помер, спадкоємцем престолу став його малолітній син Ігор, регентом якого був Олег («Хельга» – «Віщий»). Але прагнення ільменців до самостійності примусило Олега з Ігорем та дружиною бігти на південь (можливо, до Візантії, якій найманці, досвідчені воїни, були завжди потрібні). Спустившись вниз Дніпром, Олег у 882 р. досяг Києва. У Києві в цей час відбувся державний переворот, внаслідок якого була скинута династія Києвичів. Можливо, це вчинили бояри-язичники, незадоволені прохристиянською політикою Аскольда. В язичникові Олезі вони побачили єдиновірця, за допомогою якого можна було зміцнити своє становище.

Як наслідок, на київському престолі опинилася інша династія (замість Києвичів – Рюріковичі), почалася антихристиянська реакція, сталося формальне об'єднання Північної та Південної Русі, що у свою чергу стало основою виникнення у подальшому загальноруської держави, столицею якої було проголошено Київ. Фактичне оформлення давньо-

руської держави було розтягнуто у часі, збирання земель з формуванням кордонів держави, формування політичного, економічного, адміністративно-територіального устрою – відбувалося наступними десятиліттями (фактично до Ярослава Мудрого).

Отже, сучасне бачення процесу державотворення у східних слов'ян полягає:

- у відмові від погляду на утворення держави як на одномоментний акт;
- у розумінні того, що формування давньоруської державності зумовили складні процеси соціально-економічного та політичного розвитку місцевих слов'янських племен;
- у врахуванні впливу варязького фактору (не можна забувати, що перші великі князі Київської Русі були скандинавського походження, що на Русі було чимало варягів-воїнів тощо). Правда, слід пам'ятати, що варязький елемент був тільки одним серед багатьох інших.

Наприкінці слід згадати про існування ще однієї концепції виникнення держави у слов'ян. Це теорія американського ученого українського походження О.Прицака, який висловив припущення, що Русь спочатку була поліетнічним і багатомовним торговельним союзом із центром на Волзі, який з метою встановлення контролю над торговими шляхами між Балтійським та Середземним морями утворив політичну єдність – Київську Русь, яка згодом слов'янізувалася.

Нові терміни і поняття

Конунг – воєнний вождь у скандинавських народів за часів середньовіччя.

Варяги (від давньошвед. «вар» – клятва) – в руських середньовічних джерелах так називали скандинавів, учасників торгових та воєнно-розбійничих походів VIII-XI ст.ст. у країни Європи. В Західній Європі їх називали вікінгами (вікінг – від давньошвед. – учасник морського походу) або норманами (нормани – «північні люди»).

Регент (від лат. «регенс» – правлячий) – особа, що здійснює повноваження голови держави у випадку вакантності престолу, малолітства, хвороби чи недієздатності правителя.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 7.

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 19-21.

3. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 31-33.

4. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 26-31.

2.2. ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШИХ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ (ОЛЕГА, ІГОРА, ОЛЬГИ, СВЯТОСЛАВА)

Унаслідок боярського антихристиянського перевороту на київському престолі у 882 р. опинився регент малолітнього Ігоря Рюриковича Олег. Він формально об'єднав Північну та Південну Русь, хоча фактичне об'єднання відбувалося наступними десятиліттями за правління не тільки Олега, а й Ігоря, Ольги, Святослава та їх наступників.

Олег (882-912 рр.) фактично був повновладним князем. За часів його правління відбулося збирання руських земель (древлян, сіверян, радимичів, ільменських словен, в'ятичів тощо) та консолідація їх навколо Києва. У 907 та 911 роках він здійснив походи на Константинополь, наслідком яких стало укладення вигідних для русичів договорів (передбачали виплату значної контрибуції, пільги для руських купців, визначили правила розв'язання конфліктів між Руссю та Візантією). У 912 р. князь Олег здійснив кілька походів проти хозар та Арабського халіфату на Закаспій, під час останнього з них він загинув.

На чолі Давньоруської держави став **Ігор** (912-945 рр.). Підкорені народи повстали, й Ігореві довелося знов підкоряти древлян і уличів (останні лише формально признали перемогу Ігоря й мігрували у Подунав'я). У 941 та 944 роках здійснив походи на Візантію, перший з яких завершився поразкою Ігоря, другий – підписанням досить не вигідної для Русі мирної угоди (руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі у Константинополі, а руські воїни мусили обороняти кримські володіння Візантії від кочовиків). У 944 р. Ігор розгромив Кавказьку Албанію, заволодівши містами Дербент, Ширван, Бердаа. Широкомасштабні воєнні походи поглинали багато ресурсів, це підштовхнуло князя збільшувати данину. Одне з повторних збирань данини призвело у 945 р. (за даними Нестора, а у 944 р. – на думку сучасних вчених) до повстання древлян і вбивства Ігоря.

Унаслідок того, що син Ігоря Святослав був неповнолітній, державою стала правити його мати, псковитянка **Ольга** (945-964 рр.). Вона жорстоко придушила спробу древлян відійти від

Києва, низка древлянських князів були вбиті, столиця – Іскоростень – спалена. Разом з тим, намагаючись забезпечити державу від аналогічних виступів, Ольга впорядкувала податкову систему – визначила розміри данини, строки її збирання, місця збору – погости (вони ставали осередками князівської влади на місцях). Ольга проводила активну зовнішньополітичну діяльність. У 946 та 957 роках вона здійснила дві дипломатичні поїздки до Константинополю з метою зміцнення торгових і політичних відносин, підписала союзницькі угоди. Під час однієї з поїздок Ольга прийняла християнство. Разом з тим, вона встановлює дипломатичні контакти із германським імператором Оттоном I.

У 964 р., після смерті Ольги, повнота влади зосередилася в руках **Святослава** (964-972 рр.). Він підкорив в'ятичів, що в той час селилися уздовж Оки й Волги, та низку фінських племен, розгромив Волзьку Булгарію, остаточно розбив Хозарський каганат (965 р.), підкорив ясів (осетин) і касогів (адигейців), розширив кордони Русі до Кавказьких гір. Унаслідок цього на територіях низу Дону, Західного Кавказу, Таманського півострова та Південного Криму утворилося Тмутараканське князівство. Але ці перемоги відчинили шлях кочовикам зі Сходу. Не укріпивши східні кордони, Святослав звернув увагу на війну з Болгарією та з Візантією. У 968 р. він захопив 80 міст на Дунаї, але військове зіткнення з Візантією в 971 р. призвело до поразки давньоруської дружини при м. Доростолі. При поверненні до Києва в 972 р. Святослав був убитий на Дніпровських порогах *печенігами*.

Нові терміни і поняття

Печеніги – об'єднання кочових тюркських племен, що жили у заволзьких та південноруських степах й у IX-X ст.ст. здійснювали набіги на Русь.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Літопис руський // Ізборник // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 33-39.
3. *Котляр Н., Смолій В.* Історія в жизнеописаниях. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 21-68.

2.3. ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Святослав залишив після себе трьох синів: Ярополка (якому дісталася Київська земля), Олега (Древлянська) і Володимира (Новгородська). Розпочата у 977 р. міжусобна боротьба між синами Святослава закінчилася смертю Олега, Ярополка та перемогою Володимира. Князування **Володимира Великого** (978-1015) стало початком нового етапу в історії Київської Русі, етапу піднесення та розквіту.

Продовжуючи політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, Володимир походами 981-993 рр. на ятвягів, в'ятичів та хорватів завершив тривалий процес формування території Київської Русі. Визначилися кордони Русі, які були укріплені цілою системою воєнно-феодальних замків.

Намагаючись зміцнити великокнязівську владу та державу, Володимир провів низку реформ. По-перше, це адміністративна реформа, згідно з якою були усунені від влади племенні князі, а на їх місця посаджені сини Володимира та його наближені бояри. Таким чином, на зміну родоплеменному поділу прийшов територіальний. Уся влада в державі зосередилася в руках київського князя. По-друге, це військова реформа. Її суть полягала у ліквідації племенних військових об'єднань і злитті військової системи з системою феодального землеволодіння. Володимир роздавав дружинникам землі у прикордонних районах, зобов'язуючи їх до військової служби. Він повністю відмовився від послуг варягів й вислав їх за межі Русі. Однією із заслуг Володимира був захист Русі від нападів печенізьких орд. «Повість минулих літ» повідомляє про сім переможних великих війн Володимира з печенігами. По-третє, Володимир провів реорганізацію судової справи – було запроваджено нове зведення законів усного звичаєвого права – «Устава земельного». По-четверте, князь Володимир здійснив релігійні реформи. Спочатку він спробував модернізувати язичництво. Замість локальних племенних культів у 980 р. він встановив єдиний державний пантеон богів на чолі з «дру-

жинно-княжим» богом Перуном. Як свідчить літописець, поряд із княжим двором були встановлені «кумири»: Перуна з сріблястою головою та золотим вусом, Хорса, Дажбога, Стрибога, Сімаргла та Мокоші. Однак, навіть модернізоване, язичництво, з одного боку, не зуміло виконати завдання єднання усього населення навколо влади князя, з іншого, – заважало Русі увійти на рівних правах до християнського світового співтовариства. Звідси – пошуки нового рішення й, нарешті, у 988 р. прийняття Володимиром християнства з подальшим його поширенням на все населення країни. Прийняття християнства в 988 р. сприяло швидкому культурному злету Київської Русі.

Володимир встановив дипломатичні контакти з багатьма державами (Візантією, Польщею, Швецією, *Священною Римською імперією* тощо), застосовував практику династичних шлюбів.

Останні роки правління Володимира були ознаменовані загостренням стосунків між ним та кількома його синами – Ізяславом, Святополком, Ярославом. Новгородський намісник (Ярослав) відмовився платити щорічну данину Києву. Під час підготовки до карального походу на Новгород князь Володимир помер.

Нові терміни і поняття

Священна Римська імперія – держава (962-1806), заснована німецьким імператором Оттоном. Включала до себе, крім власне німецьких земель, Італію (до XIII ст.).

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Бойко О. Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 39-42.
2. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 29-31.
3. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпало-ва. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 7-8.
4. Котляр Н., Смолій В. История в жизнеописаниях. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 68-82.

2.4. ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТІЯНСТВА НА РУСІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

Запровадження християнства стало епохальним поворотом в історії Київської Русі. Після невдалої спроби модернізувати язичництво (980 р.) та запровадити на Русі культ князівсько-дружинного бога — Перуна, Володимир зупинився на християнстві візантійського зразка. Це було зовсім не випадково. По-перше, саме з Константинополем було пов'язане хрещення Аскольда та Ольги. По-друге, відповідно до візантійської моделі християнства світська влада домінувала над релігійною, що цілком влаштовувало князя: ідеологічну підтримку у державотворенні він отримував, а контроль за ним з боку церкви не встановлювався. Єдине, що тривожило Володимира, це реальна загроза потрапити в ідеологічну або навіть політичну залежність від Візантії. Проте Володимир зумів вирішити цю проблему. Протягом 987-989 рр. він хреститься сам й хрестить киян. Однак процес християнізації всієї Русі тривав декілька століть.

Як відбувалося хрещення за даними літопису?

Візантія звернулася до Русі з проханням про воєнну допомогу (в цей час відбувається повстання в Малій Азії проти візантійських імператорів). Володимир обумовив допомогу одруженням на сестрі імператорів-співправителів Анні. Отримавши обіцяне (саме завдяки руським військам повсталих розгромлено), Василій II і Константин VIII починають зтягувати або навіть відмовляються віддати «*порфірородну* принцесу» Володиміру. У відповідь князь бере в осаду Херсонес, захоплює це місто та погрожує захопити Константинополь. Після цього Анна прибуває до Херсонесу, тут відбувається хрещення Володимира (за версією «Повісті минулих літ») та вінчання, а потім й хрещення Києва, куди Володимир привозить священників з Херсонесу, «мощі св. Климента, й Фіва ученика його, й...сосуди церковні й ікони на благословення собі».

Значення прийняття християнства:

1. Нова віра сприяла остаточному розпаду родового ладу й

формуванню та зміцненню нових феодальних відносин у східних слов'ян.

2. Християнське єдинобожжя стало ідеологічним підґрунтям утвердження особистої влади верховного правителя.

3. Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету Київської Русі.

4. Християнство сприяло подальшому розвитку культурної сфери: писемності, літератури, архітектури та мистецтва (цей розвиток відбувався на основі синтезу місцевих традицій й творчого переосмислення та засвоєння досягнень світової культури).

Нові терміни і поняття

Іаков Мніх – ченець, автор твору «Пам'ять й похвала князю Володимирі» (приблизно XII ст.)

Порфірородна – тобто народжена у порфірових палатах імператорського палацу, свого роду титул візантійських правителів, визначення їх високого походження.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 7-8.

2. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 30-31.

3. *Моця О., Ричка В.* Київська Русь: від язичництва до християнства. Навчальний посібник. – К.: Глобус, 1996. – С. 57-77.

4. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 261-277 (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.4).

5. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 34-37.

2.5. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Після смерті Володимира знову вибухнула міжусобиця між його синами. У ході чотирирічного кривавого братовбивчого протистояння загинули Борис, Гліб, Святополк, Святослав, й у 1019 р. до влади прийшов Ярослав Мудрий (1019-1054 рр.). Проте його влада була не повною. Ярослав та його брат, чернігівський князь Мстислав, утворили дуумвірат, поділили Русь по Дніпру й керували державою з двох центрів – Києва та Чернігова. Тільки після смерті Мстислава у 1036 р. Ярослав став єдиним правителем Русі.

Роки князювання Ярослава – час найбільшого піднесення Київської Русі. Ярослав більше дбав про розбудову та захист своїх земель, ніж про приєднання нових територій. Значну увагу він приділяв безпеці кордонів держави. На багато сотень верст тягнулися зведені при ньому «змійові вали» з укріпленими фортецями. Тільки збудована вздовж Росі оборонна система охоплювала 13 міст та фортець. Ще у 1030-1031 рр., разом із Мстиславом він відвоював у поляків Червенські землі (до Русі відійшли Перемишль, Червен, Белз). Продовжуючи зміцнювати західні рубежі країни, Ярослав провів у 30-40-х рр. кілька успішних походів проти *ятвязьких*, литовських та угро-фінських (чудь) племен, й заснував на березі Чудського озера місто Юр'їв (зараз – Тарту, Естонія). У 1036 р. Ярослав остаточно розбив печенігів і на честь перемоги 1037 р. на місці вирішальної битви побудував собор Святої Софії. У 1043 р. руські дружини на чолі з сином Ярослава – Володимиром здійснили останній похід на Константинополь. І хоча він завершився невдачею, загалом становище Київської держави на міжнародній арені в цей час характеризується стабільністю. Зовнішньополітична діяльність Ярослава носила, в першу чергу, дипломатичний характер. Важливе місце займала «сімейна дипломатія», тобто укладання вигідних союзів та угод шляхом династичних шлюбів. Сам він був одружений з дочкою шведського короля Інгігердою, його син Всеволод – з дочкою візантійського імператора Константина IX Мономаха,

Ізяслав – з сестрою польського князя Казимира, Святослав – з онукою німецького цісаря Генріха II. Три доньки Ярослава вийшли заміж за європейських королів: Анна – за французького Генріха I, Анастасія – за угорського Андрія, Єлизавета – за норвезького Гаральда Сміливого. Це дало привід історикам називати його «тестем Європи».

Однією з найбільших заслуг Ярослава Мудрого є об'єднання звичаєвих правових норм у перший писаний збірник законів «Руська Правда». Ярослав активно будував монастирі та храми, укріплював Київ – так, за часи його правління було збудоване «місто Ярослава», київський *дитинець*, земляні вали якого мали довжину 3,5 км, висоту – 14 м. Збудовані були також Золоті ворота з церквою Богородиці Благовіщення, монастирі Святого Георгія та Святої Ірини, Печерський монастир тощо. З ім'ям Ярослава Мудрого пов'язаний і розквіт давньоруської книжності, створення першої бібліотеки при Софії Київській. Ярослав намагався позбутися залежності від Візантії у церковних питаннях, й зробив у 1051 р. Київським митрополитом свого духівника, русича Іларіона, автора першого давньоруського філософсько-богословського твору «Слово про Закон і Благодать».

Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. й був похований в Софійському соборі. За його правління Київська Русь сягнула zenіту свого розквіту й могутності.

Нові терміни і поняття

Ятвяги – споріднені з прусами балтські племена.

Дитинець – внутрішні укріплення в руському середньовічному місті навколо резиденції князя, пізніше стали називатися «кремль».

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Правда руська // Ізборник// [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
2. Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І. Історія України: погляд із сьогодення. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 24-26.
3. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 126-172 (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 4).

2.6. КИЇВСЬКА РУСЬ ТА КОЧОВІ НАРОДИ СТЕПУ (ХОЗАРИ, ПЕЧЕНІГИ, ПОЛОВЦІ)

Першою тюркською державою на території сучасної України був Хозарський *каганат* (середина VII-X ст.ст.), який займав степи і підгір'я Дагестану та Прикубання, приазовський і почасти причорноморський степ, більшу частину Криму. Данниками хозарів були північнокавказькі, мордовські, приволзькі та слов'янські племена. У Хозарії досить швидко довкола укріплених *зимовищ* кочовиків, особливо коли ті опинялися на торгових шляхах, почали виникати поселення міського типу, заселені етнічно строкатим ремісничим та купецьким людом. Зокрема, власне так із зимовища-фортеці кагана виросло й столичне місто Итиль у гирлі Волги, а в нижній течії Дону великим населеним пунктом став Саркел. З другої половини VIII ст. відродилися і зруйновані гунами старі грецькі міста на чорноморському узбережжі. Мешканці каганату були невдовзі втягнуті у міжнародну транзитну торгівлю, оскільки контролювали шляхи, які зі Сходу і Візантії вели на землі балтів, фінів та слов'ян. Водночас у містах інтенсивно розвивалося ремісництво, а в провінціях – землеробсько-скотарське господарство. За віруваннями населення Хозарії було строкатим: поряд з язичниками в містах мешкали християни, мусульмани та іудеї. Прийняття каганом та столичною знаттю іудаїзму як державної релігії на початку IX ст. протиставляло їх решті аристократії, що мешкала у далеких кочів'ях. Тож невдовзі розпочалася внутрішня війна, в якій провінціали об'єдналися з мусульманами та християнами.

Скориставшись хаосом, у хозарський степ зі сходу увійшли нові кочові племена – мадяри, мішаний союз племен, який виник близько 830 р., охоплюючи народи фіно-угорського і тюркського кореня. Мадяри затрималися в хозарському степу ненадовго – вже близько 850 р. їх примушують відкочувати на захід приаральські степові племена печенігів, ймовірно – тюркізованих іранців. За даними середини X ст., протяжність кочовищ восьми печенізьких племен охоплювала простір від Дунаю до Дону, а стосовно Києва знаходилась на відстані денного кінного переходу.

Перша згадка про печенігів у руських літописах датується 915 р. Впродовж 915-1036 рр. Русь воювала зі своїми степовими сусідами 16 разів, не рахуючи дрібних сутичок; у 968, 1017 і 1036 роках печенізькі орди підходили до самого Києва, а в 972 р. хан Куря у засідці біля порогів розбив загін Святослава й зробив з княжого черепа окуту золотом чашу для пиття. Воюючи з печенігами, Русь почала набувати навичок опору набігам людей Степу, передусім – характерній для них тактиці ведення війни. Легка кіннота кочовиків, які не застосовували ні щитів, ні списів, користуючись переважно луками, тобто зброєю дальнього бою, головну ставку робила на ефект раптовості. Про стрімкість пересування поділеного на невеликі

групи степового війська не раз згадують візантійські автори, називаючи його кінноту летючими людьми. Відтак, традиційними методами відкритого зустрічного бою рейди стрімкої кінноти печенігів зупинити було неможливо. Тож наприкінці X ст. зароджується нова форма захисту – спорудження високих і довгих деревоземляних стін-укріплень, які тяглися кількома смугами, відділяючи руське порубіжжя від Степу.

У набагато пізніші часи фрагменти таємничих насипів, що оточували Київську землю з боку степу, спричинили появу легенди про Зміїові вали. Згідно з нею, ковалі-святи Кузьма і Дем'ян приборкали величезного Змія, який пожирав місцевий люд, і, викувавши плуг та запрягши в нього чудовисько, примусили його проорати межу, за яку він не смів переступати; ґрунт, вивернутий з-під лемеша, нібито й витворив вали, що кількома півкружжями обіймають Київ та прилеглі до нього терени. Насправді ж, досліджуючи численні рештки валів, збережені донині, фахівці датують їх спорудження кінцем X-XII ст.ст., а саму появу пов'язують з потребами захисту порубіжжя від печенігів, а згодом – і від половців. Вали насипалися, як правило, або вздовж річок, або на їх перетині, і оточувалися внутрішніми та зовнішніми ровами, чим витворювалася кількоступенева лінія перешкод, нездоланна для кінноти. Сам же насип являв собою стіну заввишки і завширшки до 3-3,5 м з перекладених навхрест колод або чотиригранних зрубів, засипаних землею.

Втім, взаємини Русі з печенігами не зводилися тільки до конфронтації. Наприклад, у 943-944 рр. Ігор Старий використовував печенізький загін під час походу на Візантію, а в самому Києві вже наприкінці X ст. мешкали вихідці з Печенігії. Про це свідчить згаданий у літописі епізод облоги Києва 968 р., коли якийсь київський юнак, аби повідомити дружину, що перебувала за Дніпром, про критичний стан обложених, вийшов з міста і ходив серед печенігів, запитуючи: «Чи ніхто не бачив коня?» – бо він умів по-печенізькому, і вони вважали його за одного зі своїх. У 1036 р. печеніги зазнали нищівної поразки від Ярослава Мудрого під стінами Києва, після чого частина з них відкочувала за Дунай і звідти – на Балкани, де згодом змішалася з місцевим людом, а решта, що лишилася на своїх попередніх кочів'ях, через два десятиліття змушена була звернутися за допомогою до Києва, бо в приазовсько-причорноморський степ вступили нові господарі – половці.

Словом «половець» у руських джерелах позначали тюркські племена кипчаків, інакше куманів (куман дослівно перекладається як білий, жовтий, звідси руське – половий, половець). Вийшовши у IX ст. з теренів сучасної Киргизії та Казахстану, вони спершу витіснили печенігів з Приаралля, а в першій половині XI ст. розпочали наступ на Причорномор'я. Відступаючи, печеніги та зближені з ними племена торків і берендеїв попросили захисту київського князя. Тож після

1060 р. їх було прийнято на поселення в прикордоннях Київської та Переяславської земель, причому чоловіча частина збройно служила київському князю. За цією своєрідною захисною лінією зі «своїх» кочовиків пролягало безмежне Половецьке поле (Дешт-і-Кипчак), розтягнуте від Волги до Дунаю. Ця територія була розподілена між окремими родами, кожен з яких кочував у визначених межах, облаштуваючи тут постійні укріплені зимовища.

Перший удар половців на Русь припадає на 60-і роки XI ст.: у 1061 р. вони вступили в Переяславську землю, завдавши поразки князю Всеволоду Ярославичу, а в 1068 р. Всеволод та його брати зазнали повторного розгрому на р.Альті. Загалом ж до початку XIII ст. степовики здійснили 46 великих походів на Русь, під час яких руські землі зазнавали нещадних господарських розорень і людських втрат, оскільки щоразу половці забирали з собою багато полонених. Тож не дивно, що половецька тема дуже швидко перетворилася на одну з центральних у руському письменстві, де раз у раз згадуються лиха і спустошення від них. Походи проти степовиків, що регулярно повторювалися впродовж майже двохсот років, стали головним тлом героїчних діянь князів, які здобували собі славу, «переломивши копіє об землю Половецьку». Тоді ж, у потребах узгодженої колективної оборони, зародилися перші патріотичні гасла з закликом спільної боротьби за землю Руську.

З іншого боку, територіальна близькість половецького світу, торгові контакти, а особливо – регулярні перехресні шлюби, якими скріплювалися перемирні угоди між князями і тими чи іншими ханами, призводили до поступового пом'якшення гостроти протистояння. За умов інтенсивного родичання не дивно, що вже з XII ст. половецькі хани на запрошення своїх руських двоюрідних братів, свояків і родичів беруть активну участь у міжкнязівських усобицях, усе ближче переймаючись внутрішніми проблемами Русі.

Дуже показово, що й спробу відбити перший удар монголо-татар у 223 р. (битва на р. Калка) руські та половецькі правителі здійснюють разом.

Нові терміни і поняття

Зимовище – сезонні поселення кочових народів, де вони мешкали у зимовий період, коли не здійснювали кочівель.

Каганат – форма ранньофеодальної держави у тюрків, термін утворено від «каган» – титула глави держави у давніх тюркських народів (авар, печенігів, хозар).

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Літопис руський // Ізборник // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)

2. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 35-36.

3. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 60-64.

2.7. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Економічною основою давньоруського суспільства була феодальна система землеволодіння. Становлення феодальних відносин в Київській Русі відбувалося в загальноєвропейському руслі. Проте, були й певні особливості: по-перше, в Давньоруській державі феодализм зароджувався на основі первіснообщинного ладу, східнослов'янське суспільство перескочило через рабовласницький етап розвитку; по-друге, на Русі темпи феодалізації були уповільненими порівняно з Європою; по-третє, виникнення та становлення великого землеволодіння не призвело до масового обезземелення селян, оскільки в межах державної території існувала велика кількість незаселеної вільної землі.

Форми землеволодіння у Київській Русі:

- общинні землі;
- у X ст. князі почали захоплювати та концентрувати у своїх руках общинні землі, формується *вотчинне* землеволодіння князя;
- у X-XII ст. формувалися васальні відносини, за службу князь дарував боярам та дружинникам міста й села (спочатку тільки з правом стягувати податки – «кормитися») – тобто йдеться про помісну форму землеволодіння. З послабленням князівської влади – з XI ст. – починається формування вотчинної земельної власності бояр та церкви;
- поступово складалася система умовного землекористування (земля надавалася у користування, за службу) – це було характерно, передусім, для Галицько-Волинського князівства.

Соціальний склад:

1. Панівний клас – це феодали, т.зв. кращі, знатні люди. Він складався з князів, бояр, дружинників.

2. Сільське населення:

вільне

• смерди (більша частина селянського населення, общинники, що були особисто вільними, мали власність, платили певну ренту феодалам – за «опіку»);

частково вільне

• *закупи* (попадали в кабалу (тимчасову чи постійну) за купу – грошову позику) й рядовичі (укладали ряд – договір з феодалом і визнавали залежність від нього на певний час або назавжди);

невільне

• челядь й холопи – особисто не вільні, не мали власності, знаходилися у повній власності феодалів.

3. Населення міст:

- вільні майстри-ремісники *посадів* (про наявність зародків цехових організацій свідчать назви – наприклад, урочища Гончари та Кожум'яки у Києві); були й приватні ремісники, які працювали в дворах-садибах князів та бояр;

- купці, торговці (існували купецькі корпорації).

4. Окрема категорія – православні священнослужителі (неоднорідна – до неї відносилися й представники церковної верхівки, й рядові священники та монахи).

5. Існувала також категорія ізгоїв – людей, що втратили зв'язок зі своєю соціальною групою.

Основним засобом виробництва у добу феодалізму була земля. Оскільки вона поступово переходила до приватної власності феодалів, це стало основою отримання ними з залежних селян *земельної ренти*. Відомо три її форми: найбільш рання – натуральна рента, тобто оброк продуктами (спочатку у формі данини – «*полюддя*»), потім з'являється відробіткова рента (панщина) й, нарешті, з X ст. – грошова рента (грошовий оброк).

Провідною галуззю економіки Київської Русі було сільське господарство, особливо землеробство. Мало розвинутий характер: відомі різноманітні знаряддя праці (плуг, рало, борона, серп, коса тощо), різноманітні системи обробки ґрунту (двопілля, трипілля). Серед культур найбільш поширеними були зернові (жито, пшениця, ячмінь), овочеві (морква, цибуля, огірки, горох) та технічні (коноплі, льон). Середня врожайність зернових складала сам – 6,2 (одна десятина – 1,09 га давала 8 ц зерна). Розвинутий характер мало садівництво. Тваринництво розвивалося як приселищне (розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, свиней). Допоміжними галузями були промисли – бджільництво, мисливство, рибальство.

Важливе місце належало ремеслу. У Київській Русі існувало понад 60 видів ремесел (залізообробне, гончарне, ювелірне, ткацьке тощо). Тільки асортимент виробів із заліза складав до 150 найменувань. Усе це зумовило піднесення торгівлі та зростання міст (Гардаріки – «країна міст (замків)», так називали Русь варяги). У IX – X ст.ст. в Київській Русі існувало 20 міст (серед яких Київ, Чернігів, Новгород, Белгород, Смоленськ тощо), у XI ст. – 32 й напередодні татаро-монгольської навали – понад 300 міст.

Через Київську Русь проходило багато торговельних шляхів: грецький – «із варяг у греки», що пов'язував Прибалтику з Причорномор'ям через Дніпро; «Шовковий шлях», що через Наддніпрянщину з'єднував Центральну Європу з Середньою Азією та Китаєм; «соляний» та «за-

лізний» – поєднували Кавказ із Прикарпаттям. З Русі традиційно вивозили хутро, віск, мед, шкіри, ремісничі вироби. Водночас ввозилися коштовні тканини, вина, килими, фарфор, прикраси, зброя.

У Київській Русі існувала власна грошова система. Спочатку це – «куна» – хутро куніці чи білки, поступово, на зміну прийшла тверда валюта – гривни – зливки срібла вагою 160-196 грамів, наприкінці XIII ст. виникає карбованець – срібний злиток вагою 1/2 гривни. З кінця X ст. при Володимирі Великому розпочинається карбування власної монети – це золотники та срібляники, проте їх не багато, вони були свого роду візитною карткою правителя.

Отже, за часи Київської Русі у соціально-економічній сфері йшов процес становлення феодальних відносин – формувалися системи приватного землеволодіння та оподаткування, відбувалася диференціація феодально залежного населення. Провідною галуззю економіки було сільське господарство, передусім, зернове землеробство. Активно розвивалося ремісниче виробництво, активізація обміну та торгівлі сприяли становленню власної грошової системи.

Нові терміни і поняття

Вотчина – найдавніший вид феодальної земельної власності, спадкове земельне володіння з правом вільного відчуження. У межах вотчини її власнику належала адміністративна та судова влада, право стягнення податків.

Закупи – у Київській Русі залежні люди, що взяли у феодала у борг позичку (купу) та були зобов'язані відробити її.

Земельна рента – дохід, не пов'язаний із виробничою діяльністю, який землевласник регулярно отримує з власної землі, яку він передає у «користування» залежним селянам.

Полюддя – у Київській Русі об'їзд князем та дружиною підвласних земель з метою збирання дані.

Посад – торговельно-промислове поселення у давньоруських князівствах, спочатку за стінами міста, пізніше – у межах міста.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 7.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 27-31.
3. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 54-58.
4. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 40-43.
5. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 45-53.

2.8. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ТА СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА СТРУКТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Київська Русь – ранньофеодальна держава з монархічною формою правління.

- На етапі становлення державності склалася дружинна форма державності: на базі княжої дружини утворився примітивний апарат управління, судочинства та збирання данини. Дружина виконувала не тільки роль війська, а й радників.

- У добу піднесення Русі формується централізована монархія: вся повнота влади дедалі більше зосереджується в руках князя, а на рішення князя впливає лише частина старших дружинників та вихідців зі старої племінної аристократії – бояри.

- У період феодальної роздрібненості одноосібна монархія поступилася місцем федеративній монархії. Долю Русі вирішувала група найвпливовіших князів, котрі шукали компромісних рішень на своїх зібраннях (колективний *сюзеренітет*).

Основні елементи механізму політичної влади:

- Великий князь київський. Він був головним носієм влади. У його руках зосереджена вся повнота законодавчої, виконавчої, судової та військової влади. У своїй діяльності князь опирався на дружину (постійне військо). Дружина формувалася на засадах васалітету й складалася зі старшої (бояри, військова аристократія) та молодшої дружин («отроки», «діти боярські»). За службу старші дружинники отримували землю, молодші – частину здобичі та платню.

- Боярська рада – дорадчий орган. До нього входили старші дружинники, бояри, міська еліта та представники вищого духовенства.

- Віче – народні збори вільного дорослого чоловічого населення міст, що вирішували важливі громадські та державні справи. Право скликати віче мав князь, митрополит або ж самі жителі міста. Віче мало широкі права: оголошувало війну, виганяло або запрошувало князя, чинило суд тощо.

Взагалі у Київській Русі домінувала княжа влада, але в моменти її послаблення на перші ролі висувалися боярська рада або віче.

Соціальний склад:

1. Панівний клас – це феодала, т.зв. кращї, знатні люди. Він складався з князїв, бояр, дружинників.

2. Сїльське населення:

вільне: смерди (бїльша частина селянського населення, общинники, що були особисто вільними, мали власність, платили певну ренту феодалам – за «опїку»);

частково вільне: закупи (попадали в кабалу (тимчасову чи постійну) за купу – грошову позику), рядовичї (укладали ряд – договір з феодалом і визнавали залежність від нього на певний час або назавжди);

невільне: челядь й холопи – особисто не вільні, не мали власності, перебували у повній власності феодалів.

3. Населення мїст: вільні ремїсники посадїв; приватні ремїсники, якї працювали в дворах-садибах князїв та бояр; купцї; торговцї.

4. Православні священнослужителї.

5. Існувала також категорїя ізгоїв – людей, що втратили зв'язок зі своєю соціальною групою.

Новї терміни і поняття

Сюзеренїтет – у добу феодалїзму система особистих ієрархічних відносин між сеньйором та його васалом.

Рекомендованї джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Правда руська // Ізборник // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 53-54.
3. Історія України / Під ред. В.А. Смоля. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 27-28.

2.9. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Писемність у східних слов'ян з'явилася приблизно в першій половині IX ст. У «Житті» просвітника Кирила зберігся переказ, що він бачив у 860 р. в Херсонесі книги, написані «руськими письменами». Ці ж «руські письмена» згадують й арабські письменники X ст. Введення християнства прискорило розвиток писемності на Русі. Проповідники Кирило і Мефодій упорядкували слов'янський алфавіт і переклали на слов'янську мову Євангеліє. На початок XI ст. на Русі використовувалися дві системи письма – кирилиця, що базувалася на грецькому алфавіті, і глаголиця – розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярною. До особливостей писемної культури Русі треба віднести утворення двох типів літературної мови: церковнослов'янської і близької до розмовної давньоруської. Першою писалася церковно-повчальна і житійна література, другою велося ділове листування, склалися юридичні акти («Руська правда»), літописи, пам'ятки світської літератури («Слово о полку Ігоревім»). У творах літераторів широко використовувалися героїчні й обрядові пісні, загадки, прислів'я, приказки, замовляння і заклинання. Народні пісні і перекази широко використовувалися літописцями. Від усної народної творчості древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися зразки обрядової поезії – колядки і щедрівки. Вершиною усної народної творчості став героїчний билинний епос, що склався до X ст. і розвивався в XI–XIII ст.ст. Головною темою билин київського циклу стала боротьба з іноземними загарбниками, ідея єдності і величі Русі. Імена Микули Селяниновича, Микити Кожум'яки, Іллі Муромця стали символами відваги, доблесті і слави давніх русичів.

З утвердженням християнства велику роль починає відігравати перекладна література. Одним з перших був переклад Євангелія, виконаний у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира – Остромирове Євангеліє. Першим самостійним жанром давньоруської літератури стало літописання. Початок його відносять ще на кінець X ст. «Повість временних літ» є літописним зведенням, яке було складене на початку XII ст. ченцем Нестором на основі більш давніх літописів. З початком роздробленості Русі літописи склалися в кожному великому феодальному центрі (Київський літопис, Галицько-Волинський). Першим зразком філософсько-богословської публіцистики стало «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. У цьому творі Іларіон розвинув три основні теми: про духовну перевагу Нового Заповіту (євангелійської «благодаті») над Старим Заповітом (біблійним «законом»); про світове значення хрещення Русі; про високу місію князя Володимира і про велич Руської землі, яка зайняла рівноправне становище серед християнських народів. В особливий жанр літератури виділилися повчання. Перу князя Володимира

Мономаха належить «Повчання», адресоване дітям. Головна ідея – турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності. Важливе місце зайняли життя святих – біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою – «Життя Бориса і Гліба», «Життя» княгині Ольги, Володимира Святого, «Житіє Феодосія Печерського» – одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря. Високими достоїнствами відзначено «Києво-Печерський патерик» – збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври.

Під час князювання Володимира Великого були створені перші державні школи, в яких вчилися діти знаті. Князь Ярослав вводить обов'язкове навчання для молоді з князівських і боярських родів. Школи відкривалися у Києві, Новгороді, Володимирі-Волинському та інших містах. Вони були двох видів. У монастирських готували церковнослужителів (викладали читання, письмо, спів, богослов'я). Школи вишого типу, для «дітей кращих людей», давали, крім того, знання з філософії, риторики, граматики. Онука Ярослава Мудрого Анна Всеволодівна у 1086 році заснувала у Києві при Андріївському монастирі жіночу школу. Знахідки берестяних грамот у Чернігові, Новгороді, Пскові, Смоленську, Вітебську, Києві, авторами яких були прості городяни, торговці і ремісники, жінки і навіть діти, є свідченням значного поширення писемності серед населення Русі.

Поширення писемності супроводжувалося створенням бібліотек. Перші бібліотеки створювалися при церквах і монастирях. Найбільша (її заснував Ярослав Мудрий) знаходилася у Софійському соборі, і спочатку там нарахувалося біля 1000 примірників книг. Тут же було організовано переписування книг. Завдяки цій роботі книжковий фонд Русі складав щонайменше 130-40 тисяч томів.

Мистецтво Київської Русі виникло із поєднання візантійських християнських та місцевих язичницьких традицій. Новий рівень розвитку архітектури пов'язаний з переходом від дерев'яного до кам'яного і цегельного будівництва. Перші кам'яні споруди були створені в період Володимира Великого. На центральній площі Києва звели церкву Успення Богородиці (Десятинну). Найбільше поширення на Русі отримало *хрестово-купольне планування соборів*. Згідно з візантійською традицією куполи покривали свинцевими, позолоченими або забарвленими в зелений колір листами. Багатоглав'я, пірамідальність композиції, оригінальна кладка, шоломоподібна форма куполів – це те, що давньоруські майстри привнесли у візантійську школу, спираючись на традиції дерев'яної архітектури. Пам'ятками архітектури цього часу були Софійські собори у Києві, Новгороді, Полоцьку, ансамбль Києво-Печерської лаври, київський Михайлівський Золотоверхий собор, Спасо-Преображенський собор у Чернігові тощо.

Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініатюра. Фресками вкривалися

стіни православних храмів. Рецепти складання фарб трималися у суворому секреті, передавалися від майстра до учня. Мозаїчні зображення склалися зі смальти. Палітра мозаїк Софійського собору нараховує 177 відтінків її колірної гами. Розвивалися й національні традиції іконописного мистецтва. Першими вітчизняними майстрами були ченці Києво-Печерського монастиря Алімпій (Аліпій) Печерський (автор ікон «Печерської Богородиці» та «Великої Панагії») та Григорій.

Існувало мистецтво книжкової мініатюри (зображенням трьох євангелістів – Іоанна, Луки і Марка – було прикрашене Остромирове Євангеліє). Крім сюжетних ілюстрацій, книги багато орнаментувалися.

Активно розвивалося декоративно-прикладне мистецтво. Вироби з дерева, металу, кістки, каменю, глини прикрашали життя людей. Характерним для творів прикладного мистецтва був рослинний орнамент, на відміну від геометричного візантійського. Особливо вражають високою естетикою і технікою виконання ювелірні вироби. Були відомі чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). Вершина ювелірного мистецтва – техніка перегородчатої емалі (на золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки, порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його).

У житті людей Київської Русі значне місце займали музика, пісні і танці. Фрески Софійського собору у Києві дають зображення музикантів і танцюристів. Музичні інструменти – ріг, труби, бубон, гуслі, гудок. З прийняттям християнства одноголосий спів став частиною богослужіння, православний канон не допускав інструментальної музики. Склалося дві системи нотних записів – самобутня і візантійська.

Нові терміни і поняття

Хрестово-купольне планування соборів – система планування соборів, відповідно до якої склепіння з центральним куполом спіраліся на чотири стовпи, утворюючи хрестоподібну композицію.

Смальта – кубики спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Іларіон Київський*. Слово про Закон та Благодать // Ізборнік// <http://litopys.org.ua/>
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 65-70.
3. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 43-47.
4. Історія української культури /За загал. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
5. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 309-342 (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 4).

2.10. ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ, ЇЇ ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Вже Ярославу Мудрому довелося здобувати престол у боротьбі з братами. Щоб не допустити ворожнечі між синами, Ярослав за свого життя заповів київські землі старшому сину Ізяславу, чернігівські – Святославу, переяславські – Всеволоду, Володимиро-Волинські – Ігорю, Смоленські – В'ячеславу. Після смерті Ярослава *тріумвірат* Ізяслава, Святослава і Всеволода деякий час підтримував політичну єдність держави. Проте, з другої половини XI ст. Київська Русь вступає в стадію занепаду внаслідок постійних міжусобиць Ярославичів і вторгнення половців. Для стабілізації ситуації брати зібралися у Вишгороді (1072 р.), й хоча їм вдалося прийняти спільний документ – загальноруський кодекс юридичних норм «Правду Ярославичів» – це не відновило їхньої колишньої єдності. Вже у 1073 р. Святослав зайняв київський престол, а Ізяслав утік до Польщі. Протягом 1073-1093 рр. Ярославичі боролися за великокняже крісло й по черзі займали його. Всі спроби княжих з'їздів (1097, 1110, 1101, 1107 рр.) припинити чисельні міжусобиці закінчилися невдачею. Тільки під час правління князя Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) удалося тимчасово відновити політичну єдність більшості руських земель. «Устав Володимира» доповнив «Руську Правду». У країні розвивалися господарство й торгівля, зміцнювалися зв'язки Русі із зарубіжними країнами. Тимчасове об'єднання дало можливість успішно боротися з половцями. Однак, син Володимира Мстислав (1125-1132 рр.) був останнім з київських князів періоду політичної єдності Київської Русі. З 30-х рр. XII ст. держава остаточно вступає в період *феодальної роздробленості*. Якщо у XII ст. існувало 15 князівств, то на початок XIII ст. їх було вже 50.

Феодальну роздробленість спричинила низка чинників:

- великі розміри держави та етнічна неоднорідність населення. Процес завоювання нових земель випереджав процеси формування апарату центральної влади, контролю й примусу, а також глибинну консолідацію нових народів і територій у єдину державу;

- зростання великого феодального землеволодіння. Поширення практики вотчинного боярського землеволодіння зробили боярство значною політичною силою. Вони були зацікавлені в зміцненні своєї землі й не цікавилися загальнодержавними інтересами, що при наявності натурального господарства прискорювало розпад Русі на окремі князівства;

- відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади, паралельне існування як вертикального (від батька до сина), так і горизонтального принципів (від батька – до старшого сина, від старшого брата – до його молодшого брата, а вже потім – до старшого сина старшого брата тощо);

- зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру, поява поліцентрії у зовнішній торгівлі. Київ залишився поза основними торговими шляхами (половці перерізали південні шляхи, Венеція зв'язала Західну Європу з Візантією);

- посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців тощо).

Одним з негативних наслідків феодальної роздробленості стала втрата державної єдності, ослаблення держави та зниження обороноздатності країни. Наслідком цього стало захоплення Київської Русі монголо-татарами.

Нові терміни і поняття

Тріумвірат (від лат. «трес» – три й «вір» – муж) – правління трьох співправителів.

Феодальна роздрібненість – розпад централізованої середньовічної держави на окремі князівства, з номінальними зв'язками між ними та номінальною владою верховного правителя.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Слово про князів // Ізборник // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 45-48.
3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 71-75.
4. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 173-260. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 4).

2.11. ГОЛОВНА ІДЕЯ «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» ТА ШЛЯХИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Героїчна поема «Слово о полку Ігоревім» – пам'ятник давньоруської літератури кінця XII ст. Написана вона, на думку більшості дослідників, не пізніше 1187 р. До нас дійшла одна рукописна копія «Слова» з оригінального списку XVI ст. Перша публікація «Слова о полку Ігоревім» була підготовлена *О.Му-сіним-Пушкіним, М.Бантиш-Каменським* та здійснена у 1800 р.

Існують різні гіпотези щодо автора «Слова», зокрема, висловлювалися думки про його київське або галицьке походження, про те, що ним могла бути людина з боярсько-дружинного кола, близька до новгород-сіверського князя, а можливо, і сам князь. У будь-якому випадку всі дослідники вважають, що автор був учасником і очевидцем подій та мав неабиякий літературний талант. «Слово» – твір лірико-епічного жанру, насичений яскравими поетичними картинами і фольклорними образами; виражає ідею патріотизму, захисту рідної землі. В поемі широко представлені народна символіка, міфологія, звичаї, на основі яких формулюються основні моральні вимоги, які висувалися до борців проти кочівників, утверджувалася рицарська добродієність захисників держави. Розповідаючи про невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та його брата Всеволода в 1185 р. на половців, автор поеми бачить причину трагедії на берегах ріки Каяли в роз'єднаності руських князів, у їхньому сепаратизмі.

Такий опис битви Святославичів містить поема: «С зараніа до вечера, с вечера до свѣта летяють стрѣлы каленыя, тримлют сабли о шеломы, трешат копія харалужныя в полѣ незнаемѣ, среди земли Половечкыи. Чръна земля под копыты костьми была пощѣяна, а кровію польяна; туюго възыдоша по Русской земли... Бшася день, бшася другый: третьяго дня к полуднію падоша стязи Игоревы. Ту ся брата розлучиста на брезѣ быстрой Каялы: ту кроваваго вина не доста; ту пир докончаша храбріи русичи: сваты попошша, а сами полетоша за землю Рускую. Ничить трава жалошамы, а древо с туюго к земли преклонилось».

Описуючи події, автор «Слова» застерігав руських князів проти одиноких самостійних спроб боротьби з кочівниками, що заздалегідь були приречені на поразку, і закликав їх об'єднати свої сили для відсічі ворогові. З величезною силою звучить у «Слові...» ідея єдності руських князів, єдності Руської землі. Необхідність цього доводиться не тільки прикладом невдалого походу Ігоря й численними історичними екскурсами, а й описами Руської землі з її багатьма містами, з повноводними ріками, безкрайніми просторами. Заклик до єднання автор вкладає у уста великого князя Київського Святослава Всеволодовича як глави держави. У «Золотому слові» Святослав звертається до удільних князів «встать в злат стремень», «прилететь издалеча» і захистити Руську землю, батьківський стіл.

Нові терміни і поняття

Мусін-Пушкін О.І. (1744-1817) – граф, історик, археограф, член Російської академії наук. Крім «Слова о полку Ігоревім» підготував до публікації та видав «Руську Правду».

Бантиш-Каменський М.М. (1737-1814) – український та російський історик, археограф, керівник Московського архіву Колегії закордонних справ. Брав участь у підготовці та виданні «Слова о полку Ігоревім». Батько українського історика Д.М.Бантиш-Каменського.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Слово о полку Игореве // <http://kharkov.vbelous.net/kn-igor>
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 45-48.
3. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 33-40.
4. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 243-260. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 4).
5. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 56-57.

2.12. НАВАЛА МОНГОЛО-ТАТАР НА ЗЕМЛІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В XIII ст. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Питання про роль татаро-монгольського нашествия та золотоординського іґа в східнослов'янській історії – одне із найбільш складних та дискусійних. Одні вчені вважають, що ярма взагалі не було, а був союз Русі з Ордою (Л.Гумільов), інші вказують на руйнівні наслідки золотоординського іґа, яке зумовило подальше відставання руських земель від країн Західної Європи (Б.Рибаков, П.Толочко). Термін «монголо-татари» є достатньо умовним. Монголи, чия держава утворилася наприкінці XII – на початку XIII ст., були організаторами експансії на захід, військовою елітою, що вела за собою інші народи. Татари – це один з підкорених монголами народів, чия назва у середньовічних джерелах стала збірною для визначення всіх кочовиків-завойовників.

Перша битва монголо-татарських військ з руськими дружинами відбулася 31 травня 1223 р. на річці Калці, де половецькі та союзні їм російські дружини були розбиті військами *Темучіна (Чингісхана)*. Загибло шість князів та 9/10 руських воїнів.

Нова хвиля монголо-татарського нашествия розпочалася у 1237 р., коли на руських рубежах з'явилася військо онука Чингісхана – *Батия*. 21 грудня 1237 р., на сьомий день облоги, Батий здобув Рязань, через місяць, у січні 1238 р., після п'ятиденного штурму впала Москва, а 7 лютого стінобитні тарани розбили мури Володимира-на-Клязьмі, тодішньої столиці Володимиро-Суздальського князівства. Замалим не дійшовши до Новгороду, Батий повернув на південь і, простуючи вздовж східних меж Смоленської та Чернігівської земель, спустився в Половецький степ між Доном і Волгою, де розбив тутешнього хана Котяна.

Через рік, навесні 1239 р., наступ на Русь було поновлено. На цей раз надійшла черга київських околиць: у березні впав Переяслав, у жовтні – Чернігів та низка менших міст, розташованих побіч Десни і Сейму. Ще через рік, у листопаді 1240 р., монгольська армія підступила до Києва. 6 грудня 1240 р. Київ був здобутий. Останні захисники замкнулися в Десятинній церкві і навіть пробували прокопати підземний хід до Дніпрових круч, однак під ударами монгольських таранів стіни храму обвалилися, поховавши під собою людей.

3-під розграбованого Києва головні сили Батия, змітаючи все на своєму шляху, рушили на Волинь і Галичину. Навесні 1241 р. одна частина війська під командуванням *темника* Бурундая перейшла кордони Польщі і, завдавши поразки сандомирському та краківському князям, розорила Люблін, Сандомир, Краків та інші міста, а друга, керована самим Батием, попрямувала через Карпати в Угорщину. Король Бела IV був розгромлений, тож кіннота Батия, не зазнавши жодної поразки і смерчем пройшов-

ши по території Словаччини, Чехії та Угорщини, навесні 1242 р. вийшла до Адріатичного узбережжя, де почала штурмувати тутешні міста.

Проте у березні 1242 р. Батий, отримавши звістку про смерть хана Угедея, завернув додому – царевичі-чингисиди мусили бути присутніми на виборах нового володаря. Втім, імперії монголів, як єдиному цілому, не судилося проіснувати набагато довше від цих подій. Батий, вважаючи свій рід скривдженим у виборах, не присягнув новому хану Гуюку. Отаборившись наприкінці 1242 – на початку 1243 рр. в пониззі Волги, він фактично заснує власну державу (в руських джерелах вона згодом отримає назву Золота Орда) зі столицею у місті Сарай у Нижньому Поволжі поблизу сучасного Волгограда, де розташувався управлінський апарат хана.

За площею це була одна з найкрупніших держав середньовіччя, що широко розтяглася Великим степом Азії та Європи. Монголів-кочовиків, творців цього величезного політичного утворення, мало цікавили регіони, непридатні для їхнього звичного способу життя. Тож до безпосередніх кордонів Орди залучалися лише землі степових народів – башкирів, волзьких булгар, кипчаків тощо. Натомість мешканці інших ландшафтних зон – лісових, лісостепових та гірських, зберігаючи територіальну відособленість, перетворилися на данників чи політичних васалів ординського хана. Відтак, походи Батия мали різні наслідки для колишніх ворогів-сусідів – русичів і половців, оскільки *Куманія*, припинивши самостійне існування, увійшла до складу Орди, в той час як руські землі не цікавили ханів з точки зору розширення власної території. Їм достатньо було отримання данини з населення і допоміжної військової сили у вигляді дружин князів-васалів, а також полонених, котрих монголи брали в неволю під час стрімких грабіжницьких рейдів, що періодично повторювалися або з метою покарати «неслухняного» князя, або для підтримки котрогось із руських правителів у внутрішніх конфліктах. При цьому вже в другій половині XIII ст. намітилася різниця в становищі окремих князівств, яка визначить їхні долі в майбутньому.

Так, не зачеплені монгольським завоюванням Новгород, Псков та Полоцька земля почали все виразніше схилитися до зближення зі своїми литовськими сусідами. Через тяжкі випробування довелося пройти Володимиро-Суздальському та Рязанському князівствам, де через територіальну близькість до Орди склалися особливо принизливі форми васальної залежності, а саме ординське панування виявилось найбільш тривалим.

Що ж до князівств українських теренів – Київського, Переяславського, Чернігівського та Галицько-Волинського, то їхнє становище значною мірою обумовлювалося ще передмонгольськими подіями. Сорокалітня війна «за галицьку спадщину», що точилася тут впродовж 1205-1245 рр., до краю виснажила сили суперників якраз напередодні монгольського

нашестя. Це зробило пограничні Київщину, Переяславщину та Чернігово-Сіверщину безборонною здобиччю Батия. І хоча масштаби руйнувань, заподіяних його походами 1239-1240 рр., історики та археологи вже давно поставили під сумнів, встановлення тут монгольської зверхності стало без перебільшення катастрофою. Паралізовані монгольським втручанням у внутрішнє життя, знекровлені економічно, найстаріші руські князівства втратили головне – однаковий темп еволюції порівняно із західними сусідами. Доки в Польщі, Угорщині та Чехії впродовж XIII-XIV ст. вдосконалювалися політичні інститути, виникали перші університети, усталювалися самоврядні корпоративні форми організації суспільства, підносилися роль міста та супутньої йому міської культури, Києву і Чернігову понад сто років не вдавалося просунути ані на крок уперед. Навпаки – морально деградувала тероризована монголами княжа еліта, занепало міське життя, інтенсифікувалося безупинне дроблення земель-князівств (наприклад, на Чернігово-Сіверщині на початку XIV ст. їх уже було не менше десяти), перетворилася на дивну аномалію позбавлена власної династії столиця Русі – Київ, де за монгольськими ярликами «володарювали» князі, що ніколи й ногою сюди не ступали. На противагу цьому, галицько-волинській княжій гілці, яка вийшла переможцем з війни «за галицьку спадщину», вдалося закласти підвалини власної потужної держави, котра на ціле століття затримає зникнення з історичної арени останніх уламків Київської Русі.

Нові терміни і поняття

Темучін (Чингісхан) (бл. 1155-1227) – засновник та великий хан (з 1206 р.) Монгольської імперії, ініціатор та організатор завойовницьких походів проти народів Азії та Європи.

Темник – військова посада у монголо-татар, воєвода.

Батий (Бату) (1208-1255) – монгольський хан, внук Чингісхана. Керівник загальномонгольського походу до Східної та Центральної Європи (1236-1242 рр.). З 1243 р. – хан Золотої Орди.

Куманія – земля куманів, кипчаків (половців), тобто половецький степ, Половецьке поле (Дешт-и-Кипчак), розтягнуте від Волги до Дунаю.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 9.
2. Літопис руський // Ізборник // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
3. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 48-52.
4. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 33-34.
5. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 64-68.

2.13. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В XII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV СТОЛІТЬ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Галицьке та Волинське князівства до 1199 р. існували окремо. Виникненню та піднесенню Галицько-Волинської держави сприяло:

- вдале географічне розташування (віддаленість від Києва послаблювала вплив центральної влади; родючі землі давали можливість розвиватися землеробству та скотарству; існування багатих родовищ солі, розгалужена система рік стимулювали внутрішню та зовнішню торгівлю як із Західною Європою, так і з Візантією);
- необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини;
- енергійна об'єднуюча політика князів Романа Мстиславича (1199-1205 рр.) та Данила Романовича Галицького (1238-1264 рр.).

Державний розвиток Галицько-Волинського князівства відбувався в кілька етапів:

1. Утворення єдиного князівства (1199-1205 рр.).

Створення об'єднаної Галицько-Волинської держави пов'язують з ім'ям князя **Романа Мстиславича** (1168-1170 рр. – князь новгородський, 1170-1199 рр. – волинський). Сміливий воїн, талановитий політик, жорсткий володар, князь здійснював активну зовнішню політику. Походи проти половців та Литви помітно підняли його авторитет та посилили вплив на Русі. В 1202 р. він заволодів Києвом і став великим князем. Літописець назвав його «царем на Русі», «самодержцем всія Русі». Князь Роман загинув у сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихостом на Віслі. Його вдова з двома малолітніми синами втекла до родичів чоловіка у Польщу.

2. Тимчасовий розпад єдиної держави (1205-1238 рр.).

Після смерті Романа його синів – Данила та Василька – відсунуто від влади, за яку сперечаються різні боярські угруповання.

Характерні риси цього періоду:

- прогресуюче свавілля бояр, які дійшли до безпрецедентного порушення норм феодального права – оголошення князем боярина Володислава Кормильчича (1213-1214 рр.) – людини, що не належала до династії Рюриковичів;
- безперервне втручання у внутрішні справи західноруських земель сусідніх держав – Угорщини та Польщі, наслідком якого було проголошення «королем Галичини та Володимирії» п'ятирічного угорського короля-веча Калмана, одруженого з дворічною польською княжною Соломеєю;
- наростаюча монгольська загроза, що вперше заявила про себе у 1223 р. на березі річки Калки (галицькі та волинські формування входили до половецько-руської коаліції);

- боротьба за відновлення державної єдності з боку Данила Галицького. У 1221 р. він утверджується на Волині, у 1237-1238 рр. – повертає собі Галич та частину Галичини.

3. Об'єднання та піднесення Галицько-Волинського князівства, боротьба із татаро-монгольським ярмом (1238-1264 рр.).

У 1238 р. Данило Галицький розгромив *тевтонських лицарів* Добжинського ордену, які захопили місто Дорогочин. Незадовго до зруйнування Києва Батиєм Данило укріпився там й доручив управління воєводі Дмитру, який і очолив оборону міста. Відчуваючи постійну загрозу, Данило Романович споруджує низку міст-замків – Данилів, Кременець, Угровеськ тощо, куди запрошує ремісників та воїнів. Столицею князівства став Холм.

У період монгольської навали Данило перебував в Угорщині та Польщі, де намагався схилити керівництво цих держав до антимонгольського союзу. Повернувшись до рідної землі, Данило змушений боротися не тільки з наслідками татаро-монгольської навали, а й з черговим свавіллям бояр, які запросили на престол чернігівського княжича Ростислава. Тільки у 1245 р., одержавши у битві під Ярославом перемогу над військами Ростислава, Данило відновлює єдність Галицько-Волинської держави. У цьому ж році князь змушений їхати до Золотої Орди, щоб отримати ярлик на управління своїми землями. Формально визнавши залежність від хана, Данило намагався виграти час для вирішального удару по золотоординцях. Активно укріплюються старі міста, зводяться нові фортеці, проведено реорганізацію війська: було сформовано піхоту, переозброєно кінноту. У 1253 р., сподіваючись на підтримку Ватикану у створенні європейської антиординської коаліції, Данило Галицький погоджується на унію руської православної церкви з католицькою та власну коронацію (відбулася у Дорогочині). Однак, оголошений Папою хрестовий похід проти монголо-татар не був підтриманий європейськими державами й не відбувся. Як наслідок, Данило розірвав унію з Ватиканом й вступив у відкриту збройну боротьбу з Ордою. Наприкінці 1254 р. він перейшов у наступ проти військ Куремси, який намагався окупувати галицьке Пониззя. Внаслідок вдалих дій князю вдалося відвоювати землі вздовж Південного Бугу, Случі, Тетерева. Але з 1258 р. Орда розпочинає новий наступ на землі Данила Галицького. Не в змозі протистояти наступу військ Бурундая, князь Данило погоджується на вимоги ординців й видає наказ про знищення укріплень Володимира, Луцька, Львова, Данилова та інших міст. Збереглися тільки оборонні споруди Холма. Саме тут після хвороби й помирає князь Данило.

4. Політична стабільність і економічний підйом (1264-1323 рр.).

Після смерті Данила Галицького князівство знову втрачає свою єдність. Воно було поділено між синами князя – Левом, Мстиславом і Шварно. Найпоплідніше продовжував державницьку політику батька **Лев** (1264-

1301 рр.). Хоча він і змушений був визнати свою залежність від улусу Ногая, все ж приєднав до князівства Закарпаття та Люблінську землю. У 1270 р. Лев I переніс столицю до Львова.

Єдність Галицько-Волинської держави відновилася у правління наступника Лева – князя **Юрія I** (1301-1315 рр.), який офіційно прийняв титул «король Русі та князь Володимирії». У цей час стабілізувався економічний розвиток, зріс добробут. Хоча Юрій змушений був віддати зміцнілій Польщі люблінську землю, його міжнародний авторитет зростав. Про те свідчить встановлення у 1303 р. окремої православної Галицької митрополії, що підпорядковувалася безпосередньо Константинопільському патріархові. Наступники Юрія, його сини – **Андрій I** і **Лев II** (1315-1323 рр.) – правили дуумвіратом, уклали військовий союз з Польщею і Тевтонським орденом проти Литви та Золотої Орди. Проте у битві з ханом Узбеком вони загинули, була перервана лінія династії Романовичів.

5. Поступовий занепад (1323-1340 рр.).

Останнім незалежним правителем Галицько-Волинського князівства став мазовецький князь Болеслав Тройденевич (син дочки Юрія I Марії та мазовецького князя), який прийняв православ'я та ім'я **Юрій II** (1325-1340 рр.). Князь не став маріонеткою бояр, а проводив самостійну внутрішню та зовнішню політику. Внаслідок боярської змови Юрія II – Болеслава було отруєно. Після цієї події зберегти єдність та незалежність держави не вдалося. Протягом короткого часу її землі опинилися під владою чужинців: Галичина – під Польщею, Волинь – під Литвою, Буковина – під Молдовою.

Історичне значення Галицько-Волинського князівства:

- після занепаду Києва стало новим центром політичного і економічного життя;
- сприяло подоланню однобічності візантійського впливу, розширило сферу дії західноєвропейської культури.

Нові терміни і поняття

Тевтонські лицарі – члени католицького духовно-лицарського ордену, заснованого у XII ст. у Палестині. У XIII-XVI ст.ст. у Прибалтиці існувала держава Тевтонського ордену.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Галицько-Волинський літопис // Ізборник // // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 75-80.
3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 75-84.
4. *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 5).

2.14. ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ – «НАЙСВІТЛІШИЙ КОРОЛЬ РУСІ»

Помираючи, князь Роман лишив двох малолітніх синів – чотирирічного Данила і дворічного Василька. Його вдова, княгиня Анна, заручившись підтримкою угорського короля Ендре II Арпада, була визнана боярами регентшею при малолітньому Данилі, але втримати владу не змогла. Восени 1205 р. – навесні 1206 р. удільний белзький князь Олександр, племінник Романа, за допомогою краківського князя Лешка Білого зайняв м. Володимир, а в Галичі утвердилися сини князя Ігоря Чернігівського. Княгині Анні довелося утікати в Польщу спершу з Галича, а далі й з Володимира. Відтак Данилове дитинство пройшло при дворі його дядька, угорського короля, а самій Анні з Васильком вдалося через деякий час повернутися на Волинь, до провінційного Белза.

Брати Ігоревичі, осівши в Галицькому князівстві, швидко вступили в конфлікт зі свавільними галицькими боярами. Про гостроту протистояння свідчить те, що, подавляючи якусь змову, чернігівці ризикнули вдатися до репресій, під час яких за неясних обставин було вбито 500 бояр, а інші розбіглися – утекли до Угорщини. Саме тут під королівською протекцією мешкав малий Данило, тож галичани оголосили королеві про бажання повернути його на княжий стіл. Протягом 1210 р. з'єднані сили угорців і місцевої знаті взяли з боями Перемишль, Звенигород і Галич, і дев'ятилітній Данило був урочисто посаджений на престол, проте ненадовго: в 1213 р. один з наймогутніших галицьких бояр Володислав Кормильчич став князувати у Галичі, а Данила відвезли до матері на Волинь. Князем на Русі міг бути тільки син князя, тож ця подія стала приводом до нової колотнечі, в підсумку якої Ендре II передав галицьке княжіння своєму п'ятирічному синові Калману. За санкцією Папи Калман у 1217 р. був офіційно коронований на Королівство Галицьке. Це не сподобалося краківському князю Лешкові Білому, який взяв під свій контроль Волинь. Намагаючись позбутися надто сильного сусіда, Лешко звернувся до свого двоюрідного брата, одного зі смоленських Мономаховичів Мстислава Удалого. Використавши перебування Ендре II у хрестовому поході, Мстислав у 1219 р. вибив угорців з Галича.

У цих подіях безпосередні спадкоємці Романа Мстиславича, Данило і Василько, ролі ще не відігравали. Лешко Білий, який розпоряджався на Волині, помістив їх матір спершу в Белзі, пізніше в Бересті, а з 1213 р. – у маленькому Кам'янці над р. Горинню. Проте ні Романова вдова, ні юні княжичі не втрачали надії повернути батьківщину. Як каже літописець, вони, на Володимир приглядаючись, говорили: «Чи саяк, чи так, а буде Володимир наш з Божою поміччю». Певності додавало й те, що волинська знать, на відміну від галицької, залишалася вірною Романовичам, а Лешко Білий повівся стосовно племінників лояльно: у 1215 р., коли Данилові

виповнилося 14 років, Лешко змусив Олександра Белзького повернути княжичу батьківський стіл у Володимирі.

Впродовж наступних 15 років брати «збирали» батькову спадщину, діючи в тісній злагоді між собою і витримавши кілька воєн, до яких були втягнуті краківські, київські, чернігівські та пінські князі, аж врешті зуміли підпорядкувати собі втрачені уділи. Тривожний проміжок 1230-1245 рр. літописець характеризує як наповнений багатьма заколотами і великими обманами, незчисленними битвами. У 1238 р. Данило Галицький розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену, які захопили місто Дорогочин, взявши у полон магістра ордену Бруна. За літописом Данило напередодні проголосив: «Не личить держати нашу батьківщину крижевникам (хрестоносцям)». Незадовго до зруйнування Києва Батиєм Данило укріпився там, й доручив управління тисяцькому Дмитрові, досвідченому воєводі, який і очолив оборону міста. У період монгольської навали Данило перебував в Угорщині та Польщі, де намагався схилити керівництво цих держав до антимонгольського союзу. Повернувшись до рідної землі, Данило змушений боротися не тільки з наслідками татаро-монгольського нападу, а й з черговим свавіллям бояр, які запросили на престол чернігівського княжича Ростислава. Тільки у 1245 р., одержавши у битві під м.Ярославом перемогу над військами Ростислава, Данило відновлює єдність Галицько-Волинської держави.

Літопис наділяє Данила Галицького повним комплексом княжих чеснот: мудрий, відважний, вродливий, пишний, щедрий. Втім, цей ореол вмотивований: Данилові вдалося здійснити два головні завдання правителя – встановити внутрішній мир у своїх володіннях і забезпечити їх авторитет в очах сусідів. На довгі часи відійшли у тінь свавільні галицькі бояри, перетворені на слухняних васалів, а княжу родину не роздирали криваві усобиці. Серед зовнішніх проблем найскладнішою залишалася монгольська, проте завдяки дипломатичним зусиллям Данила Галицько-Волинському князівству пощастило досягнути м'якшої форми залежності від Золотої Орди, ніж на Київщині та Чернігівщині. Так, володарі Галичини і Волині після поїздки Данила у 1245 р. на поклін у Сарай – за *ярликом* на княжіння, вважалися федератами хана: вони мусли висилати військо до монгольських походів, але регулярної данини, супроводжуваної переписом населення, не платили.

Формально визнавши залежність від хана, Данило намагався виграти час для вирішального удару по золотоординцях. Активно укріплюються старі міста (перебудовані й укріплені Володимирський та Кременецький замки), зводяться нові фортеці, проведено реорганізацію війська: сформовано піхоту, переозброєно кінноту (особлива увага – важкоозброєній кінноті, ударів якої татари не витримували). Водночас князь Данило намагався створити антиординську коаліцію, налагодив союзницькі відно-

сини з Польщею, Литвою, володимиро-суздальськими князями. Проте коаліції створити не вдалося.

Із середини XIII ст. Галичина і Волинь вперше стали об'єктом зацікавленень Римської курії. Безпосередньо руських справ торкалися сім папських послань травня 1246 р., у тому числі адресованих безпосередньо найсвітлішому королю Русі – Данилові Галицькому: Папа пропонував опіку Святого Престолу і переговори про з'єднання Руської церкви з Римом з метою організації спільної боротьби проти монголів. У 1253 р. Данило Галицький погоджується на *унію* руської православної церкви з католицькою. Проте плани Римської курії щодо створення всеєвропейської коаліції для війни з монголами реалізувати не вдалося, тож і проект поєднання церков втратив в очах Данила політичний інтерес і в життя запроваджений не був. Проте наслідком контактів зі Святим Престолом стала урочиста коронація галицько-волинського правителя в Дорогочині в грудні 1253 р.

Данило уклав таємний договір із литовцями проти татаро-монголів, але невдовзі литовці його розірвали, й він залишився сам на сам з Ордою. Наприкінці 1254 р. Данило відбив наступ військ Куремси, який намагався окупувати галицьке Пониззя. Внаслідок вдалих дій князю вдалося відвоювати землі вздовж Південного Бугу, Случі, Тетерева. Проте хани пильно стежили за «благонадійністю» своїх окраїнних васалів, організовуючи каральні акції. Саме так обернулися події 1258-1259 рр., коли темник Бурундай, простуючи через володіння Данила на Литву, наказав розібрати шойно збудовані міські укріплення. Сил для масштабної війни з монголами не вистачало, тож восени 1259 р. під особистим наглядом Бурундая було розкопано і спалено фортецю у Володимирі, розібрано укріплення Луцька, Крем'янца, Львова та деяких інших замків. Збереглися тільки оборонні споруди Холма. Саме тут після хвороби й помирає у 1264 р. князь Данило Галицький.

Нові терміни і поняття

Унія (від лат. «унио» – єднання) – об'єднання православних та католицьких церков, з визнанням главенства Папи Римського при збереженні своїх обрядів та богослужіння.

Ярлик (від тюрк. «ярлек» – наказ) – пільгові грамоти монголо-татарських ханів Золотої Орди підвласним світським та духовним феодалам.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Галицько-Волинський літопис // Ізборник // // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
2. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 75-84.
3. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 50-56.
4. *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С.192-212. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.5).
5. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 68-76.

Київська держава за князів Володимира та Ярослава (980-1054 рр.)

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕМИ 2

ПИТАННЯ З САМОКОНТРОЛЮ

1. Чи вірне твердження, що давньоруська державність виникла у 882 р.?
2. Якими були основні тенденції політичного життя русичів у період правління перших Рюриковичів (від Олега до Святослава)?
3. «Повість минулих літ» містить легенду про вибір віри князем Володимиром. Чи існували реальні альтернативи християнству у Київській Русі X ст.?
4. Чому князь Ярослав отримав прізвище «Мудрий»?
5. Чи були у феодальній роздрібленості позитивні наслідки?
6. У чому полягають причини загибелі Галицько-Волинської держави?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Княгиня Ольга встановила «уроки». Це означало, що було:

- А) визначено розміри повинностей на користь київських князів;
- Б) запроваджено обов'язкове відвідування Києва князями сусідніх земель;
- В) створено школи при церквах та монастирях, які давали початкову освіту.

2. «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться». Такими були плани київського князя:

- А) Ігоря;
- Б) Святослава;
- В) Володимира;
- Г) Ярослава.

3. Чи відповідають історичній правді такі твердження:

- А) Ярослав Мудрий завдяки шлюбом своїх дітей встановлював династичні зв'язки з володарями наймогутніших держав Європи: 1) так, 2) ні;
- Б) Софіївський собор був пам'ятником перемоги русичів над печенігами: 1) так, 2) ні;

В) частина Києва, що називалася «містом Ярослава», була збудована синами Ярослава Мудрого в його честь: 1) так, 2) ні.

4. Держава Батия мала назву:

А) Волзька Булгарія;	В) Золота Орда;
Б) Кримське ханство;	Г) Хозарський каганат.

5. Серед наведених тверджень щодо результатів внутрішньої політики Данила Галицького виберіть правильні:

- А) досяг згоди з боярами і спільно з ними – через боярську раду – вирішував усі питання внутрішньої політики;
  - Б) здолав боярську опозицію і зміцнив князівську владу;
  - В) захистив від боярської сваволі та надмірної експлуатації галицьких селян і міщан;
  - Г) запровадив нові повинності і збільшив залежність селян від великих землевласників;
  - Д) розбудував існуючі і заснував нові міста;
  - Е) правив своєю державою спільно з братом Васильком у злагоді;
  - Є) підпорядкував своїй владі Київ, куди посадив свого воєводу;
  - Ж) прийняв королівську корону від папи Римського, погодившись на церковну унію;
- 3) створив окрему Галицьку митрополію.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. На основі викладеного вище матеріалу складіть історичний портрет князя Володимира Великого.
2. Вкажіть на *mapі № 2* назви державних (племенних) утворень того часу, розташованих на сході, півночі та заході українських земель.

ТЕМА 3. ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (40-і роки XIV ст.— середина XVII ст.)

3.1. ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ЗАХОПЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПОЛЬЩЕЮ В СЕРЕДИНІ XIV СТ.

Боярська змова, через яку загинув у 1340 р. галицько-волинський князь Юрій II Болеслав, стала сигналом до вторгнення Польщі, яка бажала розширити власні території та сфери впливу, в українські землі. Польський король Казимир III вже через кілька днів після смерті Юрія захопив Львів та пограбував княжий палац на Високому замку. У відповідь місцеве населення підняло повстання, на чолі якого став боярин Дмитро Дядько (Дедько), один з найближчих радників покійного Юрія-Болеслава. Повстанці не тільки визволили власні землі, а й, заручившись допомогою татар, спустошили польські землі до Вісли. Протистояння завершилося досягненням компромісу: Казимир III був змушений визнати Дедька правителем Галичини, а той — формальне верховенство польського короля. Під титулом управителя, або старости, Руської землі він здійснював до своєї смерті у 1344 р. по суті незалежну політику, визнаючи себе *васалом* одночасно трьох сусідніх володарів — польського короля Казимира III, короля Угорщини Лайоша Великого та литовського князя Любарта (Дмитра) Гедиминовича, який після смерті Юрія був запрошений на волинський престол одним з боярських угруповань.

Після смерті Дедька відбувається активізація боротьби Польщі, Литви та Угорщини за галицько-волинські землі. У 1344-1345 рр. Казимир зумів відторгнути від галицьких теренів Сяноцьку землю, а в 1349 р. здійснив масштабний похід на Русь, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Наступного року Володимир, Берестейщину і Белзьку та Холмську землі волинцям вдалося відбити (але у війнах 1365-1366 та 1376-1377 рр. Холм та Белз знов повернуті Польщі), боротьба за Галичину продовжувала тривати з перервами та перемінним

успіхом аж до 1387 р., коли Польща остаточно приєднає Галичину.

До смерті короля Владислава Ягайла (у 1434 р.) анексована територія Галичини ще не була перетворена на провінцію Польської держави, вважаючись персональною власністю королівського трону як *домен* Казимира Великого та його онуки Ядвіги, а далі її чоловіка й спадкоємця Ягайла. Той, правда, Єдлинським привілеєм 1430 р. поклав початок переведенню руських околиць з особливого статусу на загальний, проте остаточно це було завершено вже його сином, королем Владиславом III, який у 1434 р. поширив дію Єдлинського привілею на всю Галичину та Західне Поділля. Згідно з новозапровадженим адміністративним поділом тут віднині створювалося Руське воєводство з землями Львівською, Перемишльською, Сяноцькою, Галицькою і Холмською та Подільське воєводство з центром у Кам'янці-Подільському. У 1462 р. норми Єдлинського привілею були розповсюджені і на приєднане від Мазовії Белзьке князівство (віднині воєводство). В нових воєводствах відмінялося руське судочинство та вводилося польське. Розпочинаються форсовані процеси полонізації, латинізації та окатоличення галицької знаті, яка намагалася отримати рівний з поляками правовий статус, фіксуються релігійні та національні утиски місцевого населення.

Нові терміни і поняття

Васал (від лат. «васус» – слуга) – у середньовічній Європі феодал, що знаходився у системі відносин особистої залежності від іншого феодала – сеньйора, який надавав своєму васалу феод – земельне володіння за умови несення певної (передусім, воєнної) служби.

Домен (віл лат. «домініум» – володіння) – сукупність спадкових земельних володінь короля, на які поширювалася й його політична влада.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Супрасльський літопис // Ізборник // // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 85-87.
3. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 74-79.

3.2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Литовське князівство розпочало проникнення на південно-західну Русь ще на початку XIV ст. Великий князь Литовський **Гедимін** (1316-1341 рр.) у 20-х роках захопив Берестейщину і Підляшшя. Його наступник **Ольгерд** (1345-1377 рр.), скориставшись послабленням Золотої Орди, витіснив татарських ханів і приєднав до своїх володінь у 40-60 роках XIV ст. Чернігово-Сіверщину, Київщину, Переяславщину. Після перемоги у 1362 р. литовсько-руських військ над татарами на р. Сині Води у сфері литовського впливу опинилося Поділля. Досягнуто політичний компроміс Литви з Ордою: землі південно-західної Русі були включені до Литви зі збереженням виплати дані татарам. У цьому випадку можна говорити не про експансію литовців, а про *інкорпорацію* українських земель до складу князівства Литовського. Місцеве населення при цьому або зберігало нейтралітет або підтримувало литовське правління, яке було більш толерантним, ніж татарське.

Майже до кінця XIV ст. Велике князівство Литовське було своєрідною федерацією рівноправних земель – удільних князівств, серед яких були й руські. У приєднаних землях зберігалася стара система управління, старий адміністративний устрій; тільки місцеве боярство замість Рюриковичів тепер служило Гедиміновичам. Права та привілеї давньоруської аристократії не були порушені. Офіційною державною мовою князівства Литовського стала руська. Основою правової системи – «Руська Правда». Литовці запозичили руський досвід військової організації, будівництва фортець, налагодження податкової системи. Православ'я поширювалося на язичницьких литовських землях. Проте процес культурної асиміляції не завершився. Починаючи з правління князя **Ягайла** (1377-1392 рр.), відбувається зближення Литви з Польщею. В умовах загрози агресії з боку Тевтонського ордену та Московської держави Ягайло погоджується на пропозицію Польщі одружитися з польською королевою Ядвігою. 14 серпня 1385 р. було укладено Кревську унію, політичною суттю якої була інкорпо-

рація Великого князівства Литовського до складу Польщі. Ягайло отримав титул короля Польщі, прийняв католицизм й зобов'язався окатоличити усіх литовців. Проте унія, як спроба ліквідувати суверенітет Литовської держави, викликала різкий опір. Литовсько-руську опозицію очолив князь Вітовт (1392-1430 рр.). Як наслідок, Ягайло змушений був у 1398 р. оголосити Вітовта довічним правителем Литовського князівства, тобто Литва зберегла свою суверенність. Намагаючись зміцнити внутрішню єдність держави, централізувати управління, Вітовт ліквідував удільні князівства (в т.ч. Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське). Відновлення Київського та Волинського удільних князівств у 40-х роках XV ст. було нетривалим, протягом 1452-1471 рр. залишки автономії були повністю ліквідовані, землі стали звичайними провінціями Литви. В умовах посилення соціального гніту та релігійної дискримінації (так, Городельська унія 1413 р. обмежила православних у правах) в українських землях Литви починають поширюватися промосковські настрої, що дуже непокоїло литовських правителів, які з початку століття перебували у стані майже безперервної війни з Московською державою. Намагаючись сконцентрувати сили проти зовнішнього ворога, Польща та Литва укладають у 1569 р. Люблінську унію, що створила Річ Посполиту. Українські землі опиняються у складі Польщі, розпочинається новий етап їхнього розвитку.

Нові терміни і поняття

Інкорпорація (від лат. інкорпораціо – включення до свого складу) – об'єднання в одне ціле, тут йдеться про включення земель.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Супрасльський літопис // Ізборник // // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 81-85.
3. *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 196-204. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 6).

3.3. ЛЮБЛІНЬСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Перша спроба об'єднання Великого князівства Литовського та Польщі у єдину державу (Кревська унія) була невдалою. Новий крок у напрямку зближення було зроблено у 1413 р. підписанням Городельської унії, згідно з якою литовські феодалы-католики урівнювалися в правах й привілеях з польськими. Унія сприяла розколу між православними та католиками на литовських землях, тобто роз'єднувала антипольську опозицію. Однак реальне об'єднання Польщі та Литви відбулося тільки з укладенням Люблінської унії.

Якими були причини підписання унії? Для Польщі – це намагання розширити свої кордони та вплив, передусім за рахунок українських земель. Для Литви – це, по-перше, послаблення князівства внаслідок воєн з Московською державою, яка претендувала на всі території колишньої Київської Русі. Крім того, Кримське ханство, яке у 1449 р. отримало незалежність від Золотої Орди, розпочало з 1478 р. планомірні військові походи на південно-литовські землі (так, у 1482 р. був пограбований і спалений Київ). По-друге, це намагання литовського та українського дрібнопомісного дворянства збільшити свої політичні права подібно до польської *шляхти*, яка займала ключову позицію в державі.

У січні 1569 р. знекровлена Литва звернулася до Польщі. Спільний сейм проходив у Любліні з 10 січня до 12 серпня 1569 р. Литовсько-руські *магнати* (К.Острожський, О.Чорторийський, Г.Хоткевич, К.Радзівілл тощо) виступали проти польського проекту унії, який передбачав інкорпорацію Литви до складу Польщі, вважаючи, що це обмежить їхнє всевластя. Вони навіть тайно покинули переговори, щоб зірвати підписання унії. Проте польський король, спираючись на підтримку української шляхти, видав кілька універсалів про відокремлення Підляшшя, Волині, Київщини та Брацлавщини від Литви та включення їх до складу Польщі. Литовська делегація була змушена повернутися й погодитися з унією. Українські магнати заявили: «Приєднуємось, як вільні й свободні, з тим, щоб

ми не були понижені в наших шляхетських почестях» та «щоб до іншої релігії нас не примушували».

Люблінська унія була підписана 1 липня 1569 р. Вона створила єдину польсько-литовську державу — Річ Посполиту, з єдиними королем, сеймом, сенатом, грошовою одиницею, податковою системою. Литва залишалася автономною одиницею зі своїм законодавством, фінансами, військом та адміністрацією. Українські землі Литовського князівства відійшли до Польщі. Було створено 6 воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Брацлавське, Київське і Подільське (з 1630 р. — Чернігівське).

З утворенням Речі Посполитої й переходом українських земель до складу Польщі їх становище значно погіршилося: посилювалися економічні утиски, було обмежено політичне життя, поступово занепадала національна культура. Проте був й позитивний момент — майже усі етнічні українські землі ввійшли до складу єдиного державного утворення, перестали існувати кордони, що заклало передумови для розвитку загальноукраїнських процесів.

Нові терміни і поняття

Магнат — великий землевласник-феодал, представник родовитої та багатії знаті.

Шляхта — назва дворянства у низці центральноєвропейських держав, передусім у Польщі.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. — С. 9-10.
2. *Бойко О.* Історія України. — К.: Академвидав, 2007. — С. 88-90.
3. *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — С. 196-204. (Україна крізь віки: у 15 томах. — Т. 6).
4. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.: Генеза, 1997. — С. 119-122.

3.4. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Причини підписання Берестейської церковної унії:

1. Польська влада намагалася зробити все населення Речі Посполитої релігійно однорідним – окатоличити його – для полегшення керування ним та виведення з-під можливого впливу православної Московської держави.

2. Римо-католицька церква була зацікавлена у поширенні католицизму на нові території.

3. Українське православне духовенство бажало отримати такі ж політичні права та матеріальні блага, які мало католицьке духовенство.

4. Українське православне духовенство намагалось підняти авторитет церкви, вивести її зі стану кризи, в якому вона опинилася в XVI ст.

Чому виникла криза? По-перше, Київська церква практично залишилася без свого керівного центру, оскільки Константинопольський патріархат опинився в оточенні та під владою турків-османів, які захопили місто в 1453 р. По-друге, Люблінська унія посилила процес окатоличення та ополячення української еліти, що призвело до різкого звуження каналів матеріальної підтримки. Система патронату як опіки феодала над церквою, деформувалася й перетворилася на володіння церквою чи монастирем. Ці осередки здавали в оренду, продавали, залишали у спадщину тощо. Світська влада активно проникала у духовні справи, торгувала церковними посадами, що відкрило шлях до церковної ієрархії світським особам, які вели себе іноді аморально. Люди залишалися не хрещеними, не вінчаними, їх не відспівували тощо. Такі обставини спричинили моральну деградацію церковної ієрархії та занепад православ'я.

Церковна криза зумовила втручання в релігійні справи православного міщанства, організованого в братства (Львівське Успенське братство, Городецьке, Дрогобицьке, з 1615 р. – Київське Богоявленське). Активно протидіючи окатоличенню та колонізації (шляхом створення православних шкіл, друкарень, шпиталів), братчики спробували взагалі взяти під контроль церковне життя, іноді безцеремонно втручаючись у внутрішні церковні справи. Особливо активним цей рух був у Львові, де братство взагалі було виведене з-під підпорядкування місцевому єпископу й вступало у чисельні конфлікти із ним. Зрозуміло, що поступово серед вищої православної ієрархії, незадоволеної ситуацією, визріла думка про доцільність унії з сильною, добре організованою католицькою церквою.

На активізацію унійного процесу вплинуло кілька факторів:

- розгортання діяльності єзуїтів (передусім, місіонерської, з пишними, яскравими виставами для народу, та освітянської – за дуже котроткий час вся Річ Посполита вкривається мережею єзуїтських навчальних закладів);
- розгорнута релігійна полеміка між католицькими й православними авторами;
- дестабілізації суспільства посприяла й «календарна реформа» папи Григорія XIII (1582 р.), яка розвела в часі релігійні свята католиків та православних (які її не визнали).

Взагалі існувало дві моделі унії. Перша – так звана універсальна, що передбачала з'єднання православної та католицької церков на основах рівності (подібна ідея ще у 40-х роках була висловлена православним публіцистом С. Оріховським-Роксоланом, її ж підтримував князь К.Острозький). Друга – римська модель, яка розглядала унію як «повернення народу руського до Римської Церкви», тобто як повне підпорядкування православної церкви Папі (таке бачення відстоював лідер католицької Польщі кардинал С.Гозій, а також єзуїт, перший ректор Віленської академії П.Скарга, автор книги «Про єдність Божої Церкви»). Саме остання модель здійснилася на практиці.

Одним з ініціаторів підписання унії став Львівський православний єпископ Гедеон Балабан. З 1590 р. по 1595 р. проходять таємні *синоди* українських єпископів з підготовки унії. Вона була підписана у грудні 1595 р. у Римі Папою Климентом VIII та українськими єпископами І.Потієм та К.Терлецьким. Обидва єпископи прочитали *символ віри* з додаванням *філіокве*, признали католицьку *догматику* (в тому числі вчення про *чистилище*), визнали владу Папи як найвищу, постанови західних соборів. Українській церкві гарантувалося збереження східного обряду, право священників на шлюб, право київських митрополитів на *рукопокладання* єпископів.

Підписання унії обурило все українське суспільство. Антиунійний рух очолив князь К. Острозький. Відмовилися підтримати унію Г. Балабан і перемишльський єпископ М. Копистенський. Заключний акт укладання унії мав відбутися у Бересті. За обставин гострого протистояння тут у жовтні 1596 р. зібралися два собори: унійний і православний, учасники яких взаємно прокляли одні одних. 18 жовтня прихильники унії підписали декларацію, а наступного дня урочисто проголосили унію з Римською Церквою. 15 грудня король своїм універсалом затвердив це рішення. Першим митрополитом уніатської церкви став Михайло Рогоза (1596-1599 рр.).

Таким чином, виникла нова – уніатська або греко-католицька церква. Православна церква була поставлена поза законом. Розпочався масовий наступ на православних: їх усували від участі в самоуправлінні міст, перешкождали в заняттях промислами, ремеслом, торгівлею (що таїло загрозу перетворення українців у «селянську націю»); відбувалося масове закриття православних храмів і монастирів, примусове навернення мешканців сіл та міст в уніатство чи католицтво. Виникла складна ситуація, коли практично усі єпископи перейшли до уніатства, тоді як більшість українського населення залишилися православними. В Речі Посполитій реально існувало вже не дві, а три церкви, при цьому панівну роль, як і раніше, відігравала римо-католицька. Отже, замість досягнення злагоди унія заклала передумови для подальшого розколу українського суспільства на конфесійній основі.

Нові терміни і поняття

Догматика – система догм, тобто затверджених вищою церковною інстанцією положень віровчення, які вважаються істинними й не піддаються критиці.

Рукопокладання – обряд, під час якого відбувається таїнство священства, введення в сан священника або єпископа.

Символ віри – стислий виклад головних догматів віровчення.

Синод (від грец. «сінодос» – зібрання) – дорадчі органи при православних митрополитах, за певними обставинами може бути найвищою інституцією церкви.

Філіокве (від лат. «філіокве» – «і від сина») – католицький додаток до християнського Символу віри про сходження Святого Духа від Бога-Отця і від Бога-сина.

Чистилище – так в католицькому віровченні названо проміжне місце між раєм та пеклом, де душі померлих, які не одержали прощення під час земного життя, але не обтяжені смертними гріхами, горять в очищувальному вогні.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 10.
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 101-104.
3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 100-104.
4. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 71-72.
5. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 127-131.

3.5. ВІДРОДЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Два перших десятиліття після підписання Берестейської унії в історії православної церкви можна охарактеризувати як період виживання. Головною опорою православ'я в цей період стає українська православна шляхта (при збереженні значення братського міщанства), а головною формою протистояння унії – сеймова боротьба. Сейми 1606, 1607 та 1609 рр. хоча відмовили у проханні ліквідувати унію та легалізувати православну ієрархію, однак визнали за православною церквою право на існування у Речі Посполитій, підтвердили право православних здійснювати богослужіння, а православних церков й монастирів – володіти майном. Тобто королівська влада була змушена визнати фактичне існування православної церкви.

Характеризуючи внутрішній стан православної церкви, можна виокремити низку проблем:

1. На 1610 р. у церкви залишився тільки один православний єпископ – Ієремія Тиссаровський, який став львівським єпископом після смерті Г.Балабана.

2. В релігійному житті панував патронат. Парафії залежали від місцевих феодалів, при цьому фіксувалися особливі утиски, якщо патрон був уніатом або католиком.

3. Падіння церковної дисципліни, нехтування вимогами церковних канонів.

4. Криза православної освіти, церковної науки та богослужбової діяльності.

5. Складні відносини з уніатською церквою. Козаки (а саме вони стають на початку XVII ст. провідною військово-політичною силою, що виступала на захист православ'я) не давали можливості прибути до Києва уніатському митрополиту Київському – Іпатію Потію (1599-1613), а згодом Йосифу Рутському (1613-1637). У 1614 р. – митрополит Рутський скаржився, що київські козаки та міщани відібрали в уніатів володіння Києво-Печерського монастиря. Відомо, що козаки втопили у Дніпрі у 1618 р. уніатського намістника Антонія Грековича. У свою чергу уніати закривали православні церкви, знищували майно, переслідували православних священників. Польський

уряд відкрито не підтримував жодну зі сторін. У 1618 р., коли полякам була необхідна підтримка козаків для ведення війни проти Москви, уряд пообіцяв православним свободу у релігійних справах, однак на практиці нічого не змінилося.

Враховуючи вищевикладене, вищі київські православні верстви у контакті з гетьманом Війська Запорозького Петром Конашевичем-Сагайдачним, який ще у 1615 р. разом із усім своїм військом вступив у нове Київське Богоявленське православне братство, дійшли висновку про необхідність самостійного відновлення ієрархії. У 1620 р. козацький загін Сагайдачного зустрів на кордоні (в Путівлі) єрусалимського патріарха Феофана III, що повертався з Москви на Близький Схід через Україну, й під охороною доставив до Києва. Патріарх Феофан восени 1620 р. рукопоکлав на митрополита Київського й Галицького ігумена Михайлівського монастиря Іова Борецького та п'ять єпископів на кафедри. Польський уряд не визнав нову ієрархію. Єпископи не змогли дістатися до своїх єпархій, вони знаходилися у Києві під охороною козаків.

Після смерті короля Сигизмунда, на престол в 1632 р. посадили його сина – Владислава IV, *толерантного* у питаннях віри й до того ж прихильного до козаків (як союзників у походах на Москву та Туреччину). Сейми 1632-1633 рр. приймають низку документів (передусім це «Статті для заспокоєння народу руського»), які легалізували православну церкву та підтвердили її громадянські, юридичні та майнові права, зрівнявши її з уніатською. Митрополитом відновленої православної церкви став П.Могила.

Нові терміни і поняття

Толерантний – від толерантність (лат. толеранція – терпіння) – терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. С кройніки Бельського речі потребні вибрані (Острозький літописець) // Ізборник. <http://litopys.org.ua/>
2. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 104-105.
3. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 72-74.

3.6. ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА І ЙОГО РОЛЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XV-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Вперше термін «козак» згадується у Початковій монгольській хроніці (1240 р.) й означає «одинокий», «схильний до завоювання». Пізніше цей термін зустрічається в словнику половецької мови «Кодекс Куманікус» (1303 р.). Згідно з «кодексом», слово «козак» означало «сторож», «вартовий». Під 1308 р. у Сугдеї (сучасний Судак) згадуються козаки, але вже як розбійники. За пізнішою фіксацією це слово в цілій низці тюркських мов позначало вільних найманців, вояків, степових розбійників, а в ширшому значенні – вигнанців, бездомних людей, авантюристів, нежонатих молодиків. У 1492 р. вперше згадуються козаки-християни (у скарзі Менгли-Гірея великому князю Олександру про пограбування його корабля в пониззі Дніпра) та з цього часу вони постійно зустрічаються в документальних джерелах. У XVI ст. термін «козак» означав «вільна людина, воїн».

Витоки української козаччини стали предметом дискусії, яка точиться між істориками з XVIII ст. і донині. Серед основних гіпотез можна згадати такі:

1. Хозарська теорія, яка отожднює козаків з давньою степовою людністю – козарами або хозарами;
2. Чорно-клобуцька теорія, що вважає їх нащадками «чорних клобуків» – тюркського племені, що у давньоруські часи жило в прикордонному зі Степом Пороссі;
3. Черкаська теорія пов'язує появу козаків з переселенням у Подніпров'я черкесів чи черкасів – гілки чорних клобуків, які заселяли Тмуторокань;
4. Татарська теорія бачить початки козацтва в татарських колоніях, утворених на Київщині за Володимира Ольгердовича й Вітовта, де татарський елемент перемішувався з місцевою бродячою людністю;
5. Автохтонна теорія проводить паралель між козацькою спільнотою і вічовими громадами Київської Русі, котрі в литовські часи ніби-то перетворилися на військовослужбові колективи, підлегли великому князю литовському, зберігаючи свій вічовий устрій;
6. Болохівська теорія вбачає корені козацтва в давньоруських автономних громадах так званих болоховців, які після монголо-татарського завоювання вийшли з-під влади місцевих князів і добровільно прийняли протекторат Орди;
7. Бродницька теорія пов'язує козаччину зі слов'янською степовою людністю княжої доби – так званими «бродниками», що мешкали в пониззях Дунаю;
8. Уходницька теорія виводить початки козацтва з промислових ватаг, які в певну пору року спускалися для риболовецького і мисливського промислів у Дніпровий Низ;

9. Захисна теорія пояснює появу козацтва необхідністю дати організовану відсіч наростаючій татарській загрози;

10. Утікацька або класова теорія пояснює появу козацького пограничного населення загостренням соціальних суперечностей, які штовхали феодално залежне селянство до масових втеч на вільні землі.

Як вважають сучасні науковці, жодна з цих гіпотез не може самостійно пояснити всю складність виникнення та формування козацтва. Однак більшість з них містить раціональні зерна, синтез яких дає можливість наблизитися до правильної відповіді.

Передумови появи та формування козацтва:

– існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами у порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;

– досвід освоєння південних територій *уходниками*, *бродниками* тощо;

– природне прагнення людей до міграції у пошуках кращого, до самоствердження і самореалізації.

Необхідність виникнення козацтва зумовлена:

1. Зростанням феодалного землеволодіння, що підштовхнуло процес колонізації нових земель. Нестача землі у селян приводила до т.зв. народної колонізації вільних земель;

2. Посиленням феодалної експлуатації, наростанням релігійного та національного гніту;

3. Зростанням зовнішньої загрози, нагальною потребою захисту від нападів турків і татар, що обумовило необхідність формування воєнних загонів.

До останньої чверті XVI ст. козацтво – це заняття і спосіб життя, а не соціальний статус. У козацтво, тобто на степовий промисел (від рибальства і мисливства до конвоювання караванів і принагідного розбою на широкій дорозі), ходили переважно подніпровські міщани й бояри, збираючись у тимчасові промислові ватаги або наймаючись для варт і конвоїв. Так, збройний супровід східних караванів по степових дорогах до Києва, що належав до офіційних обов'язків черкаського намісника, незмінно здійснювався саме козацьким контингентом. Іншим варіантом козацької ватаги був рухливий кінний загін, очолюваний отаманом, що збирався для якоїсь розбійницької акції – нападу на купецький караван, посольську валку чи на татарських чабанів. Показово, що за усталеним звичаєм наміснику Черкаського замку належала данина пограбованої здобичі з козацьких розбоїв: панцир або кінь, або татарин (тобто бранець). У першій чверті XVI ст. антитатарські експедиції починають організовувати і прикордонні адміністратори з Черкас і Канева, вербуючи до своїх загонів (почтів) звичних до ризикованих пригод і добре навчених степовій тактиці бою козаків. Власне з цього почалося повільне сходження степових добутчиків до рангу окремого збройного стану.

Центральну роль в організації козаччини як професійної військової сили пізніша легендарна традиція приписує канівському і черкаському старості 1514-1535 рр. Остафію Івановичу Дашковичу. Про чисельність залучуваного Дашковичем до бойових операцій козацтва свідчить згадка, де вказується, що у його останньому поході 1535 р. на територію Росії з ним був 3-тисячний козацький загін. У 1533 р., запрошений на сейм Корони Польської, Дашкович у присутності короля виклав свій проект організації регулярної прикордонної служби. Згідно з ним, одна група козаків мусила б на чайках (човнах-довбанках) вартувати біля татарських переправ, а інша – в кінних роз'їздах – оберігати татарські шляхи. На островах же нижче порогів він радив спорудити кілька фортець (згодом це реалізує князь Дмитро Вишневецький на острові Хортиця).

На початку XVII ст. козацтво вже сформувалося як соціальна верства. Воно не було однорідним: реєстрове (городове) козацтво – заможні, привілейовані козаки, які перебували на державній службі у Речі Посполитій; запорозьке (низове) – козаки, які проживали у пониззі Дніпра в межах військово-політичної організації Запорозька Січ; нереєстрове – виникло внаслідок самовільного «покозачення» і, не маючи офіційно визнаного статусу, вело козацький спосіб життя та проживало у прикордонних районах. Проте, незважаючи на неоднорідність, козацтво вже мало власне місце у становій ієрархії Речі Посполитої.

Уже перші згадки про українських козаків характеризують їх як грізну і згуртовану військову силу. Вони здійснювали військові походи на турецькі й татарські міста-фортеці, воювали в Лівонії та Московській державі, прославилися в Західній Європі, стали надійним захисником українського народу, української культури та церкви.

Нові терміни і поняття

Уходники, бродники – напіввоєнізована-напівпромислова слов'янська людність XII-XIII ст.ст., згадувана в літописах, яка мешкала в пониззях Дунаю й Дністра у найтіснішому сусідстві з половцями, не підпорядковуючись безпосередньо княжій владі.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся // <http://litopys.org.ua/index.html>.

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 40-43.

3. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 50-56.

4. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990-1991.

5. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 68-76.

3.7. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ: УСТРІЙ, ПОБУТ, ЗВИЧАЇ І ТРАДИЦІЇ

Перша писемна згадка про Запорозьку Січ з'являється під 1551 р. у «Всесвітній хроніці» польського історика Мартина Бельського: він писав, що на Хортиці збиралися козаки для нагляду за переправами, промислом і для боротьби з татарами. Складність питання про місцезнаходження і час виникнення першої Січі полягає в тому, що стихійно прибуваючі на Запорозжя козаки будували в різних місцях засіки або ж «січі» з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Проте такі імпровізовані населені пункти були слабоукріпленими і тому під натиском ворога досить швидко припиняли своє існування, не лишаючи після себе згадки, зафіксованої в історичних джерелах.

Перша велика Січ з кам'яним замком з'явилася на о. Хортиця між 1552-1556 рр. Її заснування історики пов'язують з ім'ям козацького ватажка, князя Дмитра Вишневецького (Байди). Пізніше Січ кількаразово змінювала своє місце розташування: вона знаходилася на о. Томаківці (60-і – поч. 90-х років XVI ст.), на р. Базавлук (1593-1638 рр.), на Микитиному Розі (1638-1652 рр.), на р. Чортомлик (1652-1709 рр.), Каменська Січ (1709-1711 рр.), Олешках (1711-1734 рр.), на р. Підпільна (Нова Січ) (1734-1775 рр.) і, нарешті, емігрантська Січ – Задунайська (1775-1828 рр.). Кожна мала добрі укріплення, усередині стояли курені (казарми), канцелярія, церква, склади, арсенали. У центрі знаходився майдан.

Специфічні історичні умови та обставини життя запорожців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі – військової старшини (це, передусім, кошовий отаман (старший, *гетьман*); військовий суддя, який чинив суд та видав кошторисом; військові осавули, що стежили за несенням служби та порядком; військовий писар, який очолював канцелярію, видав розвідкою та контррозвідкою; обозний, який командував артилерією), а також органів місцевої влади – паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 осіб.

В Січі функціонувало власне козацьке право, яке було не писаним законом, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом». Козацьке право фіксувало ті відносини, що реально уклались у Січі: зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних та судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань тощо. На Січ могли потрапити

люди різних станів, із різних земель, але всі вони мусили триматися січового звичаю.

Січ поділялася на 38 куренів (курінь – військово-адміністративна та побутова одиниця, формувався здебільшого за принципом земляцтва). Контрольована козаками територія – «землі Війська Запорозького» – поділялася на адміністративні округи – паланки (спочатку їх було п'ять, а згодом – вісім).

У військовому плані козацтво поділялося на полки по 500 чоловік (на чолі – полковники), полки – на сотні (сотники), сотні – на десятки (отамани). Основу війська складала піхота. Кіннота була менш чисельною, хоч кожен з козаків повинен був уміти їздити верхи. Запорозька Січ створила власний чорноморський флот, який наприкінці XVI ст. нараховував кілька сотень човнів – *чайок*. Запорожці були вмілими стратегами, застосовували передові методи ведення великих операцій, часто комбінованих з партизанськими діями малих загонів, широко використовували військову розвідку, різні засоби дезінформації ворога. Велику майстерність виявляли козаки у штурмі та облозі фортець, у фортифікаційних земляних роботах, вони мали досвідчених саперів, досконало володіли вогнепальною зброєю та артилерією. На відміну від мирного часу, під час війни у війську панували сувора дисципліна й послух.

М. Костомаров назвав Січ «християнською козацькою республікою», і це визначення стало класичним, адже Війську Запорозькому Низовому справді були притаманні певні риси демократичної республіки. Тут не існувало феодальної власності на землю, кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (права користування землею та іншими угіддями, брати участь у радах тощо), які звалися товаришами. Перевагу мали хіба ж найдосвідченіші козаки, «діді сивоусі», як і ті, хто мав найбільші здібності й бойові заслуги.

У Січі пануючою була виборна система органів управління. Справи вирішувала більшість, заявляючи про це криками або підкиданням шапок. Для козацтва не існувало жодного авторитету: всіх своїх ватажків та отаманів вони сприймали винятково через призму усталених звичаїв та традицій. Невідповідність лідера козацьким нормам могла стати причиною не тільки усунення з посади, а навіть смертної кари. Сам обряд обрання старшини свідчив про демократизм козацької громади. Так, за звичаєм, обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише на третій – погодитися. Аби він не забував свого місця, не зневажав рядових козаків та пам'ятав, звідки він вийшов, старі січовики посипали його голову піском або мазали багнукою. А кошовий мусив дякувати за ласку та довір'я і вклонятися на чотири сторони. Водночас, присягнувши отаману, козаки повністю підкорялися йому і шанобливо до нього ставилися.

Глибока релігійність, ревний захист православної віри – характерні ознаки духовного життя Запорозжя. Достатньо сказати, що вступ до запорозького товариства починався з питання: «У Бога віруєш?». Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького Низового понад 60 церков. Козаки постійно відвідували богослужіння. Характерно, що при читанні Євангелія усі вони випростовувалися і до половини витягали шаблі з піхов на знак готовності захищати зброєю слово Боже від ворога. Кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, злиток золота, срібла тощо.

Козацька форма державності мала свої особливості. По-перше, вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовна спорідненість. По-друге, Запорозька Січ була деформованим варіантом державності: вона поєднувала у собі інтенсивний розвиток військової сфери і примітивний економічний сектор (для нього характерні відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури). Отже, Запорозька Січ, маючи низку головних ознак державності, все ж була лише своєрідною, перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійною общиною.

Нові терміни і поняття

Гетьман (від нім. «гауптманн», за посередництвом чеського «гейтман» – воєначальник) – у Польщі згадується з 70-х років XV ст. в значенні ватажка найманних загонів, згодом – заступника короля у військових справах, головнокомандувача (гетьман коронний); першим гетьманом Великого князівства Литовського у 1497 р. став князь К.І.Острозький. Щодо козацтва, то в офіційній урядовій термінології частіше вживалося поняття старший Війська Запорозького, а термін гетьман послідовно почав прикладатися тільки до Богдана Хмельницького.

Чайка – козацьке судно, завдовжки 20 м, завширшки – 3-4 м, що приводилося в рух веслами й вітрилами. Чайки вміщували по 50-70 козаків, кожен з яких був озброєний рушницею, й мала кілька легких гармат. Козаки здійснювали на чайках далекі морські походи, в т.ч. й на Кафу, Кілію, Варну, Синоп, Константинополь.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 11-13.
2. *Боплан Г.Л.* Опис України. – К., 1990. – С. 29-33.
3. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 112-116.
4. *Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І.* Як козаки воювали. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – С. 201-216.
5. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т.– К.: Наукова думка, 1990-1991.
6. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 108-118.

3.8. РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Козацька стихія з 40-х років XVI ст. перетворилася на серйозний привід для ускладнення дипломатичних стосунків між Кримським ханатом, Туреччиною та Польською і Литовською державами. У 1568 р. король Сигізмунд II Август вперше видав лист, адресований козакам. У листі спершу погрожувалося строгими карами за вилазки в татарські землі, а далі пропонувалося обійняти службу з певним жалуванням при пограничних замках. Згідно виданому універсалу козаки повністю вилучалися з-під юрисдикції прикордонних урядників. Їхнім безпосереднім керівником, підзвітним лише королю і коронному гетьману, ставав призначений згори старший і суддя над усіма низовими козаками, а самі козацькі збройні сили прирівнювалися до найманого регулярного війська зі встановленою платнею зі скарбниці (їм надавалося також право козацького суду, звільнення від податків, гарантування спадкових майнових прав).

Відтак у 1570 р. (у 1572 р. це зафіксовано королівською грамотою) був складений перший реєстр (список) й сформований перший загін із 300 осіб під командуванням старшого – барського шляхтича Яна Бадовського, що походив з родини, причетної до козацького світу (батько чи брат Яна загинув у поході князя Д.Вишневецького в Молдову). Втім, Бадовський помер у 1575 р., тож створений ним козацький загін проіснував недовго. Незважаючи на це, фактично був покладений початок двом важливим процесам: утворенню реєстрових збройних сил і легітимації козацького стану як соціальної верстви.

Новообраний (у 1576 р.) польський король – Стефан Баторій впродовж 1578 р. провів енергійне укріплення армії. В рамках цих заходів було здійснено й впорядкування козащини. У вересні 1578 р. королівський уповноважений угорець Янчі Бегер склав у Львові угоду з козацькими представниками, відому під назвою постанов з низовиками. За відповідну платню на службу приймалося 500 козаків; їхнім вищим командиром призначався черкаський староста, а безпосереднім начальником (гетьманом, як його називає королівський привілей) – Ян Оришовський, брацлавський шляхтич з козакуючої прикордонної шляхти. Писарем полку ставав Янчі Бегер, а резиденцією – місто Трахтемирів під Каневом зі старим Зарубським монастирем, де мав розміститися козацький шпиталь і подаровані королем військовій регалії – малинова короґва, військова печатка, бунчук, булава, бубни й труби. Організаційно реєстрове козацтво складалося з шести полків – Білоцерківського, Канівського, Черкаського, Корсунського, Переяславського, Чигиринського.

Пізніші набори у реєстр постійно збільшувалися. Наприклад, загін у 1583 р. нараховував 600 осіб, у 1590 р. на офіційній службі значилася тисяча козаків,

у 1625 р. – 6 тисяч, у 1631 р. – 8 тисяч. І хоча ці цифри не охоплювали всіх, хто зараховував себе до козацтва, однак реєстри сприяли утвердженню серед козаччини почуття своєї відокремленості від інших станів. Тож не дивно, що вже в першій відомій козацькій петиції 1582 р. міститься скарга про порушення козацьких вольностей місцевою прикордонною адміністрацією, яка «хоче побирати з них дань й податки і пробує встановити свою юрисдикцію через голову старшого». У листі-відповіді Стефан Баторій погодився з протизаконністю цих дій, «оскільки низові козаки, а особливо ті, котрі беруть від нас платню, а мешкають у містах, містечках і деінде, підпорядковані тільки власній адміністрації». Уже на початку XVII ст. цей лист використовувався як доказ вольностей, наданих козацтву від короля. Власне так постав легальний козацький імунітет в рамках держави – перша віха на шляху утвердження Війська Запорозького.

Спроби королівської влади ввести козаччину в рамки дисциплінованої служби виявлялися малорезультативними. Кінець 70-х і 80-і роки XVI ст. характеризувалися чисельними самовільними козацькими походами в Молдову, Білгород і Бендери, на кримські улуси. У репресіях, спрямованих на їхнє вгамування, у 1583 р. був страчений Янчі Бегер разом з 30 козаками, звинуваченими в нападі на турецькі укріплення на Дністрі та розповсюдженні чуток, що вони зробили це за наказом короля. Цикл партизанських вилазок 80-х років скінчився зворотним ударом: на 1589 р. припадає один з найбільших за ті часи татарських набігів на Поділля і Галичину, коли татари дійшли до Львова, і лише об'єднаними зусиллями шляхти та козаків їх вдалося відбити. Одночасно почав готувати військовий похід султан Мурад III, погрожуючи вислати в Україну 200 тисяч вершників і самому винищити козаччину. Реагуючи на цю загрозу, весняний сейм 1590 р. прийняв ухвалу «Порядок щодо низовиків та України». Козаки передавалися під нагляд коронного гетьмана та призначеного ним старшого, а їхні ротмістри й сотники неодмінно мали бути шляхтичами. Людей, внесених до реєстру, зобов'язували складати присягу, що вони самовільно не переходитимуть кордонів Речі Посполитої з метою грабунку і війни з сусідніми державами.

Впродовж перших десятиліть XVII ст. Річ Посполита була втягнута у три війни – зі Швецією, Росією і Туреччиною, а козаки складали боєздатне і, головне, дешеве військо (наприклад, утримання 6 тисяч козаків обходилося дешевше, ніж 600 найманих піхотинців). Тож слідом за репресивними ухвалами йшли чергові набори до козацьких загонів (як, наприклад, у 1600 та 1601 рр.), що фактично поновлювало їх легальне становище. Великі загони реєстровиків під проводом Самійла Кішки успішно воювали під час польсько-шведської війни в Лівонії у 1601-1602 рр., а невдовзі вони стали учасниками Московської смути і наступної польської інтервенції до Російської держави.

Козаки були у загонах *Лжедмитрія I* та *Лжедмитрія II*. У королівському війську, яке облягало у 1609 р. Смоленськ, їх нараховувалося до 50 тисяч. У московській кампанії 1611-1613 рр. лише на офіційній королівській службі значилося 30 тисяч козаків, а у загонах, які гетьман Петро Сагайдачний у 1618 р. повів на Москву, щоб визволити з Тушинської облоги королевича Владислава, їх було близько 20 тисяч. Власне, успіхам козацької зброї (а особливо Сагайдачного в кампанії 1618 р.) Річ Посполита зобов'язана Деулинським перемир'ям 1618 р., згідно з яким вдалося повернути втрачені свого часу Смоленськ, Чернігів та Сіверщину.

Найбільш переконливо козаки довели свою потрібність Речі Посполитій у Хотинській війні 1621 р. з Туреччиною. Вона стала апогеєм козацької слави: їх порівнювали з античними візцями доблесті й патріотизму, називаючи головними рятівниками спільної вітчизни від ісламської армії. Вірменський хроніст з Кам'янця-Подільського, сучасник подій, писав: «Якби козаків не було [під Хотиним], один Бог знає, чи не були б поляки знищені за три-чотири дні». Проте братерство зброї, яке з'єднало козаків з польськими вояками в боротьбі проти спільного ворога, втрималося недовго. Смерть Петра Сагайдачного у квітні 1622 р. від рани, одержаної у Хотинській кампанії, прискорила спалах ворожнечі, притлумлюваної доти дипломатичними талантами козацького гетьмана.

Нові терміни і поняття

Лжедмитрій I – російський цар у 1605-1606 рр., самозванець (ймовірно – Г.Отрепьев). У 1601 р. з'явився у Речі Посполитій під ім'ям сина Івана Грозного Дмитра. В 1604 р. з польсько-литовськими загонами перейшов російський кордон, був підтриманий частиною населення. Вбитий боярами-змовниками.

Лжедмитрій II – самозванець невідомого походження. З 1607 р. видавав себе за царя Лжедмитрія I, який нібито врятувався. У 1608-1609 рр. створює Тушинський табір під Москвою, звідси намагається її захопити. З початком відкритої польської інтервенції утік до Калуги, де й був убитий.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Шевальє П.* Розвідка про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків // Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. Кн.1. – К.: Либідь, 1996. – С. 162-173.

2. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 96.

3. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина. – К.: Знання, 2006. – С. 137-139.

4. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVIII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 33-60. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.7). – С. 39-48.

5. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 153-161.

3.9. КАЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ ПРОТИ ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОГО ГНІТУ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

З кінця XVI ст. козаки ведуть боротьбу не тільки проти турків і татар, а й проти польсько-шляхетського панування.

Причини козацько-селянських повстань:

1. Посилення національно-релігійного та кріпосницького гніту («Артикули» польського короля Генріха Валуа (1573 р.) та третій *Литовський статут* (1588 р.) фіксували остаточне оформлення кріпосного права);

2. Посилення з середини XVI ст. експансії польської шляхти на українські землі, особливо на ті, які почали колонізувати в «Дикому полі» запорожці;

3. Зіткнення політичних та економічних інтересів шляхетської та козацької верств;

4. Непослідовна політика польської влади щодо козаків, прагнення взагалі узяти козацтво під свій контроль.

Перше велике повстання розпочалося у 1591 р. і тривало до 1593 р. Очолив його гетьман запорожців Криштоф Косинський. У відповідь на загарбання білоцерківським старостою Я. Острозьким козацьких земель на Росі, козаки захопили Білу Церкву й Переяслав. Повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь і частково Поділля. На визволеній території вводилися форми козацького устрою. Проте, слабка організованість призвела до поразки в битві під м. П'яткою на Житомирщині у січні 1593 р. Козаки змушені відійти на Запоріжжя, звідки у травні розпочинають новий наступ. Проте влітку 1593 р. під час облоги Черкас К. Косинський був підступно вбитий. Козаки не припинили облоги й змусили місцевого старосту підписати договір, за яким вони отримали право вільного відходу на Запоріжжя.

Друге велике повстання відбулося в 1594-1596 рр. під керівництвом Северина Наливайка й охопило значну частину території України та Білорусії (цьому сприяло те, що основні збройні формування Польщі у цей час перебували у Молдові). Після того, як добірне польське військо на чолі з польським гетьманом Жолкевським виступило проти козаків, розпочалася війна, яка закінчилася невдачою С. Наливайка та його соратників (М.Шаули, Г.Лободи) в битві біля урочища Гострий Камінь та остаточною поразкою у битві в урочищі Солониця під Лубнами (червень 1596 р.). С.Наливайка стратили у Варшаві після тортур.

Сейм 1596 р. виніс рішення про «поголовне викорінення козаків». Козацтво розкололося на дві течії: радикальну (незаможні козаки, які прагнули шляхом повстання покращити життя) і помірковану (заможні козаки, які були схильні до компромісів і договорів з польським урядом).

З 1596 до 1625 рр. домінувала поміркована течія (гетьмани Самійло Кішка та Петро Конашевич-Сагайдачний). Цим ватажкам вдалося досягти значних успіхів: підняти престиж козацтва, посилити його вплив та розширити права, перетворити козацтво на боездатне регулярне військо, шляхом вступу всього Війська запорозького до Київського (Богоявленського) братства утворити своєрідний союз козацтва, духовенства та міщанства. Такий підйом козацтва збігся з війною між Польщею й Османською імперією. У цьому зіткненні Річ Посполита була на грані знищення, і не останню роль у порятунку Польщі зіграли козаки, які брали участь й у вирішальному бою під Хотином у 1621 р.

Зростання авторитету і політичної самостійності козацтва змусило польську владу вживати твердих заходів проти цього (слід враховувати, що війна закінчилася й потреба в козаках знизилася). Більше того, за умовами миру з Туреччиною, козакам заборонялося судоплавство по Дніпру та вихід у Чорне море; до того ж, польський уряд не виплатив зароблених козаками грошей та скоротив реєстр. У відповідь козацтво активізувало втручання у турецько-татарські справи. У 1625 р. польська влада, незадоволена свавільною політикою козаків, надіслала в Україну війська під проводом коронного гетьмана Конєцпольського. У відповідь розгорнувся селянсько-повстанський рух у Середньому Подніпров'ї. Місцевих козаків і селян підтримали запорожці на чолі з М.Жмайлом. Вирішальна битва відбулася поблизу Куруківського озера, в урочищі Ведмежі Лози, проте жодна сторона не отримала перемоги. Нарешті поляки й поміркована козацька старшина підписали мирну угоду – Куруківську, що закріпила права шести тисяч (замість трьох тисяч у 1619 р.) реєстрових козаків. Інші повинні були перейти в стан посполитих. Крім того, козакам заборонялося вести самостійну політику щодо Криму та Туреччини й втручатися у релігійну боротьбу.

Після закінчення війни зі Швецією польський уряд у 1629 р. розквартирував значну частину своїх військ в Україні. Грабунки та розбої польських *жовнірів* зумовили новий спалах народного гніву. У березні 1630 р. спалахнуло повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), якого козаки обрали своїм гетьманом замість реєстрового гетьмана Григорія Чорного, що займав пропольські позиції. Внаслідок козацьких перемог під Каневом і Переяславом, поляки пішли на нову угоду. Переяславська угода зберігала Куруківську, але реєстр збільшився до 8 тисяч осіб, водночас збільшувалася й застава з реєстровців, які мали контролювати Запоріжжя, постійно там перебуваючи.

У 1635 р. поляки завершили будівництво Кодацької фортеці на Дніпрі, яка блокувала рух втікачів на Запоріжжя. Того ж року гетьман Іван Сулима із загоном січовиків знищив кодацький гарнізон і зруйнував

фортецю. Ця подія мала стати початком нового повстання, проте Сулима був виданий реєстровцями і страчений.

У 1637-1638 рр. спалахували повстання козаків під керівництвом спочатку Павла Бута (Павлюка), потім Дмитра Гуні та Якова Остриниці. Наприкінці 1637 р. у битві під Кумейками поблизу Черкас козацьке військо зазнало поразки, наступного року повстання спалахнуло знов. Проте сила була не на боці повстанців й у липні 1638 р. вони змушені були капітулювати. На козацьких радах у Києві (вересень) та в урочищі Маслів Став в Канівському повіті (грудень) реєстровці під тиском польського уряду визнали «Ординацію Війська запорозького реєстрового», яка обмежувала самоврядування реєстровців: скасовано виборність старшини, ліквідовано козацький суд, на чолі війська замість гетьмана поставлено польського комісара, посади полковників займала шляхта, реєстр скорочено до 6 тисяч (інші автоматично ставали посполитими). Козаки мали право селитися у трьох староставах – Черкаському, Чигиринському та Корсунському.

Таким чином, польській шляхті тимчасово вдалося придушити прагнення українського козацтва до волі. Основними причинами поразки були стихійність, неорганізованість, погане озброєння, малочисельність, локальний характер дій, а також тертя між старшиною і рядовим козацтвом, неузгодженість дій реєстрового та нереєстрового козацтва, нечіткість програмних установок, гнучка політика поляків, спрямована на розкол лав повстанців тощо.

Нові терміни і поняття

Литовський статут – один з трьох кодексів (1529, 1566, 1588) феодального права Великого князівства Литовського, які включали право державне, земельне, кримінальне тощо. Закріпили привілеї феодалів, посилили та закріпили кріпацтво. Литовський статут 1588 р. остаточно скасовано тільки у 1840 р.

Жовнір (польск.) – вояк, солдат.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Ординація 1638 р. Війська запорозького, заведена польським урядом // www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1.html#18
2. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. В.І.Гусев, Г.І.Сургай. – К.: Освіта, 1996. – С. 61-68.
3. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 43-47.
4. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 97-113.
5. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVIII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 33-60. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.7). – С. 48-68.

3.10. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В XVI– ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Неоднозначні процеси були притаманні культурному розвитку України. Дестабілізуючими чинниками стали: падіння Візантійської імперії в XV ст., що позбавило християнську православну релігію зовнішньої підтримки; відсутність власної державності в цих землях; зростаюча загроза ополячення й окатоличення після укладення Люблінської та Берестейської уній; татарська агресія. Піднесенню української культури сприяли технічний та технологічний прогрес; виникнення та розвиток власного друкарства, що давало змогу ширше розповсюджувати знання та інформацію; поява на історичній арені козацтва, яке виступало могутнім культуротворчим чинником. Європейський спалах Відродження дав поштовх розвитку гуманістичної думки в Україні. Взаємодіючи, ці чинники докорінно змінили культурне обличчя українських земель.

У XVI– XVII ст.ст. завдяки діяльності таких видатних церковних й культурних діячів як Йов Борецький, Петро Могила відроджуються монастирі як осередки освіти, літописання, книжності, друкарства, образотворчого мистецтва тощо. Серед найбільш відомих – Києво-Печерський, Межигірський, Мгарський, Густино-Троїцький. У XVI ст. саме при церквах й монастирях діяли школи. Ініціаторами їх створення часто виступали представники української аристократії. Так, княгиня Олена Чорторийська-Горностай заснувала у 1596 р. школу при Пересопницькому, Ганна Гойська – при Почаївському, Раїна Ярмолинська – при Загаєцькому монастирях. Учні вивчали тут азбуку, молитви, отримували навички читання, письма, церковного співу. Активізації української шкільної освіти сприяла діяльність єзуїтів, які розгортають на території Польщі, Литви, України та Білорусі густу мережу своїх шкіл (на кінець XVI – першу половину XVII ст. тільки на українських землях їх діяло дванадцять). Пожвавили свою освітню діяльність й протестанти (серед найбільш відомих – кальвіністські гімназії у Дубецьку Перемишльської землі та Панівцях поблизу Кам'янця). За рівнем викладання та дисциплінами, що вивчалися («сім вільних мистецтв», основи філософії), ці школи значно перевищували православні монастирські. Виникла нагальна потреба в організації середньої та вищої школи в Україні, яка б за рівнем викладання не поступалася західним і водночас готувала національно свідомі кадри.

У 1578 р. в Острозі коштом князя К.Острозького починає діяти Острозька колегія, у якій викладаються сім вільних мистецтв – граматики, арифметика, геометрія, астрономія, музика, риторика й діалектика. Нововведенням стало вивчення граматики трьох мов – грецької, латинської і церковнослов'янської. Створення школи слов'яно-греко-латинського типу, у навчальному процесі якої органічно поєднувалися давньоруська традиція

й новітні надбання західноєвропейської думки, було справжньою революцією в освітній православній традиції. Серед викладачів школи були видатні представники української та зарубіжної інтелектуальної еліти: Г.Смотрицький, В.Суразький, Д.Наливайко, К.Казимирський, Я.Лятош, К.Лукаріс та інші. Слідами Острозької колегії пішла Львівська братська школа, організована наприкінці 1585 р. як «грецкая и руская», однак вже з 1592-1593 рр. переорієнтована на викладання латини та циклу семи вільних мистецтв. Братські школи виникали й в інших українських містах (Володимирі-Волинському, Перемишлі, Кам'янці-Подільському, Галичі, Холмі, Києві тощо). Переорієнтація руської освіти у бік західних звірців викликала певні дискусії й мала противників серед православних. Чергова дискусія виникла у 1631 р., коли киево-печерський *архімандрит* П. Могила, паралельно до існуючої з 1615 р. Братської школи греко-слов'янського профілю, відкрив власне училище при монастирі, орієнтоване на засади єзуїтських колегій. Компромісу вдалося дійти, об'єднавши Братську та Лаврську школи. Так, з 1632 р. розпочав свою діяльність славнозвісний Києво-Могилянський колегіум, який сучасники називали університетом, або академією, хоча формального королівського привілею на викладання наук академічного рівня – філософії та теології – Могила за життя добитися не встиг (вперше це було зроблено в акті Гадяцької угоди 1658 р., а далі підтверджено грамотами Петра I у 1694 р. та 1701 р.).

Великого значення для розвитку культури в Україні мало поширення друкарства. Першою в Україні друкованою книгою вважається «Апостол», надрукований у Львові Іваном Федоровим у 1574 р. Того ж року він надрукував «Буквар». У 1581 р. в Острозі Федоров друкує знамениту «Острозьку Біблію», першу повну друковану православну Біблію. Услід за першими друкарнями виникають інші: в Галичині, на Поділлі, Київщині, Волині.

Активно розвивається література. У XVI ст. першість належала літературі релігійній. Поряд з перекладною теологічною літературою, з'являються твори вітчизняних авторів (П.Могили, П.Русина, Г. Тичинського). Наприкінці XVI ст. у зв'язку із Берестейською унією особливого розвитку набула полемічна література, ідейний зміст якої був спрямований за чи проти колонізації українського народу, насадження католицизму та унії. Полеміку започаткували єзуїти Б.Гербест та П.Скарга, виступаючи за унію. Їхніми опонентами стали І.Вишенський, М.Смотрицький, З.Копистенський, Ю.Рогатинець, С.Зізаний та ін.

Під впливом ідей західноєвропейського гуманізму працювали Юрій Дрогобич (Котермак), Павло Русин із Кросна, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський та ін. Зокрема, С. Оріховський одним із перших серед представників європейської політичної думки заперечив божественне походження влади та держави, категорично висловився проти підпорядкування світської влади духовній, обстоював невтручання церкви в дер-

жавні справи. Суть ідей гуманістів полягала у звільненні суспільної свідомості, громадської та розумової діяльності з-під влади церкви.

У досліджуваний період розвивалося літописання. Багато історичних відомостей містять Супрасльський літопис, частину якого становить «Короткий Київський літопис» (опис подій 1480-1500 рр.), Баркулабівський літопис (події середини XVI-XVII ст.), Літопис Биховця (події кінця XV – початку XVI ст.) та Густинський літопис, переписаний у 1670 р. у Густинському монастирі біля Прилук (викладання матеріалу доведено до 1597 р.). Поряд з літописним стилем зароджується науковий (у лікарських посібниках, граматиках, словниках), виникає українське віршування (Г. Смотрицький, Д. Наливайко та ін.).

Розвивається фольклор. Народна творчість звертається насамперед до оспівування традицій Київської Русі. Загалом переважає обрядова поезія (русальні, купальські, обжинкові пісні, голосіння), але з XVI ст. з'являються нові фольклорні жанри – думи, історичні пісні, нова тематика – боротьба проти татарсько-турецької агресії, новий герой – козак-воїн, захисник рідної землі, новий ідейний зміст – становлення та поширення норм козацької лицарської етики, пробудження почуття патріотизму, формування в народі нового рівня самосвідомості, громадянського обов'язку та віри у власні сили.

Для мистецтва цього часу характерним є відхід від візантійських зразків та канонів (у XV-XVI ст.ст. в іконописі постаті святих набувають рис індивідуальності, передається динаміка руху, у живописі наприкінці XVI ст. з'являються нові жанри – портрет, історичний живопис, зростає інтерес до пейзажу. Виникають такі жанри світської музики, як побутова пісня для триголосого ансамблю або хору (кант), сольна пісня із супроводом. У 1573 р. створюється вітчизняний ляльковий театр, що надалі переростає в традицію українського вертепу. В архітектурі зароджується та розвивається стиль бароко.

Нові терміни і поняття

Архімандрит – старший чернечий сан, який зазвичай мають настоятелі православних монастирів.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. В.І.Гусев, Г.І.Сургай. – К.: Освіта, 1996. – С. 70-72.
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 104-108.
3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 151-164.
4. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина. – К.: Знання, 2006. – С. 146-151.
5. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 168-176.

3.11. ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ

Люблінська державна унія 1569 р. відкрила широку дорогу в Україну католицизму. З 1564 р. на землях Речі Посполитої вперше з'явилися єзуїти – члени чернечого ордену, націленого на активну місіонерську і педагогічну роботу серед іновірців. Виникають перші єзуїтські колегії, в тому числі у Вільні (1569), а на Русі – в Ярославлі (1574), які під час надання освіти наvertsали учнів в католицизм. На хвилі цих новацій був написаний трактат відомого єзуїтського теолога, ректора Віленського університету Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем», з присвятою князю Острозькому. У книзі обґрунтовувались переваги істинної (римської) церкви над хибною (грецькою). Підкреслюючи нелад, що панує в останній, Скарга особливий наголос зробив на неосвіченості православного *кліру*. На його думку, це зрозуміло, бо: не було ще на світі і не буде жодної академії, колегії, де б теологія, філософія та інші науки іншими мовами [окрім латинської і грецької] вивчались... Зі слов'янської мови жодний не може бути вченим.

На виклик, кинутий Скаргою, відповів князь Костянтин Острозький. З кінця 1576 р. в Острозі його коштом починає діяти новий науково-видавничий заклад. Його початкова мета – підготувати випуск першої друкованої Біблії церковно-слов'янською мовою і цим утвердити її рівновартісність загально визнаним сакральним мовам – давньоєврейській, грецькій і латинській. Біблія вийшла в світ 12 серпня 1581 р. Ця книга, надрукована в Острозі російським емігрантом Іваном Федоровим Москвитиним, з поліграфічного боку є визнаним шедевром слов'янського книгодрукування, а текстологічно і донині вважається канонічною.

Власне школа виникла у 1578 р. Про обсяг навчальних предметів, що тут викладалися, є лише побіжні свідчення. Припускають, що учні вивчали дисципліни циклу семи вільних мистецтв – граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторику й діалектику. Риторика, найімовірніше, доповнювалася відомостями з поезики, а в курсі діалектики

основи філософії поєднувалися з елементами логіки. Нововведенням стало вивчення граматики трьох мов – грецької, латинської і церковнослов'янської. Створення школи слов'яно-греко-латинського типу було справжньою революцією в освітній православній традиції, вперше поєднавши на порубіжжі греко-слов'янського культурного ареалу і католицької Європи візантійський Схід з латинським Заходом.

Серед викладачів школи були видатні представники української та зарубіжної інтелектуальної еліти: Г.Смотрицький, В.Суразький, Д.Наливайко, К.Казимирський, Я.Лятош, К.Лукаріс (згодом він став патріархом Константинопольським) та інші.

З початком XVII ст. і академія, і школа починають занепадати. Син князя Острозького Януш був католиком, він не закривав школу через пам'ять про батька, але не опікувався нею. А року 1624-го остання спадкоємиця князів Острозьких, католичка Анна-Алоїза, академію закрила, а на її місці заснувала єзуїтську колегію.

Нові терміни і поняття

Клір (від грец. «клірос» – жереб) – у християнській церкві сукупність священнослужителів (священиків, єпископів) та церковнослужителів (псаломщиків); те саме, що й духовенство.

Унія (від лат. «уніо» – єднання) – об'єднання православних та католицьких церков, з визнанням главенства папи римського при збереженні своїх обрядів та богослужіння.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. В.І.Гусев, Г.І.Сургай. – К.: Освіта, 1996. – С. 70.
2. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 107.
3. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 125-127.

3.12. ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ

Вишневецький Дмитро (р.н. невід. – 1563) – князь, перший з достовірно відомих козацьких гетьманів (бл. 1552-1563). Походив зі старовинного роду Гедиміновичів. Близько 1552 р. збудував на острові Мала Хортиця замок, який став прототипом Запорозької Січі, і згуртував на боротьбу проти татар кілька сотень козаків. У 1557-1958 рр. відбивав напади кримських татар на чолі з ханом Девлет-Гіреєм I на Хортицю, в жовтні 1657 р. здобув турецьку фортецю Іслам-Кермен і вивіз звідти на Хортицю всі гармати. Намагався організувати союз держав (Польща, Московія), в якому брали б участь і запорожці, для боротьби проти Туреччини і Кримського ханства. На початку 1559 р. здійснив вдалий похід у Крим, визволивши кілька тисяч українських невільників. У 1563 р. Вишневецький втрутився в боротьбу за молдавський престол. Під час походу у Молдавію 4-тисячний козацький загін зазнав поразки у бою під Сучавою від військ претендента на престол Стефана IX Томші. Вишневецький був взятий в полон і виданий турецькому уряду. За повідомленням «Хроніки Мартина Бельського» Вишневецького після жорстоких катувань за наказом султана Сулеймана II було скинуто з вежі на залізні гаки, вмуровані у прибережну стіну в Константинополі. Князь Вишневецький – герой української народної думи про Байду.

Дрогобич Юрій (Котермак Юрій, син Доната) (бл. 1450 – 4.02.1494) – український вчений XV ст., доктор філософії (з 1478 р.) і медицини (з 1482 р.). Народився в м.Дрогобичі. Навчався у Краківському університеті, де йому в 1470 р. було присвоєно ступінь бакалавра, а в 1473 р. – магістра. Викладав медицину, філософію і астрономію в Булонському університеті, в 1481-1482 рр. був ректором цього навчального закладу. В 1487 р. (за іншими даними – 1488 р.) – професор Краківського університету. В 1483 р. в Римі вийшла книга Дрогобича «Прогностичні судження...» – перший друкований твір українця, виданий за кордоном.

Могила Петро Симеонович (1596 чи 1597 – 1647) – визначний церковний і культурний діяч XVII ст. Син Симеона Могили – господаря Волощини і Молдавського князівства. Освіту здобув у Львівській братській школі, вивчав теологію у Паризькому університеті. Служив у польському королівському війську, брав участь у Цецорській битві 1620 р. і Хотинській війні 1621 р. В 1625 р. Могила прийняв чернецтво. В 1627 р. його було обрано архімандритом Києво-Печерської Лаври, а з 1632 р. (з 1633) – митрополитом Київським. Відстоював права Православної Церкви і в 1632 р. добився від короля Владислава IV її легалізації в

Україні. Могила створив гурток вчених і культурних діячів, т. зв. Могилянський Атенеум (С. Косов, А. Калнофойський, Т. Земка та ін.), який під його керівництвом здійснив реформу церковного життя та опрацював проект «Православного ісповідання віри» – першого православного *катехизису*, який був остаточно затверджений східними Патріархами в 1643 р. У 1631 р. відкрив Лаврську школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київської братською школою і в 1633 р. дістала назву Києво-Могилянська колегія. Реставрував Софійський собор і будинки Києво-Печерського монастиря, дав доручення розкопати зруйновану татаро-монголами Десятинну церкву. Могила був автором низки богословських творів – «Євангеліє Учительне», «Службник», «Хрест Христа Спасителя», «Требник Петра Могили», численних полемічних праць і проповідей. Помер у Києві, похований у Києво-Печерській Лаврі.

Острозький Костянтин-Василь (1526 – 1608) – видатний політичний і культурний діяч, князь. Народився у Дубно. Володів великими маєтностями на Волині, Київщині, Поділлі та в Галичині. Був старостою володимир-волинським, маршалком волинським, воєводою київським і сенатором. Острозький був претендентом на польський престол після смерті Сигізмунда II Августа і московський трон після смерті царя Федора Івановича. Послідовно захищаючи українські політичні права, став одним з лідерів опозиції, яка не підтримувала укладення Люблінської унії 1569 р. Виступав за те, щоб Україна увійшла на рівних правах з Польщею і Литвою до нового федеративного державного об'єднання. Острозький був засновником шкіл у Турові, Володимирі-Волинському, академії і друкарні в Острозі. У 1581 р. на його кошти був виданий перший повний текст Біблії староукраїнською мовою (Острозька Біблія). Відігравав важливу роль у релігійному житті України. Не заперечуючи в принципі проти об'єднання католицької і православної церков на умовах рівності, виступав за те, щоб справа унії розглядалася на церковному соборі, а не вирішувалася тільки вищим духовенством. У 1596 р. під час Берестейського церковного собору очолив опозицію. Помер у Острозі.

Потій Іпатій (світське ім'я Адам; 1541 – 1613) – визначний письменник-полеміст, єпископ, а пізніше – греко-католицький митрополит Київський і Галицький (1599-1613). Родом з Рожанки на Підляшші. Походив з української шляхти. Після закінчення Краківського університету Потій перебував при дворі князя Радзивілла Чорного, пізніше служив секретарем короля Сигізмунда III Августа, був земським суддею у Бересті, берестейським каштеляном і сенатором. Овдовівши, постригся у ченці. З 1593 р. став володимиро-берестейським єпископом. Один

з організаторів Берестейської унії – саме він разом із луцьким єпископом К. Терлецьким їздив у 1595 р. до Риму, де Папа Климент VIII проголосив унію католицької і православної церков. По смерті митрополита М. Рогози Потій став митрополитом (1599-1613 рр.). Потій активно намагався утверджувати правове становище уніатської церкви в Речі Посполитій, працював над залученням до церкви духовенства і шляхти, приєднав до унії Перемишльську єпархію. Потій був автором публіцистичних творів, спрямованих на захист унії, зокрема «Унія, або виклад... артикулів до об'єднання», «Календар римський новий», «Оборона собору Флорентійського».

Смотрицький Герасим Данилович (р.н.невід. – 1514) – письменник, педагог, культурно-освітній діяч. Народився у с. Смотричі на Поділлі в шляхетській родині. До 1576 р. був міським писарем у Кам'янці-Подільському. Згодом на запрошення князя К.Острозького переїхав до Острога, де став одним із передових діячів Острозького братства. З 1580 р. – перший ректор Острозької академії. Разом з І.Федоровим готував видання Острозької Біблії (1581), написав віршовану передмову до неї, був її головним перекладачем. Смотрицький – автор першої друкованої пам'ятки української полемічної літератури «Ключ царства небесного...» (1587). Він написав також низку полемічних сатиричних творів, що не збереглися. У своїх працях Смотрицький полемізував з єзуїтами, критикував католицьке вчення про божественне походження папської влади. Твори Смотрицького написані мовою, близькою до народної. Помер в Острозі.

Смотрицький Мелетій (до прийняття чернецтва – Максим) (бл. 1578-1633) – церковний і культурний діяч, письменник-полеміст. Син Г.Смотрицького. Навчався в Острозькій академії, у Віленській єзуїтській колегії, у Лейпцизькому, Нюрнберзькому та Віттенберзькому університетах. Здобув учений ступінь доктора медицини. У 1616 р. постригся у ченці. Виступав спільно з членами Віленського братства на захист православної віри. У 1618-1620 рр. – викладач і ректор Київської братської школи. З 1620 р. – архієпископ полоцький. Написав низку полемічних трактатів, спрямованих на оборону православ'я. Після подорожі у 1623-1625 рр. до Константинополя, Сирії і Палестини Смотрицький перейшов на унію. З цього часу до кінця життя перебував у Дерманському монастирі на Волині. Найвизначніший твір Смотрицького – «Грамматіки словенськія правильное синтагма...» (1619), в якій він упорядкував церковно-слов'янську мову.

Нові терміни і поняття

Схимник – православний ченець, який прийняв схиму – урочисту обітницю дотримуватися аскетичних правил поведінки.

Требник – православна богослужбова книга.

Катехизис (від грец. «катехізіс» – повчання) – викладання християнського віровчення у формі запитань-відповідей.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 116-144.

2. Довідник з історії України: У 3-х т. / За ред. І.Підкови та Р.Шуста. – К.: Генеза, 1995.

Мана 3.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та королівства Польського (середина XIV – друга половина XVI ст.)

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕМИ 3

ПИТАННЯ З САМОКОНТРОЛЮ

1. Що означав і як втілювався у життя у Великому князівстві Литовському принцип: «Старини не рушимо, новини не вводимо»?

2. Чому литовсько-українська шляхта, на відміну від магнатів, підтримувала ідею укладення польсько-литовської унії?

3. Як діяльність православних братств у XVI ст. впливала на культурне та духовне життя українського суспільства?

4. Чому наприкінці XV ст. різко зросла загроза українським землям з південного сходу?

5. З яких причин Запорозьку Січ називають «козацькою християнською республікою»?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. За оцінками українських учених метою політики польських королів у землях Галичини в XIV-XV ст.ст. було:

А) утвердження її статусу як автономного «королівства Руського» в складі Польської держави;

Б) перетворення її в одну з провінцій Польської держави – Руське воеводство.

2. Кревську династичну унію між Литвою і Польщею укладено в:

А) 1385 р.;

Б) 1413 р.;

В) 1569 р.;

Г) 1596 р.

3. Результатом Люблінської унії було створення:

А) конфедеративної держави – Речі Посполитої, в якій Польща та Литва зберігали свій суверенітет;

Б) федеративної держави Речі Посполитої, в якій Литва зберігала автономію, власне військо та судочинство;

В) унітарної держави Речі Посполитої, причому Королівство Польське повністю поглинуло Литву, позбавило її будь-яких ознак суверенітету.

4. Школи при православних церквах та монастирях у XIV-XVI ст.ст. давали:

А) лише початкову освіту (вміння читати, писати, рахувати, співа-ти);

Б) початкову і середню освіту (вміння читати, писати, рахувати, співати та навчали основам «сімох вільних мистецтв»);

В) не лише початкову і середню, а й вищу освіту (знання з філософії та богослов'я).

5. Юрій Котермак (Дрогобич) нині відомий в Україні та Європі як:

А) здібний полководець, керівник козацького війська в бою під Хотиним у 1621 р.;

Б) відомий учений та викладач, доктор філософії та медицини, професор і ректор Болонського університету (Італія);

В) блискучий політик, один з творців Люблінської унії.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Перевірте себе шляхом зрівняння обставин входження українських земель до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського, а також їх становища у складі цих двох держав.

2. На основі вищевикладеного матеріалу теми, вкажіть на мапі № 3, які українські землі (воєводства) згідно з Люблінською унією увійшли до складу Польщі, а також ті території, що приєдналися до них у 1630 р.

Тема 4. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. ЗЕМЛІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛ. XVII-XVIII СТ.

4.1. ПРИЧИНИ, ПЕРЕДУМОВИ, МЕТА І РУШІЙНІ СИЛИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Причини Визвольної війни

На середину XVII ст. в різних сферах розвитку суспільства визріли гострі суперечності. Найголовнішими з них є:

1) українці не мали власної держави; можливості повноцінного політичного розвитку у Речі Посполитій для них були дуже обмеженими. Ситуація погіршувалася тим, що більшість української еліти була денационалізованою (полонізована);

2) у Польщі послідовно здійснювалася політика національно-релігійного гноблення українців, політика дискримінації української церкви, мови і освіти;

3) надзвичайно ускладнилася соціально-економічна ситуація в українських землях. Помітно зросла панщина (на Волині 5-6 днів на тиждень) – що було пов'язано з розвитком зернового фільваркового господарства (Польща – головний експортер хліба у цей час), значно погіршився соціально-побутовий стан селян. Більшість українських земель, що належали Польщі, орендувалися єврейськими підприємцями, які нещадно експлуатували селян, збільшуючи орендну плату. Погіршується становище українських міщан: Магдебурзьке право постійно обмежувалося; зростали повинності та податки, у містах – засилля іноземців;

4) польський уряд бере курс на обмеження, практично на ліквідацію козацтва. Так, у січні 1638 р. уряд після придушення селянсько-козацьких повстань прийняв «Ординацію Війська Запорозького реєстрового», яка обмежувала самоврядування реєстровців: скасовано виборність старшини, ліквідовано козацький суд, на чолі війська замість гетьмана поставлено польського комісара, посади полковників займала шляхта, реєстр скорочено до 6 тис. (інші автоматично ставали кріпаками).

Передумови для Визвольної війни:

1) наявність міцної соціальної бази визвольного руху (селянство, козацтво, дрібна шляхта, нижче православне духовенство);

2) наявність сильної військової організації – козацтва, з досвідом проведення бойових операцій;

3) наявність прообразу (моделі) майбутнього державного устрою – Запорозької Січі;

4) швидке зростання національної самосвідомості українського народу, формування ранньої української нації – загальноєвропейська тенденція – курс на створення національних держав (1573 р. – початок книгодрукування, діяльність братств зі створення шкіл, друкарень тощо, 1632 р. – заснування Києво-Могилянської колегії);

5) слабкість королівської влади у Польщі з посиленням магнатського землеволодіння (удільні князі – віце-королики), посиленням відцентрових тенденцій;

6) сприятливі зовнішньополітичні умови: Росія, Туреччина та Швеція були зацікавлені у послабленні Речі Посполитої й тому підтримували повстанців;

7) наявність досвідченого, авторитетного керівника – Богдана Михайловича Хмельницького (1595-1657), який зумів повести за собою народні маси.

Серед дослідників немає одностайності щодо хронологічних меж та періодизації визвольних змагань, що почалися у 1648 р.

Ведеться навіть дискусія щодо характеру подій – що це було: велике повстання, національно-визвольна війна чи національна революція?

Згадаємо три основних варіанти:

А) Рибалко В., Сергійчук В. (майже всі радянські видання до 1991 р.) тощо говорять про Визвольну війну 1648-1654 рр.

Звідси періодизація у середині цього періоду:

1 етап – січень 1648 р. – серпень 1649 р. – початковий переможний етап. Завершується підписанням Зборівської угоди.

2 етап – вересень 1649 р. – вересень 1651 р. – середній етап, драматичний, етап невдач. Завершується підписанням Білоцерківської угоди.

3 етап – вересень 1651 р. – січень 1654 р. – третій етап, врівноваження сил, активного пошуку союзників. Переяславська рада. Березневі статті.

Б) Орест Субтельний говорить про Велике повстання й дає таку періодизацію: 1648-1657 рр. – закінчення війни пов'язують зі смертю Б.Хмельницького.

В) Смолій В., Степанков В., Бойко О.: ведуть мову про українську національну революцію 1648-1676 рр., яка у своєму розвитку пройшла кілька стадій (козацьке повстання – національно-визвольна війна – національна революція):

I етап (лютий 1648 р. – червень 1652 р.) – підйом національно-визвольних змагань і соціальної боротьби, виборення де-факто державної незалежності козацької України;

II етап (червень 1652 р. – серпень 1657 р.) – погіршення економічного й геополітичного становища новоствореної держави, пошук союзників. У

політичному розвитку утверджується монархічна форма правління у вигляді спадкового гетьманату;

III етап (вересень 1657 р. – червень 1663 р.) – доба громадянської війни, розкол козацької України на два гетьманства (Правобережне і Лівобережне) та виділення Запорозжя в окрему політичну силу;

IV етап (липень 1663 р. – червень 1668 р.) – прагнення польського та російського урядів поділити Українську державу (Андрусівський договір 1667 р.) та боротьба національно-патріотичних сил за возз'єднання козацької України.

V етап (липень 1668 р. – вересень 1676 р.) – нове загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав у справи України, ліквідація державних інституцій на Правобережжі – *капітуляція* уряду П.Дорошенка. Революція зазнала поразки.

Аргументи на користь «національної революції» у другій половині XVII ст.:

- утворення та розбудова Української національної держави;
- встановлення нових кордонів та поступове формування державної території;
- радикальні зміни станової ієрархії, прихід до вершин влади національної за складом козацької старшини;
- скасування кріпосного права, завоювання селянами особистої свободи;
- ліквідація великої земельної власності польських й ополячених українських феодалів та утвердження дрібної (фермерського типу) козацької власності на землю;
- визволення українських міст з-під влади короля, магнатів, шляхти, католицького духовенства;
- втягнення в орбіту соціальних змін абсолютної більшості населення всіх суспільних станів та верств, що проживали в українських землях.

Специфіка національно-визвольної боротьби полягала у тому, що вона розвивалася у тісному взаємозв'язку з соціальною боротьбою.

Нові терміни і поняття

Капітуляція – у міжнародному праві припинення боротьби і здача збройних сил однією з воюючих держав. Беззастережна капітуляція підписується, як правило, при повному розгромі збройних сил.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, лтд», 2006. – С. 13-16.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 49-56.
3. Історія України / Під ред. В.А.Смоляя. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 74-82.
4. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.http://history.franko.lviv.ua/yak_content.htm

4.2. ОСНОВНІ ПОДІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Визвольна війна 1648-1654 рр. пройшла кілька етапів.

1 етап (січень 1648-серпень 1649 р.) – початковий переможний етап. Боротьбу очолив чигиринський козацький сотник *Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький (1597-1657 рр.)*. Хмельницький мав добру на той час освіту. У 1620 р. брав участь у поході до Молдови проти турків. Під Цецорою потрапив до турецького полону, у якому пробув два роки. Повернувшись у рідні краї, Богдан вступив до реєстрового козацтва й досяг посади писаря (після поразки селянсько-козацького повстання уряд усунув його з посади, зробивши чигиринським сотником). Безпосереднім приводом до повстання стала особиста кривда, завдана Богдану польським шляхтичем Д. Чаплинським. Усі звертання Хмельницького до суду та навіть до самого короля закінчилися безрезультатно. У січні 1648 р. він тікає на Запорозжя, очищує його від пропольських воєнних підрозділів. 10-15 лютого козаки обирають його гетьманом Війська Запорозького. Хмельницький розганяє активну підготовчу роботу (шле універсали до населення України з закликами приєднатися до повстання; утворив воєнно-політичний союз між козаками та кримським ханом Іслам-Гіреєм, внаслідок чого кримськотатарська кіннота на чолі з *Тугай-Бесм* приєдналася до козацького війська).

Цей етап знаменувався перемогами козаків під *Жовтими Водами* (29 квітня-15 травня) та *Корсуном* (25-26 травня). Визвольна боротьба охопила майже всю територію України. Звістки про поразку польських військ приголомшили правлячі кола Польщі. У травні 1648 р. помер польський король Владислав IV, що ще більш дезорганізувало поляків. До липня 1648 р. повстанці звільнили від польських магнатів і шляхти всю Лівобережну Україну. Хвиля повстань прокотилася Правобережною Україною. Хмельницький зупинився в Білій Церкві.

11-13 вересня 1648 р. – переможна битва під *Пилявцями*. У жовтні 1648 р. козаки здійснюють облогу Львова, але за викуп 220 тис. талярів (та щоб не допустити пограбування міста татарами) облога була знята. У листопаді відбувалася облога Замостя, окремі козацькі загони досягли Вісли, тобто етнічних польських земель. Але втомленість, епідемія чуми, опір місцевого польського населення, а також активні дії литовської армії Я. Радзивіла в Білорусії, змусили армію Хмельницького повернутися в Подніпров'я.

У лютому 1649 р. під час українсько-польських переговорів у Переяславі звучать ідеї незалежності відвойованих українських земель від Речі Посполитої. У травні 1649 р. поляки, порушуючи перемир'я, розпочали масований наступ на українські землі. 15-16 серпня 1649 р. українсько-

татарське військо розбило під **Зборовом** польську армію, поставивши Польщу на грань катастрофи. Тільки завдяки зрадництву татар Хмельницький припинив битву та почав переговори з поляками. 18 серпня 1649 р. була підписана Зборівська угода. За її умовами кількість реєстрового війська доходила до 40 тис., усі учасники повстання підлягали амністії, влада гетьмана закріплювалася на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств. Польським військам заборонялося тут перебувати. Польська шляхта поверталася в українські землі.

2 етап (вересень 1649 р.— вересень 1651 р.) — середній етап, етап невдач. Завершується підписанням Білоцерківської угоди.

Зборівський договір не враховував інтересів селян. Розпочинаються антишляхетські виступи. Незадоволені були й поляки, що відновили воєнні дії в лютому 1651 р. 29 травня 1651 р. загальна козацька рада ухвалила рішення про генеральний наступ на Польщу. 28-30 червня 1651 р. відбулася битва під **Берестечком** на Волині (150-200-тисячне польське проти 140-тис. козацько-татарського війська). В наслідок чергового зрадництва кримського хана, війська якого покинули поле битви, захопивши й гетьмана, українська армія потерпіла поразку. Польсько-литовська армія окупувала північні, центральні й західні райони козацької України. Але завдяки організаторській діяльності Хмельницького вдалося відновити боєздатність армії й зупинити ворога. У серпні 1651 р. 70-тис. польське військо було оточене 100-тис. козацьким військом під Білою Церквою.

28 вересня 1651 р. був підписаний **Білоцерківський договір**. Реєстр скорочувався до 20 тис. осіб, при цьому козаки повинні були жити тільки в Київському воєводстві. У Брацлавське та Чернігівське воєводства поверталася польська шляхта, гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана.

3 етап (вересень 1651 р.— січень 1654 р.) — етап врівноваження сил, активного пошуку союзників. Переяславська рада. Московський договір.

Однак Білоцерківський договір не влаштував жодну зі сторін: кожна з них розуміла хиткість миру. До того ж, радикально налаштовані козаки й селяни не погоджувалися на умови миру, виникла опозиція Хмельницькому (в т.ч. Богун, Гладкий). Розуміючи це, Хмельницький активізував підготовку до воєнних дій.

1 червня 1652 р. під горою **Батіг** між Південним Бугом і Собом козаки розбили польську армію. У битві полягло 8-10 тис. жовнірів (майже вся піхота й половина всіх гусарів). Перемога ліквідувала принизливий Білоцерківський договір і зумовила розгортання народного повстання Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Частина козацького війська рушила на Кам'янець-Подільський, інша, на чолі з Тимошем Хмельницьким, — на Молдавію. Наляканий господар Молдавії

Лупул погодився видати доньку Розанду заміж за Тимоша та розірвав зв'язки з Польщею.

Ураховуючи загрозу наступу поляків, український уряд розпочав наприкінці 1652 р. мобілізацію. Одночасно у пошуках союзників тривали переговори з Туреччиною, Трансильванією, Московією. Становище в Україні залишалося важким: 5 років безупинної війни принесли величезні нещастя та спустошення, голод, психологічну втому, розчарування. Усе це призвело до різкого зменшення чисельності населення (на 35-40 %).

На союз з ісламською Туреччиною Хмельницький не пішов. Єдиною державою, на допомогу якої можна було сподіватися, було Московське царство. 2 липня 1653 р. Олексій Михайлович відіслав Хмельницькому грамоту, в якій повідомляв про своє рішення взяти Україну під «государеву високу руку». У жовтні-грудні 1653 р. українське військо разом з татарами оточило польське військо під містом Жванцем на Поділлі, проте хан йде на укладання угоди з поляками. 15 грудня 1653 р. укладено усну *Кам'янецьку угоду*, яка передбачала виконання низку положень Зборівського миру щодо прав та вольностей козацтва. Мова про автономію української держави у складі Польщі навіть не йшла. 18 січня 1654 р. в **Переяславі** відбулася закрита старшинська козацька рада. В цей же день велика козацька рада ухвалила рішення прийняти протекцію російського царя. Було узгоджено принципові засади майбутнього договору (антипольський союз Росії та України, протекторат московського царя над Україною, збереження основних прав та вольностей Війська Запорозького) і здійснено акт усної присяги. У березні 1654 р. у Москві було підписано компромісний договір (з 11 статей) – **«Березневі статті»**.

Нові терміни і поняття

Тугай бей (крим. *Arğın Doğan Tağay bey*) – (р.н. невід. – † червень 1651) – видатний кримськотатарський полководець і політичний діяч. Він здійснював прикордонний захист Криму. Єдиний серед бейів мав хоругву і 3-тисячний загін особистої гвардії. Підтримував дружні стосунки з Б.Хмельницьким.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /за загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, лтд», 2006. – С. 13-18.
2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С.179-209.
3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 113-121.
4. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 194-201.
5. *Смолій В.А., Степанов В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К.: Альтернатива, 1999. – С. 70-190.

4.3. УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

У ході всенародного повстання 1648 р. в Україні відбулися докорінні зміни в державному устрої українського суспільства. Було повалено польсько-шляхетське панування й розпочато створення Української національної держави республіканського типу.

Вже наприкінці 1648 р. – початку 1649 р. Хмельницький зайнявся державним будівництвом.

Основні принципи національної державної ідеї були вперше сформульовані під час переговорів з поляками (комісія А.Кисіля) у лютому 1649 р. й потім розвинуті у квітні на переговорах з московським посольством Г.Унковського:

1. Право української нації на створення власної держави в етнічних межах її проживання;
2. Незалежність новоутвореної держави від Речі Посполитої;
3. Соборність Української держави (намір «відірвати від ляхів всю Русь і Україну»);
4. Українська держава розглядалася гетьманом як спадкоємиця Київської Русі.

Нова держава – *Держава Війська Запорозького* мала республіканський устрій (у майбутньому, влітку 1657 р., республіканська форма правління буде замінена монархічною – спадковим гетьманатом). За формою державного устрою – *унітарна держава* (спроба Запорозжя вийти з-під руки гетьмана взимку 1650 р. була придушена).

До 1649 р. вищі органи влади – генеральна рада, гетьман, старшинська рада, генеральна старшина й генеральна (військова) канцелярія. До 1649 р. – верховний орган – генеральна військова рада, в роботі якої крім козаків могли брати участь представники інших прошарків населення й яка обирала гетьмана та генеральну старшину. Від 1649 р. – гетьману належить вища законодавча, виконавча й судова влада. Вищий дорадчий орган при гетьмані – старшинська рада (генеральна старшина: *обозний*, *два осавули*, *писар*, *підскарбій*; полковники). *Генеральна канцелярія* здійснювала функції центрального органу внутрішнього управління (готувала гетьманські універсали, контролювала роботу полкових та сотенних канцелярій).

Революційні зміни сталися в національно-соціальному складі військових та адміністративних органів. Повстанці поклали край пануванню польських магнатів, шляхти й католицького духовенства у владних структурах суспільства. До влади прийшла національна за складом козацька старшина.

Головною запорукою успішного будівництва Української держави стало створення національної армії на організаційних принципах запорозького козацтва. Армія формувалася з добровольців. Її ударною силою були запорожці та реєстрові козаки. Загони об'єднувалися у полки, які приймали назву найбільшого міста (Ніжинський, Полтавський, Миргородський тощо). Бойове ядро полка становили 1-2 тис. записаних у реєстр козаків, до них приєднувалося до 10 тисяч добровольців. Чисельність армії у 1648-1651 рр. доходила до 100-150 тис. чол. У 1648 р. прийнято статут «Статті про устрій Війська Запорозького».

Поступово формувалася територія держави (за умовами Зборівського миру межа козацької території визначалася лінією: Дністер – Ямпіль – Брацлав – Вінниця – Паволоч – Коростишів – Дніпро – Остер – Чернігів – Ніжин – Ромни і до кордону з Росією).

Формується національний адміністративно-територіальний устрій: територія поділялася на полки (кількість коливалася в різний час від 16 (у 1650 р.) до 20) та сотні. На місцях адміністративні функції виконували полковники, сотники, отамани й війти. Державні кордони – козацька лінія – укріплювалися воєнними заставами. Функції столиці виконував – Чигирин.

Формується нова система судівництва (створені генеральні, полкові та сотенні суди), фінансова (казна поповнювалася з трьох джерел: з земельного фонду, прибутків від промислів; торгівлі й податків) та податкова системи. Є згадки про карбування восени 1652 р. власної української монети (чех).

Феодалні відносини в створеній державі збереглися, але їхній розвиток був підірваний. Більшість земельного фонду польсько-українських магнатів, польської шляхти та католицької церкви переходила у власність Державного скарбу. Велике та середнє землеволодіння (крім монастирського) та фільварково-панщинна система скасовані. Одним з найголовніших досягнень народу 1648 р. стала ліквідація кріпосного права. Хлібороби завоювали особисту свободу й широкі можливості для заняття сільським господарством, промислами тощо. Багато земель переходило козакам (фермерського типу господарства, проте за неї необхідно відбувати військову повинність – риса феодалізму) або ж займалися вільними селянами, які виступали співвласниками землі нарівні з державою. Однак перетворення революційного характеру в царині аграрних відносин юридично не були затверджені урядом (шаблею, без скріплення пером), що створило передумови для відновлення старих форм соціально-економічних відносин у подальшому.

Для налагодження зв'язків з іноземними державами й створення антипольського союзу Хмельницький почав формувати дипломатичну

службу. У квітні 1648 р. у Бахчисараї гетьман уклав угоду з ханом Іслам-Гіреєм III. У 1650 р. гетьман примусив молдавського володаря Лупула укласти союз з Україною та видати заміж за його сина Тимофія свою дочку Розанду. Щоб протистояти Речі Посполитій, Хмельницький встановив тісні стосунки з могутньою Туреччиною і золотом здобув у Стамбулі собі авторитет. У 1651 р. султан виявив готовність прийняти під свій протекторат Запорозьке Військо. З 1648 р. тривали переговори з Московським царством.

Загалом ми можемо стверджувати, що під час воєнних дій була сформована й існувала незалежна українська держава Хмельницького зі всіма атрибутами державності.

Нові терміни і поняття

Унітарна держава – форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади) єдиної держави над адміністративно-територіальними або національно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

Обозний – виборна службова особа, яка займала одну з найвищих державних і військових посад у Гетьманщині в XVI-XVIII ст.ст. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ.

Осаул – член генеральної старшини, відав військовою підготовкою козаків, забезпеченням полку чи сотні озброєнням і боєприпасами (крім артилерії), складав козацькі реєстри, статути тощо.

Писар – член генеральної старшини, вища службова особа, яка вела справи гетьманського уряду в Україні в XVII-XVIII століттях. Генеральний писар керував діяльністю Генеральної військової канцелярії, приймав іноземних послів, брав участь у виробленні умов міжнародних договорів, вів дипломатичне листування, зберігав державну печатку.

Підскарбій – член генеральної старшини, відав державною скарбницею, прибутками і витратами державних коштів, керував збором податків, встановлював мита. Генеральний підскарбій стояв на чолі Генеральної скарбової канцелярії.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /за загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, лтд», 2006. – С. 16-18.

2. Хрестоматія з історії України для студентів вузів. Укладачі: Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура та інші. К.: ІСДО, 1993. – 376 с.: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html#1>

3. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький . – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.

4. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 178-180.

5. *Смолій В.А., Степанов В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К.: Альтернатива, 1999. – С. 70-76.

4.4. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК ВИДАТНИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ, ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ І ДИПЛОМАТ

Богдан Зиновій Хмельницький народився 27 грудня 1595 року (6 січня 1596 р. за новим стилем) в Суботові в сім'ї галицького шляхтича, чигиринського підстарости Михайла Хмельницького. Батько Богдана був на службі у *коронного гетьмана* Станіслава Жолкевського. У 1620 році він брав участь у поході поляків на Молдавію й загинув у битві з татарами під Цецорою. Матир Богдана була козачкою і, найімовірніше, звалася Агафією.

Богдан отримав початкову домашню освіту, а далі навчався в парафіяльній школі при одному із київських монастирів. У 1609 р., на пропозицію Жолкевського, батько віддав його до Львівської єзуїтської колегії. Там Богдан навчався п'ять-сім років, де був добре обізнаний з всесвітньою історією, отримав добрі знання латинської мови. Окрім того, він досконало володів польською мовою, а згодом вивчив ще турецьку, кримськотатарську і французьку мови.

Вступивши до реєстрового козацтва, Хмельницький під час одного з боїв під Москвою врятував королевича Владислава, і потім той завжди прихильно до нього ставився. У 1620 р. у битві під Цецорою Хмельницький потрапив у турецький полон. Перебуваючи у Стамбулі, Богдан виконував обов'язки перекладача при одному з командувачів турецького флоту. У 1622 р. Хмельницький утік з полону. Вдома Хмельницький відновлює службу в складі реєстрових козаків.

Десь в 1625-1627 році Хмельницький одружився з Ганною Сомківною (козачкою з Переяслава) й заکлав свою родину (10 дітей). Тоді ж він оселився на успадкованому по батькові хуторі Суботові, біля Чигирини. З 1637 р. – Хмельницький серед вищої козацької старшини. Він брав участь у повстанні проти Польщі і як військовий писар підписав капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 р. Восени 1638 р. Хмельницький був членом козацького посольства до короля Володислава IV. Є підстави вважати, що він належав тоді до тієї старшини, яка вважала за можливе порозуміння Війська Запорозького з Польщею. Однак, дальший хід подій довів йому повну неможливість згоди. Польська ординація 1638 р. скасувала автономію Війська Запорозького. Хмельницький втратив військово-писарство і став одним із сотників Чигиринського полку.

У середині 40-х рр. Хмельницький був причетним до організації набору частини козаків на французьку службу. В 1645 р. він, разом з козацьким загоном (понад 2,5 тис. козаків) був на службі французького уряду й брав участь в облозі Дюнкерка, де познайомився з визначним французьким полководцем – принцом Конде. Вже тоді був таким відо-

ним козацьким ватажком, що Володислав IV, готуючи військову коаліцію проти Туреччини (в складі Польщі, Венеції та інших держав), вдався до нього по допомогу Війська Запорозького. Хмельницький був одним з козацьких делегатів, з якими Володислав обговорював у Варшаві, в квітні 1646 року, плани майбутньої війни. Усе це підняло його авторитет на Україні, в Польщі і за кордоном і створило йому широкі військові й політичні знайомства та зв'язки.

Найбільшим досягненням Хмельницького у процесі Національно-визвольної війни українського народу було утворення Козацько-Гетьманської Держави – Війська Запорозького. У всіх галузях державного будівництва – у війську, адміністрації, судівництві, фінансах – Хмельницький виступає як державний діяч великого формату. Це виявилось в організації верховної влади нової української держави, яка під верховенством й титулом Війська Запорозького й під владою його гетьмана об'єднала всі верстви українського народу. Б.Хмельницький створив не тільки державний апарат, а й виховав цілий гурт військових і цивільних керівників як з козацької старшини, так і з української шляхти (І.Виговський, П.Тетеря, Д.Нечай, І.Нечай, І.Богун, Г.Гуляницький тощо).

Геніальний політик, дипломат і адміністратор, талановитий полководець, Хмельницький володів залізною волею й напрочуд розвинутою інтуїцією. Він зумів акумулювати весь попередній досвід визвольної боротьби козацтва. У мисленні й способі дій Хмельницького тісно переплітаються прагматизм, тактична гнучкість, схильність до компромісів та переговорів, непримиренність і постійне апелювання до воєнної сили. Як полководець Б.Хмельницький був блискучим стратегом і тактиком, мужнім і хоробрим вояком. За участю Хмельницького були здобуті великі перемоги над поляками під Корсунем, Жовтими Водами, Пілявцями, Батогом тощо. Він створив понад 300-тис. українське військо, яке було першорядною збройною силою в тогочасній Європі.

Але для утримання й розбудови держави, яка виникла революційним шляхом, потрібне було ще міжнародне визнання й військова допомога сусідніх держав. І тут виявився надзвичайний дипломатичний хист Б.Хмельницького. У своїй тривалій боротьбі проти Речі Посполитої Хмельницький створив, одну за одною, три могутні *коаліції*. Першою була українсько-кримсько-турецька коаліція (1647-1648 рр.) Вона паралізувала небезпеку з боку польсько-московського союзу й допомогла Україні здобути великі воєнні успіхи. Але, внаслідок трикратної зради кримського хана (Зборів 1649, Берестечко 1651, Жванець 1653) й пасивності Туреччини, Б.Хмельницькому не вдалося повністю використати успіхи й здобути остаточну перемогу над Польщею.

Друга коаліція українсько-московська, з царем Олексієм Михайловичем, укладена в Переяславі й затверджена березневими статтями 1654 р.

Ця коаліція скерована також проти Польщі. Не з вини Б.Хмельницького ця угода не принесла Україні всіх тих воєнних і політичних успіхів, задля яких її було створено. Частина вищого українського суспільства, козацька старшина, а також духівництво та київський митрополит не підтримали угоди й відмовилися присягати цареві. У 1656 р. російський цар підписав у Вільно договір між Московією та Польщею, без участі українських представників, і фактично зрадив переяславські домовленості.

Якщо перші дві коаліції мали на меті завдати Польщі військово-політичної поразки й забезпечити та гарантувати цілісність і незалежність козацької держави, то третя антипольська коаліція (1656-1657) – союз між Україною, Швецією, Семигородом та іншими державами (Бранденбург, Молдавія, Валахія) – за планом Хмельницького мала не лише створити велику й незалежну Руську державу (в межах цілої етнографічної території України та Білорусі) під владою гетьмана й Війська Запорозького, а й цілковито ліквідувати польську державу, що дуже збентежило московський уряд, який доклав усіх зусиль, щоб перешкодити успіхові цієї коаліції. Поразка дипломатичних планів Б. Хмельницького прискорила його смерть. Він упокоївся 27 липня (6 серпня) 1657 р. в Чигирині і 25 серпня похований в Суботові, в Іллінській церкві, яку сам збудував. Вона мала стати родовою усипальницею Хмельницьких. Але після смерті забальзамоване і поховане тіло гетьмана зникло. Де саме воно знаходиться зараз, невідомо.

Нові терміни і поняття

Коаліція – політичний і військовий союз двох чи більше держав проти спільного ворога; згода задля здійснення сумісних дій.

Гетьман коронний – головнокомандувач у Речі Посполитій в XV-XVII ст.ст. До середини XV ст. призначався королем лише на час війни, згодом посада Гетьмана великого коронного стала постійною, а з кінця XVI ст. – довічною. Віддав військовими справами і військовим судочинством, командував армією під час війни, керував зовнішніми відносинами.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /за загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, лтд», 2006. – С. 15-16.

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 51.

3. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.

4. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 178-180.

5. *Смолій В.А., Степанов В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К.: Альтернатива, 1999. – С. 70-76.

4.5. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА І УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.

Б.Хмельницький розумів, що виграти війну з Польщею можливо тільки за підтримки сильних союзників. Тому він шукав союзу з Османською імперією та Московією. Турецький султан погоджувався на *протекторат* над Українською державою, і це турбувало Москву. Крім того, московського царя Олексія Михайловича приваблювала можливість використати козаків для відвоювання земель, що були втрачені під час російсько-польських воєн першої половини XVIII ст. Після тривалих та нелегких переговорів 11 жовтня 1653 р. відбувся у Москві *Земський собор*, який затвердив рішення прийняти військо Запорозьке з містами та землями під государеву руку й відрядив посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. 31 грудня 1653 р. посольство прибуло до Переяслава.

8 січня 1654 р. в **Переяславі** відбулася закрита старшинська козацька рада, яка визнала протекторат Московії. У цей же день було зібрано велику козацьку раду, яка ухвалила рішення прийняти протекцію російського царя. Було узгоджено принципові засади майбутнього договору (антипольський військовий союз Росії та України, протекторат московського царя над Україною, збереження основних прав та вольностей Війська Запорізького) і здійснено акт усної присяги – присягу у Переяславі склало 284 особи. Протягом січня-лютого присягли понад 127 тисяч осіб. Відмовилися від принесення присяги – вище православне духовенство, запорожці, частина міщан та козаків.

У березні 1654 р. у Москві козацька делегація передала на розгляд росіянам проект договору із 23 пунктів. Основний (компромісний) договір (з 11 статей) був підписаний у березні 1654 р. («**Березневі статті**»). На жаль, оригінал цього документа не зберігся. У непорушності залишалися територія Української держави, її територіально-адміністративний поділ, форми правління й устрою.

Зміст 11 статей:

1. Україна має власне управління, яке не залежить від царських чиновників.
2. Народ України судиться за власними законами і у власних судах.
3. Гетьман має право приймати іноземних послів й відправляти власних до інших країн, після чого повідомляти про це цареві. Заборонялися дипломатичні зносини з Польщею й Османською імперією.
4. Гетьмана повинні обирати, як обирали, про обрання козаки мають доповідати царю.

5. Непорушними залишаються права і вольності усіх станів населення України.

6. Реєстрове військо визначається чисельністю 60 тис. козаків.

7. Україна зобов'язана виплачувати данину до царської казни.

8. Московські чиновники до збору податків в Україні не втручаються.

9. Козацьке військо повинне допомагати царю Московії у війнах.

10. Зі свого боку цар обіцяв боронити та захищати Україну.

11. Російські гарнізони на чолі з воеводами мали розміщуватися лише у Києві та Чернігові.

Тобто мова йшла про перехід України під владу російського царя на широких правах автономії. Договір скріплював конфедеративний союз двох держав і кваліфікувався як «вічний», але його правова сила була дійсна лише на період правління Б.Хмельницького.

Серед істориків й досі ведуться дискусії з приводу визначення суті Переяславсько-Московського договору – що це було: *персональна унія* (Сергієвич), васальна залежність України від Росії (Грушевський), військовий союз між Україною та Росією (В.Липинський) возз'єднання українського та російського народів (радянська історіографія) тощо. Підручник за ред. Смоля дає таке визначення: за своїми формально-правовими ознаками договір нагадував акт про встановлення відносин номінальної протекції, але за змістом передбачав створення під верховенством корони Романових *конфедеративного союзу* двох держав, спрямованого проти зовнішнього ворога.

Значення укладання цього договору:

– в царині міжнародних відносин він засвідчував юридичну форму відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої;

– він служив правовим визнанням Росією внутрішньополітичної суверенності Української держави. Україна як держава зберігала власну територію, основи політичного та державного ладу, станові права та привілеї населення. Проте, відбувалося й певне обмеження державного *суверенітету*;

– він відкривав перспективу в союзі з Московією довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити об'єднання земель у кордонах національної держави.

Проте, фактичний перегляд положень документа починається вже з кінця 1655 р., у листопаді 1656 р., коли Росія в односторонньому порядку підписує перемир'я з Польщею (для союзу проти Швеції), не враховуючи інтересів України. Крім того, підписуючи договір, кожна зі сторін вклала в нього свій зміст: російська вважала його узаконеною формою залежності України, українська сподівалася зберегти в нових умовах

державну автономію. Доля штовхнула Україну на об'єднання з державою, в складі якої вона не мала перспектив для самостійного розвитку.

Пошук Хмельницьким нових політичних перспектив (союз зі Швецією) було перервано його смертю (6 серпня 1657 р.).

Нові терміни і поняття

Протекторат – (лат. protector – покровитель) – форма міждержавних стосунків, коли одна держава визнає над собою верховний суверенітет іншої, передусім у міжнародних справах, зберігаючи автономію у внутрішніх справах та власну династію правителів.

Земський собор – на Русі з середини XVI до кінця XVII ст. – збори представників різноманітних шарів населення Московської держави для рішення політичних, економічних і адміністративних питань.

Персональна унія – політичне об'єднання двох чи більше самостійних держав в союз с одним головою, який є, таким чином, головою кожної держави-члена союзу.

Конфедеративний союз – форма державної єдності, коли держави, що об'єдналися, зберігаючи суверенітет повністю, надають частину своїх владних повноважень сумісним органам влади для координації деяких дій.

Суверенітет – виключне право здійснювати верховну владу у певній державі (рідше – на окремій території, над окремою групою осіб) незалежно від будь-кого (відповідно суверенітет почасти тлумачиться як «повна незалежність»). Найчастіше суверенітет розглядається відносно держав як основний принцип міжнародних правовідносин та істотна ознака сучасної держави в міжнародному праві і визначається як «повнота влади», незалежність держави від інших держав чи міжнародних об'єднань, що виявляється у праві вільно вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи без стороннього втручання. Джерелом і носієм суверенних прав – сувереном – може бути абсолютний монарх чи диктатор, а в демократичних країнах – народ. У тоталітарних державах суверенітет права здійснює керівна партія. Васалітет, протекторат чи вхід однієї держави у тісні об'єднання з іншими призводять до обмеження Суверенітету чи його повної втрати.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми.

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /за загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, лтд», 2006. – С. 17-18.

2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С.206-209.

3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 123-134.

4. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 194-201.

5. *Смолій В.А., Степанов В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К.: Альтернатива, 1999. – С. 176-184.

4.6. РУЇНА. ПОДІЛ УКРАЇНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНУ І ПРАВОБЕРЕЖНУ

Причини Руїни:

1. Відсутність загальнонаціонального лідера, який би міг продовжити справу Богдана Хмельницького після його смерті, та боротьба козацької старшини за гетьманську булаву.
2. Розкол серед української політичної еліти з питань внутрішньої та зовнішньої політики.
3. Егоїстичність козацької старшини, її нездатність поставити державні інтереси вище від вузькокланових та особистих.
4. Загострення соціальних протиріч в Україні та зростання спротиву народних мас новому закріпаченню й погіршенню матеріального стану козацтва.
5. Втручання в українські справи інших держав (Московії, Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханства).

Основні події.

Ще за свого життя Б.Хмельницький мав намір заснувати гетьманську династію. Тому, коли він помер, козацька старшина негайно обрала гетьманом його 16-річного сина **Юрія Хмельницького** (1641 – 1685), який виявився людиною нерішучою та слабохарактерною. Пробувши гетьманом близько місяця, він власноруч склав з себе повноваження. Того ж 1657 р. обрано гетьманом усєї України генерального писаря Генеральної військової канцелярії Війська Запорозького **Івана Виговського** (? – 1664). Виходець із православної шляхти, соратник Б.Хмельницького, один із найосвіченіших та талановитих мужів свого часу, він виявив себе блискучим дипломатом. Зовнішній політичний курс був спрямований на створення незалежного українського князівства. Намагаючись протистояти впливам Москви, Виговський уклав союз зі Швецією, поновив союз з Кримом та Туреччиною, розпочав переговори з Польщею. Політичні загравання старшини з польською шляхтою сильно підірвали довіру простого народу, який добре пам'ятав польське панування (на Полтавщині спалахнуло повстання у 1658 р., яке було придушено за допомогою татар. 15 тис. полтавчан загинуло, жінки, діти були віддані татарам).

16 вересня 1658 р. між Україною і Річчю Посполитою було підписано у Гадячі **Гадяцький договір**. Згідно з ним Чернігівське, Київське, Брацлавське воеводства утворювали **Велике князівство Руське** та входили до складу Польщі на правах автономії як третій член федерації. Верховна влада належала гетьману, що обирається довічно та затверджується королем. Велике Руське Князівство мало власний суд, фінанси, армію (30 тис. козаків і 10 тис. найманців). Православна церква зрівнювалася в правах з римо-католицькою. Полякам поверталосся їх майно в українських землях. Спроба Москви

примусити гетьмана відмовитися від союзу з Польщею була невдалою. Армія А. Трубецького у червні 1659 р. під Конотопом потерпіла поразку від українсько-польсько-татарського війська. Проте гетьман не зміг скористатися перемогою. Його авторитет падав. В Україні починає діяти антигетьманська опозиція (І. Богун, І. Сірко, Г. Ханенко та І. Безпалій). Завдяки швидким і злагодженим діям, їм удалося нейтралізувати союзників Виговського – татар, захопити Чигирин і Київ. У вересні 1659 р. неподалік від Фастова *чорна рада* обрала гетьманом Ю.Хмельницького.

Ю.Хмельницький у жовтні 1659 р. підписав новий договір (**Переяславський**) з Москвою у м. Переяславі, який ще більш обмежував автономію України (старшині заборонялося обирати гетьмана без дозволу царя, а гетьману – підтримувати стосунки з іншими державами). У 1660 р. російська армія зазнала поразки від поляків, і це підштовхнуло Ю.Хмельницького укласти 17 жовтня 1660 р. договір між Україною та Польщею (**Слободищенський трактат**) – на умовах Гадяцького, але без статті про створення Руського князівства. Новий польсько-український союз викликав протест лівобережних полків.

Таким чином, Україна була розділена на дві ворогуючі частини: Правобережну, що опиралася на Польщу, і Лівобережну, яка дотримувала промосковської орієнтації. На Лівобережжі у боротьбі за булаву переміг на чорній раді у Ніжині (червень 1663 р.) **Іван Брюховецький** (його противника страчено). На Правобережжі гетьманом було обрано **Павла Тетерю**, який проводив активну військову політику з метою приєднання Лівобережжя до Правобережжя. Незважаючи на низку вдалих походів, йому не вдалося утриматися на Лівому березі, а народні повстання лишили його влади. У 1665 р. гетьманом було обрано черкаського полковника **Петра Дорошенка** (1627 – 1698). Головною опорою його були прості козаки, з яких Дорошенко створює 20 тисячну найману армію (*сердюки*).

13 січня 1667 р. Московія та Польща підписали на 13,5 років **Андрусівське перемир'я**, згідно з яким поляки визнавали владу Москви на Лівобережжі на чалі Києвом, а остання погоджувалася з пануванням Польщі на Правобережжі. Щоб скинути гніт Польщі та Москви і об'єднати всю козацьку Україну під гетьманською булавою, Дорошенко прийняв протекторат Туреччини. Скориставшись народним повстанням на Лівобережжі, П. Дорошенко у 1668 р. поєднує дві розрізнені частини України. Проте, присутність турків у військах П. Дорошенка викликала невдоволення українського народу. Щоб не загострювати ситуацію, Дорошенко повертається на Правий берег, а наказним гетьманом на Лівобережжі призначає **Дем'яна Многогрішного**. Многогрішний у 1669 р. укладає новий договір з Москвою (**Глухівський**), що за своїм характером був компромісним. За його статтями Москва мала свої гарнізони лише у 5 містах, царські воеводи не мали права втручатися в справи української адміністрації.

рації, податки з населення мали йти до гетьманської казни, установлювався 30-тис. козацький реєстр. Проте, Многогрішний не зумів прийти до згоди зі старшиною, був обвинувачений у зрадництві та засланий царем у Сибір. У 1672 р. гетьманом став **Іван Самойлович (? – 1690)**. У 1676 р. Дорошенко втратив підтримку народу, зрікся булави на користь І.Самойловича. Його правління відзначене ростом тиску Москви та козачої старшини на гетьманську владу. Постійні війни перетворили багато районів України в пустош. У 1681 р. між Московією і Османською імперією був укладений **Бахчисарайський мир**. Лівобережжя з Києвом, Запорожжя залишалися за Московією; південна Київщина та Поділля відходили до Порту (Польща у 1683-1699 рр. повернула ці землі). У 1686 р. між Московією і Польщею був підписаний «**Трактат про вічний мир**».

Вузькокланова політика та надмірне користолобство І.Самойловича викликали роздратування старшини, а царські воєводи вважали його винуватцем невдалого походу російсько-українського війська на Крим у 1687 р. І.Самойловича було усунуто від влади та відправлено на заслання до Сибіру.

Наслідки Руїни:

- великі людські втрати внаслідок майже безперервних воєнних дій, голоду та епідемій (на Правобережжі населення скоротилося на 90%);
- господарська розруха;
- втрата територіальної цілісності України, її розчленування на окремі частини;
- підпорядкування Української Православної Церкви у 1686 р. Московському Патріархатові.

Таким чином, Руїна – це трагічний період історії України кінця XVII ст., що відзначився розпадом української державності, втратою національних і соціальних надбань визвольної війни і загальним занепадом.

Нові терміни і поняття

Чорна рада – козацька рада, в якій, крім старшини, брала участь велика кількість рядових козаків.

Сердюки – (з турец. «відчайдухи») воїни найманих піхотних полків, створених гетьманом Петром Дорошенком. Вони становили особисту гвардію гетьмана.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматії з історії України для студентів вузів. Укладачі: Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С. Калакура та інші. К.: ІСДО, 1993. – 376 с.: // <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html#1>

2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 229-253.

3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С. 123-134.

4.7. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Лівобережна Україна (Гетьманщина), що перебувала у складі Російської держави, зберігала певні атрибути національної державності, що склалися в роки національно-визвольної війни. Після Б. Хмельницького гетьмана обирали на військовій раді з наступним затвердженням царем. При ньому дорадчим органом залишалася генеральна старшина. Військово-адміністративний устрій стабілізувався. Територія Лівобережної України поділялася (після Андрусівського перемир'я 1667 р.) на 10 полків (Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський). Усі вони були поділені на сотні (до 20 у кожному). Сотні склалися з *куренів*. Аналогічний устрій склався й на *Слобідській Україні*. Із переселенців з України були сформовані слобідські полки (5): Острозький, Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський. Вони теж поділялися на сотні. Вища військова влада належала белгородському воеводі.

Запорозька Січ підпорядковувалася формально Російській державі та Речі Посполитій. Вищим органом влади виступала козацька рада. Лівобережжя, Слобожанщина й Запоріжжя зберігали власні збройні сили.

На Правобережній Україні перепліталися адміністративний устрій Речі Посполитої та Української козацької держави: діяли полки (Білоцерківський, Корсунський, Канівський та інші) й водночас зберігалися воеводства (Київське, Брацлавське, Подільське і Волинське). Північна Буковина входила до складу Хотинської *райї*, Закарпаття у складі Австрійської монархії поділялося на чотири *жупи*.

На об'єднаних з Росією українських землях зберігалася власна судова система. Вищою судовою установою був Генеральний військовий суд.

На державно-адміністративний устрій Лівобережної України щодалі більше впливала російська адміністрація. У 1662 р. було створено *Малоросійський приказ*, що проводив політику, спрямовану на зміцнення російської присутності на українських землях, звуження компетенцій місцевих органів влади. Через Малоросійський приказ обмежувалися дипломатичні стосунки гетьманського уряду з зарубіжним світом. Представниками російського уряду на Гетьманщині були воеводи.

У ході Визвольної війни український народ скинув із себе не тільки польський гніт, а й знищив кріпосне право. Посполиті жили на землях феодалів, виконуючи помірну феодалну ренту власнику землі, одночасно виплачуючи державні податки. Юридично посполиті були вільними. Вони самовільно займали землі, що пустували, не маючи на те юридич-

ного права. Цей процес був названий «займанщиною». Селянство Гетьманщини поділялося на кілька розрядів з різним рівнем особистої залежності. Характерною особливістю соціальних відносин на Лівобережжі стало переростання особистої залежності селян на залежність кріпосницького характеру (так зване повторне закріпачення селянства).

Друга за чисельністю верства українського суспільства – дрібні та середні козаки – мали юридичне право на дрібний земельний наділ, на носіння зброї та участь у Чорних радах. Козаки також займалися «займанщиною», багато хто мав свої промисли або ж наймалися до більш заможних козаків, розвиваючи капіталістичні відносини. Міські жителі у більшості вважалися вільними та платили державний податок. Панівний клас складали козацька старшина й українська шляхта, що підтримала Визвольну війну. Вони володіли великими земельними угіддями, промислами, худобою. Пануючий стан не був однорідною групою; феодалі умовно поділялися на дві групи: старі шляхетські роди, що були близькі до польсько-католицької культури та заможні козаки, які висунулися в ході Визвольної війни й не мали шляхетного походження. У свою чергу, названі групи були розбиті на клани, що переслідували власні інтереси. Вони ворогували між собою, що не сприяло зміцненню українського суспільства у другій половині XVII ст.

Православне духовенство Гетьманщини перетворилося з переслідуваного на привілейований стан суспільства. Це дало змогу українському духовенству тривалий час протистояти спробам московського патріархату підкорити собі Київську митрополію. Проте, у 1687 р. залишки автономії Київської митрополії були ліквідовані і вона підкорялася московському патріархату.

Майже безперервні бойові дії негативно позначилися на демографічному становищі українських земель. Кількість населення зменшилася. Водночас відсутність кріпацтва, вільні землі та свобода господарської діяльності притягували в Гетьманщину російських селян, ратних людей тощо. Зацікавлений у колонізації слобідських земель і захисті своїх південних кордонів російський уряд надавав українським переселенцям різні пільги та привілеї.

Економічною основою розвитку України традиційно залишалося сільське господарство. Основну галузь сільського господарства становило зернове землеробство. Переважала трипільна система землеробства. Врожаї зернових досягали в середньому «сам» – 4. Важливе місце у господарстві займало тваринництво (розведення коней, волів, свиней тощо). Великі тваринні господарства виходили за межі звичного феодалного виробництва, оскільки базувалися на використанні переважно найманої робочої сили.

Національно-визвольна війна справила значний вплив і на розвиток української промисловості. Склалися сприятливі умови для розвитку міст, що були звільнені від польсько-шляхетського володарювання (Київ, Ніжин, Чернігів, Полтава тощо) і перетворилися на великі промислово-торговельні центри. Ремесло поступово перетворювалося на дрібно-варне виробництво, проте на шляху цього стояли корпоративні інтереси цехових об'єднань, на захист яких виступали й правлячі кола. Швидкими темпами розвивалися промисли.

Таким чином, в Гетьманщині існували сприятливі умови для подальшого економічного розвитку, але воєнні дії, постійна агресія з боку сусідніх держав істотно гальмували його.

Нові терміни і поняття

Курінь – нижчий військовий підрозділ козацького війська (від 10 до 40 осіб). Очолював курінь обраний курінний отаман.

Слобідська Україна або Слобожанщина – історико-географічний край у північно-східній частині України (територія сучасних Харківської, частини Сумської, Донецької, Луганської областей України та частини Воронежської, Курської і Белгородської областей Росії). Слобожанщина межувала на заході з Гетьманщиною, на півдні із Запоріжжям і володіннями Кримського ханства, на сході з Доном, на півночі з Московщиною.

Райя – (*ра́я* [p'a:я]) в Османській імперії – не мусульманське населення з низьким соціальним статусом, що підлягало високому податковому тиску й дискримінаціям.

Жупа – (округа) назва адміністративно-територіальної одиниці у південних та західних слов'ян.

Малоросійський приказ – або Приказ Малі Росії – центральний орган керування, що було створено у 1662 р. у Москві, який відав питаннями взаємостосунків між царським урядом та Лівобережною Україною.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми.

1. Хрестоматії з історії України для студентів вузів. Укладачі: Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура та інші. К.: ІСДО, 1993. – 376 с.: // <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html#1>

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 57-59.

3. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 254-277.

4. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. // http://history.franko.lviv.ua/yak_content.htm

5. *Смолій В.А., Степанов В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К.: Альтернатива, 1999. – С. 330-337.

4.8. РОЛЬ І МІСЦЕ ГЕТЬМАНА П. ДОРОШЕНКА В СПРОБАХ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Петро Дорошенко народився в 1627 р. в родині спадкового козацького старшини (дід Михайло був гетьманом, батько Дорофей – полковником Війська Запорозького). Навчався в Києво-Могилянській колегії, володів польською і латинською мовами. Був соратником Б.Хмельницького з 1647 р., пройшов шлях від рядового до полковника.

П. Дорошенко – талановитий політик, полководець та адміністратор, гнучкий дипломат, вирізнявся серед інших діячів революції швидким і глибоким аналітичним розумом, патріотизмом, широким розумінням завдань і перспектив боротьби за об'єднання всіх земель України в межах соборної й незалежної держави, послідовністю й залізною волею в діях, спрямованих на досягнення поставленої мети. Недарма в історії України П.Дорошенка називають часто «Сонцем Руїни».

У 1665 р. П. Дорошенко був обраний Гетьманом Правобережної України, замінивши на цій посаді Павла Тетерю, який в своїй політиці орієнтувався на Польщу і тим втратив довір'я в значній частини козаків. Прагнучи стабілізувати внутрішнє становище Правобережжя, Дорошенко провів низку важливих реформ. Щоб позбутися залежності від козацької старшини, створив постійне 20-тис. військо з найманців – т. зв. сердюків (у перекладі з турецької – відчайдухи), які відзначалися хоробрістю в бою і особистою відданістю гетьманові. Для зміцнення фінансової системи Дорошенко встановив на українському кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету. Для здобуття підтримки народу Дорошенко часто скликав козацькі ради, де вислуховував думку рядових козаків.

Разом з активними заходами з реорганізації внутрішнього державного життя України Дорошенко розгорнув широку зовнішньополітичну діяльність. Стратегічною метою всієї внутрішньої і зовнішньої політики Дорошенка було об'єднання під своєю владою Лівобережної і Правобережної України. Після підписання між Московою і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р., умови якого нехтували державні інтереси України, Дорошенко вирішив укласти військовий союз з Кримським ханством і перейти під політичний протекторат Туреччини. У вересні 1667 р. об'єднане українсько-турецьке військо, розпочавши воєнні дії в Галичині, змусило польський уряд визнати широку автономію Правобережної України і встановити українсько-польський кордон по р. Горині.

Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, Дорошенко на початку літа на чолі козацького війська перейшов на лівий берег Дніпра, де в цей час відбувалось антимосковське повстання. В його ході у військовому таборі під Опішнею козаки вбили гетьмана І. Брюховецького і 8 червня 1668 р. проголосили Дорошенка гетьманом всієї України.

Проте гетьманування Дорошенка на Лівобережній Україні тривало недовго. Занепокоєні зміцненням гетьманської влади в Україні сусідні держави взялися підірвати її шляхом підтримки суперників Дорошенка і прямою військовою агресією. Кримські татари підтримали претендента на гетьманську булаву запорізького писаря П. Суховієнка. Дорошенко, призначивши наказним гетьманом на Лівобережжі Д. Многогрішного, був змушений повернутися у Правобережну Україну. На початку 1669 р. Дорошенкові з допомогою запорожців вдалося розгромити Суховієнка і його союзників – кримських татар.

Відсутністю Дорошенка у Лівобережній Україні скористалися противники гетьмана, які в середині березня 1669 р. у м. Глухові проголосили гетьманом Д. Многогрішного. В цих складних умовах, намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму і отримати допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої і Московії, Дорошенко восени 1669 р. уклав союзний договір з Туреччиною. П. Дорошенко отримав від турецького султана титул *санджак бей*. За цим договором територія Української держави мала охоплювати землі від Перемишля до Путивля; підтверджувалося право вільного вибору гетьмана, який обирався навіки; українська православна церква зберігала автономію у складі Константинопольського Патріархату; українське населення звільнялося від сплати податків і данини на користь турецької казни; на українських землях турки і татари не мали права споруджувати мечеті і брати ясир; Туреччина і Кримське ханство не повинні були укладати мирних договорів з Польщею і Московією без згоди гетьмана; султанські грамоти, які стосувалися України, мали писатися турецькою та українською мовами.

Восени 1671 р. польська армія на чолі з Яном III Соб'єським повела наступ на Поділля і захопила Брацлав, Могилів, Вінницю. Навесні 1672 р. розпочалися широкомасштабні воєнні дії. Дорошенко, отримавши воєнну допомогу від Туреччини, перейшов у наступ. 27 серпня 1672 р. об'єднана українсько-турецько-татарська армія, яку очолювали турецький султан Мохамед IV, кримський хан Селім-Гірей та гетьман Дорошенко, здобула фортецю Кам'янець і рушила в Галичину. На початку вересня 1672 р. українсько-турецько-татарські війська обложили Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд 5 жовтня 1672 р. уклав Бучацький мирний договір, за яким Польща відмовлялася від претензій на Правобережну Україну. Московська держава вирішила, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя. В червні 1672 р. замість скиненого з гетьманства Д. Многогрішного лівобережним гетьманом було обрано І. Самойловича, якого 17 березня 1674 р. було проголошено гетьманом всієї України.

В червні 1674 р. московська армія під командуванням воеводи Г. Ромодановського і козацькі полки на чолі з гетьманом І. Самойловичем

вступили у Правобережжя і взяли в облогу гетьманську столицю – Чигирин. Два тижні гетьманські війська завзято обороняли місто. На допомогу Дорошенкові під Чигирин підійшла турецько-татарська армія Кари-Мустафи, яка змусила І. Самойловича і московські війська відступити.

Правобережна Україна знову перейшла під владу Дорошенка. Проте ситуація на Правобережжі була надзвичайно складною. Роки виснажливої війни перетворили українські міста і села на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували і захоплювали в полон місцеве населення. Жителі змушені були тікати на лівий берег Дніпра, сподіваючись знайти там безпечні умови для життя. Авторитет Дорошенка серед українського населення почав падати. В цій ситуації розчарований політикою Туреччини Дорошенко вирішив зректися булави.

Восени 1675 р. на козацькій раді в Чигирині Дорошенко склав гетьманські клейноди. 19 вересня 1676 р. 30-тисячна московська армія і полки І. Самойловича розпочали штурм гетьманської столиці, яку обороняв всього двохтисячний загін сердюків. Після кількогодінного запеклого бою Дорошенко, розуміючи всю безвихідь становища, переконав козаків припинити опір.

Після зречення з гетьманства Дорошенко, на вимогу царського уряду, переїхав до Москви. В 1679-1682 рр. Дорошенко був призначений вятським воєводою і мешкав безпосередньо у Вятці. Останні роки життя Дорошенко провів у с. Ярополчому під Москвою, яке було віддано йому в володіння, де і помер у 1698 р.

Усе життя і діяльність гетьмана Дорошенка були спрямовані на досягнення повної незалежності та збереження територіальної єдності України. Йому вдалося поновити гетьманську владу над об'єднаною Україною. Проте цей успіх був короточасним. Причиною того були незацікавленість сусідніх держав у сильній Українській державі, боротьба старшинських угруповань за владу і проросійські настрої населення Лівобережжя.

Нові терміни і поняття

Санджак бей – правитель області.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ // <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm>
2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 238-245.
3. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) – К.: Альтернатива, 1999. – С. 277-329.
4. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 220-223.

4.9. ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ. СПРОБА ДОСЯГНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

У 1687 р. гетьманом Лівобережної України стає **Іван Мазепа** (1640-1709 рр.). Початок його гетьманства ознаменований підписанням ним, козацькою старшиною та представниками Росії на р. Коломак **Коломацьких статей**, за якими автономні права України знову обмежувалися (гетьман не мав права без царського указу зміщувати козацьку старшину з посад; в Батурині при гетьмані розташовувався московський стрілецький полк; Війську Запорозькому заборонялися зносини з чужоземними державами; заборонялася торгівля з Кримом; козацька верхівка мала сприяти українсько-російським шлюбам; категорично заборонялося говорити, що «малоросійський край гетьманського регименту», тобто заперечувався державний характер гетьманської влади). У 1689 р. російським царем стає Петро I. Мазепа присягає на вірність новому царю, ставши його довіреною особою. Гетьманська булава та підтримка царя відкрили шлях до збагачення. Мазепа стає одним із найбагатших феодалів Європи (володів 20 тис. маєтків, 100 тис. селян в Україні, 20 тис. кріпаків в Росії).

Внутрішня політика Мазепи:

1. Збільшення земельної власності старшини та монастирів (роздав понад тисячу дарчих на землю, у т.ч. рангових володінь, тобто земель державного скарбу, заселених посполитими, доходи від яких йшли на утримання певних осіб).

2. Створення української аристократії (дворянства) — до корпусу нової (старшинської) еліти почали зараховувати вже не тільки саму посадову старшину Війська Запорозького, а й членів старшинських родин, яким не вистачило посад у військово-адміністративній ієрархії. Йдеться про розпочате гетьманом наділення титулами знатних товаришів — бунчукового, значкового і військового. Ці титули урівнювали їх носіїв з посадовою старшиною, практично вже не пов'язуючи з виконанням службових функцій у війську чи адміністрації.

3. На зламі XVI-XVIII ст.ст. фіксується повернення до панщини (у 1701 р., уперше після Визвольної війни, виходить указ про обов'язкову 2-денну панщину для посполитих Ніжинського полку на Чернігівщині).

4. Складні взаємини з Запорожжям. Намагався поставити під свій контроль.

5. Під час козацького повстання під проводом фастівського полковника Семена Палія проти Польщі на Правобережжі у 1702-1704 рр., гетьман разом з російськими військами зайняв Правобережжя та знову об'єднав Україну.

6. Культурно-просвітницька та меценатська діяльність (12 новозбудованих та близько 20 відреставрованих за його кошти храмів, відкриття Чернігівського колегіуму, піклування про Києво-Могилянську колегію, яка у 1701 р. завдяки клопотанням Мазепи отримала від Петра I підтвердження титулу академії та щорічну субсидію в розмірі тисячі золотих. На кошти Мазепи перебудований головний корпус та оновлено академічну бурсу. Мазепа сприяв навчанню старшинських дітей за кордоном, відкривав школи та друкарні, на його кошти було надруковано арабський переклад Євангелія, церкві Святого гробу Господнього в Єрусалимі він переслав золоту чашу й кубок у дар тощо).

Однак, промосковська позиція, кріпацька політика, небажання прислухатися до настроїв голоти не сприяли популярності Мазепи в Україні (називали «вітчимом України»).

Зовнішня політика Мазепи:

1. Спочатку не була самостійною. Брав участь у здійсненні воєнно-політичних проєктів Петра I. Лише за перші 12 років гетьманування Мазепа став учасником 11 літніх та 12 зимових походів. Нові нещастя українському народу принесла Північна війна (1700-1721 рр.): Україна мала воювати не просто за чужі, а, навіть, за невідомі для неї інтереси. Наміри Петра I «прорубати вікно до Європи» в Прибалтиці означали для України розрив традиційних економічних зв'язків із Заходом через Польщу. У боях і від хвороб полягли тисячі українців, господарства козаків і селян зубожіли, зростали додаткові побори і податки, царські полки поводитися на українських землях як на окупованій території.

2. Однак, скоро Мазепа дійшов висновку, що перемога у війні будь-якої сторони несла загибель Українській державі. Якщо переможе Карл XII і його ставленик С. Лещинський, то Україна, як союзник Росії, дісталась би Польщі, а у разі перемоги Петра I і Августа II українські землі чекав поділ між Росією і Польщею. І. Мазепа переконався в тому, що Петро I нищить основи української державності (до нього дійшли відомості, що Петро планує ліквідувати гетьманщину одразу після смерті Мазепи), й утвердився на думці, що для врятування України необхідно заздалегідь розірвати з Москвою та шукати забезпечення самостійності через союз зі Швецією.

Відомо, що вже з осені 1705 р., за посередництвом тітки польського короля Анни Дольської, Мазепа починає обережне листування з С. Лещинським, ймовірно, що на початку 1707 р. до цих контактів долучився й Карл XII. На початку 1708 р. трьохсторонню угоду було укладено. Її точний зміст залишається недостатньо проясненим й донині. За однією з версій, угода спиралася на ідеї Гадяцького трактату 1658 р.: Україна як Велике князівство Руське мала б увійти до складу Речі Посполитої як рівноправний третій член *федерації*, а гарантом дотримання пунктів угоди

виступав шведський король. До повного завершення воєнних дій укладався договір суто військового змісту: Карл брав на себе обов'язок обороняти Україну від Петра I власним військом, яке на території козацької держави мусило б діяти під командою гетьмана, на період війни шведи отримували право дислокуватися у Стародубі, Мглині, Батурині, Полтаві й Гадячі.

Після невдачі в наступі на Москву в жовтні 1708 р. та під загрозою голоду війська Карла перейшли на територію союзної України. Гетьман перейшов на бік Карла XII, сподіваючись, що його підтримає український народ. Але рішучі дії Петра I (спалення гетьманської столиці Батурина разом з 6 тисячами жителів, політика терору відносно «гетьманців» й тих, кого навіть підозрювали, конфіскація маєтків мазепінців, обрання новим гетьманом 6 листопада 1708 р. **Івана Скоропадського**, імітація страти Мазепи та накладення на нього церковної *анафема*, руйнування Запорозької Січі в квітні 1709 р.), сприйняття українським народом шведів як загарбників (оскільки переговори велися таємно й плани Мазепи були невідомі рядовому козацтву), привели до провалу планів Мазепи. Розгром шведів під Полтавою 28 червня 1709 р. остаточно вирішив долю гетьмана та значно прискорив процес насильницької інтеграції України до складу Росії. Мазепа зміг з частиною шведсько-українського війська дістатися території, що входила до Туреччини, де й помер у Бендерах 2 жовтня 1709 р.

Особистість І.Мазепи оцінюється в історичній літературі неоднозначно, як і його дії – від зрадника до героя. Проте, так звана «зрада» Мазепи була не зрадою українського народу, а спробою збереження Мазепою української державності.

Нові терміни і поняття

Федерації – (лат. foederatio – об'єднання, союз) – форма державного устрою, коли частини федеративної держави є державними утвореннями, які мають юридично певну політичну самостійність.

Анафема – (грец. αναθεμα – проклятий, відлучений, вигнаний) – відлучення від церкви, прокляття. Служителі культу багатьох віросповідань використовують анафему як засіб релігійного й політичного залякування віруючих, для боротьби з наукою і передовими суспільними рухами.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Літопис самовидця // <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm>
2. *Безпалов М.С., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 63-70.
3. *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – С. 10-38.
4. *Шевчук В.* Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – С. 167-191.
5. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 225-236.

4.10. ПОСТАТЬ І.С.МАЗЕПИ ЯК ОДНА З НАЙБІЛЬШ НЕОДНОЗНАЧНИХ ПОСТАТЕЙ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Мазепа народився в українській шляхетській православній родині 20 березня 1639 р. Його прадід, Микола Мазепа-Колединський отримав за вірну службу від польського короля хутір на річці Каменице (с. Мазепинці). Дід, Михайло Мазепа, був на службі у московського царя: обороняв південні кордони Московської держави від татар. Батько, Адам-Степан Мазепа, був одним із соратників Богдана Хмельницького. Не підтримав Переяславський договір і перейшов на службу до польського короля. Мати Івана Мазепа, Марина Мокієвська, походила із старовинного шляхетського козачого роду Білоцерківщини.

Іван Мазепа вчився у Києво-Могилянському колегіумі, потім – в Єзуїтському колегіумі у Варшаві. За волею батька служив при дворі польського короля Яна Казимира. Близькість до короля дозволила Мазепі продовжити освіту: він вчився в Голландії, Італії, Німеччині, Франції, вільно володів російською, польською, татарською, латинською мовами. Знав також італійську, німецьку і французьку мови. Виконував дипломатичні доручення короля в Україні.

Завдяки шлюбу з дочкою білоцерківського полковника Семена Палова Мазепа близько сходиться з Петром Дорошенком, досяг рангу генерального осавула. У 1674 р. багато козаків з табору Дорошенка, зневірившись у його політиці, перейшли на Лівобережжя. Серед них був і Мазепа. Дуже скоро він привернув до себе симпатії лівобережного гетьмана Івана Самойловича, став генеральним осавулом Війська Запорозького. Щороку Мазепа їздив до Москви від імені Самойловича й там отримав підтримку з боку *фаворита* царівни Софії князя Василя Голіцина. Завдяки цим обставинам обрання Мазепа на гетьманство 1687 р. відбулося автоматично.

Стрімка кар'єра Мазепа була результатом не тільки його досвіду та знань, а й унікального дару приваблювати до себе людей. Він міг уважно слухати, мало говорячи, говорити й не сказати.

Придворний вишкіл, подорожі по Європі спричинили незвичний для козацької старшини спосіб життя гетьмана – світська приємність спілкування, розкішні прийоми у гетьманській резиденції. Мазепа мав прекрасну колекцію зброї та картин, добірну бібліотеку. Так, 1701 р. Мазепа купив знамените *Пересопницьке Євангеліє*, яке згодом подарував Переяславському кафедральному соборову. Мазепа був одним з найщедріших меценатів, яких знала Україна. Усе життя гетьмана супроводжувала слава завойовника жіночих сердець, апофеозом став зв'язок

60-літнього вояка з 16-літньою власною хрещеницею Мотрею, донькою генерального судді Василя Кочубея

21 рік Мазепа був гетьманом. 19 з них з Петром. Така довга вірність гетьмана є дивною, якщо згадати попередників Мазепа, які порушили договори з московитами: Б. Хмельницький за два роки; І. Виговський через рік; Ю. Хмельницький – також через рік присяги. І, навіть, І. Брюховецький, вірний «холоп» царя і «боярин», протримався всього 5 років. Чому ж вчинок Мазепа викликав таку реакцію з боку московського царя?

Стрижнем політики російського царату в українських землях завжди було намагання підім'яти під себе гетьманську владу, скасувати автономію України. Російська сторона ніколи не дотримувалася Переяславсько-Московського договору. Навіть прохання Мазепа про військову допомогу проти шведів отримало відмову. Це розв'язувало руки Мазепі: його сюзерен відмовився практично надати військову підтримку, яку гарантувала угода 1654 р. Ситуацію в українських землях ускладнювала необхідність брати участь у здійсненні політичних проектів Петра І. Лише за перші 12 років гетьманування Мазепа взяв участь в 11 літніх та 12 зимових походах. Нові нещастя українському народові принесла *Північна війна* (1700-1721). Україна мала воювати не просто за чужі, а навіть за невігідні для неї інтереси. Наміри Петра «прорубати вікно в Європу» в Прибалтиці означали для України розрив традиційних економічних зв'язків з Заходом. У боях і від хвороб полягли тисячі вояків, господарства козаків і селян зубожіли, зростали додаткові побори і податки.

Перемога у війні будь-якої сторони несла загибель Українській державі. Якщо переможе Карл XII і його ставленик С.Лещинський, то Україна як союзник Росії дісталась би Польщі, а у разі перемоги Петра І і Августа II українські землі чекав поділ між Росією і Польщею. І.Мазепа переконався в тому, що Петро І нищить основи української державності, й утвердився на думці, що для врятування України необхідно заздалегідь розірвати з Москвою та шукати забезпечення самостійності через союз зі Швецією. Зваживши на козацьке повстання на Правобережжі у 1702 р. під проводом Семена Палія проти Польщі, гетьман зайняв Правобережжя та знову об'єднав Україну. Кульмінацією правління І.Мазепа стало вторгнення шведських військ у 1708 р. в Україну. Договір І.Мазепа і Карла XII був черговим етапом українського державотворення. Залежність від чужоземного монарха ще залишалася, але наймінімальніша.

Чи можна визвольну акцію І.Мазепа вважати актом зради? У моральному статусі, як його витворило людство, прийнято, що змагання проти поневолювача – справедлива справа поневоленого. Здобути свободу – це значить відступити від свого поневолювача, відійти або вирватися з

його рук силою. Отже, вчинок Мазепи, з моральної точки зору, – самооборона від хижака, і помилка Мазепи не в тому, що він піднявся на національно-визвольну боротьбу, а в тому, що зробив це нерішуче, вагаючись, ототожнював себе з Україною, навіть свого народу не підготувавши, марно сподівався, що як тільки він підніметься на боротьбу, народ за ним піде. Навіть його старшина (Д.Апостол, Г.Галаган, Д.Максимович тощо) його не підтримала. Приєдналися до нього тільки запорозькі козаки на чолі із Костем Гордієнком. За зиму й весну 1709 р. шведи зазнали низку поразок, і єдине, що зміг зробити Мазепа – врятувати від російського полону Карла XII.

В світі, здається, немає жодного національного героя, проти якого було розгорнуто таку фальшиву кампанію, як проти Мазепи: кляли, підвергали анафемі, обкидали дошкульними епітетами тощо. Проте, Мазепа не тільки здобув собі всесвітню славу, але й надихав митців високого пера в цілій Європі.

Нові терміни і поняття

Фаворит (от латин. favor – прихильність) – Любимець впливової людини, що придбає завдяки його покровительству ті чи інші пільги.

Пересопницьке Євангеліє – визначна рукописна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва XVI ст. Один із перших українських перекладів канонічного тексту четвероєвангелія. Сьогодні ця духовна святиня українського народу набула значення політичного символу нації – на Пересопницькому Євангелії під час інавгурації присягали Президенти України Леонід Кравчук, Леонід Кучма і Віктор Ющенко.

Північна війна – війна між Росією і Швецією у 1701-1721 рр. за панування на Балтиці, також відома як Велика Північна війна. Спочатку Росія вступила у війну в коаліції з Данією і Саксонією – у складі так званого Північного союзу, але після початку військових дій союз розпався і був відновлений в 1709 році. На різних етапах у війні також брали участь: на стороні Росії – Англія (з 1707 Великобританія), Ганновер, Голландія, Пруссія, Річ Посполита; на стороні Швеції – Англія/Великобританія і Ганновер. Війна закінчилася поразкою Швеції в 1721 році з підписанням Ніштадтського мирного договору

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, лтд», 2006. – С. 19-21.
2. *Шевчук В.* Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – С. 167-191.
3. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 225-236.
4. *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – С. 10-38.
5. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.:Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 153-157.

4.11. ПОСИЛЕННЯ НАСТУПУ РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ НА УКРАЇНСЬКУ АВТОНОМІЮ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.

Особливістю перебування Лівобережжя та Слобожанщини у складі Росії в ХVІІІ ст. був безперервний наступ самодержавства на права України. Офіційна російська політика цього періоду в українському питанні пройшла кілька етапів:

1. 1708-1728 рр. – форсований наступ на українську автономію;
2. 1728-1734 рр. – повернення Україні частини її прав та вольностей;
3. 1734-1750 рр. – нове посилення імперського тиску.

1. З 1708 р. починається період експансії Росії на Україну, що характеризується відкритим ігноруванням Переяславсько-Московського договору, перетворенням українських земель у частину Російської імперії. У 1708-1709 рр. в Україні почав запроваджуватися губернський адміністративний устрій: Лівобережна Україна ввійшла до складу Київської, Слобожанщина – Азовської губерній на чолі з призначеними царем губернаторами. Суть імперської політики полягала у посиленні незгоди між старшиною і гетьманом. Найсуттєвіших обмежень зазнавала влада гетьмана. Гетьман І.Скоропадський жорстоко контролювався спеціальним царським представником. Гетьманську резиденцію перенесли з Батурина до Глухова, ближче до російського кордону, й оточили двома російським полками. Указом Петра І 1719 р. Україні заборонялося торгувати пшеницею з Західною Європою через південні порти. Царський наказ установлював маршрути перевезень – через Ригу й Астрахань. У 1720 р. вийшов указ про заборону друкарства українською мовою. Уперше при Петрові І російські офіцери почали призначатися на полковничі посади, а дворяни одержувати земельні наділи в Україні. Тисячі козаків залучалися до каторжних робіт (будівництво каналів Ладозького, Царицинського, укріплень вздовж Тереку), до військових дій (понад 10 тис. козаків воювало з Персією). Наступним кроком, спрямованим на обмеження автономних прав України, було створення у 1722 р. *Малоросійської колегії*. Колегія приймала від населення скарги на українські суди, контролювала фінанси, стежила за стосунками старшини та козацтва.

У травні 1710 р. залишки козацького війська у вигнанні обрали гетьманом генерального писаря **Пилипа Орлика (1672-1742 рр.)**. Гетьман уклав з козаками договір, який дістав назву «*Конституція прав і вольностей Війська Запорозького*». Вона передбачала повну незалежність України; гетьманство, обмежене козацьким парламентом; затверджувалися

права православної церкви під верховенством константинопольського патріарха. У січні 1711 р. Орлик із запорозькими козаками і кримськими татарами брав участь у поході в Україну, але зазнав поразки й емігрував до Європи.

Після смерті І.Скоропадського, *наказним (тимчасовим) гетьманом* став **Павло Полуботок (1722-1724 рр.)**. Полуботок намагався на основі старих юридичних документів відновити втрачені автономні права України. Щоб нейтралізувати втручання Малоросійської колегії у внутрішні справи Гетьманщини й зняти напругу в суспільстві, Полуботок почав активно усувати недоліки державного життя: провів судову реформу, розгорнув боротьбу з хабарництвом. Проте, він був заарештований разом з 15 старшинами і ув'язнений до Петропавлівської фортеці, де і помер.

2. До 1727 р. вибори гетьмана були заборонені. Верховним органом влади в Україні стала Малоросійська колегія. Збирання податків колегія зосередила в своїх руках, чим відсунула козацьку старшину від одного з основних джерел збагачення. Зібрані податки відправлялися в царську казну, внаслідок чого відбувалося неприховане пограбування України. Тільки підготовка до нової російсько-турецької війни змусила царський уряд піти на поступки українській старшині: Малоросійську колегію було скасовано, новим гетьманом обрано (насправді призначено імператором Петром II) **Данила Апостола (1727-1734 рр.)**. У 1728 р. було затверджено конституцію Гетьманщини («Решительные пункты»), відповідно до яких зовнішньополітичні питання переходили під контроль російського намісника, військові – під контроль російського фельдмаршала, російський уряд залишив за собою контроль за фінансами, запровадив нову систему контролю за діяльністю гетьмана та козацької старшини. Таким чином, це було лише формальне поновлення української автономії. Незважаючи на це, Апостолу вдалося добитися позитивних зрушень: ревізія землеволодіння (1729-1730 рр.) дала змогу поповнити державний земельний фонд, було засновано скарбницю, під владу гетьмана повернуто Київ, отримано дозвіл на відновлення Запорозької Січі. Загалом за гетьманування Апостола внутрішнє життя України стабілізувалося.

3. Після смерті Д.Апостола російський уряд не дозволяв обрання нового гетьмана під приводом пошуку відповідного кандидата. Було призначено «Правління гетьманського уряду» (1734-1750), до якого входило шість осіб: троє росіян та троє українців. На чолі правління став князь О.Шаховський. Сфера впливу цього «Правління» поширювалася й на Слобожанщину. Російські чиновники втручалися в усі сфери суспільного життя. Ситуація ускладнилася ще й російсько-турецькою війною

(1735-1739 рр.). Україна стала постачальником матеріальних і людських ресурсів.

Нові терміни і поняття

Малоросійська колегія (1722-1786) – урядовий орган стосовно керування українськими землями, що входили до складу Російської імперії. Колегія складалася з президента, шести членів й прокурора і підпорядковувалася Сенату. В 1727-1764 рр. М. к. була замінена гетьманством, у 1764-1786 рр. відновлена для остаточної ліквідації автономії України. Скасована 20(31) серпня 1786 р. після створення на території України намісництва і підпорядкування всіх українських місцевих закладів центральним колегіям.

«Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» (Конституція Пилипа Орлика) – скорочена назва пам'ятки політико-філософської та правової думки, створеної у 1710 р. Повна назва документа – «Договір та Встановлення прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського між Ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між Генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами схвалені обома сторонами вільним голосуванням і скріплені найяснішим гетьманом урочистою присягою». Сучасна поширена назва походить від скороченої латинської назви – *Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis*.

Наказний гетьман – на Україні у XVII-XVIII ст.ст. особа, що тимчасово обіймала посаду гетьмана (отамана). Наказного гетьмана обирала козацька старшина чи призначала генеральна старшина, як правило, зі свого складу в разі смерті (в цьому випадку Наказний гетьман виконував обов'язки до обрання постійного гетьмана) або тривалої відсутності гетьмана (отамана). Призначали Наказного гетьмана (найчастіше з полковників) також для очолення у поході козацького війська, коли гетьман залишався у своїй резиденції.

Призначення Наказного гетьмана оформлялося універсалом, а з 20-х років XVIII ст. – царським указом. Деякі наказні гетьмани очолювали державу по кілька років: Я.Сомко (1660-1663), П.Полуботок (1722-1724).

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматії з історії України для студентів вузів. Укладачі: Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура та інші. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с.: // <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html#1>
2. *Шевчук В.* Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – С. 167-191.
3. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 225-236.
4. *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – С. 10-38.
5. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.:Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 153-157.

4.12. ОСТАТОЧНА ЛІКВІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

У 1750 р. останнім гетьманом стає брат фаворита нової імператриці Єлизавети – **Кирило Розумовський**. Його батько та дід були рядовими козаками. У дитинстві Кирило пас худобу. Але його брат, Олексій, володів чудовим голосом і був надзвичайної вроди. Його було взято до царського хору в Петербурзі, де й приглянувся він спершу принцесі, а потім цариці Єлизаветі. Його кар'єра була дивовижною: набув фельд-маршальського чину, таємно обвінчався з царицею. Завдяки йому в царському дворі прищепилася мода на все українське. Олексій молодшого брата узяв під опіку. Кирила було відправлено для навчання в Німеччину та Францію. В 1746 р. 18-річний Кирило був призначений президентом Академії наук. За вказівкою цариці його обирають гетьманом. Перший період правління Розумовського не вельми виразний: приглядався, відбудовував палац у Глухові. У 1753 р. цариця викликала його до двору і рік там тримала. З 1754 р. починається новий наступ на українські права та вольності. Так, у цьому році ліквідували митний збір, а в 1755 р. – митний кордон між Гетьманщиною та Росією, гетьману наказано складати фінансові звіти російському уряду, заборонено вести закордонну переписку тощо. Тисячі українських козаків загинуло під час *Семилітньої війни*.

Гетьман цілком виконував роль маріонеткового правителя і він нею певний час задовольнявся. Єдиною його політичною місією було виконання ролі гаранта існування української автономії. Починаючи з 1760 р., К.Розумовський починає спроби перетворити Україну у державу шляхетського типу, тим більше, що старшина шосили прагнула дорівнятися до російського дворянства. Розумовський провів судову реформу, у 1760-1761 рр. забороняє переходи селян без письмової згоди пана, починає скликати з'їзди старшини – Генеральні Збори. При Петрі III Розумовський проводить великі зміни в гетьманському правлінні: оточує себе новими людьми з вищої старшинської верстви, що здобули освіту у Західній Європі, нащадками гетьманів, повертає у своє відомство Київ. Гетьманом була проведена певна модернізація війська: козаки одягнені у формені мундири, полки перетворювались на регулярні.

У перевороті Катерини II гетьман брав участь разом з Михайлівським полком, яким командував. У 1763 р. він знову повертається в Україну, де завершує початі реформи. У цьому ж році, у Глухові, зібралася старшинська рада, на якій обговорювали питання про спадковість гетьманства. Царський представник при гетьмані Григорій Теплов надіслав до Петербурга записку про різні непорядки в Україні. Катерина II не

вибачила Розумовському прагнення увічнити гетьманський уклад й по-веліла гетьману подати у відставку. 10 листопада 1764 р. вийшов указ про знищення гетьманства. Сам Розумовський покараний не був, дістав чин генерал-фельдмаршала, жив під Москвою та у Батурині (який йому було віддано у власність).

Наступні акти знищення української автономії, адміністративно-правового устрою, Запорозької Січі та закріпачення селянства стали справою часу. Після ліквідації гетьманства вся влада зосередилася в руках *Другої Малоросійської колегії* на чолі з графом П. Рум'янцевим (до 1786 р.). Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. У 1765 р. царський уряд скасував полково-сотенний устрій Слобожанщини, а натомість створив Слобідсько-Українську губернію (з 1780 р. – Харківське намісництво). Почався наступ на козачі вольності. Ще у 1752 р. на території від р. Дніпро до р. Синюха з метою ослаблення значення запорозького козацтва, для заселення й освоєння вільних земель була створена «Нова Сербія», де селилися сербські, болгарські, молдавські переселенці, які користувалися великими привілеями. Одночасно з цим, між р. Бахмут і р. Лугань було створено «Слав'яносербію» з центром у м. Бахмут (Артемівськ). 1775 р. ознаменувався розгромом і ліквідацією Запорозької Січі. Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Кошового отамана Калнишевського заслали до Соловецького монастиря, де він дожив до 113 років і помер у 1803 р. Частина запорожців відійшла у гирло Дунаю й там заснувала *Задунайську Січ*.

Полкова система на Гетьманщині була знищена в 1781 р. Тоді ж утворено три намісництва (губернії) за російським зразком: Київську, Чернігівську, Новгород-Сіверську.

У 1783 р. кріпацтво отримало юридичне оформлення: згідно з царським указом на селян Лівобережної України із Слобожанщиною поширювалися загальноросійські закони. У цьому ж році 10 козацьких полків було реорганізовано в регулярні частини російської армії. Таким чином, окреме козацьке військо перестало існувати, а козаки втратили свої привілеї.

Друга половина XVIII ст. ознаменувалася великими територіальними придбаннями Росії у Північному Причорномор'ї і Приазов'ї. Для України найважливішою подією стало приєднання Криму у 1783 р. Перестало існувати гніздо розбою, що протягом декількох століть руйнувало та грабувало українські села і міста. Ця подія відкрила добу колонізації Північного Причорномор'я. Слабко заселені степові райони освоювалися українським народом, але діставалися російському дворянству. Безпечний доступ до Чорного моря і потреба Західної Європи в пшениці стимулювали швидкий розвиток сільського господарства в Україні. На

півдні України були засновані нові міста: Херсон (1778 р.), Маріуполь (1784 р.), Катеринослав (1787 р.), Миколаїв (1789 р.), Одеса (1794 р.) тощо.

Нарешті, у 1785 р. Катерина II зрівняла у правах з російським дворянством українську еліту (*Жалована грамота дворянству*). Наступного року було скасовано Другу Малоросійську колегію. Отже, наприкінці XVIII ст. Україна втратила всі ознаки державності й стала складовою російської держави.

Нові терміни і поняття

Семилітня війна (1756-1763) – найбільший військовий конфлікт XVIII ст. Семилітня війна йшла як в Європі, так і за океаном: у Північній Америці, у країнах Карибського басейну, Індії, Філіппінах. У війні взяли участь всі європейські великі держави того часу, а також більшість середніх та дрібних країн Європи. Уінстон Черчилль навіть назвав цю війну «першою світовою війною».

Друга Малоросійська колегія (1764-1786) – головний орган управління на українських землях на чолі з генерал-губернатором Малоросії графом Петром Рум'янцевим, в руках якого зосередилася вся влада і перед яким російський уряд ставив завдання якнайшвидшої остаточної ліквідації автономії Гетьманщини та повного підпорядкування управління українськими землями загальноросійським державним органам. Колегія складалась із 4 російських представників, 4 українських старшин, прокурора, 2 секретарів (росіянина і українця).

Задунайська Січ – військово-державна організація колишніх запорозьких козаків, яка виникла після зруйнування царськими військами Нової Січі й ліквідації Запорозького козацького війська у червні 1775 р. в нижній течії Дунаю.

Жалована грамота дворянству (1785) – «Грамота на права, вольности и преимуществва благородного российского дворянства», зведення дворянських пільг. Дворянство відокремлювалося від інших станів, підтверджувалось звільнення дворян від обов'язкової служби, податків, їх не можна було піддати тілесному покаранню, судити міг тільки дворянський суд. Лише дворяни мали право володіти землею і кріпосними селянами. Дія грамоти розповсюджувалася також на дворян Прибалтики, України, Білорусі та Дону.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми.

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, лтд», 2006. – С. 21-23.
2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 310-324.
3. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – С. 153-164.
4. *Шевчук В.* Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – С. 275-295.
5. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 279-296.

4.13. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ В XVIII ст. ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ. КОЛІВЩИНА

Правобережжя України після падіння Мазепи й поразки П.Орлика виявилось ізольованим від Гетьманщини, а система міжнародних договорів 1711-1714 рр. остаточно визнала права Польщі на володіння цими землями. Починається активне відновлення польсько-шляхетських порядків на Правобережжі. Землі регіону поділені знову на Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства. Польські магнати, які походили з давніх українських родів (Вишневецькі, Потоцькі, Чарторийські, Яблоновські тощо), розширювали свої володіння й були провідниками політики колонізації та окатоличення. Протидіяти їм не було кому: українська шляхта була колонізована, православна церква зосередила свої зусилля на суто церковних справах.

Проте народні маси не бажали підставляти шию під ярмо нової панщини. Наслідком соціального напруження на Правобережжі стала Гайдамаччина (від турецького «гайда» – гнати, переслідувати, турбувати). Гайдамацький рух об'єднав в своїх лавах незаможних селян, найманих робітників, міщан, дрібну шляхту, нижче духовенство. Гайдамаки діяли невеликими загонами, застосовували тактику партизанської боротьби. Поширенню гайдамаччини сприяла близькість запорізьких степів (козаки часто допомагали). Перша згадка про гайдамаків датується 1714 р. Гайдамаччина пройшла у своєму розвитку три хвилі піднесення: 1734-1738 рр., 1750 р., 1768 р. (Коліївщина).

1. Перший великий вибух стався 1734 р. Боротьба за польський престол призвела до російської інтервенції, а разом з росіянами у Польщу вступили й українські козацькі полки. Серед місцевого населення поширилися чутки про грамоту російської імператриці Анни Іоанівни, у якій буцімто був заклик нищити «ляхів і жидів». Повстання почалося на Київщині, перекинулося на Поділля, Волинь. Активно відбувалося покозачення селян. На чолі став сотник *надвірних козаків* князів Любомирських Верлан. Повстанці захопили Жванець, Броди, Збараж, їхні загопи доходили до околиць Львова. Але, коли королем Польщі став Август III, російські війська на прохання польських магнатів легко придушили збройний опір.

2. Новий спалах повстання припав на 1750 р. Повстанці під проводом Тарана, Письменного протягом року контролювали землі Брацлавщини, Київщини, Поділля тощо. Ні керівники повстання, ні учасники не

склали якоїсь організації, діяли без плану, і повстання згасло, не принісши відчутних результатів селянам.

3. Своєрідний пік гайдамацького руху – селянсько-козацьке повстання 1768 р., що отримало назву «Коліївщина» (від слів «кіл», «колоти», «колій»). Його спричинили кілька факторів. Південна Київщина була заселена пізніше від інших частин Правобережжя, і селяни довше користувалися свободою від панщини. Панське господарство занепало від перенесення основного ринку зерна з Балтики на узбережжя Чорного моря. Загострилися релігійні стосунки.

У 1768 р. частина польської шляхти, яка була незадоволена втручанням Росії у внутрішні справи Польщі (під натиском Росії польський король підписав трактат про формальне зрівняння у правах з католиками православних віруючих), організувала так звану Барську конфедерацію проти короля. Конфедерати вчиняли погроми в селах і містечках Правобережжя, нещадно розправлялися з православними селянами, руйнували православні церкви. Уряд, не маючи достатньо сил для боротьби з повстанцями, звернувся за допомогою до Росії. На Правобережжя виступив корпус генерала Кречетникова.

Цим вирішили скористуватися вожді повстанців – запорожці Максим Залізняк, Андрій Журба та інші. 25 травня 1768 р. загін гайдамаків Залізняка виступив з урочища *Холодний Яр* у Чорному лісі в похід на Правобережжя. До них приєднувалися нові повстанці. Гайдамаки захопили Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав. Чимало поляків, євреїв-орендарів та католицьких священників загинуло. Найбільший успіх гайдамаки мали під Уманню. Уманські козаки на чолі з сотником Іваном Гонтою перейшли на бік повстанців. Залізняка обрали гетьманом, а Гонту – уманським полковником. У діях гайдамаків поєднувалися руйнівні та конструктивні елементи. Окремі ватажки намагалися на звільнених землях налагодити нормальне господарське життя, передавали селянам землі, звільняли їх від панщини.

Російський уряд щодо гайдамаків поведився двозначно. Але величезний розмах повстання, його соціальна спрямованість змусили уряд змінити своє ставлення до подій. До того ж, гайдамаки, переслідуючи шляхту та євреїв, спалили турецьке місто Балту, що викликало протест султана, кримського хана. Доля Коліївщини була вирішена. Ватажків гайдамаків підступно заарештували. Правобережних повстанців передали на розправу польській шляхті. Суди в Кодні й Сербах люто розправилися з 846 полоненими. Їх вішали, четвертували, садили на палі. Особливо нещадно катували Гонту. Російських підданих судили в Києві. 250 гайдамаків на чолі з Залізняком засудили до заслання в Нерчинськ.

Нові терміни і поняття

Ляхи – 1) один з етнонімів поляків. Можливо, етнонім, що спочатку застосовувався стосовно сілезьких поляків, а потім поширився на всю польську народність; 2) зневажливе прізвисько шляхти Речі Посполитої, надане козаками і міщанами «українних» земель. Не залежало від етнічної приналежності.

Жиди – етнонім на позначення євреїв у лексиці кількох народів, зокрема українців. У сучасній українській мові й для абсолютної більшості євреїв це слово має образливе забарвлення і не вважається нормативним. Незважаючи на це, в деяких регіонах і в історичній літературі ще збереглося необразливе, традиційне використання цього слова.

Надвірні козаки – феодально залежні селяни, що служили в збройних загонах польських магнатів на Україні в XVI-XVIII століттях. Польські та українські магнати для придушення селянських виступів у своїх маєтностях утримували власне, так зване надвірне, військо, сформоване переважно з селян-кріпаків, які за службу одержували платню, земельні наділи та звільнялися від виконання феодальних повинностей. Магнати Вишневецькі, Острозькі, Заславські, Корчаківські, Потоцькі та інші мали по декілька тисяч чоловік надвірного війська. У надвірних козаках служили Северин Наливайко, Михайло Хмельницький та інші. Під час селянсько-козацьких повстань кінця XVI-першої половини XVII ст., народно-визвольної боротьби другої половини XVII-початку XVIII ст., гайдамацьких рухів XVIII ст. чимало надвірних козаків переходило на бік повсталих.

Холодний Яр – реліктовий лісовий масив. За кількістю унікальних археологічних, історичних, наукових об'єктів, а їх тут налічується понад 150 найменувань, Холодний Яр займає перше місце в Україні. Густі ліси, горби і яри в околицях Холодного Яру здавна служили для населення навколишніх сіл місцем схову від татар і поляків.

У 30-х роках XVIII століття в Холодному Яру була організована Холодноярська Січ. Цей ліс на десятки років став головною базою гайдамаків. У тридцятих роках їх очолювали Верлан, Матвій Грива та Іван Жила, в 40-х – роках Гнат Голий, Г. Похилий та інші.

В історію Холодний Яр увійшов також гайдамацькою Коліївщиною 1768 року на чолі із запорізьким козаком Максимом Залізнякам і сотником Іваном Гонтою. Тут почалося найбільше повстання проти польської шляхти, якому Тарас Шевченко присвятив свою поему «Гайдамаки» та вірш «Холодний Яр».

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматії з історії України для студентів вузів. Укладачі: Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С. Калакура та інші. К.: ІСДО, 1993. – 376 с.: // <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html#1>

2. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. В.І.Гусев, Г.І.Сургай. – К.: Освіта, 1996. – С.103-104

3. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 348-353.

4. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 262-276.

4.14. ПОДІЛИ ПОЛЬЩІ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Правобережна Україна залишилася під владою Польщі. Польща, встановивши тут своє панування, прагнула будь-що ліквідувати органи української державності. До кінця XVIII ст. на більшості земель Правобережної України селяни були перетворені шляхтою на кріпаків, що працювали у панських маєтках по 4 – 5 днів на тиждень. Нещадним гнобленням кріпаків польська шляхта поставила місцеву людину на межу фізичного виживання. На становищі українського народу позначився і подальший наступ католицизму: православне духовенство переслідувалось. Посилилося покатоличення українських дітей у школах: навчання велося латинською та польською мовами, учням прищеплювалася зневага до української мови, культури, звичаїв тощо.

Але Польща не була захищеною від агресивних сусідів (Австрії, Пруссії, Росії). Дався взнаки і результат «золотих вольностей» польської шляхти, яка довела країну до повного краху та безладдя. Країна фактично стала некерованою, і цим скористувалися агресори. Наприкінці XVIII ст. відбулося три розділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795).

Підсумком хаосу, в який було втягнуто широкі маси шляхти, стала *Барська конфедерація 1768 р.* До 1769 р. паралельно організувалося ще 35 конфедерацій решти земель і воєводств, що ставили за мету оборону золотих вольностей старопольського республіканізму. Відповіддю на Барську конфедерацію стала інтервенція російської армії. Розпорошені загони добровольців поодинці були розгромлені російським воєначальником Олександром Суворовим. Розгром конфедератів став формальною підставою для першого поділу Польщі: Австрія, Пруссія та Росія на свою користь відбирали так звані санітарні смуги, тобто територію по периметру Речі Посполитої. Після першого поділу (1772 р.) Австрія загарбала всю територію Руського (без Холмщини), Белзького та західних районів Волинського і Подільського воєводств (70 тис. кв. км території з 2,5 млн. населення). Австрійський уряд штучно поєднав захоплені українські землі з польськими в коронний край із центром у Львові. Вищим державним органом управління була Галицька придворна канцелярія. Було запроваджено становий сейм, до складу якого входили вищі сановники, магнати, шляхта, церковні діячі. Владу на місцях здійснювали губернські управління. Губернатора призначав імператор. Становище західноукраїнських селян дещо поліпшилося. З 1768 р. селяни

звільнили від багатьох податків, сплачуваних поміщикам. Проте пізніше новий уряд Австрії поновив їх.

Другий поділ Польщі відбувся у 1793 р. У травні 1791 р. польський сейм прийняв нову Конституцію Польщі, яка багато у чому перегукувалася з ідеями Французької буржуазної революції 1789 р. Це не сподобалося ні Росії, ні Пруссії, ні частині магнатів і шляхти у самій Польщі. У травні 1792 р. російська армія почала наступ на Правобережну Україну. Почалися виступи селян проти польських поміщиків. Польські війська не чинили опору й відходили на захід. Українське населення вбачало в російських військах визволителів і радо вітало їх.

Після другого поділу Польщі між Росією та Пруссією Київщина, Брацлавщина, східна частина Білорусії увійшли до Росії. На цих землях було утворено Ізяславське намісництво, яке поділялося на Мінську, Ізяславську та Брацлавську губернії. У Польщі демократичні реформи було скасовано й відновлено владу магнатської олігархії.

Проти розчленування Польщі й за відновлення прогресивних реформ виступила частина патріотично налаштованих польських офіцерів і шляхти на чолі з Тадеушем Костюшком. 25 березня 1794 р. він проголосив початок повстання. Повстанці здобули тимчасову перемогу над російськими частинами, але протистояти всій російській армії не змогли. Регулярні війська завдали поразки повстанцям. У червні 1794 р. царські загопи захопили Краків, у серпні – Вільнюс, а 4 листопада російська армія під проводом Олександра Суворова штурмом здобула Прагу – передмістя Варшави. Як доповідав Суворов, за цей день його вояки знищили 12 тис. бунтівників, а 2 тис., рятуючись, втонули у Віслі. Місяцем раніше у битві під Мацейовіцями на підступах до Варшави було взято у полон тяжко пораненого Костюшка; за легендою, падаючи з коня (що й стало причиною полону), він вимовив сакраментальне: «Finis Poloniae» (Кінець Польщі). 25 листопада 1795 р. король, на той час уже вивезений на почесне ув'язнення до Гродна, підписав відречення від престолу. У 1795 р. Росія, Австрія і Пруссія підписали нову угоду про третій поділ Польщі.

Після третього поділу до складу Росії відійшла Західна Волинь, Західна Білорусь, Литва та Курляндія. Наприкінці 1796 р. частину земель Брацлавського намісництва було приєднано до Київського, а на зв'язаній території Правобережної України утворено дві губернії – Подільську та Волинську.

Колись могутня й величезна Річ Посполита перестала існувати. 62 % території та 45 % населення Речі Посполитої відійшли до Росії;

18 % земель та 32 % населення – Австрії; 20 % і 23 % відповідно – до Пруссії.

Звичайно, всі ці зміни торкнулися й населення українських земель. Проте, станові відносини, поміщицький режим, панування шляхти залишилися. Щоб не нагнітати обстановку, царський уряд залишив у силі старі польські закони, а також юридичні норми *Третього Литовського статуту*. Єдино, ослаб наступ католицизму на приєднаних до Росії землях. Землі католицької церкви та опозиційної шляхти було конфісковано й частково роздано як нагороду за заслуги царським генералам і вищим чиновникам.

Головним результатом поділів Польщі для України було те, що Лівобережна та Правобережна Україна з'єдналися в межах однієї держави. Населення Галичини було відірвано від материнського ядра й опинилося майже на півтора століття під владою Австрії.

Нові терміни і поняття

«*Золоті вольності*» – шляхта складала понад 30% населення Речі Посполитої, що значно переважало відсоток дворянства в інших країнах. У XVI-XVIII ст.ст. права шляхти у політичному житті Речі Посполитої набирають більшої ваги, а своєю конституційною боротьбою шляхта послаблює державний організм. У 1573 р. король Генріх Валуа узаконив права шляхти брати участь у виборах короля та, надаючи їй поширеної влади, перетворив Польщу на шляхетську республіку (*rzeczpospolita szlachecka*). Встановлення закону «*liberum veto*», за яким всі рішення сейму могли бути прийняті тільки при одностійності всіх послів, допровадило до анархії і занепаду Польщі, що наприкінці XVIII ст. закінчилося її поділами.

Барська конфедерація (1768-1772 рр.) – військово-політичне об'єднання польської шляхти, спрямоване проти короля Станіслава Августа Понятовського і Російської імперії.

Третій Литовський статут – Статут Великого князівства Литовського 1588 р., названий Третім, був складений після Люблінської унії 1569 р., об'єднання Великого князівства Литовського і Корони Польської. Статут містив 488 артикулів, розбитих на 14 розділів. Цей статут, що діяв, зокрема, у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 1840 р., юридично запровадив кріпосне право на Брацлавщині (тепер Вінницька і частина Хмельницької областей) і Придніпров'ї. Написаний білоруською мовою, а в 1614 р. його перекладено і видано польською, згодом – французькою, латинською та ін. Закріплював феодалну власність на землю, передбачаючи і власність на неї селян. Третій статут оформив створення єдиного стану кріпосних селян шляхом злиття закріпачених слуг з іншими розрядами залежних селян.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматії з історії України для студентів вузів. Укладачі: Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура та інші. К.: ІСДО, 1993. – 376 с.: // <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html#1>
2. Довідник з історії України у 3-х т. // http://history.franko.lviv.ua/gruc_content.htm
3. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ. – С. 3-17
4. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 324-326.
5. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 263-266.

Мапа 4.

Козацька держава за гетьмана Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.)

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕМИ 4

ПИТАННЯ З САМОКОНТРОЛЮ

1. Які періоди виокремлюють у ході визвольних змагань XVII ст.?
2. Чи можна вважати козацькою державою землі Війська Запорозького за гетьмана Богдана Хмельницького?
3. Чим можна пояснити провал намірів гетьмана І.Мазепи і його послідовників забезпечити незалежність Козацькій державі?
4. За якими етапами відбувалася втрата Україною її автономних прав?
5. У чому полягали причини поразки гайдамацького руху та якими були його наслідки для України?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Встановіть відповідність:

А) битва на Жовтих Водах	1) 29 квітня –16 травня 1648 р.
Б) битва під Корсунем	2) 15-16 травня 1648 р.
В) битва під Пилявцями	3) 11-13 вересня 1648 р.
Г) облога м. Львова	4) 6-26 жовтня – 1648 р.
Д) битва під Зборовим	5) грудень 1648 р.
Е) вступ військ Богдана Хмельницького у Київ	6) 5-6 серпня 1649 р.

2. «Березневі статті» Богдана Хмельницького були затверджені:

- А) у Переяславі;
- Б) у Києві;
- В) у Москві;
- Г) у Варшаві.

3. погодьтеся з такими твердженнями або заперечте їх:

- А) І.Виговський намагався укласти союз з Річчю Посполитою і забезпечити при цьому якомога більшу автономію України:
  - 1) так; 2) ні;
- Б) запорожці повністю підтримували політику І.Виговського:
  - 1) так; 2) ні;

4. Встановіть відповідність:

А) похід П.Орлика на Правобережну Україну	1) жовтень 1708 р.;
Б) перехід І.Мазепи на бік Карла XII	2) травень 1709 р.;
В) битва під Полтавою	3) червень 1709 р.;
Г) обрання гетьманом П.Орлика	4) квітень 1710 р.;
Д) зруйнування Запорозької Січі за наказом Петра I	5) початок 1711 р.

5. «Золоту осінь своєї автономії» Україна переживала за правління:

- А) Д.Апостола;
- Б) П.Полуботка;
- В) О.Розумовського;
- Г) К.Розумовського.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. На основі вищевикладеного матеріалу теми порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського договорів.

2. Спираючись на вивчений матеріал теми й за допомогою **мапи 4** знайдіть столицю держави Війська Запорозького, місця великих битв, окресліть кордони козацької держави, напрямки походів козацьких військ та міста, де підписувалися певні домовленості (перемир'я, договори тощо).

Тема 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

5.1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ СТАН УКРАЇНИ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ– ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Початок ХІХ ст. ознаменувався спробами уряду Олександра І реформувати внутрішнє життя Російської імперії. Реформування адміністративної системи країни мало на меті посилити владу центру над окраїнами, русифікувати неросійське населення.

Українські землі в складі Російської імперії поділялися на 9 губерній і 1 область (Бессарабську). З 1802 р. були введені *генерал-губернаторства*: Київське (Київська, Волинська, Подільська губернії); Малоросійське (розділене у 1835 р. на Полтавське та Чернігівське) поєднувало Харківську, Полтавську та Чернігівську губернії; Новоросійсько-Бессарабське (Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії та Бессарабська обл.). Населення України в складі Росії складало приблизно 13,5 млн. осіб.

Основою економіки України було сільське господарство. Близько 70 % земельних угідь знаходилося у власності феодалів. Селяни України поділялися на групи, що відрізнялися одна від одної ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей тощо. Основною групою селян були кріпаки (5,3 млн.). Панщина офіційно була обмежена трьома днями на тиждень, але на практиці поміщики збільшували час робіт. Панщина доповнювалася натуральними та грошовими поборами. Селяни відбували й рекрутську повинність. Окрему групу складали державні селяни, які вважалися вільними. За користування казенною землею вони виплачували державі феодалну грошову ренту. Кількість державних селян постійно зростала й на 1858 р. досягла 50,1% усього селянства. Існувала невелика група удільних селян, що належала царській родині й за своїм статусом наближалася до поміщицьких. Особливістю розвитку селянського господарства в Україні було те, що 80 % селян Правобережжя і 70 % Лівобережжя вели своє індивідуальне господарство на відміну від центральних районів Росії, де 50 % селян жили громадами.

На початку ХІХ ст. погіршується стан майже усіх категорій селянства – спостерігається деградація й занепад господарств, активно йдуть процеси обезземлення. Сільськогосподарське виробництво було малоефективне в силу рутинного стану техніки та системи землеробства. Лише частина поміщиків, особливо на півдні, прагнула до поліпшення засобів обробки земель, вводили у своїх маєтках парові машини. Уряд також намагався перекласти тягар утримання армії на плечі селянства. Голова департаменту військових справ О.Аракчєєв почав з 1817 р. насаджувати військові поселення (до 1825 р. в Україні було розміщено 16 кінних і 3 піхотні полки).

Селяни одночасно займалися військовою службою та вели своє господарство. Проте муштра, жорстока експлуатація призвели до чисельних повстань, і уряд 1857 р. ліквідував військові поселення.

З ростом попиту на хліб і сировину для промисловості сільське господарство України починає набувати капіталістичних рис – зростали його товарність та спеціалізація. Так, у Полтавській і Чернігівській губерніях вирощували коноплі й тютюн, в Катеринославській і Херсонській – льон і пшеницю; на Правобережжі та Лівобережжі – цукровий буряк. Найбільшого успіху в цьому процесі досягли південні, а з 30-х роках і правобережні губернії, але загалом товарність їх була низькою через панування натурального господарства. Поряд з товарним землеробством розвивалося товарне скотарство (конярство, вівчарство і т.д.), продукцією якого забезпечувалися місцеві та російські фабрики.

Одним з найважливіших показників розвитку капіталістичних відносин у першій половині XIX ст. був розвиток промисловості. Розпочинається кількісне збільшення промислових підприємств: з 650 у 1825 р. до 2330 у 1860 р.

У першій чверті XIX ст. домінували поміщицькі та державні мануфактури (цукрові, горілчані, сукняні), засновані на ручній праці кріпаків і примітивній техніці. З 40-х рр. становище починає змінюватися. Це пов'язано з початком технічного перевороту в промисловості; збільшенням кількості підприємств, що використовують найману працю. Переважно це були підприємства, засновані на купецьких капіталах. Якщо в 1828 р. в Україні було 53,8 % поміщицьких і 46,2 % купецьких підприємств, то до 1861 р. – відповідно 5,8 % та 94 %. Збільшується кількість вільнонайманої праці з 25 % до 74 %.

Нагальна потреба в техніці прискорила розвиток машинобудівної промисловості. Перше механічне підприємство на українських землях заснував у Катеринославі у 1835 р. купець А.Заславський. До 1859 р. в Україні з'явилося до 20 механічних заводів. Машинобудування стимулювало розвиток металургійної промисловості. Наприкінці 50-х років діяло не менше 11 чавуноливарних і 32 залізобудівних заводів. Зріс видобуток вугілля у Донбасі. Підприємства фабричного типу складали 15 % від кількості підприємств, але саме вони разом з великими мануфактурами робили основну масу товарної продукції.

Суттєві зміни відбувалися і в транспорті. Перше парове судно було збудоване в 1823 р. в маєтку князя М. Воронцова в с. Мошни Київської губернії. На українських корабельнях м. Миколаєва у 1828 р. було започатковано створення морського пароплавства.

Зростання на ринках збуту сільськогосподарської та промислової продукції сприяло поживленню торгівлі в Україні. Збут і купівля товарів здійснювалися через широку мережу ярмарків (12 тис.). Найвідомішими були: Введенський (Суми), Контрактовий (Київ) тощо. Зовнішня торгівля здійснювалася через

чорноморсько-азовські порти. Основними продуктами експорту були: пшениця, вовна, цукор, тютюн, льон. Протягом першої половини XIX ст. обсяг вивезення через ці порти зріс з 6,7 млн. до 57,3 млн. крб.

Нові процеси, що проходили в економічному житті України, повною мірою відбилися й на суспільстві. З одного боку, починає втрачати свою силу дворянство, формується буржуазія. Формування торговельно-промислового прошарку буржуазії відбувалося за рахунок купців, чисельність яких протягом 1816-1859 рр. зросла з 18,2 до 104 тис. У середині XIX ст. купцям-капіталістам належало вже понад 90 % заводів.

Криза кріпосницької системи супроводжувалася загостренням соціальних суперечностей, посиленням антикріпосницької боротьби. Головною рисою соціального протесту цього періоду виявилася пасивна боротьба селян (відмовлення відбувати панщину, оброк, втечі). Почастішали відкриті виступи проти гнобителів. Протягом 1797-1825 рр. в Україні відбулися 103, а протягом 1800-1860 рр. – 2400 виступів селян. Найбільшими були Бузьке повстання державних селян 1817 р., Базаліївське 1817-1818 рр. та ін. У першій чверті століття розгорнулася тривала боротьба селян Поділля під проводом **Устима Кармалюка (1787-1835 рр.)**. Цей рух охопив понад 20 тис. селян.

Зниження продуктивності роботи залежних селян, розширення та поглиблення капіталістичних відносин, постійні виступи селян підштовхнули царат до проведення низки реформ і прийняття законодавчих актів, що збільшували економічну самостійність селян і знімали соціальну напруженість. У 1828 р. було обмежене право поміщиків засилати селян у Сибір, з 1833 р. заборонялося продавати селян з публічного торгу з роздробленням родин. У 1845 р. поміщикам дозволялося відпускати двірню на волю без землі. З 1848 р. селяни за згодою поміщиків мали право здобувати нерухому власність. У 30-40 роках були проведені селянські реформи, але вони носили бюрократичний характер і не враховували місцевих особливостей, викликали невдоволення селян.

Нові терміни і поняття

Генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця в Росії в 1775-1917 рр. Включало одну або кілька губерній, областей; керувалося генерал-губернатором.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 23.
2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 324-326.
3. *Верига Василь.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 71-133.
4. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – С. 263-266.

5.2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ АВСТРІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ-ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Західна Україна (Галичина, Буковина, Закарпаття) з кінця ХVІІІ ст. входила до складу Австрійської імперії. Галичина і Буковина до 1849 р. були об'єднані в єдину адміністративно-територіальну одиницю – «Королівство Галичини і *Лодомерії*» з центром у Львові (Лемберзі). Закарпаття входило до складу Угорського королівства. Населення західноукраїнських земель до поч. ХІХ ст. складало близько 3,5 млн. осіб. З них 2,4 млн. осіб були українці (у своїй більшості селяни). Панівне місце в керуванні західними землями належало німцям, а також польському, румунському й угорському дворянству. Шляхті дозволялося збирати сейм із правом дорадчого голосу. На місцях адміністративна та поліцейська влада належала поміщикам. Повнота влади належала губернатору, якого призначав сам австрійський імператор. Австрійський уряд проводив політику понімечення, денационалізації й асиміляції українського народу з метою знищення української національної культури і мови.

Західноукраїнські землі були економічно найбільш відсталою областю, що штучно підтримувалося Австрійською імперією. Ці землі розглядалися як колоніальний сировинний додаток до промислово розвинутих центральних та західних провінцій імперії. Кріпосництво заважало розвитку промисловості та сільського господарства. Панщина доходила до 6 днів на тиждень. 2/3 селян не мали мінімуму землі, щоб забезпечити засоби існування своєї сім'ї. Сільське господарство носило екстенсивний характер з низькою культурою землеробства і низькою врожайністю. Середня тривалість життя українських селян не перевищувала 40 років, а рівень народжуваності поступався рівню смертності.

Розвиток промисловості у Західній Україні відбувався вкрай повільно. Розвивалися тільки видобувна й обробна галузі, що було обумовлено колоніальною політикою Відня. Імперія прагнула перетворити західноукраїнські землі на ринок збуту та джерело сировини й дешевої робочої сили. Панувало ремісниче виробництво. Мануфактур у 1841 р. нараховувалося 183, що складало близько 4 % від їхньої загальної кількості в Австрії. Виробництво промислової продукції на душу населення в західноукраїнських землях було в п'ять разів нижчим, ніж в інших землях імперії. Із середини ХІХ ст. починає розвиватися нафтова промисловість у Галичині. Тільки у 1861 р. була проведена залізнична лінія Львів – Краків, що стимулювало ріст внутрішньої торгівлі.

Буржуазно-демократична революція 1848 р., яка охопила низку європейських держав, в т. ч. й Австрію, змусила Віденський уряд провести

декілька демократичних реформ: внести в конституцію низку буржуазно-демократичних свобод. Намагаючись не допустити загострення революційної кризи та бажаючи відколоти селян від революційного табору, офіційна влада йде на скасування кріпосного права (17 квітня 1848 р.). Суть селянської реформи зводилася до трьох положень: ліквідації юридичної залежності селянина від поміщика (одержували особисту волю); наділення селян землею, яка переходить у їх власність; сплати селянами поміщикам вартості кріпосних повинностей. Селяни також позбавлялися права користуватися лісами та луками. Показово, що навіть у цьому питанні виявлялася імперська дискримінація: галицький селянин сплачував суму утричі більшу, ніж чеський, і в п'ять разів більшу, ніж німецький. Однак, скасування влади феодала, перетворення селянина на власника, отримання ним громадянських прав сприяли перетворенню селянства на самостійну політичну силу, відкривало шлях до переходу аграрного сектора на капіталістичні рейки.

Польська ліберальна буржуазія та поміщики 13 квітня 1848 р. утворили у Львові *Центральну раду народову*, яка мала на меті перетворення Галичини в Польську автономну провінцію. Галицька інтелігенція рішуче виступала проти намагань поляків і створила власну політичну організацію – *Головну руську раду* у Львові, яка прагнула забезпечити вільний розвиток українського населення.

У виборах до першого австрійського парламенту українці мали 39 депутатів на 96 послів із Галичини (більшість з них селяни). Навесні та влітку 1849 р. масові виступи охопили понад 100 сіл Галичини. Селянський депутат Лук'ян Кобилиця організував загін й вирушив у визвольний похід по Буковині. Діючи нібито за уповноваженого монарха, він у кожному сілі організував вибори органів місцевої громадської влади, оголошував власністю народу землі, ліси и пасовища. Повстанці відбирали у панів майно й роздавали його селянам. Півтора року австрійська влада боролася з повстанцями і тільки регулярна армія змогла придушити повстання. Захопленого у полон Кобилицю закатували. Коли революція була придушена в 1849 р., то велика частина оголошених свобод було скасовано. На поновлення кріпосного права австрійський уряд не зважився.

Обезземелювання, убогість і безробіття змушувало українських селян до еміграції. Поряд з цим існували величезні поміщицькі латифундії, у яких селяни працювали за наймом чи за оренду землі. Незважаючи на всі негативні риси, скасування кріпосного права було прогресивним кроком для розвитку інституту дрібної власності та капіталістичних відносин.

Таким чином, можна зробити висновок, що існували відмінності в соціально-економічному розвитку західних та східних українських земель, що було пов'язано з їх перебуванням у складі різних держав. Однак, для усіх була характерною одна головна тенденція – поступовий перехід від феодальних форм господарювання до капіталістичних.

Нові терміни і поняття

Лодомерія або Ладімірія (лат. *Lodomeria, Ladimerie*) – латинська назва руського Волинського князівства, складової Галицько-Волинського князівства в 13–14 століттях. Вперше «Лодомерія» згадується у титулах угорського короля Андрія II, який прагнув захопити західноруські землі Галичини і Волині. Незважаючи на те що угорці ніколи не володіли Волинським князівством, їх претензії на нього були закріплені у титулах усіх угорських монархів 13–18 століття у формі «король Галіції і Лодомерії». Після успадкування Габсбургами угорської корони у 18 столітті, австрійські цісарі стали носіями титулу «королів Галіції та Лодомерії». Завершивши розподіл Речі Посполитої, вони утворили на землях колишнього Галицько-Волинського князівства і Кракова нову адміністративну одиницю – Королівство Галіції і Лодомерії, яке проіснувало з 1772 по 1918 роки.

Центральна рада народова – польська політична ліберальна організація у Галичині. Створена 13.4.1848 у Львові. Була керівним органом польського національно-визвольного руху. Домагалася перетворення Галичини в польську автономну провінцію у складі Австрії та проведення демократичних реформ. Займала ворожу позицію щодо українського національно-визвольного руху.

Головна руська рада – політична організація, що була створена частково за ініціативою австрійської влади 2 травня 1848 р. у Львові під час революційних подій, й проіснувала до 1851 р., коли була розпущена. Організація представляла інтереси проавстрійськи орієнтованих галицької української інтелігенції та вищих ієрархів уніатського духовенства.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. В.І.Гусев, Г.І.Сургай. – К.: Освіта, 1996. – С.116.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 75-76.
3. *Бойко О.Д.* Історія України, 2002 В|Д «Академія» // <http://ukrhist.at.ua/publ/8-1-0-781>.
4. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 134-243.
5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 30-45.

5.3. ДЕКАБРИСТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. самодержавно-кріпосницький режим у Росії, а, отже, і в Україні досяг свого апогею і став головним гальмом на шляху прогресу країни. Навіть найбільш далекоглядні вищі царські сановники розуміли необхідність кардинальних змін у державному і суспільному ладі країни. У глибокій таємниці виношувались проекти реформ і навіть проект конституції, які мали перетворити необмежене самодержавство в конституційну монархію. Але ні цар, ні вищі урядові бюрократи не наважились на реформування Росії. В умовах краху реформаторства Олександра I передові дворяни – патріоти Росії, захоплені демократичними ідеями Заходу, – заснували таємні політичні товариства і стали на боротьбу проти царизму. Перший збройний виступ проти царизму був здійснений дворянами-революціонерами у 1825 р. Оскільки цей виступ відбувся в грудні (рос. «декабрь»), його учасників названо декабристами.

Поряд з російськими губерніями декабристським рухом широко була охоплена і Україна. Але зв'язок декабристів з Україною не обмежувався лише тим, що багато з них тут народилися, жили або служили (Муравйов-Апостол (Полтавська губернія), Давидов (Київська); Якубович, Шимков, Андрієвич, Краснокутський, Бечаснов і Лісовський (Полтавська), Мозалевський (Чернігівська), брати Борисови (Слобідсько-Українська); Юшневський, Тизенгаузен, Вигодовський (Подільська губернія) тощо.

Перша відома опозиційна царизму організація офіцерів виникла у Кам'янці-Подільському під назвою «Залізні персні» (1815-1816). У 1816 р. у Петербурзі виникла офіцерська таємна організація «Союз порятунку, або Товариство істинних і вірних синів вітчизни». Члени «Союзу порятунку», хоч серед них і не було одностайності, загалом ставили своєю метою добитися в Росії скасування кріпосного права і заміни самодержавства конституційною монархією. У 1818 р., після ліквідації «Союзу порятунку», у Москві був створений «Союз благоденства». Одночасно з осередками в Москві і Петербурзі філія (управа) «Союзу благоденства» була й в Україні, в Тульчині, її очолював П. Пестель. Але ця організація проіснувала недовго. У січні 1821 р. на з'їзді в Москві, за умов внутрішніх незгод, поміркована частина керівників добилася її ліквідації.

У березні 1821 р. засідання Тульчинської управи, не погодившись із рішенням Московського з'їзду про розпуск таємного товариства, вирішило створити нову організацію, яка була названа Південним товариством. Остаточоно воно оформилось у січні 1822 р. на з'їзді в Києві. Директорами товариства були обрані П. Пестель, О. Юшневський і представник Петербурга М. Муравйов. Крім Тульчинської управи були

створені ще дві управи – в 1822 р. Кам'янська – на чолі з В. Давидовим та С. Волконським і в 1823 р. – Васильківська управа, керівниками якої стали С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін. Восени 1822 р. у Петербурзі офіцери, колишні члени «Союзу благоденства», створили таємне Північне товариство. До нього входили М. Муравйов, С. Трубецької, Є. Смоленський, І. Пущин тощо.

Обидва товариства об'єднувала єдина політична мета – знищення самодержавства і кріпосного права, демократизація державного й суспільного ладу. Однаковою була й тактика – тактика військового перевороту.

Ставлячи своєю метою ліквідувати абсолютну монархію, кріпацтво й покласти край безмежному свавіллю поміщиків, члени Південного й Північного товариств розробляли й обговорювали конституційні проекти. Найважливішими документами були «Руська правда» Пестеля і «Конституція» М. Муравйова. Більш радикальною була «Руська правда», яка передбачала ліквідацію станів, перетворення всіх людей у державі на громадян, рівних перед законом, знищення кріпацтва. Росія мала стати республікою. Право на самовизначення визнавалося тільки за поляками (українцям та іншим народам Росії відмовлялося в ньому).

У 1823 р. у Новоград-Волинському виникло третє таємне товариство, яке дістало назву Товариства об'єднаних слов'ян. Його організаторами були офіцери-артилеристи Борисови. Дізнавшись про існування Південного товариства, члени Товариства у вересні 1825 р. на зборах у с. Ліщині під Житомиром вирішили з ним об'єднатися.

19 листопада 1825 р. у Таганрозі помер цар Олександр І. Настало міжцарів'я, яким і вирішили скористатися керівники Північного товариства. Поспішати їх змушувало й те, що про існування таємних товариств через провокаторів дізнався уряд. 14 грудня 1825 р., в день присяги новому цареві Миколі, декабристам удалося підняти на повстання на Сенатській площі лейб-гвардії Московський полк, лейб-гвардії Гренадерський полк і Гвардійський морський екіпаж, всього близько 3 тис. солдатів і 30 офіцерів. Але повсталі були відірвані від народу, керівники повстання діяли неорганізовано й нерішуче. Микола наказав стріляти в повсталих картеччю, і на вечір повстання було придушено.

Дізнавшись про арешт Пестеля і про поразку повстання 14 грудня в Петербурзі, керівники Васильківської управи С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін, спираючись на Чернігівський полк і сподіваючись залучити на свій бік інші військові частини, вирішили почати повстання негайно.

Повстання почалося 29 грудня в с. Трилісах, де стояла 5-а рота Чернігівського полку, та у с. Ковалівці. Наступного дня повстанці увійшли до Василькова, приєднали до себе ще три роти й заволоділи

штабом полку. Проте, С. Муравйов-Апостол діяв недостатньо швидко, оперативно і навално. Замість того, щоб негайно рушити на Київ або Житомир, раптовим ударом спробувати їх захопити і цим сприяти приєднанню до Чернігівського полку тамошніх військових частин, С. Муравйов-Апостол оголосив з нагоди Нового року 1 січня днівку і цим прогаяв час, давши можливість царським властям опам'ятатися і підтягти вірні полки. 3 січня біля с. Устимівка вони зіткнулися з каральним загоном, який розсіяв повсталих картечцю. Загибло й було поранено близько 50 повстанців. 895 солдатів, унтер-офіцерів, музикантів і денщиків було арештовано й відправлено до Білої Церкви. Отже, повстання Чернігівського полку, як і повстання 14 грудня в Петербурзі, зазнало поразки.

Царський уряд жорстоко розправився з декабристами. П'ятьох їх керівників 13 липня 1826 р. було повішено. 121 особу заслано до Сибіру на *каторгу* й поселення.

Таким чином, декабристський рух та Україна були тісно пов'язані. Із трьох декабристських товариств два – Південне і Товариство об'єднаних слов'ян – були створені й діяли в Україні, причому ці товариства були найбільш радикальні й революційні. Саме тут була розроблена «Руська правда» – найважливіший програмний документ декабристського руху. На Київщині відбулося повстання Чернігівського полку. Із п'яти страчених царизмом провідників декабристського руху три – П. Пестель, С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін – були керівниками Південного товариства. Отже, оскільки декабристи не ставили й не розв'язували українського національного питання, немає підстав вважати декабристський рух специфічно українським. Це був рух загальноросійський, що охопив і Україну.

Нові терміни і поняття

Каторга – примусова каральна праця на користь казни як засіб покарання, що поєднувався з засланням. В Російській імперії існувала з XVIII ст. до 1917 р.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. В.І.Гусев, Г.І.Сургай. – К.: Освіта, 1996. – С.109-111.
2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С.418-422.
3. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 134-243.
4. *Грицак Я.* Формування модерної української нації XIX-XX ст. // http://history.franko.lviv.ua/gryc_r1.htm.
5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 100-132.

5.4. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЇ (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

На кінець XVIII – початок XIX ст. автономія України була повністю ліквідована, більшість верхівки українського народу – дворяни – колишні козацькі старшини й шляхтичі, великі купці та інші перейшли в табір польський або російський. Здавалось, що настав кінець українському культурному життю, що українська народність уже повністю денационалізується і зникне з історичної арени. Проте, в Україні розпочинається національно-культурне відродження, яке вписується до трьох-етапної схеми: **фольклорно-етнографічний, культурницький або літературний та політичний.**

1. Козацька старшина хоча й перетворювалась на російських дворян і русифікувалась, але не відірвалась повністю від української національної стихії. Її кращі представники виявляли інтерес до історії України, до рідної минувшини, до козацької слави. Цей інтерес наприкінці XVIII ст. підсилювався й практичними потребами багатьох колишніх козацьких старшин, за якими *герольдія* не визнала дворянства і наказала виключити з дворянських родовідних книг. А таких старшин налічувалося близько 23 тис. із 100 тис. претендентів. Їм загрожували повернення в стан козаків або селян і втрата дворянських прав і привілеїв.

З-поміж нащадків козацьких старшин виділилася ціла група любителів української минувшини (А. Чепа, В. Полетика тощо), які пильно збирали різноманітні пам'ятки старовини (літописи, гетьманські статті, універсали, дипломатичне листування тощо) і на їх основі писали свої твори, в яких прославляли минуле України.

Особливо велику роль у національному відродженні відіграла «Історія русів» – історично-літературний, гострополітичний твір анонімного автора, що став відомий у 20-х роках XIX ст. Весь виклад історії України з давніх часів до 1769 р. автор підпорядкував обґрунтуванню на історичному матеріалі права українського народу на свою державність, на рівноправність з усіма народами. «Історія русів» просякнута ідеєю українського патріотизму. Значним кроком у розвитку української історіографії була «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського. Це – перша узагальнююча праця з історії України, написана з широким використанням архівних матеріалів. Велику роль у національному вихованні українського суспільства відіграла п'ятитомна «Історія Малоросії» (1842-1843) М. Маркевича.

2. Для розвитку українського національного відродження велике значення мало видання в 1798 р. в Петербурзі поеми І. Котляревського «Енеїда», написаної українською народною мовою. «Енеїда» започаткувала нову українську літературу і перетворення народної мови на літературну українську мову. У 1819 р. на сцені Полтавського театру вперше були

поставлені п'єси І. Котляревського «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник», написані українською народною мовою.

Українському національному пробудженню сприяв романтизм з його ідеєю народності. Ідея народності стала основним девізом романтиків – письменників, художників, учених. Романтики своїм покликанням вважали вивчення життя народу – його історії, культури, мови, поезії, психології, побуту. Розгорталися етнографічні дослідження, збирання й публікація пам'яток народної творчості. Були видані збірки українських народних дум і пісень, підготовлені М. Цертелєвим (1819), М. Максимовичем (1827, 1834, 1849).

Центром українського романтизму і національно-культурного відродження в перші десятиліття XIX ст. став Харків, де в 1805 р. турботами В. Каразіна почав працювати університет. Саме в Харкові в 1812 р. стала видаватися перша в Східній Україні газета «Харьковский еженедельник». У 1833-1838 рр. у Харкові Срезневський видав шість книжок фольклорно-історичної збірки «Запорожская старина», яка стала своєрідним маніфестом українського романтизму.

Одночасно з розгортанням етнографічних студій і оприлюдненням пам'яток народної творчості у перші десятиліття XIX ст. розвивалася нова українська література. Найвидатнішими її творцями були І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Шашкевич. Для їхньої творчості характерним було даліше впровадження в літературу української народної мови, широке відображення народного життя й світосприйняття, ґрунтування на народнопоетичній, фольклорній основі, великий інтерес до минулого, його опоетизування, створення романтизованого образу рідного народу.

Українське національно-культурне відродження, започатковане наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., продовжувало розвиватися і в 40-і роки XIX ст. Найважливіше значення мало опублікування в 1840 р. «Кобзаря» і в 1841 р. «Гайдамаків» Т. Шевченка. У другій половині 30-х років розпочав літературну й наукову діяльність М. Костомаров.

Велике значення для національно-культурного відродження і формування національної самосвідомості українського народу мало збирання і публікація історичних джерел. Значну роботу в цьому напрямку провела Київська Тимчасова Комісія для розгляду давніх актів (1843). Її співробітники зібрали велику кількість історичних матеріалів, у 1852 р. заснували в Києві історичний архів, видавали серію збірників «Пам'ятники».

3. Національно-культурне відродження вело до дедалі глибшого зростання національної самосвідомості передусім серед патріотично настроєної частини української інтелігенції. Це зумовило розгортання українського національного руху. Його учасники поступово стали усвідомлювати необхідність не тільки розвитку української мови й культури, а й потребу політичних змін у державному і суспільному ладі країни. На цій основі

створюється перша українська таємна політична організація – «**Кирило-Мефодіївське товариство**» (1846). Її організаторами стали М. Костомаров (1817-1885), М. Гулак (1822-1899) та В. Білозерський (1825-1899). Безпосередніми учасниками Кирило-Мефодіївського товариства були 12 чол., більшість з них – вихідці зі збіднілих дрібномаєткових або і безмаєткових дворян, представники інших станів (Шевченко – із селян, Пильчиков – із міщан, Куліш – син козака-хуторянина тощо).

Кирило-Мефодіївське товариство посідає чільне місце в історії суспільно-політичного руху в нашій країні. Його програма була антикріпосницькою, антицаристською і республіканською, спрямованою на ліквідацію кріпосництва, самодержавства, визволення слов'янських народів і об'єднання їх у дружну всеслов'янську федерацію. Вона передбачала ліквідацію гноблення України царизмом і її рівноправне існування в слов'янському союзі.

Щодо шляхів здійснення програмних положень серед кирило-мефодіївців повної єдності не було. Частина з них – Костомаров, Білозерський, Куліш – виступали проти революційних методів боротьби, вважали можливим перетворити в життя свої ідеї шляхом реформ, розповсюдження освіти, мирної пропаганди ідей товариства в дусі християнської моралі. На радикальних позиціях стояли Шевченко, Гулак, Навроцький: повалення царизму, знищення кріпацтва, ліквідації соціального й національного гноблення українського народу.

Однак широкої діяльності Кирило-Мефодіївське товариство розгорнути не змогло. У березні 1847 р. за доносом провокатора товариство було викрито, його члени покарані.

Царський уряд посилив утиски в галузі літератури й освіти. Були заборонені твори Шевченка, Костомарова, Куліша, ще більш жорстокою стала цензура, за законом 1849 р. перебудована навчальна робота в гімназіях, зменшено в них цикл гуманітарних дисциплін, навчання мусило мати більш матеріальний напрямок.

Нові терміни і поняття

Герольдія – установа в Росії, заснована у 1722 р. державна структура. Відала дворянськими справами, складала дворянські списки, спостерігала за державною службою дворян, складала герби тощо.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 24-27.
2. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 46-57.
3. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 49-59, 113-133.
4. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 76-83.

5.5. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ АВСТРІЇ (кінець XVIII-перша половина XIX ст.ст.)

Національне відродження охопило і західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії. Праці відомого у Східній Галичині історика Дениса Зубрицького з історії галицьких українців сприяли утвердженню української національної самосвідомості в освічених колах української інтелігенції. Переважну більшість українсько-галицької інтелігенції в першій половині XIX ст. становило духівництво. Не відразу воно стало національно свідомим. Панівними мовами в Галичині були польська та німецька. До української ставилися зневажливо, як до «мови пастухів». Навіть сільські священники-українці соромились говорити українською. Так, на вимогу самих студентів з 1809 р. лекції на богословському факультеті Львівського університету стали читатися німецькою замість української. Проте, саме в середовищі українського греко-католицького духівництва народилися тут перші паростки національно-культурного відродження. 1817 р. митрополит М.Левицький видав меморіал «В обороні державного управління і самостійності української мови». У 1830 р. вперше в Австрійській імперії було надруковано граматику української мови. Греко-католицький священник О. Духнович видав молитовник, буквар, різні підручники рідною мовою.

У 30-х роках XIX ст. австрійський уряд задовольнив клопотання І. Могильницького про заснування у Східній Галичині широкої мережі громадських початкових шкіл з українською мовою викладання. У 1833-1837 рр. у Львові діяло громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця». Засновниками та керівниками об'єднання були семінарист греко-католицької духовної семінарії Маркіян Шашкевич (1811-1843 рр.) та студенти Львівського університету Іван Вагилевич (1811-1866 рр.) і Яків Головацький (1814-1888 рр.). Головне завдання – підняти дух народу, просвітити його, допомогти усвідомити свою гідність та силу. «Руська трійця» згуртувала навколо себе однодумців, які поставили за мету поширення масової національної свідомості та впровадження української мови і культури в усі сфери життя.

Серед конкретних напрямків діяльності – фольклорно-етнографічні експедиції у Галичину, Буковину та Закарпаття; перекладацька діяльність (у 1836 р. Вагилевич вперше переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім»); мовознавча та літературно-видавнича діяльність (Шашкевич працював над граматикою та словником української мови, підготував «Читанку для діточок в народних училищах руських»). У 1834 р. «Руська трійця» підготувала до друку історико-літературний збірник «Зоря» (біографія Б.Хмельницького, вірш про Северина Наливайка, кілька оповідань та пісень), проте цензура заборонила його.

У 1837 р. члени гуртка підготували літературно-науковий альманах «**Русалка Дністрова**», який було видано у Будапешті. До нього увійшли народні пісні, думи, казки, публіцистичні та наукові твори. Тут виразно проголошувалася ідея єдності України. Влада наклала арешт на видання – тільки 250 примірників із 1000 було поширено. Членів «трійці» притягли до відповідальності як державних злочинців. Видання «Русалки Дністрової» стало апогеєм діяльності групи. Переслідувана владою, вона розпалася. Вагилевич перейшов до польського табору; Головацький продовжив боротьбу за мету «Руської трійці» (стаття «Становище русинів у Галичині», видана у 1846 р. у Лейпцигу; альманах «Вінок русинам на *обжинки*» (Відень, 1846-1847 рр.). Діяльність «Руської трійці» свідчила про еволюцію національного руху на західноукраїнських землях від вирішення культурно-мовних до постановки соціально-економічних і політичних питань.

Нові терміни і поняття

Обжинки – обряди, що супроводжували закінчення жнив.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 25.
2. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 58–63.
3. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – поч. XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 154-160.

5.6. КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО І ЙОГО РОЛЬ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ

У 40-х роках в університетах Києва та Харкова навколо передової професури групувалися прогресивно настроєні представники інтелігенції – університетські викладачі, студенти, вчителі. Частина з них об'єднувалася в літературні гуртки, члени яких мріяли про визволення від гніту слов'янських народів, про їх зближення й об'єднання, про розповсюдження в народі освіти, розвиток української культури, писали художні й наукові, зокрема історичні твори. У Києві такий гурток дістав назву «Київська молода».

У січні 1846 р. серед цієї інтелігенції у Києві і виникла українська таємна політична організація, за якою закріпилася назва Кирило-Мефодіївське товариство (за іменами відомих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія). Як знак приналежності до цього братства, його члени мали золоті персні з написом на їх внутрішній стороні: «Св. Кирило і Мефодій. Січень 1846 р.». У Товариства була також печатка з євангельським виразом: «И уразумите истину, и истина освободит вас».

Організаторами Товариства стали М. Костомаров – син поміщика-дворянина і кріпачки, учитель однієї з Київських гімназій, а з серпня 1846 р. – професор російської історії Київського університету; М. Гулак – виходець з небагатої дворянської сім'ї, чиновник канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, та В. Білозерський – виходець з дворян, учитель Полтавського кадетського корпусу. Крім засновників, сюди незабаром увійшли: письменник П. Куліш, студенти Київського університету О. Маркович, О. Навроцький, О. Тулуб тощо. У квітні 1846 р. до них приєднався і Т. Шевченко. Отже, безпосередніми учасниками Кирило-Мефодіївського товариства були 12 осіб, більшість з яких – вихідці зі збіднілих дворян, з вищою освітою або студенти університету, інтелігенти, переважно молоді – віком від 19 до 25 років, крім Шевченка, Костомарова і Савича.

Члени Кирило-Мефодіївського товариства виробили програмні документи – «Статут і правила товариства», написані Білозерським із урахуванням думок інших членів організації; «Книга буття українського народу», основним автором якої був Костомаров. Ідеологія Кирило-Мефодіївського товариства сформувалася, насамперед, під впливом тодішньої кріпосницької дійсності, російського визвольного руху і, передусім, руху декабристів, зокрема ідей «Товариства об'єднаних слов'ян», під впливом руху слов'янських народів за визволення з-під влади Туреччини та Австрії, ідей польського визвольного руху.

Основні погляди кирило-мефодіївців на історію людського суспіль-

ства, на минуле й сучасне України найбільш повно викладені в «Книзі буття українського народу». У цьому творі висловлені прогресивні ідеї: засуджується поділ суспільства на панів і кріпаків, проповідується рівність громадян, містяться заклики до ліквідації кріпацтва, різко негативно оцінюється самодержавна влада. В основу загальної концепції історичного процесу покладені принципи первісного християнства, як ідеали справедливості, рівності й добра. Щоб повернути народу щастя, треба відновити християнські порядки, втілити християнські ідеї справедливості, свободи, рівності і братства в життя. Передбачалося об'єднання південних русів (українців), північних русів (росіян) з білорусами, поляків, чехів з словенцями, лужичан, ілліро-сербів з хорутанами і болгар. Усі республіки мали бути рівними, їм забезпечувалась широка автономія (самостійність), кожна повинна була мати свій обраний народом верховний законодавчий орган – сейм, місцеві органи влади. Для керівництва загальнофедеративними і зовнішніми справами, армією і флотом повинен був існувати «загальний слов'янський собор» з представників усіх народів. Він мав збиратися у Києві. У всіх частинах федерації мусили бути однакові основні закони і права, абсолютна рівність громадян, ліквідовані стани, дворянські та інші привілеї, смертна кара й тілесні покарання, забезпечена свобода віросповідання, запроваджено обов'язкове навчання народу, єдину систему мір, ваги, монети, свободу торгівлі і усунено митні кордони.

Програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства були, безумовно, прогресивними. Щодо тактики, методів здійснення поставлених цілей, то, як видно з програмних документів, кирило-мефодіївці вважали можливим діяти засобами мирної пропаганди й мирних перетворень. Проте щодо шляхів здійснення програмних положень серед членів братства повної єдності не було. Частина з них – Костомаров, Білозерський, Куліш та інші – виступали проти революційних методів боротьби, вважали можливим перетворити в життя свої ідеї мирними методами, шляхом реформ, розповсюдження освіти, мирної пропаганди ідей Товариства. На радикальних позиціях стояли Шевченко, Гулак, Навроцький: закликали народ до повалення царизму, знищення кріпацтва, ліквідації соціального й національного гноблення українського народу.

Практична діяльність кирило-мефодіївців полягала, передусім, у тому, що вони розробляли програмні документи і плани, на своїх зібраннях обговорювали їх, висловлювали свої погляди на пекучі політичні питання, на тактику товариства, вербували нових членів. Вони намагалися поширювати свої ідеї через розповсюдження «Книги буття українського народу», прокламацій («До братів українців», «До братів великоросіян і поляків»), творів Т. Шевченка, через лекції в навчальних закладах.

Однак широкої діяльності Кирило-Мефодіївське товариство розгорнути не змогло, оскільки проіснувало недовго – з січня 1846 р. по березень

1847 р. У березні 1847 р. за доносом провокатора, Товариство було викрито, його члени заарештовані, доставлені в III відділ до Петербурга і після слідства, яке тривало з 18 березня по 30 травня 1847 р., були покарані. Найтяжчої кари зазнав Шевченко. За особистим розпорядженням царя його відправлено рядовим до Оренбурзького окремого корпусу під найсуворіший нагляд із заборонаю писати й малювати; Гулака на три роки посаджено до Шліссельбурзької фортеці, а потім заслано до Пермі; Костомарова після річного ув'язнення в Петропавлівській фортеці відправлено на заслання до Саратова; Куліша ув'язнено на чотири місяці у фортеці, а потім заслано в Тулу; Білозерського – до Петрозаводська. Інших кирило-мефодіївців було заслано в різні місця і поставлено під поліцейський нагляд із заборонаю повертатися в Україну і працювати на ниві народної освіти.

Царський уряд посилив утиски в галузі літератури й освіти. Були заборонені твори Шевченка, Костомарова, Куліша, ще більш жорстокою стала цензура, за законом 1849 р. перебудовано навчальну роботу в гімназіях, зменшено в них цикл гуманітарних дисциплін, навчання мусило мати більш матеріальний напрямок.

Поява та діяльність Кирило-Мефодіївського братства поклала початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. Були сформульовані основні постулати українського національного відродження, форми та методи досягнення поставленої мети. Розгром Товариства був тяжким ударом по національно-визвольних прагненнях українського народу, що загальмував на багато років розвиток української культури.

Нові терміни і поняття

Товариство об'єднаних слов'ян – декабристська організація утворена у 1823 р. у Новограді-Волинському братами А. і П. Борисовими. Ставилася мета боротьби проти царату, за визволення слов'янських народів.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 26-27.

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 79-81.

3. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 416-431.

4. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – поч. XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 120-125.

5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 103-118.

5.7. РЕФОРМИ 60-70-Х РОКІВ ХІХ СТ. У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Поразка Росії в Кримській війні 1853-1856 рр. підштовхнула уряд до реформування внутрішнього устрою держави. Але головними причинами реформ стали:

- нездатність кріпаків задовольнити потреби поміщицьких господарств;
- панування екстенсивних форм господарства; гальмування розвитку капіталістичних процесів, розвитку виробництва;
- відставання Російської імперії у військовій справі від передових європейських держав;
- наростання антикріпосницького руху селян тощо.

Уряд і цар добре розуміли необхідність реформ, але повинні були враховувати думку й інтереси пануючого ладу — дворянства. Основні положення щодо скасування кріпосного права містилися в *Маніфесті* Олександра II від 19 лютого 1861 р. та в «Загальних положеннях про селян, звільнених від кріпосної залежності». Реформа передбачала: ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків, створення органів селянського самоврядування, наділення селян землею у користування і визначення повинностей за це, викуп селянських наділів — 11 річних податків (цю ссуду державі селяни повинні були виплачувати протягом 49 років). Насамперед враховувалися інтереси поміщиків. Після проведення реформи 220 тисяч українських селян залишилися безземельними, 100 тисяч мали наділ до 1 *десятини*. Загалом 94 % селянських господарств мали наділи до 5 десятин. Реформа 1861 р. зберігала сільську громаду. Юридично селяни не мали рівності з іншими верствами населення, залишаючись нижньою верствою (залежність від поміщиків, тілесні покарання). Реформа проводилася за рахунок селян (держави давала позику на 49 років, маючи на кожен виданий карбованець 63 коп. чистого прибутку). Однак, скасування кріпосного права стало першим кроком до модернізації Російської імперії.

Не обмежуючі своєї самодержавної влади і водночас прагнучи зробити її цивілізованішою та зважаючи на потреби капіталістичного розвитку Російської імперії, царизм у 60-х — 70-х рр. ХІХ ст. провів ще кілька реформ щодо адміністративно-політичного управління та розширення громадянських прав населення. Бралось до уваги й те, що до справи запровадження прогресивних реформ добровільно залучаться й найрадикальніша демократична громадськість, а це відверне їх від антиімперської і національно-визвольної боротьби. Проте життя не вип-

равдало цих сподівань російського царизму. У комплексі реформ Олександра II провідне місце посідають земська, судова та військова реформи.

Земська реформа 1864 р. вводила місцеве виборне самоуправління – земство. Земства контролювали місцеве господарство, медицину (населення одержувало тут безплатну медичну допомогу, незалежно від сплати земських податків), освіту, дороги, поштовий зв'язок, збирання статистичних даних тощо. У земському самоврядуванні брало участь усе населення, яке мало земельну власність: дворяни, духівництво, міщани, селяни. Від них же шляхом оподаткування кожної десятини землеводінь надходили кошти для діяльності земств. На Правобережжі земства не створювалися аж до 1911 р. (уряд боявся, що в них можуть захопити владу поляки).

Найближчою за змістом і призначенням до земської була реформа самоврядування у містах, проведена згідно з Міським положенням від 16 червня 1870 р. Міські думи займалися тим же, що й земські управи. Але існувала й суттєва відмінність. Земства мали справу передусім з українським населенням, а в містах України на той час населення було змішаним (росіяни, євреї, поляки, німці, греки, вірмени тощо). Запровадження міських дум, членів яких обирали всі платники податків було кроком уперед у громадському самоуправлінні.

Судова реформа (проголошена царським указом від 20 листопада 1864 р.) ліквідувала становий характер судів, закритість засідань, залежність від адміністрації. Запроваджувався публічний суд присяжних заседателів, які разом із суддею ухвалювали вирок підсудному. З'явилися прокурори й адвокати. Дрібні справи вирішували мирові судді, що призначалися на три роки. Зберігалися суди для духівництва та військових.

Військова реформа здійснювалася протягом 15 років. Уся територія країни поділялася на військові округи (в Україні – Київський, Одеський і Харківський (до 1888 р.)). Замість *рекрутської повинності* вводилася загальна військова повинність. Термін військової служби скоротився в сухопутних військах до 6 років, на флоті – до 7 років.

У 1864 і 1868 рр. проводилися реформи народної освіти і вищої школи. Було прийнято «Положення про народні училища». У середній школі існували 2 типи гімназій: класична і реальна (обидві по сім років навчання). Скасовувалися фізичні покарання. Університети одержували певну автономію: право вибору ректора, збільшувалася кількість кафедр тощо. Але одночасно посилилася цензура (1865 р.).

Заклавши основи цивільного суспільства, царат не зробив останнього кроку – не проголосив конституцію та не скликав парламент. Модернізація в Росії не була системною, носила половинний характер, багатокладність економіки робила стан суспільства нестабільним, створювала підґрунтя для контрреформ.

Нові терміни і поняття

Маніфест (лат. *manifestus* – явний, очевидний) – 1. Урочисте писане звернення верхньої влади до народу з приводу якоїсь дуже важливої події (прийняття важливого законопроекту, оголошення війни тощо). 2. Писане звернення політичної партії або громадської організації, яке має програмний характер. Маніфест миру, Маніфест Комуністичної партії.

Десятина – одиниця площини в Росії XIX століття. 1 десятина дорівнювала 2400 сажням² = 10 925,4 м² = 1,0925 га

Суд присяжних – один з найбільш демократичних інститутів судової системи, що втілює принцип безпосередньої участі народу у правосудді. Класичний варіант складається з лави присяжних засадателів – колегії з 6, 12 чи іншої кількості громадян, що призначалися за жеребом тільки для даної справи і вирішували питання факту та одного професійного судді. На основі вердикту присяжних суддя виносив вирок, визначав міру покарання. Як правило, суд присяжних розглядав серйозні кримінальні справи у першій інстанції, і його рішення не підлягало апеляційному оскарженню. Суд присяжних виник в Англії у XII-XV ст. і після Великої французької революції отримав широке розповсюдження в Європі і деяких інших частинах світу.

Мировий суддя – нижча ланка судової системи. Мировий суд, як суд першої інстанції, розглядав справи щодо малозначних кримінальних злочинів, проводив попередній розгляд більш значущих справ. Уперше мировий суд було створено в Англії (XIV ст.), Північній Америці (XVII ст.), Франції (наприкінці XVIII ст.), в Росії (друга половина XIX ст.).

Рекрутчина – рекрутська повинність – спосіб комплектування російської регулярної армії до 1874 р. Була запроваджена в Росії Петром I у 1699 р., коли, перед війною зі шведами, наказано було провести перший набір 32 тис. солдат на нових началах. Назва «рекрут» з'явилась у 1705 р.

Гімназія (від грец. γυμνασιον «вправляюсь у гімнастиці») – навчальний заклад середньої освіти.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматія по історії / СССР 1861-1917 / Под ред. В.Г.Тюкавкина. – М.: Просвещение, 1990. – С.19-97.

2. *Безпалов М.С., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 86-93.

3. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 244-249.

4. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 432-450.

5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 160-179.

5.8. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Однією з найважливіших передумов індустріалізації була модернізація традиційних видів транспорту. У 1865 р. почала працювати перша залізниця довжиною 219 *верст* між Одесою та Балтою. У цю галузь почав проникати іноземний капітал (уряд гарантував 5 % чистого прибутку), завдяки чому залізничний транспорт став швидко розвиватися (1869 р. — Курсько-Харківсько-Азовська зал., 1871 р. — Києво-Одеська тощо). Мережа залізниць сприяла інтенсифікації промисловості та сільського господарства. Поступово розвивався водний транспорт (річковий і морський флот). Найбільшим морським портом стала Одеса.

У 60 – 80-х рр. в Україні завершився промисловий переворот. Підприємства з паровими машинами прийшли на зміну середньовічним мануфактурам. Особливо помітний цей процес на прикладі Донбасу. Підняти вугільну промисловість удалося акціонерним товариствам із залученням іноземного капіталу. У 1872-1899 рр. у Донбасі з'явилося 20 великих кам'яновугільних акціонерних компаній, які у 1900 р. здобули 691 млн. пудів вугілля (69 % від видобутку в Росії). 94 % усього вуглевидобутку належало іноземному капіталу. Поряд з ручною працею та кінною тягою активно впроваджувалися парові машини.

Потреби в залізі стимулювали індустріалізацію. Центр металургії перемістився в Донецько-Криворізький басейн. Уряд передав концесію на розробку надр України іноземцям. «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого та рейкового виробництва» англійця Д. Юза побудувало металургійний завод (Юзівка), що у 1871 р. дав першу плавку чавуну. Із 80-х рр. ХІХ ст. у Донецько-Криворізькому басейні розвивалася металургійна індустрія. Продуктивність заводів в 1900 р. тут була на 7 % вище, ніж на Уралі.

Українська промисловість мала ряд особливостей: південь України перетворився в основну паливно-металургійну базу імперії; розвиток української промисловості йшов більш швидкими темпами, ніж у цілому в Росії; високий рівень концен-

трації виробництва (одне з перших місць у світі); вплив іноземного капіталу тощо. Ці кардинальні зміни відбувалися в складних умовах: Росія в 1900-1908 рр. пережила економічну кризу та депресію та лише в 1909-1913 рр. почався промисловий підйом. На початку ХХ ст. в Україні почався процес монополізації («Продвагон» (1901 р.), «Продамет» (1902 р.), «Продуголь» (1904 р.)).

Перехід аграрного сектору на капіталістичні рейки йшов одночасно двома шляхами – за пруським (Правобережні та Лівобережні губернії – повільне вrostання поміщицького господарства в капіталізм за рахунок напівфеодальної експлуатації селян) і американським (південні губернії – швидке зростання фермерських господарств, ліквідація поміщицького землеволодіння і т.д.). Після 1861 р. земля перетворилася в предмет купівлі-продажу. У 1877-1905 рр. поміщики продали більш ніж 6 млн. десятин землі. Розвитку заможних селянських господарств сприяло застосування удосконалених знарядь праці та машин. У 70-90-х рр. імпорт сільськогосподарських машин виріс у 16 разів, виробництво в Україні збільшилося у 12 разів. У півтора рази виросли посівні площі пшениці, технічних культур тощо. Україна перетворилася в центр виробництва сільськогосподарської продукції світового масштабу.

Унаслідок буржуазних реформ ускладнилася соціальна структура суспільства: активно йшла диференціація між дворянами та селянами, виникали нові класи – буржуазія та пролетаріат, помітну роль починала грати інтелігенція.

Нові терміни і поняття

Верста – одиниця виміру простору, прирівнювалася 1066,781 м.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 28-29.
2. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 254-263.
3. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 451-465.

5.9. ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Наприкінці 50-х років ХІХ ст. Санкт-Петербург стає одним з найважливіших центрів українського національного відродження. Тут проживала велика колонія українців. Завдяки матеріальній допомозі поміщиків-меценатів, батька і сина Тарнавських та Г. Галагана було засновано друкарню. Тут вийшли друком твори П.Куліша, І.Котляревського, Т.Шевченка тощо. У 1861-1862 рр. протягом 22 місяців виходив громадсько-політичний журнал «Основа», у якому публікувалися художні твори, праці з історії, етнографії українців, приділялася увага захисту української мови тощо. Журнал мав великі труднощі та перешкоди з боку офіційних кіл, російських шовіністів. Незважаючи на скору самоліквідацію, журнал «Основа» відіграв важливу роль у піднесенні національної свідомості українців Російської імперії.

Перший етап громадівського руху (кінець 50-поч. 60-х років ХІХ ст.)

Національно-духовне піднесення охопило й власне Україну. Найбільшу активність виявили студенти Київського університету. У 1859 р. відбувалися студентські сходки, гострі дискусії. У 1860 р. 15 студентів створили «Українську громаду», що ставила за мету працю на благо рідного краю та народу. Очолили її В.Антонович і Т.Рильський. Серед програмних положень були: малоросійський народ – окрема нація; кожен свідомий українець повинен віддавати усі свої сили для розвитку самосвідомості народу, дружити з братами-слов'янами. До «Української громади» почали приставати патріотичні елементи на Правобережжі та Лівобережжі. Так, на рубежі 50-60-х років почався масовий громадський рух, названий «**українофільством**». Однією з течій було т.зв. «хлопоманство» (ідеолог і керівник – В.Антонович). Хлопомани розмовляли тільки українською мовою, носили національний одяг, намагалися «ходити» у народ і т.д. Зрештою, хлопомани приєдналися до громадівців, що діяли у містах. Їхня діяльність носила культурно-просвітницький характер: відкривали школи, бібліотеки, поширювали серед населення добутки українських письменників.

Активізація діяльності українських громад викликала тривогу серед місцевих реакціонерів і уряду. Поліція, довідавшись про спроби народницької «*Землі і волі*» установити зв'язки з громадівцями, перейшла в наступ. У 1862 р. були заарештовані активні громадівці, незважаючи на їхню спробу відмежуватися від революційного руху. У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв оприлюднив циркуляр, що заборонив видавати «украинским наречием» педагогічну, церковну, наукову й ін. літературу. Винятки складала тільки художні твори. На посилення

реакції вплинуло і невдале польське повстання 1863-1864 рр. (в Україні загалом масової підтримки це повстання не знайшло). Громадівський рух призупинився. Лише наприкінці 60-х рр. громади відновлюються в Києві, Полтаві, Чернігові.

Другий етап громадівського руху (70-80 роки XIX ст.)

Діяльність була напівлегальною, займалися громадівці в основному науковою та видавничою роботою. Особливу роль відігравала Київська громада. На початку 70-х років тут об'єдналися кращі національні інтелектуальні сили: композитор М. Лисенко, етнограф П. Чубинський, драматург М. Старицький та ін. У січні 1873 р. було створено Історичне товариство Нестора-літописця (200 діючих членів і член-кореспондентів). За редакцією Чубинського було видано 7 томів праць «Етнографічно-статистичної експедиції до Південно-Західного краю». Друкованим органом київської громади у 1874-1875 рр. була газета «Киевский телеграф».

У 70-х роках спостерігається тенденція до політизації руху. Так, у 1873 р. Київська громада виступила зі своєю політичною програмою, основним положенням якої була вимога федеративного ладу Росії з наданням широкої автономії Україні. Носієм політичних ідей (в т.ч. ідеї громадівського соціалізму) серед громадівців був Михайло Драгоманов (з 1875 р. жив за кордоном).

Відповіддю царату на пожвавлення українського руху (який сприйняли як прояв українського сепаратизму, а іноді й як пропаганду соціалістичних ідей) став **Емський указ 1876 р.** Заборонялося друкувати літературу українською мовою, ввозити її через кордон, заборонялося співати та грати на сцені українською мовою.

У Західній Європі Драгомановим розгортається діяльність, пов'язана з журналом «Громада» (який виходив у Швейцарії в 1878-1882 рр. з доручення і на гроші громадівців). М. Драгоманов у журналі сформулював ідею федералізму як справедливої суспільної устрою українського народу, ідеї європеїзму, культурництва (визвольна боротьба повинна вестися виключно просвітницькими формами й методами) тощо. Драгоманов виступав не за незалежність України, а за рівність і дружбу народів Росії. Він критикував громадівців, закликав їх перейти від етнографії і просвітництва до широкої політичної боротьби за федерацію України в рамках Російської імперії. Старі громадівці не погодилися з цим й припинили асигнування «Громади».

Третій етап громадівського руху (90-і роки)

Наприкінці 80-х років серед молоді посилилося прагнення вивести українство на ширший шлях національного розвитку й надати йому політичного звучання. Першою такою організацією стало «**Братерство тарасівців**» (1891 р.), представниками якого були – І. Липа, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, брати Міхновські. Найбільшого успіху вони досягли

у Харкові, де виникла «Молода громада» (20 осіб). Погляди тарасівців на майбутнє України викладені у програмному документі «Кредо віри молодих українців» (1893 р.), написаному І.Липою у львівському журналі «Правда»: ідея нерозривності всіх українських земель, вимоги широкої політичної автономії, необхідність вирішення економічних проблем тощо. Діяльність тарасівців активізувала студентський громадський рух. Ще у 1895 р. у Київському університеті виникає таємна «Українська студентська громада», у 1897 р. – у Полтаві та Харкові (Д.Антонович, С.Петлюра та ін.). Усього нараховувалося понад 20 громад. Основна ідея руху – дотримуватися принципів самостійності України або її федералізму чи автономії в складі Росії. На основі харківської громади у 1900 р. була створена перша українська політична партія – Революційна українська партія.

З ініціативи Д. Антоновича в Києві в серпні 1898 р. відбувся всеукраїнський нелегальний з'їзд студентських громад, що об'єднав усі громади в «Загальну українську безпартійну організацію» (на чолі – В.Антонович та О.Конинський) – у 1904 р. вона перетвориться в Українську демократичну партію. Головним винуватцем тяжкого соціально-економічного та культурного становища українського народу був оголошений російський абсолютизм.

Нові терміни і поняття

«*Земля і воля*» – таємне революційне товариство народників в 70-х роках XIX ст. Засноване в Петербурзі в 1876 р. Назву товариству дано наприкінці 1878 р., з появою однойменного друкованого органу; колишні назви: «Північна революційно-народницька група», «Суспільство народників». Видатними діячами «Землі і волі» з часу її створення були М. Натансон, О. Натансон, А. Михайлов, А. Д. Оболенев, Р. Ст Плеханов, А. А. Квятковський, Д. А. Лізогуб Ст А. Осинський, О. В. Аптекман і ін. Пізніше в туди вступили С. М. Кравчинський, С. Л. Перовська, Л. А. Тихомиров, М. Ф. Фроленко. «Земля і воля» мала тісні зв'язки з революціонерами, що діяли в Києві, Харкові, Одесі.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 30-1.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 93-97.
3. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 466-486.
4. *Верига Василь.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 263-273.
5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 187-200.

5.10. НАРОДНИЦЬКИЙ РУХ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Рух народників – це загальноросійська демократична течія, що базувалася на ідеях селянського соціалізму, розроблених російськими демократами О. Герценом і М. Чернишевським. Головна мета народників – досягнення соціалізму, спираючись на селянську громаду, в якій бачили зародки соціалізму. У народництві сформувалося 3 течії:

1. **Пропагандистська** (ідеолог Лавров П.) – народ не готовий до боротьби. Головне завдання є пропаганда ідей соціалізму серед селян;
2. **Анархістсько-бунтарська** (Бакунін М.) – селяни завжди готові до «бунту». Завдання – агітацією підняти народ на збройну боротьбу;
3. **Змовницька** (Ткачов П.) – провідною силою є інтелігенція, що створить змовницьку організацію, скине царя, поведе народ до соціалізму.

В Україні народництво йшло тими ж шляхами, що й у Росії. У 1872 р. створюються перші народницькі гуртки (у Києві – гурток С. Лур'є, П. Аксельрода; в Одесі – гурток О. Желябова). Восени 1873 р. гуртки Москви, Санкт-Петербурга, Києва й Одеси об'єдналися у федеративну організацію революціонерів.

1. У 1874 р. почалося масове «ходіння в народ». В Україні переважала осіла пропаганда, особливо в Київській, Чернігівській, Катеринославській губерніях. Народники влаштовувалися вчителями, лікарями тощо. Крім проведення занять вони вели бесіди на революційні теми, читали заборонену літературу. Українські народники користувалися спочатку тією ж пропагандистською літературою, що й у Росії. Але незабаром зрозуміли, що найбільший ефект дає українська література, близька народу (особливо твори Т. Шевченка, І. Котляревського та ін.).

Проте ходіння у народ не досягло своєї мети: селяни не розуміли народницьких ідей й навіть здавали народників поліції, самі народники розуміли, що селянська громада – це ще не зародки соціалізму. Діяльність народників не залишилася непоміченою з боку влади. Царська охоронка почала заарештовувати та переслідувати народників.

Розпочався пошук нових шляхів боротьби із самодержавством. Посилася тенденція до об'єднання розрізаних груп у єдину організацію. Восени 1876 р. в Петербурзі створена «**Земля і воля**». У програмі було записано про необхідність створювати революційні організації з робітників, інтелігенції, розгорнути широку агітацію серед населення, організувати збройні бунти. Владу передбачалося захопити шляхом перевороту. Українські народники встановили контакт із «Землею і волею».

2. У 1875 р. 30 народників-бакунінців об'єдналися в гурток «**Південних бунтарів**». Вони вважали, що найкращі умови для здійснення їхніх планів склалися саме на Чигиринщині (де не припинялася селянська боротьба у зв'язку з реформою 1861 р.). У Києві встановили контакт з ув'язненими учасниками селянських виступів і вирішили створити революційну селянську організацію для збройного повстання. Народники розробили статут товариства «**Таємна дружина**» й «**Височайшу таємну грамоту**». Вони розраховували на промонархічні настрої селян: цар знає про тяжке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Тому селяни повинні самі подбати про свою долю, скинути поміщиків і справедливо розподілити землю. Для цього – об'єднатися в «Таємні дружини» на чолі з нібито призначеними царем комісарами. Вищий орган – Рада комісарів, її рішення прирівнювалися до рішень самого царя. Практичні дії «бунтарів» одержали назву **Чигиринська змова**. На початку 1877 р. Стефанович під вигаданим прізвиськом Дмитра Найдя, спираючись на сфабриковану царську грамоту, почав створювати в Чигиринському повіті Київської губернії нелегальну «Таємну дружину» (1 тис. осіб). Повстання планувалося на 1 жовтня. Але у вересні змову розкрили. Організаторам загрозувала страта, але їм удалося втекти.

3. Масові невдачі змусили народників у 1877-1878 рр. перейти до боротьби за політичну свободу шляхом *терору*. Початок політичного терору поклав постріл В. Засулич у петербурзького градоначальника Трепова 24 січня 1878 р. (у відповідь за покарання різками політичного в'язня О. Ємельянова). В Україні також відбулися теракти. Було вбито жандармського поручика барона Гейкіна в Києві; харківського губернатора князя Куропаткіна – за жорстоке поводження з політичними в'язнями. Однак, терор був приречений на невдачу. Громадськість не прийняла їхніх дій. Протягом 1878-1879 рр. поліція розгромила найбільші групи. Багатьох засудили до каторги, а керівників – І. Більчанського, Д. Лизогуба й ін. (всього 14) присудили до страти.

Рух радикалів-демократів (народників) у 1879-1889 рр. Незважаючи на репресії, радикально настроєні народники намагалися активізувати збройну боротьбу за політичні свободи. У 1879 р. «Земля і воля» розпалася на «**Народну волю**» (радикальна течія) та «**Чорний переділ**» (поміркована течія). Своїм головним завданням народовольці вважали повалення самодержавства і передачу влади народові. Передовий загін нападав на уряд, даючи цим сигнал до загального народного повстання. Терор розглядався як важливий, але допоміжний засіб. Після перемоги планувалися широкі демократичні перетворення (загальне виборче право, постійне народне представництво, політичні свободи, широке місцеве самоврядування). Землю та заводи планувалося передати в народну

власність. Економічною й адміністративною одиницею вважалася громада. Перші народовольчі організації в Україні з'явилися восени 1879 р. (в Харкові – І. Глушкова, у Києві – В. Бичкова, в Одесі – М. Тригони). Після вбивства народниками 1 березня 1881 р. Олександра II царат розгромив виконавчий комітет «Народної волі». Вціліла лише В. Фігнер, яка з квітня 1881 р. розгорнула активну роботу в Одесі (створила друкарню, жіночий гурток, організувала напад на військового прокурора генерал-майора Стрельникова). Виникли групи в Києві, Харкові. Після арешту Фігнер у 1883 р. підпілля було обезголовлено.

У січні-лютому 1884 р. у Парижі проходив з'їзд народовольців, який розглянув питання відродження «Народної волі». В Україні починають діяти народовольчі групи в Харкові, Одесі, Києві, Сімферополі, Луганську. У вересні 1885 р. у Катеринославі пройшов з'їзд народовольців, почала виходити газета «Библиотека «Народной воли».

Паралельно діяли чорнопередільці. До Центрального Петербурзького гуртка входили Г. Плеханов, Л. Дейч, В. Засулич. Після від'їзду їх за кордон і арештів у січні 1880 р. у Петербурзі виникає новий гурток, що проголосив себе центром партії «Соціалістів-федералістів». Гасло «Земля і воля» залишилось бойовим девізом чорнопередільців. Після революції в країні мав утвердитися федеративний принцип, федерація громад. Земля, заводи належать народу. Народи одержують автономію, або незалежність. «Чорний переділ» мав вплив в Україні на радикальну молодь. Його послідовники діяли в Україні й у середині 80-х років.

Отже, народницький рух, здійснивши еволюцію від ідеалізації селянської громади й народу до терористичних форм боротьби, що також виявили свою політичну неспроможність, до 80-х років майже зникає як політичне явище. Колишні народники приєднуються до інших суспільно-політичних течій: лібералізму чи марксизму.

Нові терміни і поняття

Терор (з лат. *terror* – *страх*) – система і методи насильницької боротьби революційних елементів з представниками влади чи панівної групи.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Программа «Земли и воли». Май 1878 г. Окончательная редакция // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/zemvol.htm>
2. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 487-499.
3. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 316-318.
4. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 215-220.

5.11. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ АВСТРО – УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Після подій 1848 р. уряд звертав увагу насамперед на нейтралізацію українського національно-визвольного руху. Друга половина ХІХ ст. у західноукраїнських землях ознаменована наступом реакції. 31 грудня 1851 р. імператор Франц-Йосиф скасував так і не введену в дію конституцію 1849 р., увів цензуру, заборонив громадські організації. У Галичині до травня 1854 р. затвердився військовий режим. Управління Галичиною здійснювалося через вищий адміністративний орган – *намісництво*.

Наприкінці 50-х років погіршення міжнародного становища Австрії, невдоволення австрійської буржуазії, національне пробудження народів імперії, ріст селянського руху тощо, спонукали уряд приступити до розробки нової конституції, що законодавчо закріпила би перехід від централізму до федералізму. Польська шляхта Галичини, користуючись цим, узяла курс на автономізацію Галичини під своїм патронатом. У 1861 р. були створені Галицький і Буковинський крайові сейми, що вирішували місцеві питання. Фактично влада знаходилася в руках польської шляхти, що зміцнювала власні позиції, насаджувала польську мову, придушувала українську культуру.

У 1867 р. після прийняття нової конституції Австрія перетворювалася в дуалістичну Австро-Угорську монархію, що поділялася на 2 частини: *Ціолейтанію* (входили і Галичина з Буковиною) і *Транслейтанію* (до неї відносилася й Закарпатська Україна).

Економіка західноукраїнських земель мала чітко виражений колоніальний характер. Реформа 1848 р. скасувала панщину. Держава викупувала у поміщиків селянські землі, але селяни повинні були з 1858 р. виплатити борг протягом 40 років. У Східній Галичині з'явилося 375 тис. вільних селянських господарств, землеволодіння селян зменшилося (2/3 господарств мали менше 10 *моргів*; 1/4 – до 2 моргів. Серед селян було 80% бідняків, 15 % середняків, 5 % заможних. За поміщиками залишалися кращі землі (40 %), контроль над лісами, пасовиськами, винокурні, продаж горілки. Подібне спостерігалось й у Закарпатській Україні.

Основною галуззю сільського господарства було землеробство. Селянські господарства не виходили за кордони напівнатурального виробництва, мали слабкі зв'язки з ринком. У гірських районах переважало вівчарство. З технічних культур висівалися тютюн і льон. За темпами розвитку сільського господарства і застосуванням нової техніки помітне

відставання від інших районів Австро-Угорської імперії, українських земель Російської імперії.

У промислового відношенні західноукраїнські землі залишалися найвідсталішими провінціями Австро-Угорщини (уряд стимулював розвиток насамперед австрійських і угорських земель). Інтенсивно розвивалися тільки видобувні галузі промисловості. З 1869 р. почалося використання парових машин для буріння нафтових свердловин. З 1874 р. до 1900 р. видобуток нафти зріс у 12 разів (до 326,3 тис. тонн). Але нафтопереробні заводи не будувалися, нафта вивозилася до Австрії й Угорщини. Активізувався видобуток бурого вугілля (шахти були невеликі – до 20 осіб); традиційний видобуток солі. Володіючи запасами деревини, Західна Україна не мала власної меблевої й інших галузей деревообробної промисловості. Зате на повну силу працювала лісопилна промисловість (щорічно вирубували в Карпатах понад 6 млн. куб. лісу). У Східній Галичині в 1900 р. працювало 123 лісопилні. Лісоматеріали вивозилися в Європу. 14 заводів виготовляли скляну продукцію.

У складному становищі перебувала харчова промисловість. Пивоваріння велося старими методами, у результаті чого воно не витримувало конкуренції з Австро-Угорщиною. Швидше розвивалася спиртова промисловість (до 1900 р. – 537 підприємств) і тютюнова (3,5 тис. працівників). Найвідсталішою була металургійна і машинобудівна промисловість. Понад 90% експорту становила сировина. Західноукраїнські землі перетворилися на ринок збуту. Поступово розвивалися міста. У Львові в 1900 р. проживало 160 тис. жителів. Але більшість міст нагадувало сільські поселення.

Наприкінці XIX ст. продовжувалася соціальна поляризація західноукраїнського суспільства. Зі скасуванням кріпосництва зросла кількість найманих робітників у промисловості й сільському господарстві, 10 % усіх робітників склали жінки і діти. Матеріальне становище найманих робітників було важким. Робочий день складав 13-16 годин (офіційне обмеження 11-12). Робітники одержували низьку заробітну плату, що іноді замінялася товарами і т.д. Невдоволення таким становищем робітники виражали скаргами, вимогами й еміграцією. З 70-х років починається страйковий рух.

Соціальні конфлікти відбувалися й у селі. Селяни на несправедливості відповідали звертаннями до суду на поміщиків, місцеві влади; захоплювали угіддя, труїли поміщицькі посіви тощо. Особливий опір селян викликало залучення їх до ремонту шляхів. Регіональною особливістю селянського руху на західноукраїнських землях стала його політизація. Проявилася вона в боротьбі за рівні політичні та національні права

українського населення. З'явилася і нова форма протесту — *мітинги* (віче). Уперше — в 1891 р. у Коломиї, коли сотні селян вимагали від влади скасувати несправедливі закони, ввести в школах викладання української мови тощо.

Нові терміни і поняття

Намісництво — орган місцевого управління, запроваджений в 1849 році у 9 австрійських коронних краях, у тому числі у Галичині. Очолював намісництво призначений імператором намісник. Майже всі галицькі намісники (11 з 17) були польські магнати, які вороже ставилися до українського населення краю. Галицьке намісництво поділялось на департаменти, кількість яких протягом другої половини XIX століття коливалась від 8 до 17. На початку XX століття їх кількість зросла, і в 1908 році галицьке налічувало налічувало 24, а в 1912 році — 37 департаментів. При намісництвах існувало чимало інших різних установ, безпосередньо йому підлеглих, через які воно здійснювало як акти центральних органів влади та управління, так і свої власні директиви. Намісництво припинило свою діяльність у жовтні 1918 року в зв'язку з перемогою національно-демократичної революції в Галичині і створенням Західно-Української Народної Республіки.

Морг — стара одиниця виміру землі у Польщі та Литві. 1 морг = 0,575 га.

Транслейтанія; Ціолейтанії — латинська назва Транслейтанія позначає землі, розташовані на східному боці (буквально: «по той бік», якщо дивитися з боку Австрії) річки Лейти, на протилежному Ціолейтанії, королівствам і землям, представленим в Рейхсраті і розташованим на захід від річки.

Мітинг — це організована форма політичних дій, оскільки в нього є організатори, цілі та завдання (наприклад, домогтися якомога більшої підтримки виборців на користь того чи іншого кандидата і виграти виборчу кампанію). Водночас мітинг, як і будь-яка багатолюдна сходка, може перетворитися за певних умов у стихійний некерований процес і супроводжуватися раптовою зміною настроїв учасників, вибухом емоцій, бурхливими пристрастями: народ, що зібрався, перетворюється у натовп, а демократія — в охлократію — владу натовпу.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. В.І.Гусев, Г.І.Сургай. — К.: Освіта, 1996. — С. 129-130.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — Донецьк: ДонНУ, 2004. — С. 93.
3. *Бойко О.Д.* Підручник до курсу Історія України. Історія України, 2002 // <http://ukrhist.at.ua/publ/8-1-0-781>
4. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1996. — С. 514-528.
5. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.) — Львів: Світ, 1996. — С. 176-185.

5.12. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Наприкінці ХІХ ст. загострилася потреба суспільства в професійно підготовлених кадрах. Зріс інтерес до історії, мови, культури. Уряд Російської імперії вже не міг ефективно контролювати національно-культурні процеси народів імперії. Боротьба демократичних і прогресивних національних сил проти русифікаторської політики царату визначала зміст розвитку культури України другої половини ХІХ ст.

Більшість простих людей усвідомлювала необхідність знань у практичній сфері, зародився широкий рух народу за організацію шкільної мережі поза контролем царських чиновників. Селяни, робітники самостійно відкривали народні школи, утримували їх. Продовжувала розвиватися мережа земських початкових навчальних закладів (у 1898 р. було 3179 земських шкіл).

Терор народників змусив уряд звернути увагу на духовенство як на силу, що здатна забезпечити мир і спокій у суспільстві. Кабінет Міністрів у 1881 р. затвердив рішення про поширення впливу духовенства на всі типи училищ. Відкривалися церковнопарафіяльні школи. Складалася система позашкільної освіти дорослого населення (недільні, тижневі школи, вечірні класи, читальні тощо).

У західноукраїнських землях у 1869 р. Австро-Угорщина провела шкільну реформу, ввела загальне обов'язкове початкове навчання дітей від 6 до 14 років. Церква була відокремлена від школи. Але шкіл не вистачало: 64 % (на Буковині – 75 %) усього населення залишалося безписемним. Австро-угорський уряд дозволяв викладання українською мовою, але одночасно зросла кількість польських класів (4250 польських проти 2250 українських).

Швидко формується мережа середньої фахової освіти. Зароджується жіноча середня освіта (у 1870 р. з'явилися перші жіночі гімназії, у 90-х роках їх було вже 77). Діти дворян мали доступ у навчальні заклади закритого типу – кадетські корпуси, інститути шляхетних дівчат тощо. Розвивалася вища освіта. У другій пол. ХІХ ст. до Харківського і Київського університетів додалися Новоросійський університет в Одесі в 1865 р., Харківський ветеринарний, Київський політехнічний та інші інститути. Університети мали приблизно однакову структуру: історико-філологічні, фізико-математичні, юридичні і медичні факультети. Зменшилася кількість студентів із дворян, збільшилася – з духовенства, купецтва, інтелігенції, буржуазії, селян і робітників. Але навчання було платним. У Львові діяли університет (філософський, юридичний, богословський і медичний факультети) і політехнічний інститут. У 1875 р.

у Чернівцях відкрився університет (юридичний, філософський, богословський факультети).

Активно розвивалися суспільні науки. Відомим українським філософом другої пол. XIX ст. був П.Юркевич, що працював у Київській духовній академії, Московському університеті (створив концепцію «філософії серця», що базувалася на спадщині Г.Сковороди). Помітні успіхи були в історичній науці: розширювалися джерела, розроблялися нові ідеї (М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Яворницький тощо). Почалася наукова діяльність одного з ідеологів *«легального марксизму»* М.Туган-Барановського.

Особливий розвиток одержали природничі науки, що представляли: хімік М.Бекетов, фізіологи І. Мечников, І.Сеченов, антрополог Х.Вовк, фізик М.Авенаріус тощо.

Науковими центрами стають університети. У 70-80 роках виникає низка наукових товариств: історичне – Нестора Літописця та фізико-математичне в Києві, історико-філологічне в Харкові.

Незважаючи на тиск царату, розвивалася література, знаходила розуміння і підтримку передової російської, польської й австро-угорської громадськості. Після смерті Т.Шевченка (1861 р.) видатною фігурою став П.Куліш, творець першого національного історичного роману («Чорна рада»). Реалізм був представлений у творчості М.Вовчка (перша українська соціальна повість «Інститутка»), І.Нечуй-Левицького, П.Мирного, І.Франка. Наприкінці XIX ст. почалася літературна діяльність М.Коцюбинського.

У другій пол. XIX ст. зростає кількість театрів, театральних гуртків (у 1859 р. у Київському університеті – гурток М.Старицького і М.Лисенка; у 1882 р. в Єлизаветграді відкрився професійний театр, у 1891 р. у Києві – перший постійний російський театр). Плідно працював М.Старицький (25 п'єс).

Світилом української музики був М.Лисенко. Навчався у Лейпцигу та Петербурзі, написав лірико-фантастичні опери «Різдвяна ніч», «Утоплениця», історико-героїчну «Тарас Бульба», дитячі «Коза-дереза», «Пан Коцький», романси та ін. У Петербурзі творив композитор і оперний співак С.Гулак-Артемівський («Запорожець за Дунаєм»). На західноукраїнських землях – композитор М.Вербицький.

Продовжувала розвиватися монументальна скульптура – у 1888 р. у Києві був установлений пам'ятник Б.Хмельницькому (скульптор М.Микешин). У 1862-1882 рр. за участю Беретті був споруджений Володимирський собор. У живописі того часу переважав побутовий жанр, зображення природи (Костанді, Репін тощо).

На рубежі XIX – XX ст.ст. в українській культурі з'являються прояви *модернізму*. В українській літературі першими модерністами були поет М.Вороний, група галицьких письменників «Молода муза». Синтезом народництва і модернізму стала «нова школа» української прози (М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська). Модерн поширився і на українську архітектуру (наприклад у Києві – В.Городецький (будинок з химерами), Г.Гай (бессарабський ринок), у Львові – В.Садовський (залізничний вокзал) тощо); живопис – М.Жук, О.Архипенко й ін.

Український модернізм мав свої особливості: слабо виражений характер, провінціалізм. Він став спробою перебороти провінціалність, другосортність, наблизити українську національну культуру до європейської.

Нові терміни і поняття

«*Легальний марксизм*» – ідейно-політична течія частини передової російської буржуазії, що намагалася використувати для обґрунтування розвитку капіталізму в Росії окремі положення економічного вчення Маркса; виникло в 90-х гг. 19 в.

Модернізм (фр. modernisme) – стильовий напрям у європейському та американському мистецтві (переважно в архітектурі, образотворчому й декоративно-ужитковому мистецтві) кінця XIX – початку XX століть.

Лешек Дезидерій Владислав Городецький (пол. Leszek Dezydery Wladyslaw Hogodecki, травень 1863 Шолудьки, Поділля – 3 січня 1930, Іран) – польсько-український архітектор-модерніст, підприємець, меценат. Відомий за свої Будинок з химерами та Римо-католицький костел Святого Миколая у Києві. За характер творчості його порівнюють із А.Гауді.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 30-31.

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 95, 98.

3. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – С. 529-551.

4. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 273-307.

5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 228-245.

5.13. ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ (кінець XIX – початок XX ст.)

Суспільно-політичний рух другої половини XIX ст. в Україні відрізнявся суперечливістю й активністю. На західноукраїнських землях український народ, користуючись правами, які забезпечувала йому конституційна монархія Габсбургів, міг відносно вільно розвивати своє політичне та культурне життя. Однією з течій суспільно-політичного життя було **москвофільство** – поміщицько-клерикальна течія. Причини його появи – зневіра частини галицької інтелігенції, підприємців у можливість вирішити проблеми самотужки; етнічна та конфесіональна близькість українців і росіян; віра в *месіанство* Росії в слов'янському світі. Соціальною основою були: частина духовенства, поміщиків, чиновників, інтелігенції.

Москвофіли не визнавали існування українського народу та його мови, пропагували ідею єдиної російської – панруської народності – від Карпат до Камчатки. Це цілком влаштувало Росію, що допомагала москвофілам фінансами. Лідерами москвофілів були – історик Д. Зубрицький, священник І. Наумович та ін. У 1870 р. була заснована **Руська Рада** (її вважали прямою спадкоємницею Головної Руської Ради 1848 р.). Москвофіли видавали безліч літератури (газети «Слово», «Наука», «Галичанин» та ін.). Друкували етнографічні матеріали, добутки російських письменників (у т.ч. слов'янофілів). Москвофіли спробували створити окреме «язичіє» – суміш української, російської, польської, церковно-слов'янської мов.

Протилежну позицію займали народовці. У вирішенні внутрішніх справ орієнтувалися не на російського царя, а на український народ (українці – окремий народ від Карпат до Кавказу). Виникло **народовство** в 1861-1862 рр. Виявлялося воно насамперед у прагненні підвищити культурний рівень і національну свідомість українського народу, захистити його мову і літературу. Пропагували роботи Т. Шевченка, І. Котляревського, В. Антоновича, М. Драгоманова та ін. Народовцями ставали молоді інтелігенти – учителі, адвокати, лікарі, студенти. Лідерами – В. Шашкевич (син М. Шашкевича), О. Барвинський, А. Волошин та ін. Діяльність народовців велася в двох формах: пропаганда національних і культурно-просвітницьких ідей у періодичних виданнях (журнали «Вечорниці», «Позначка», «Русалка», газети – «Справа», «Буковина» тощо) та пропаганда національних ідей через створення різних товариств, гуртків, культурно-освітніх установ. У 1864 р. був заснований

перший український професійний театр у Львові. У 1868 р. відкрито товариство «**Просвіта**» (наприкінці ХІХ ст. у ньому було 816 читалень і 19 філій). Тисячі людей через «Просвіту» стикалися з кращою українською літературою, знайомилися з передовими методами ведення господарства тощо. Були створені кооперативи «Народна торгівля», «Сільський господар» та ін. Виникають спортивно-пожежні товариства «Сокіл» (1898 р.) та «Січ» (1900 р.), які стають зародком майбутнього війська. У 1873 р. було створене Літературне товариство ім. Т. Шевченка (у 1893 р. товариство перетворене у наукове).

У 1885 р. народовцями була обрана **Народна Рада**, що вважала себе спадкоємицею Головної руської ради. Згодом у народовському русі почалися розмежування. Частина ступила на угодівський шлях, інші залишилися на радикальних позиціях. У листопаді 1890 р. лідери народовців О. Барвинський, К. Левицький та ін. уклали договір з австрійським намісником у Галичині: за кілька депутатських місць у парламенті, відкриття трьох українських гімназій, збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті тощо зобов'язувалися підтримувати політику австрійського уряду; була проголошена «нова ера» у відносинах народовців з австрійським урядом і польською шляхтою.

Радикально настроєні діячі в 1890 р. створили **Русько-українську радикальну партію (РУРП)**, яка одним зі своїх завдань висунула боротьбу з «новоєрівцями» і, крім того, утвердження ідеалів наукового соціалізму, демократизацію громадського життя. Засновниками і керівниками партії були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович. У діяльності радикалів об'єдналися соціалістичні та національні сюжети. Радикали видавали для селян газети «Хлібороб», «Громада»; критикували державний лад, москвофілів і «новоєрівців», захищали селян і робітників.

1899 р. – після розколу РУРП з неї виокремлюються марксистське крило, що оформлюється в **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)** на чолі з М.Ганкевичем, та **Українська національно-демократична партія (НДП)** на чолі Ю.Романчуком. Усі ці партії стояли на платформі політичної самостійності України.

В Росії українці жили під урядовою забороною українства, де кожен прояв національної ідентичності вважався за сепаратизм, «мазепинство». Улітку 1891 р. на могилі Т.Шевченка в Каневі чотири студенти – М.Бязькевич, М.Байздренко, В.Боровик та І.Липа – заснували таємне товариство під назвою «*Братство тарасівців*». Тарасівці вимагали, щоб кожен українець у приватному та громадянському житті був послідовним і робив все, що вимагає ідея відродження України.

У 1900 р. в Харкові з ініціативи Д.Антоновича була заснована перша на східноукраїнських землях українська політична організація – **Револю-**

ційна українська партія (РУП), що об'єднала «вільні громади» Києва, Харкова, Полтави та інших міст. Першим програмним документом стала брошура «Самостійна Україна», автором якої був харківський адвокат М.Міхновський. Головні ідеї брошури: московські царі не дотримували Переяславського договору 1654 р., отже, його варто вважати недійсним; мета революціонерів – створити політично незалежну українську державу від Карпат до Кавказу; засіб її створення – «боротьба кривава і нещадна». До РУП примкнула молодь різних напрямків. У 1902 р. пройшов перший з'їзд, на якому головним завданням партії було підвищити рівень політичної свідомості українського селянства. У березні 1902 р. у Чернівцях вийшов перший випуск «Гасла», де РУП була названа соціалістичною партією. Частина членів РУП, яка була цим незадоволена, вийшла й утворила **Народну українську партію**, а в 1903 р. з РУП вийшла група Б.Ярошевського, що створила **Українську соціалістичну партію**. Селянські виступи на Полтавщині в 1902 р., вплив марксизму призвели до того, що ідеологи РУП стали прихильниками соціал-демократичних ідей. У січні 1904 р. ЦК РУП видав заяву про перехід на соціал-демократичні позиції. У грудні 1905 р. на II з'їзді РУП перейменували в **Українську соціал-демократичну партію**. У 1905 р. виникає **Українська радикально-демократична партія** (С.Єфремов, С.Чикаленко та ін.), яка проіснувала до 1907 р. Її спадкоємцем у 1908 р. стало **Товариство українських поступовців (ТУП)** за участю М.Грушевського.

Нові терміни і поняття

Месіанство – 1. У деяких релігіях – вчення про пришестя на землю рятівника, що виконає божу волю. 2. Реакційне шовіністичне вчення про особливу, дуже важливу роль якогось одного народу в історії.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 32-33.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 93-99.
3. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – С. 316-330.
4. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 255-262.
5. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 7-39.

5.14. ПРИЧИНИ, ПЕРЕДУМОВИ, ХАРАКТЕР І РУШІЙНІ СИЛИ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

На початку ХХ ст. російський самодержавний режим зазнав чергової політичної кризи, яка поглибилась безславною поразкою Росії у російсько-японській війні 1904-1905 рр. Як і в часи Кримської війни, країну охопили масові заворушення. 9 січня 1905 р. російський імператор Микола II видав наказ розстріляти мирну демонстрацію робітників у Петербурзі. Було вбито понад тисячу демонстрантів. Петербурзький розстріл викликав обурення робітників, яке згодом перекинулося на армію. У червні 1905 р. в Одесі вибухнуло повстання матросів на броненосці «Потьомкін». В Україні хвиля анархічних селянських заворушень в окремих місцевостях переросла у сутички з царськими військами. У жовтні 1905 р. розпочався загальний політичний страйк. Під тиском революційних подій Микола II змушений був видати спеціальний маніфест (17 жовтня 1905 р.), в якому пообіцяв провести вибори до Державної думи і надати широкі політичні права громадянам Російської імперії.

Причини революції:

1. Невирішеність аграрного питання (безземелля селян, збереження поміщицького землеволодіння, більшість землі належить поміщикам, у тому числі дрібним та середнім, які не були спроможні організувати інтенсивне господарювання; велике соціальне розшарування серед селян – зростання селянського руху);

2. Тяжке становище робітничого класу:

а) закон 1897 р. встановлював норму праці на 11,5 годин для чоловіків та 8 годин для жінок та підлітків;

б) заробітна платня низька, часто видавалася продуктами;

в) антисанітарні умови, у яких мешкали робітники у заводських будинках;

г) відсутність охорони праці;

д) високий рівень безробіття, який особливо збільшився на початку ХХ ст. у зв'язку з загальноекономічною кризою тощо – сприятливе підґрунтя для поширення соціалістичних ідей;

3. Панування самодержавства, відсутність представницьких органів влади, відсутність демократичних прав та свобод;

4. Національний гніт.

Передумови революції:

- поразка у російсько-японській війні 1904-1905 рр.;
- поширення соціалістичних ідей, створення політичних партій соціалістичного спрямування (1898 р. – РСДРП, УСДРП (з 1905 р., до цього – це РУП));
- наявність революціонізованого робітничого класу;
- активізація селянського руху;
- активізація загальнодемократичного руху.

Характер революції:

буржуазно-демократичний, оскільки ставила завдання буржуазно-демократичного перетворення країни – знищення самодержавства й встановлення демократичної республіки, ліквідація станового ладу й поміщицького землеволодіння, введення основних демократичних свобод, рівність усіх перед законом, встановлення 8-годинного робочого дня, створення профспілок, досягнення рівноправності народів Росії.

Революція 1905 року не мала того героїчного пафосу, який пізніше приписала радянська історіографія як нібито «генеральної репетиції революції 1917 р.». Насправді вона була більше стихійним вибухом невдоволення мас, аніж результатом свідомої дії опозиційних політичних сил. Більшість з них – включно з соціал-демократами і соціалістами-революціонерами – внаслідок поліцейських репресій та внутрішньопартійних чвар були надто слабкими, щоб претендувати на роль лідера революції. Впродовж весни і літа вони не встигали за розвитком подій. Лише під осінь 1905 року їм вдалося об'єднати ворогуючі фракції, збільшити кількість своїх членів й очолити революційну хвилю. Але на той час царський уряд встиг уже поправитися від первісного шоку і перейшов до контрнаступу.

У своєму розвитку революція проходить 3 етапи:

- 1 етап – етап підйому – січень-жовтень 1905 р.;
- 2 етап – етап кульмінації – жовтень – грудень 1905 р.;
- 3 етап – етап спаду – січень 1906 р. – червень 1907 р.

У ході революції 1905-1907 рр. з'явилися нові суспільно-політичні явища та тенденції: переплетення та взаємовплив робітничого, селянського та національно-визвольного рухів; виникнення крупномасштабних народних виступів, фіксація у свідомості народних мас ефективності та результативності колективного натиску на самодержавство; посилення настроїв нестабільності та хитань у селянстві та армії; суттєве розширення внаслідок проголошення царського мані-

фесту рамок легальної політичної та культурної діяльності, помітне її поживлення та урізноманітнення; активізація процесу масової самоорганізації суспільства; поява в опозиційних сил легального офіційного каналу впливу на владу – думської трибуни.

Нові терміни і поняття

Броненосець «Потьомкін» (рос. «Князь Потёмкин-Таврический») – панцерник Російського Чорноморського флоту. Названий на честь Григорія Потьомкіна. Відомий тим, що на ньому в 1905 році відбулося перше в історії Російського флоту збройне повстання моряків. За часів УНР носив назву «Борець за свободу», входив до Українського військово-морського флоту.

Російська соціал-демократична робоча партія (РСДРП) – соціал-демократична партія, яку було засновано у Мінську в 1898 р. Стояла на марксистських позиціях. Створення було завершено на II з'їзді 1903 р. в Брюсселі-Лондоні, коли відбувся розкол на більшовиків і меншовиків із-за слова «сприяння» в 1 параграфі Статуту. Внаслідок голосування було прийнято формулювання параграфу статуту Мартова Ю. Прибічники Леніна В. отримали більшість при обранні керівних органів партії – ЦК, але не в редакцію газети «Іскра». З цього часу прибічників Леніна почали називати більшовиками, а прибічників Мартова меншовиками. РСДРП об'єднала такі соціал-демократичні організації, як «Звільнення праці», «Союз боротьби за звільнення робочого класу», Бунд тощо. Програма-максимум мала за мету соціалістичну революцію й встановлення диктатури пролетаріату з метою перемоги комунізму у всесвітньому масштабі.

Дума – Державна дума Російської імперії – законодавчий заклад Російської імперії. Дума була нижнього палатою парламенту, верхньою палатою була Державна Рада Російської імперії. Всього було 4 скликання Державної думи.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 33-35.

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 106-110

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 255-260.

4. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 43-52.

5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 262-277.

5.15. РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1905-1907 рр. ТА ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Революція 1905-1907 рр. мала всеросійський масштаб. Події в Україні були часткою загальноросійського революційного процесу.

У січні 1905 р. застрайкували робітники С.-Петербурга (передусім – економічні вимоги). 9 січня 1905 р. робітники урочисто понесли петицію царю. Мирну демонстрацію було розстріляно. Наступного дня застрайкувало 125 тис. робітників Петербурга. Страйки перекинулися на інші міста (в т.ч. в Донбас, Київ, Одесу, Харків та ін.). У січні-березні 1905 р. в губерніях Східної України страйкувало близько 170 тис. З лютого 1905 р. поширюються селянські погроми поміщицьких маєтків (на цей час переважали мотиви помсти, безглузлого руйнування). Червневі виступи селян в Україні охопили 64 з 94 повітів.

Революційні настрої посилювалися воєнними поразками у російсько-японській війні (Порт-Артур, Мукден, Цусіма тощо). Революційний рух охопив армію і флот. У червні 1905 р. повстав броненосець чорноморського флоту «Князь Потьомкін Таврійський» (очолили більшовик Г. Вакулечук й П. Матюшенко), у листопаді 1905 р. – у Севастополі під керівництвом лейтенанта П. Шміда та виступ у Києві саперів під керівництвом поручика Б. Жаданівського. Хоча великого успіху вони не мали, проте показали, що армія перестала бути надійним захисником існуючого режиму.

Уряд розгубився. Газети, що перестали піддаватися цензурі, вимагали прийняття конституції. У жовтні 1905 р. починається Загальний політичний страйк, революційні виступи охопили близько 2 млн. чоловік. Як наслідок, царизм вимушений йти на поступки. 17 жовтня 1905 р. Микола II підписав маніфест, у якому проголошувалися громадянські свободи та декларувалося скликання Державної Думи. У цей час усе населення Росії розділилося на 3 групи: одні вірили, що маніфест відкриває нову епоху, інші – що це тимчасова уступка в боротьбі з урядом; треті – що маніфест вирваний у царя і потрібно його захищати (прокотилися погроми в Києві, Донбасі).

По всій країні виникають та активно діють різноманітні партії: анархісти (особливо на півдні і Катеринославщині), більшовицькі і меншовицькі фракції РСДРП, *Бунд*, партія соціалістів-революціонерів, конституційно-демократична партія (кадети), партія «Союз 17 жовтня» (октябристи), «Союз російського народу» тощо.

Протягом жовтня-грудня 1905 р. у 50 містах і селищах Російської імперії виникали Ради робітничих депутатів як альтернативні моделі організації влади. Створюються та активно діють профспілки (Миколаїв, Одеса, Київ тощо) – на кінець 1905 р. тільки в Україні – 80 профспілок. Увесь цей період не припинявся страйковий рух робітників. У грудні 1905 р. –

Грудневе збройне повстання – Москва, Харків, Катеринослав, повстання в Донбасі (центр – у Горлівці), що з великим зусиллям придушили.

3 січня 1906 р. революційний рух спадає. Невдачі 1905 р., чисельні людські жертви, жорстокі репресії сприяли зменшенню повстань та виступів.

У цих умовах 27 квітня 1906 р. розпочала свою роботу згідно з царським маніфестом I Державна Дума, яку ліві сили бойкотували. Уряд майже одразу продемонстрував, що не збирається відноситися до Думи, як до рівного партнера. Він виносив на обговорення Думи несуттєві закони. А коли думці поставили вимогу обговорити аграрне питання Думу розпустили (8 липня 1906 р.). З лютого 1907 р. працювала II Державна Дума – більше половини всіх депутатів склали ліві партії.

У складі I та II Дум існувала Українська парламентська громада. Її члени підіймали з трибуни три головних блоки питань: автономії для України; аграрне питання; введення української мови в школах та в діловодстві. 3 червня 1907 р. II Дума розпущена. Ця подія вважається кінцем революції. 3 червня 1907 р. вийшов новий виборчий закон, згідно з яким 80 % населення Росії втрачало право голосу, він підводив ризик під революційними подіями 1905-1907 рр.

Революція 1905 р. сприяла короткочасному розквіту українського національного життя. Насамперед ці позитивні зміни були пов'язані зі скасуванням Емського указу 1876 р. Були відкриті нові кафедри українознавства. В Одеському університеті історію України викладав Олександр Грушевський, брат Михайла, в Харківському українську літературу – Микола Сумцов. За галицьким прикладом в українських містах і містечках розгортається мережа товариств «Просвіта». У 1905 р. у Російській імперії з'явилася перша україномовна газета «Хлібороб». З 1906 р. у Києві почала виходити щоденна газета «Рада». Її видавцем був відомий український діяч і меценат Євген Чикаленко, загалом за 1905-1907 рр. – вийшло 24 україномовні видання. У 1907 р. у Петербурзі вийшло повне видання «Кобзаря» Тараса Шевченка. У тому ж році Михайло Грушевський переніс центр своєї діяльності зі Львова до Києва, де під його головуванням було утворене Українське наукове товариство. Сюди ж було перенесено й видання «Літературно-наукового вісника».

Під час революції сталися певні зміни у політичній розстановці українських сил. У 1905 р. РУП перейшла повністю на марксистські позиції і перейменувалася в Українську соціал-демократичну партію (УСДП, лідери – Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Микола Порш, Лев Юркевич). Партія стояла на самостійницьких позиціях, але з тактичних міркувань включила в свою програму вимогу національно-територіальної автономії України у складі Російської федерації. Восени 1905 р. зі складу Української демократичної партії вийшла радикальна група на чолі з

Борисом Грінченком, яка утворила Українську радикальну партію. Наприкінці 1905 р. вона об'єдналася з демократами в Українську радикально-демократичну партію. УРДП проіснувала до 1908 р., до утворення Товариства українських поступовців (ТУП) на чолі з М. Грушевським, Є. Чикаленком і С. Єфремовим. У 1903-1904 рр. з РУП вийшли гуртки соціалістів-революціонерів (есерів), які на початку 1907 р. об'єдналися в Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР). Усі ці три партії – УСДП, ТУП і УПСР – були головними представниками політично активних українців і відіграли основну роль у часи Центральної Ради і Директорії. Однак на відміну від трьох головних українських партій у Галичині вони стояли не на самостійницьких, а на федеративних позиціях. А на самій території Наддніпрянської України за своєю активністю й впливами вони значно поступалися російським партіям.

Проте, перша російська буржуазно-демократична революція 1905-1907 рр. зазнала поразки. Починається період реакції (до 1912 р.). Було введено воєнно-польові суди, які приводили смертний вирок у виконання протягом 24 годин (у 1909 р. засуджено 26 тис. осіб).

1910 р. – циркуляр Столипіна про заборону для іногородців (в т.ч. для українців) створювати будь-які товариства, видавати газети рідною мовою. Як наслідок, були заборонені будь-які українські організації (у 1914 р. заборонили святкувати день народження Т. Шевченка і т.д., закривалися «Просвіти»). Також діяла заборона на викладання у школах українською мовою (навіть за її межами вчитель не мав права спілкуватися з учнями українською мовою), заборона на пісні та вірші українською мовою, українську національну музику у школах. Навіть терміни «Україна», «український народ» не можна було застосовувати у періодичних виданнях.

Нові терміни і поняття

Бунд – БУНД (Загальний єврейський робочий союз в Білорусі, Литві, Польщі і Росії) (ідіш Бунд – «союз») – ліва антисіоністська єврейська партія, що діяла у кількох європейських країнах з 90-х років XIX ст. до 40-х років XX ст.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 33-37.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 106-109.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 255-260.
4. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 43-52.
5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 262-281.

5.16. ДЕРЖАВНА ДУМА ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

3 січня 1906 р. революційний рух спадає. Невдачі 1905 р., чисельні жертви, репресії сприяли зменшенню повстань та виступів. Уряд знов відчув свою силу.

20 лютого 1906 р. цар видав другий маніфест у справі виборів до Державної Думи, за яким встановлювався двопалатний парламент: Вища палата – Державна Рада та нижча палата – Державна Дума. До Державної Ради половина членів мала бути призначена урядовими чиновниками, половина мала бути виборна. До Державної Думи вибори відбувалися в чотирьох куріях: поміщицькій, міській, селянській та робітничій. Голосувати могли тільки чоловіки з 25 років. Державна Дума мала мати 524 депутатів (1 курія – один депутат припадав на 2000 виборців, 2 курія – на 7000, 3 – 30000, 4 – 90999 виборців). Оскільки в цей час український народ складався в основному з селянства, то його представництво в Думі було дуже обмеженим. Ліві соціалістичні партії бойкотували вибори. Це полегшувало виборчу діяльність російських ліберальних партій (особливо кадетів, які найбільш толерантно ставилися до українського питання і серед яких було багато представників української інтелігенції).

Незважаючи на несприятливі політичні умови, до I Державної Думи від України було обрано 24 поміщиків, 26 представників міської інтелігенції та 42 селян. 45 депутатів-українців створили власну парламентарну громаду, на чолі з адвокатом І.Шрагом. Громада почала видавати журнал «Украинский Вестник» російською мовою. У цьому журналі працювали Д.Дорошенко, І.Франко, М.Грушевський тощо. Селянські депутати (Ю.Сайко) заявляли про необхідність надання землі усім селянам. Громада ставила собі за мету домагатися автономії України. Було укладено декларацію Української парламентської громади у справі автономії України, яку мав виголосити з думської трибуни І.Шраг, але 8 липня 1906 р. I Думу було розпущено.

У січні 1907 р. відбулися вибори до II Думи, депутатами до якої було обрано більше половини з лівих партій. Із 102 депутатів з України лівих — соціал-демократів, трудовиків та кадетів було 65, октябристів, поміркованих, правих — 29. Нова Українська парламентська громада мала 47 членів, які домагалися автономії України, місцевого самоврядування, української мови в школі, суді та церкві. Громада вимагала створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах. Питання було поставлено гостріше — Україна повинна мати автономію із власним урядом.

Громада видавала два рази на тиждень часопис — «Рідна Справа — Думські Вісті». Отже, II Дума була більш революційною й втрималася до 15 червня 1907 р. після чого розпочалася нова реакційна політика уряду. Новий виборчий закон 3 червня 1907 р., зменшив число депутатів до 442, надавав перевагу упривілейованим станам. Хоча від українських губерній кількість депутатів була збільшена до 111, з них 64 були поміщиками. Свідомих українців у III Думі — 29 осіб (замало, щоб створити окрему *фракцію*). В 1912 р. відбулися вибори до IV Державної Думи, але вона виявилася лівішою за третю (150 депутатів від «лівих» партій та 130 «октябристів»).

Нові терміни і поняття

Фракція (парламентська) — це група депутатів в парламенті. До фракції можуть входити депутати однієї політичної партії або кількох. Об'єднуються депутати у фракцію з метою проведення спільної політичної лінії.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. — С. 35-36.
2. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів: Світ, 1996. — С. 338-343.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст.//http://history.franko.lviv.ua/gryc_content.htm
4. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. — К.: «Альтернативи», 1999. — С. 275-277.

5.17. СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

З метою подолання важкого економічного і політичного становища, створення на селі міцної групи заможних господарств, які могли б протистояти революційним рухам, уряд Росії на чолі з *Петром Столипіним* з 1906 р. розпочинає аграрну реформу.

Починаючи з 1906 р. і по 1910 р. Столипін проводить через Думу кілька законів, що й склали реформу. Головні елементи реформи:

- руйнування селянської общини, в якій Столипін вбачав головне гальмо у розвитку сільського господарства (до сільської общини були закріплені селяни й її контроль тяжів над ними (за законом 1861 р. селянин не міг покинути її, не міг продати землю, оскільки вона належала общині. Не було можливості застосовувати ліпші засоби виробництва, впроваджувати кращі сівозміни тощо);

- дозвіл селянину отримати землю у приватну власність (хутір чи відруб). Указ 9 листопада 1906 р. (став законом 14 червня 1910 р.) давав права всій сільській громаді переходити на хутори – селянська садиба на земельній ділянці індивідуального володіння (у Росії це звалося «*отрубамі*»). Тільки угіддя – ліс, сіножать – залишилися у спільному володінні.

Щоб зміцнити своє економічне становище, заможніші вдавалися до послуг новоствореного *Селянського банку*: брали гроші у борг під заставу своїх земельних ділянок. Коли борг своєчасно не сплачувався, земля переходила у власність банку. Реформа неухильно піклувалася про інтереси поміщиків – цьому сприяв Селянський банк, який постійно збільшував продажні ціни на поміщицькі землі, що робило їх все більш недосяжними для селян. Зубожілим селянам надавалася можливість переселятися в малозаселені райони країни. Біднота становила переважну більшість українських переселенців до малозаселених районів Сибіру, *Середньої Азії*, Північного Кавказу. Особливо багато їх виїхало з Полтавської і Чернігівської губерній.

Оцінюючи результати реформи, слід відзначити, що вона, безумовно, мала певні позитивні наслідки. Так, на 1913 р. фіксується значний приріст показників по сільському господарству. Найбільший успіх реформи Столипіна мали в Україні (в силу особливостей ментальності українців, їх потягу до індивідуального господарювання). Протягом 1907-1915 рр. на Правобережній Україні вийшло з общини 48 % селян, на Півдні – 42 %, на Лівобережній Україні –

16,5 % (в Росії – 24 %). Виникло 440 тис. хуторів (14% селянських дворів) до 1916 р. Це сприяло розвитку капіталізму на селі, зростанню товарності господарства, ширшому застосуванню машин і добрив. Лише з 1910 до 1913 р. посівна площа в українських губерніях зроста на 900 тис. десятин й сягала загалом 22,9 млн. десятин. У 1913 р. Україна досягла найбільшого за всю попередню історію валового збору зернових – 1 млрд. 200 млн. пудів. Частка України в експорті Російської імперії становила понад 25 %, а щодо зернових – понад 40 %.

Переселенська політика Столипіна значною мірою зазнала краху. На нові землі протягом 1906–1912 рр. виїхало з України майже 1 млн. осіб. Але погана організація процесу переселення, неймовірні матеріальні труднощі, незвичні кліматичні умови, дуже висока смертність призвели до того, що лише у 1911 р. повернулося додому майже 69 % переселенців. Стан тих, хто повернувся, був дуже тяжким: землю їх було продано, гроші витрачено – йшли у батраки, поглиблювалося соціальне розшарування, зростали бунтівні настрої та поступово зникла наївна віра у доброго царя.

Отже, аграрна реформа Столипіна не досягла своєї мети: намагаючись створити опору для царату в особі консервативного селянства, Столипін не зміг, не торкаючись поміщицького землеволодіння, забезпечити для своєї реформи економічних умов. Хоча з часу реформи 1861 р. поміщики в Україні продали заможним селянам половину своєї землі, та в їхніх руках на 1914 р. все ще залишалось понад 10 млн. десятин. Гостре малоземелля примушувало бідноту йти у кабалу до поміщиків та куркулів, орендувати землю за відпрацювання. Соціальна напруга розряджалася масовим відпливом із сільського господарства у промисловість дешевої робочої сили. А це сприяло зростанню промислового виробництва.

Столипінська реформа не створила стійких буржуазних відносин в сільському господарстві й не призвела до створення широкого ринку для промисловості. Вона не тільки не зняла протиріччя у селі, а й навіть поглибила їх (соціальна диференціація), що вело до зростання соціальної напруги у суспільстві.

Причини невдачі реформи:

1. Не було ліквідоване поміщицьке землеволодіння;
2. Непослідовність проведення реформ, їх погана організація, у першу чергу на місцях, спротив поміщиків, чиновників і навіть самих селян-традиціоналістів;

3. Недостатність часу – Столипін розраховував на 20-30 років перетворень;

4. Смерть самого Столипіна (1911 р., Київ).

Нові терміни і поняття

Столипін Петро Аркадійович (1862 – 1911) – російський державний діяч. У квітні 1906 р. призначений міністром внутрішніх справ, у липні – прем'єр-міністром. Активно протидіяв революції 1905-1907 рр., був ініціатором розпуску II Державної Думи і зміни положення про вибори до неї на користь заможних верств населення, ініціатором аграрної реформи, а також реформи місцевого самоврядування, запровадження загальної початкової освіти тощо. У 1911 р. під час перебування в Києві був смертельно поранений агентом охоранки, колишнім анархістом М. Богровим. Похований біля Трапезної церкви Києво-Печерської лаври.

Отруб – в Росії на початку ХХ ст. земельна ділянка, що виділена з землі громади (внаслідок столипінської аграрної реформи 1906 р.) в особисту селянську власність (на відміну від хутора – без переносу садиби).

Селянський банк – державний іпотечний банк в Росії, заснований в 1882 р., існував до 1917 р., видавав довгострокові позики селянам для набуття ними земель у приватне володіння. Роль селянського банку особливо зросла в період проведення столипінської аграрної реформи; володіючи великими капіталами й земельними фондами, банк виступав засобом господарської політики, спрямовував ресурси на розширення посівних площ, введення в обіг менш продуктивних ґрунтів тощо.

Середня Азія – у фізико-географічному плані це частина Центральної Азії, що входила до складу Російської імперії. Сюди входили плато Устюрт, Туранська низовина, Тургайське плато, Казахський дрібносопковик і частково гори: Копетдаг, Паміро-алай, Тянь-Шань, Джунгарський Алатау, Саур і Тарбагатай.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 36-37.

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 108-110.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – С. 261-263.

4. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Львів: Світ, 1996. – С. 343-345

5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 287-288.

5.18. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

15 липня 1914 р. у Сараєво (Боснія) було убито австрійського ерцгерцога Франца-Фердинанда. Убивство ерцгерцога послугувало приводом до початку першої світової війни (19 липня 1914 р.) між двома військово-політичними блоками: Четверним союзом (ЧС), що включав у себе Німеччину, Австро-Угорщину, Туреччину і Болгарію, і Троїстою згодою (Антантою), що включали Англію, Францію, Росію (потім приєдналися Японія, Італія, Румунія та США). У підтримку цих блоків виступили 38 держав (3/4 населення Землі), які були втягнені у війну на тому чи іншому боці).

Головна причина війни – економічні та політичні суперечності між державами обох воєнних блоків (боротьба за переділ вже переділеного світу, за ринки збуту та сировини, за переділ колоній, за сфери впливу тощо).

Країни ЧС і Антанти мали далекі плани щодо перекроювання території України:

- Австро-Угорщина претендувала на Волинь і Поділля;
- Німеччина – перш за все, на Одесу, Донецький басейн, Приазов'я і Крим;
- Росія – на Закарпаття, Галичину і Буковину.

З початку війни західноукраїнські землі перетворилися в арену бойових дій, а українці воювали за чужі інтереси (у російській армії було 3,5-4 млн. українців, австро-угорській – 250-300 тис.). Війна викликала розкол національного руху – українці опинилися або на проросійських, або на проавстрійських позиціях.

У Росії в перші дні війни панував патріотичний підйом. Страйки припинилися. IV Державна Дума підтримує уряд. Незважаючи на запевнення в лояльності, багато українських діячів Російської імперії вислано (М. Грушевського за звинуваченням у австрофільстві – до Симбірська, пізніше у Казань і Москву). Примусово закрито всі українські видавництва, заборонено газети та журнали українською мовою, припинила діяльність «Просвіта». У Галичині за звинуваченням у москвофільстві тисячі українців австро-угорською владою ув'язнено у таборах (Талергоф та інші).

Москвофіли, що виїхали до Києва у 1914 р., заснували Карпато-Руський визвольний комітет, який 29 липня 1914 р. видав відозву до галицьких українців, називаючи їх «російським народом Галичини» і закликаючи хлібом-сіллю зустрічати царські війська як визволителів.

На сторінках редагованого С.Петлюрою журналу «Украинская жизнь» (Москва) 12 серпня 1914 р. з'явилася декларація «Війна і українці», в якій висловлювалася підтримка політики царського уряду щодо ведення війни до перемоги. Ще один лідер соціал-демократів В.Винниченко видавав

у Катеринославі нелегальні відозви з гаслами «Геть війну!», «Хай живе автономія України!». Найбільш помірковану позицію зайняло ТУП (на чолі – Грушевський М., Єфремов С., Чикаленко Є.), що виникло на основі самоліквідованої УДРП – Укр. демократично-радикальної партії). Спочатку виступило з проросійських оборонних позицій, а вже у вересні 1914 р. рада ТУП прийняла постанову, в якій закликала українців дотримуватися у війні нейтралітету.

Іншу позицію займали українські партії Західної України. 1 серпня 1914 р. у Львові була створена Головна Українська Рада з 3-х партій (національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної). Головою її став К. Левицький. Метою Ради був захист інтересів українців в Австро-Угорщині. 3 серпня Рада видала маніфест до галицьких українців, у якому закликала виступити одностайно проти царської Росії, яка є «історичним ворогом України». Усі українці повинні взятися за зброю, щоб розгромити Росію, визволити Україну й створити з усіх українських земель єдину самостійну державу. Рада створила військову організацію – легіон Українських Січових Стрільців (добровольцями побажало стати 30000 (замість дозволених 2000)).

4 серпня 1914 р. група українських емігрантів (колишні соціал-демократи А.Жук, Д. Донцов, В. Дорошенко) у Львові (потім перебралися у Відень, далі – у Берлін) заснувала Союз визволення України. Головною метою було утворення самостійної української держави з конституційно-монархічною формою правління (під протекторатом Австрії). Головна ставка робилася на Німеччину, як на силу, що здатна повалити Російську імперію. Фінансувалися урядами Німеччини та Австро-Угорщини. Напрямки діяльності: організація окремих таборів для полонених українців, де засновували школи, бібліотеки, церкви; проводили пропагандистську роботу, поширення відомостей про історичне минуле та сучасне України, її культуру.

Спочатку російська армія на австрійському фронті здобувала перемоги. 3 вересня росіяни вступили у Львів. Реформувався весь лад на російських засадах. Почалися арешти й обшуки. До Сибіру було вислано понад 12 тис. осіб. 19 вересня 1914 р. заарештували митрополита Шептицького й помістили в монастирську в'язницю в Суздалі (до 1917 р.). Почалося переслідування греко-католиків, навернення їх у православ'я. Після 4-х місяців облоги в березні 1915 р. російські війська взяли Перемишль (у полон потрапило близько 117 тис. осіб). Російська армія почала наступ на Краків і Варшаву. У квітні 1915 р. у Львів приїхав Микола II. Усі ці успіхи були досягнуті дорогою ціною: Росія за перший рік війни втратила убитими та пораненими офіцерів – 82 %, солдатів – 64 %.

18 квітня 1915 р. на Галицькому фронті почався німецько-австрійський наступ. 9 червня 1915 р. німці взяли Львів, у липні – всю Галичину і

частину Волині. Почалася деморалізація суспільства, з'явилися чутки про зрадництво. Ліві сили почали агітувати за закінчення війни. Москвофіли втікали на територію Росії. Почалися епідемії. Унаслідок цих подій було виселено чи загинуло до 6 млн. осіб. З осені 1915 р. почалася евакуація Правобережжя (Київський університет був евакуйований у Саратов).

Успіхи австрійської зброї відкривали перед Галичиною певні перспективи. Загальна Українська Рада звернулася до всіх народів із закликом розгромити Росію і звільнити Україну, допомогти створити незалежну українську державу.

Війна почала затягуватися. У травні 1916 р. російські війська південно-західного фронту під командуванням генерала Брусилова почали наступ і нанесли австрійцям низку поразок («Брусилівський прорив»). На середину серпня російські війська підійшли до Карпатських перевалів, звільнивши від австрійських військ території Буковини й Південної Галичини. На початок вересня Південно-Західний фронт протягнувся по лінії р.Стохід – Киселин – Золочів – Бережани – Галич – Станіслав – Ворохта. На цій лінії наступ припинився через загальну нестачу боєприпасів, одягу, продовольства в арміях. На кінець 1916 р. на фронтах Першої світової війни почалася позиційна війна.

Армія втрачала свій дух (було убито 1,5 млн., поранено 4 млн., полонено 2 млн. осіб). Затягування війни викликало в Росії зростання цін, у сільському господарстві не вистачало коней, людей. Наростала економічна, соціальна та політична криза.

Нові терміни і поняття

Товариство Українських Поступовців (ТУП) – таємна понадпартійна політична і громадська організація українців в Російській Імперії, постала у 1908 р. з ініціативи членів колишньої УДРП для координації українського національного руху і його оборони.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 37.

2. Платформа Союзу визволення України (серпень 1914 р.); 3 відозви Загальної Української Ради до народів світу (15 вересня 1916р.) // <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1900.html>

3. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 110-112.

4. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 63-78.

5. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 295-310.

5.19. ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

Полуботок, Павло Леонітович (бл. 1660 – 29 грудня 1724) – наказний гетьман України (1722-1724) по смерті Івана Скоропадського. Народився в Борзні у родині козацького старшини. У 1706 р. став чернігівським полковником. Повстання І. Мазепи не підтримав. На Глухівській раді 1708 р. був запропонований на посаду гетьмана. Однак, за свідченнями сучасників, це викликало негативне ставлення Петра I, який сказав: «Он очень хитёр и может Мазепе уравняться». Полуботок виступав проти знищення залишків українського суверенітету та обмеження царського впливу в Україні. Людина енергійна, пройнята любов'ю до своєї країни, не міг дивитися на все це байдуже. З огляду на те, що приводом для всіх цих порушень старих українських прав служить українське безладдя та зловживання, він прагнув увести порядок та законність в українському управлінні і покласти край старшинським зловживанням, на які посилався цар Петро. Розіслав універсали, які забороняли старшині під страхом суворих покарань зловживання. Зайнявся реформою судових установ, прагнучи попередити хабарництво та зловживання суддів. У Петербурзі Полуботок зі старшиною подали цареві прохання про повернення Україні старих прав. За наказом Петра I був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де і помер. За деякими даними Полуботок відправив гетьманські скарби до Лондона, заповівши повернути їх незалежній Україні чи своїм нащадкам. За легендою, у 1720 р. син гетьмана Яків за батьковим розпорядженням поклав на рахунок лондонського «Банку Ост-Індійської компанії» барильце золота. До Росії це золото спробували повернути кілька царів, починаючи від Петра I, а від середини ХІХ ст. претензії на скарб гетьмана стали заявляти його нащадки. У 1908 р. 350 його нащадків провели з'їзд у місті Стародубі, відправивши до лондонського банку 25 представників з вимогами повернути відсотки, які набігли за 200 років у розмірі 213 млн. карбованців. У середині 50-х років ХХ ст. розшуком скарбу Полуботка зайнялась *Ін'юорколегія СРСР*, а від 1991 р. – влада незалежної України. Нині мова йде вже про суму на внеску Полуботка в 16 млрд. фунтів стерлінгів. Однак, службовці банку, спадкоємця «Банку Ост-Індійської компанії», донині ігнорують усі запити, посилаючись на таємницю вкладу та відсутність у претендентів необхідних паперів, що підтвердили б їхні права.

Прокопович Феофан (у миру Єлисей, Єлізар; 1681-1736) – теолог, письменник, учений, культурно-освітній діяч. Народився в Києві у небагатій родині крамаря Церейського. Навчався в Київському і Римському єзуїтських колегіумах. Закінчив Київську академію. У 1704 р.

вступив до Київського братства, постригся в ченці і став професором, а згодом ректором Київської академії. В 1716 р. за наказом Петра I переїхав до Петербурга, де фактично став на чолі Російської православної церкви. Активний прихильник реформ Петра I, був його головним помічником у духовних справах. Після смерті Петра I сприяє сходженню Катерини I на трон. У 1725 р. Прокоповича призначено архієпископом новгородським і першим членом синоду, фактичним главою Російської православної церкви. Він бере участь в організації Російської академії наук, очолює так звану «учену дружину» діячів культури, до якої належали Татищев, Кантемір та ін. Останнє десятиріччя життя майже залишив діяльність вченого, зазнавав переслідувань з боку противників петровської політики, які плели навколо Прокоповича інтриги, слали в синод доноси, намагаючись позбавити його високого становища в церковній ієрархії. 19 вересня 1736 р. помер у Новгороді, похований у новгородському Софійському соборі.

Сковорода Григорій Савич (1722-1794) – мислитель, письменник, поет. Народився в с. Чорнухи на Полтавщині. Походив із козацького роду. В 1734-1753 рр. з перервами навчався в Києво-Могилянській академії. В 1741-1744 рр. був співаком придворної капели в Петербурзі. В 1745 р. з місією генерала Вишневського виїхав до Угорщини в м. Токай, де перебував до 1750 р. У 1751 р. деякий час викладав поетику в Переяславській семінарії. У 1753 р. працював учителем сина багатого поміщика, а потім здійснив подорож до Москви. Майже рік провів у Троїце-Сергіївській лаврі, поповнюючи свої знання в її бібліотеці. Після повернення в Україну знову посідає місце домашнього вчителя до 1758 р. У 1759-1768 рр. викладав у Харківському колегіумі. В 1768 р. був запрошений читати курс етики у додаткових класах при колегіумі. Переслідуваний світською та духовною владами, з 1770-х років вів життя мандрівного філософа-жебрака. У філософських діалогах і трактатах біблійська проблематика переплітається з ідеями платонізму та стоїцизму. Зміст людського існування – подвиг самопізнання. Останні понад 25 років життя Сковорода мандрував Слобожанщиною. На хресті над його могилою у с. Сковородинівка (ран. Іванівка), на прохання самого Сковороди, написано: «Світ ловив мене, та не впіймав...».

Котляревський Іван Петрович (1769, Полтава – 1838, там же) – український письменник, поет, драматург, засновник сучасної української літератури. Громадський діяч. Підтримував зв'язки з декабристами. Його поема «Енеїда» (1798) стала першим в українській літературі твором, написаним народною мовою.

Народився в Полтаві в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Початкову освіту здобув у місцевого дяка. В 1789-1793 рр. працював канцеляристом,

у 1793-1796 – домашнім учителем у сільських поміщицьких родинах. У 1796-1808 перебував на військовій службі в Сіверському карабінерському полку. В 1806-1807 Котляревський в ранзі штабс-капітана брав участь у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр., був учасником облоги Ізмаїлу. В 1808 р. вийшов у відставку. З 1810 р. працював наглядачем «Дому для виховання дітей бідних дворян». У 1812 р. під час походу Наполеона I Бонапарта на Росію Котляревський, за дозволом генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського, сформував у містечку Горошині Хорольського повіту на Полтавщині 5-ий український козацький полк (за умови, що полк буде збережено після закінчення війни як постійне козацьке військо), за що отримав чин майора. В 1817-1821 рр. – директор Полтавського театру. В 1818 р. входив до складу полтавської масонської ложі «Любов до істини». Котляревський сприяв викупові М. Щепкіна з кріпацтва. У 1827-1835 рр. – попечитель «богоугодних» закладів. Помер і похований у Полтаві.

Іван Якович Франко (1856 – 1916) – український письменник, поет, вчений, публіцист, громадський діяч, один з найвизначніших духовних провідників України. Народився в с. Нагуєвичі на Львівщині у родині селянина-коваля. У 1875 р. закінчив у Дрогобичі гімназію, навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. З 1894 р. очолював філологічну секцію, а з 1898 р. також етнографічну комісію Наукового товариства ім. Шевченка. Стояв біля витоків Української радикальної партії. Франко є поетом-новатором. Почав друкуватися з середини 70-х років Проза його налічує понад 100 творів малої форми та 9 повістей і романів («Украдене щастя», «Захар Беркут» тощо). Серед численних наукових праць – 5-томне видання «Апокрифів і легенд з українських рукописів» (1896 – 1910).

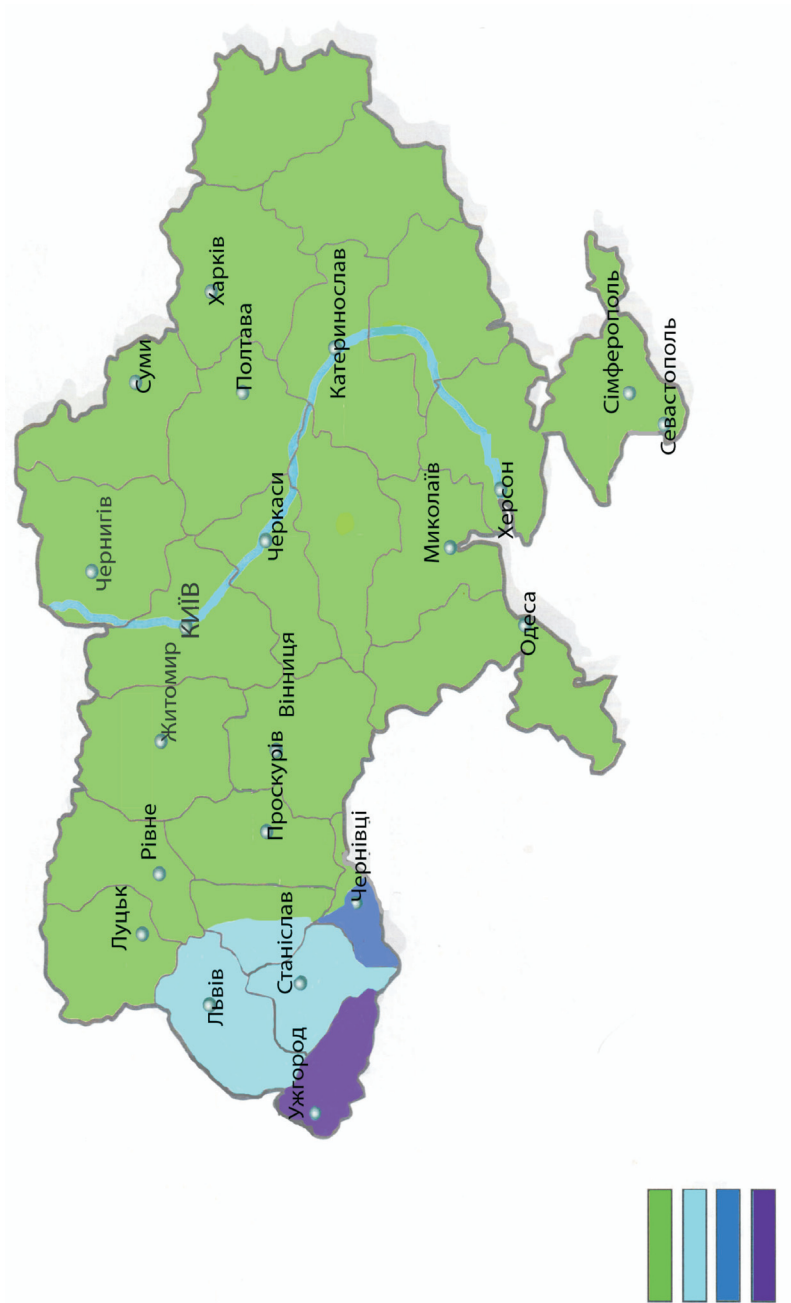
Нові терміни і поняття

Ін'юрколегія СРСР – Іноземна юридична колегія, у СРСР спеціалізована юридична консультація з питань міжнародного приватного права. Створена у 1937 р. при Московській колегії адвокатів для захисту особистих та майнових прав радянських громадян і організацій за кордоном.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Довідник з історії України у 3-х т. // http://history.franko.lviv.ua/Пр_1.htm
2. Довідник з історії України у 3-х т. // http://history.franko.lviv.ua/III_1.htm
3. Довідник з історії України у 3-х т. // http://history.franko.lviv.ua/III_1.htm
4. Довідник з історії України у 3-х т. // http://history.franko.lviv.ua/III_1.htm
5. *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997 // http://history.franko.lviv.ua/yak_content.htm

Українські землі наприкінці XVIII – у XIX столітті

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕМИ 5

ПИТАННЯ З САМОКОНТРОЛЮ

1. Скільки етапів нараховує національно-культурне відродження в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
2. Як можна оцінити діяльність Кирило-Мефодієвського товариства?
3. Кого можна охарактеризувати як провідних діячів першого, другого та третього етапів громадського руху?
4. Чи можна вважати аграрну реформу П.Столипіна невдалою?
5. Якими були політичні плани і наміри держав-учасниць Першої світової війни щодо українських земель, й чому війна актуалізувала і загострила «українське питання»?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Із наведених у дужках варіантів відповіді виберіть правильний:

Українські землі Галичини увійшли до складу (Росії, Австрії, Прусії) після поділу Речі Посполитої в (1772, 1793, 1795) році і разом із землями Польщі утворили в цій державі окремий коронний край під назвою (Царство Польське, Королівство Галіції та Лодомерії, Варшавське князівство).

2. Таємне Кирило-Мефодіївське братство було створене в:

- А) Києві;
- Б) Харкові;
- В) Санкт-Петербурзі;
- Г) Одесі.

3. Селяни у результаті реформи 1861 р.:

А) отримали особисту волю та земельний наділ від своїх поміщиків, але повинні були їм служити або виплачувати оброк протягом ще двох років;

Б) отримали особисту волю, а відслуживши протягом двох років повинності, могли отримати земельний наділ з державних фондів;

В) отримали особисту волю, але протягом двох років повинні були виконувати повинності за користування землею з подальшим викупом селянських наділів.

4. Назвіть ім'я поета, який написав текст забороненої до публікації пісні «Ще не вмерла Україна»:

- А) Тарас Шевченко;
- Б) Павло Чубинський;
- В) Іван Франко;
- Г) Леся Українка.

5. Легіон Українських січових стрільців був створений у:

- А) 1913 р.;
- Б) 1914 р.;
- В) 1916 р.;
- Г) 1917 р.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на програмні документи Кирило-Мефодієвського товариства дайте відповідь, чи можна його вважати політичною організацією. Обґрунтуйте свою думку.

2. Використовуючи вивчений матеріал теми та **мапу 5**, визначіть, які з українських земель належали Австрійській імперії, а які – Російській.

Тема 6. УКРАЇНА У ДОБУ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920 рр.)

6.1. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ. СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

23 лютого 1917 р. у Петрограді почалася буржуазно-демократична революція. Ввечері 27 лютого було утворено Петроградську Раду робітничих і солдатських депутатів і Тимчасовий комітет Державної думи на чолі з М. Родзянком. 2 березня Микола II зрікся престолу; з депутатів Думи було утворено Тимчасовий уряд на чолі з князем Г. Львовим. Тимчасовий уряд узяв на себе владні повноваження до скликання *Все-російських установчих зборів* (їх планувалося провести на початку 1918 р.), які повинні були визначити форму державного режиму й вирішити найважливіші питання.

4 березня в Києві було утворено Раду об'єднаних громадських організацій із представників губернської, міської та повітової управ Земського союзу, Союзу міст, Воєнно-промислового комітету, кооперативних товариств тощо, який обрав Виконавчий комітет, що діяв від імені Тимчасового уряду.

У містах і на фронтах створювалися Ради робітничих і солдатських депутатів. Спочатку в Радах чільну роль грали меншовики й есери, що прагнули провести в рамках законності вибори в Установчі збори. Більшовики прагнули завоювати контроль над Радами і з їх допомогою домогтися політичної влади.

Українські національні сили також усвідомили необхідність єднання. 4 березня 1917 р. виник представницький орган української демократії – Центральна Рада (ЦР). До неї увійшли представники усіх політичних партій – ТУП (М.Грушевський), УСДРП (В.Винниченко, С.Петлюра), УПСР (П.Христюк, М.Шаповал), УНП (М.Міхновський) і т.д. 7 березня обрано керівництво ЦР: голова – лідер ТУП М. Грушевський, заступники – Д.Антонович, Д.Дорошенко.

Незабаром у Києві було поновлено випуск газети «Рада», яка стала виходити під назвою «Нова Рада». Перший номер газети відкривався статтею М.Грушевського «Велика хвиля». На політичну арену України вийшли політичні партії, що свідчило про організаційне становлення української демократії як складової національно-визвольного руху. 25-26 березня провело свій з'їзд ТУП. На з'їзді було заявлено про підтримку Тимчасового уряду і необхідність скликання Українського національного конгресу. Було змінено назву партії на «Союз українських

автономістів-федералістів». Провели також свої з'їзди українські соціал-демократи, українська партія соціалістів-революціонерів (есерів) тощо. Усі ці партії мали різні соціальні програми, але в одному були єдині – у твердженні національно-територіальної автономії України. Окремо стояла Українська народна партія під керівництвом М. Міхновського (1873-1924 рр.), що домагався повної незалежності України під гаслом «Україна для українців». На території України успішно діяли також загальноросійські партії – кадетів, есерів, Російська соціал-демократична робітничка партія (окремо більшовики і меншовики) тощо.

6-8 квітня (ст.ст.) у Києві працював Всеукраїнський національний Конгрес, який виробив програму дій ЦР. У його роботі брало участь понад 900 депутатів з майже всіх українських етнічних земель. Конгрес обговорив питання щодо: 1) мети ЦР – це досягнення широкої національно-територіальної автономії для України у складі Російської Федеративної республіки; 2) методу досягнення автономії – це мирний демократичний шлях; 3) прав національних меншин – принцип: Україна для всіх, хто живе в Україні; 4) обрання нового складу ЦР (118 осіб). Головою було обрано М. Грушевського, а заступниками – С. Єфремова та В. Винниченка. Тобто, ЦР стала легітимним всеукраїнським представництвом із правом вирішувати насущні національні питання. Друкованим органом ЦР стала газета «Нова Рада».

5-8 травня у Києві зібрався I Український військовий з'їзд (700 депутатів). З'їзд підтвердив повноваження ЦР і постановив домагатися миру без анексій і контрибуцій. За згодою Російського Генерального штабу був створений Генеральний військовий комітет на чолі із С. Петлюрою, що повинен був проводити українізацію армії.

Для переговорів з Тимчасовим урядом і Петроградською Радою з метою домогтися проголошення автономії України до Петрограда виїхала делегація на чолі з В. Винниченком і С. Єфремовим. Але Тимчасовий уряд відмовив українській делегації, заявивши, що ЦР не є виразником волі народу України і тому не має повноважень вирішувати питання про автономію України до скликання Установчих Зборів.

Довідавшись про негативне рішення Тимчасового уряду, у Києві відбувся I Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) і II Всеукраїнський військовий з'їзд (5-10 червня 1917 р.), що призвали ЦР взяти ініціативу у свої руки та самій проголосити національно-територіальну автономію України.

Проте, на жаль, значна частина діячів ЦР не розуміла значення української армії. Грушевський і Винниченко відмовилися від допомоги 40-тисячного українізованого корпусу, що його пропонував надати в розпорядження Ради П. Скоропадський. 16 українізованих дивізій не

було своєчасно знято з фронту й Центральна Рада позбавилась їх. За цю найтяжчу з помилок Україна заплатила своєю державністю. Боронити її не було кому. ЦР не спромоглася забезпечити правопорядок, організувати роботу залізниці, вирішити питання перерозподілу земель, утворити адміністративний апарат. Все це позначилося на єдності лав Центральної Ради, між соціал-демократами та соціалістами-революціонерами виникли ідейні конфлікти.

Нові терміни і поняття

Версрійські установчі збори – виборна представницька установа (Установчі збори), на яку різними політичними силами покладалось завдання остаточного вирішення питання про державний устрій Росії. З ідеєю Установчих зборів Тимчасовий уряд пов'язував сподівання на стабілізацію політичної обстановки, зміцнення своєї влади. Установчі збори були формально скликані у Петербурзі 5 січня 1918 р., коли влада уже належала більшовикам, і на першому засіданні розігнані.

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів (есери) – споріднена з російською партією соціалістів-революціонерів. У 1905-1917 рр. існували окремі гуртки УПСР у Сімферополі, Одесі, Києві. Як всеукраїнська партія оформилася 17-18 квітня 1917 р. в Києві; на Установчих зборах ухвалено постанову про територіальну автономію України й скликання Українських установчих зборів.

УНП – Українська народна партія – організація націоналістичного напрямку, заснована у 1902 р. Миколою Міхновським. Політичне кредо партії сформульоване Міхновським у «10 заповідях», що проголошували самостійну «демократичну республіку, шанування української мови, традицій». Гасло «Україна для українців» трактувався таким чином, що саме український народ має бути господарем на власній землі. Серед лідерів УНП були М., В. та С. Шемети, О. і С. Макаренки, В. і Г. Шевченки, О. Степаненко. Після 1907 р. діяльність УНП занепала. У 1917 р. колишні члени УНП створили Українську партію соціалістів-самостійників.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Відозва Петроградського Тимчасового Українського революційного комітету до українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді (2 березня 1917 р.); 3 відозви Ради ТУП до українського громадянства (8 березня 1917 р.); Відозва УЦР до українського народу (9 березня 1917 р.); Із повідомлення «Вістей» про Український національний з'їзд (6-8 квітня 1917 р.) // <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1900.html>

2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 114-115.

3. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К.: НАНУ. – С. 5-62

4. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С.79-92.

5. *Рубльов О.С., Ресет О.П.* Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К.: «Альтернативи», 1999. – С. 29-46.

6.2. УНІВЕРСАЛИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ВІД АВТОНОМІЇ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

10 червня 1917 р. виходить **I Універсал ЦР** («Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суших»), що був зачитаний на II Українському військовому з'їзді.

Його основними положеннями було:

- Україна оголошувалася автономною частиною Росії; Український народ – господар своєї землі та міг сам визначати своє життя;
- проголошувалися рівність усіх народів, що проживають в Україні;
- проголошувалися рівні й таємні вибори у Всенародні українські збори (парламент);
- вищим державним органом України проголошувалася УЦР.

Історичне значення I Універсалу у тому, що він підтвердив намагання українців до створення власної держави, сприяв подальшому розвитку Української революції, визначив позиції політичних сил стосовно української державності.

3 липня 1917 р. був прийнятий **II Універсал ЦР** (після отримання постанови Тимчасового уряду (ТУ) про затвердження **Генерального** секретаріату). Причинами прийняття були: паритет сил Тимчасового уряду та УЦР; пошук згоди між УЦР та Тимчасовим урядом; підтримка лідерами УЦР ідеї автономії України. Його основні положення:

- УЦР доповнюється представниками інших народів, що мешкали в Україні;
- УЦР виокремлює Генеральний секретаріат як носія виконавчої влади в Україні;
- УЦР відмовлялася від проголошення автономії України до прийняття цього рішення на Всеросійських установчих зборах.

Наслідками цього Універсалу були липнева криза Тимчасового уряду та падіння авторитету УЦР. Універсал призвів до ще більшого розколу в українському русі на «автономістів» та «самостійників». Хоча Україна набула статусу окремого територіально-адміністративного утворення з власним представництвом, прийнятий II Універсал мав компромісний характер.

У період з кінця липня до жовтня 1917 р. в Україні загострюється боротьба за владу між усіма провідними політичними силами: поміщицько-монархічними – в особі ТУ, національно-демократичними – УЦР і комуністичними – РСДРП (б).

Перед ЦР стало складне питання: як далі діяти? У ході дискусії до єдиної думки ЦР так і не прийшла, зайнявши вичікувальну позицію. Що стало одним з прорахунків ЦР.

До прорахунків ЦР цього періоду треба додати також невирішеність аграрного питання: українські селяни очікували від українського уряду рішучих дій щодо передачі поміщицької землі. ЦР не усувала наболілих соціально-економічних питань. Більшовики, вловивши настрої народних мас, вдалися до облудної тактики. В аграрному питанні вони висунули перехоплене в есерів гасло «Земля – селянам», а в питанні національному – утворення союзу вільних республік, хоча були прихильниками централізованої держави.

25 жовтня 1917 р. у ході збройного повстання більшовики скинули ТУ і обрали на II Всеросійському з'їзді Рад робочих і солдатських депутатів новий російський уряд, Раду народних комісарів (РНК) на чолі з В. Ульяновим (Леніним).

ЦР засудила більшовицький переворот і утворила «Комітет з охорони революції в Україні», куди увійшли представники майже всіх політичних сил України. У Києві утворилося три політичних табори, що протистояли один одному: прихильники ТУ (штаб Київського Військового округу, Міська Дума та російські есери, меншовики та бундівці); більшовики (Ради робітничих і Рада солдатських депутатів) та УЦР. УЦР додержувалася тактики нейтралітету, що призвело до посилення більшовиків.

7 листопада 1917 р. ЦР прийняла **III Універсал**. Його основні положення:

- проголошувалася **Українська Народна Республіка** у складі федеративної Росії;
- ставилося питання про поширення влади УНР на всі українські етнічні землі;
- проголошувалися принципи майбутніх реформ: а) скасування приватної власності на поміщицькі й церковні землі, передача землі селянам без викупу; б) державний контроль і упорядкування виробництва, 8-годинний робочий день; в) поліпшення організації праці; г) утвердження демократичних прав і свобод; д) скасування смертної кари.
- ЦР зобов'язувалася охороняти волю і права національних меншин, надавши їм національно-культурну автономію;
- негайний початок мирних переговорів без сепаратного миру з Німеччиною;
- скликання 9 січня 1918 р. Українських установчих зборів.

III Універсал не викликав у суспільстві такої згоди, як перший, оскільки перший проголосив національну ідею, яка об'єднала усіх українців, а третій визначив соціально-економічні засоби, до яких різні шари суспільства ставилися по-різному.

28 грудня 1917 р. в Бресті-Литовську почалися мирні переговори між делегаціями УНР, РНК і Німеччини щодо укладення мирного договору. Переговори показали, що німецька делегація згодна підписати мирний

сепаратний договір з делегацією УНР, як представником незалежної і суверенної держави.

З огляду на зовнішні і внутрішні обставини, Мала Рада 11 січня 1918 р. проголосила **IV Універсал**, якій проголошував УНР суверенною незалежною державою, влада в якій належить трудовому народу.

Основні положення:

- проголошення незалежності і суверенітету Держави українського народу;
- декларація прагнення до добросусідських відносин з сусідніми країнами;
- підтвердження законодавчої влади УЦР та виконавчої Ради народних міністрів;
- проголошено намагання розпочати переговори з метою встановлення миру;
- заклик до боротьби з більшовиками;
- націоналізація усіх природних ресурсів, передача землі трудящим без викупу;
- демілітаризація підприємств, соціальна допомога безробітним;
- державний контроль над банками;
- реорганізація торгівлі, монополізація торгівлі на деякі товари;
- підтвердження всіх демократичних свобод та прав національних меншин на національно-персональну автономію.

IV Універсал завершив процес складного суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху. Однак, найвищий момент в історії українського державного будівництва не співвідносився з моментом підйому національного руху, що входив у період кризи.

Нові терміни і поняття

Універсал (від лат. universalis – загальний, через пол. Uniwersal) – актовий документ, який доводить до загального відома певну постанову влади, її розпорядження адміністративно-політичного характеру. У 1917-1918 рр. Центральна Рада назвала універсалами свої головні державно-політичні акти.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 37-39, 43.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С. 115-121.
3. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 93-127.
4. *Рубльов О.С., Рєєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.– К.: «Альтернативи», 1999. – С. 29-100.

6.3. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІЖ РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ І ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ УКРАЇНИ (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.)

25 жовтня 1917 р. у ході збройного повстання більшовики скинули Тимчасовий уряд і обрали на II Всеросійському з'їзді Рад робочих і солдатських депутатів новий російський уряд, *Раду народних комісарів* (РНК) на чолі з В. Ульяновим (Леніним).

Центральна Рада (ЦР) засудила більшовицький переворот і утворила «Комітет з охорони революції в Україні», куди увійшли представники майже всіх політичних сил України. Комітет наділявся верховною владою на території 9 українських губерній і був покликаний об'єднати всіх революціонерів-демократів для встановлення демократичного і законного правління.

27 жовтня більшовики створили революційний комітет для організації збройного повстання в Києві проти прихильників скинутого Тимчасового уряду. Військам КВО вдалося їх блокувати у Маріїнському палаці, але ненадовго. 29 жовтня більшовики обрали новий ревком. Почалися бої. Більшовиків підтримали робітники, оголосивши страйк. ЦР зайняла спочатку позицію нейтралітету. Після триденних боїв командувач КВО генерал Квезинський, юнкери і донські козаки залишили Київ. У цій ситуації головну роль узяла на себе ЦР: було переобрано голову КВО, війська повернуто на фронт, встановлено контроль над тилловими гарнізонами, прийнято рішення про передачу поміщицьких і державних земель у розпорядження земельних комітетів. Страйк припинився в той же день. Більшовики не мали сил і достатнього авторитету, щоб відкрито протистояти ЦР.

Для встановлення своєї влади в Україні більшовики розгорнули роботу щодо створення своїх Рад в УНР. Вони утворили ревком, який став готувати повстання у Києві. Але ЦР випередила їх: в ніч на 30 листопада сердюцька гвардійська дивізія роззброїла війська більшовиків, посадила в ешелони та вислала до Росії.

4 грудня РНК Росії передав Генеральному Секретаріату ЦР *ультиматум* Маніфест «До українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради», підписаний Троцьким, Леніним та Сталіним. Головне обвинувачення – те, що ЦР «веде цілком буржуазну політику, яка давно вже виявляється в невизнанні Радою радянської влади на Україні». Було поставлено вимогу протягом 48 годин припинити формування української армії, не пропускати на Дон козацькі частини для допомоги генералу Каледіну, покласти край роззброєнню червоногвардійців. У протилежному випадку РНК вважає себе в стані війни з УНР.

4-5 грудня 1917 р. в Києві відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад. На ньому були присутні 124 делегати-більшовики від 49 із 300 Рад. Українські делегати закликали на з'їзд своїх прихильників із сіл, які становили переважну більшість серед 1300 присутніх делегатів. З'їзд засудив ультиматум Раднаркому. Уряд відмовився виконувати ультиматум РНК, призупинив транспортування хліба в Росію і почав створювати власну грошову систему. Вірні ЦР війська були приведені в бойову готовність.

Більшовики, покинувши з'їзд, переїхали до Харкова. Там, 11-17 грудня 1917 р., вони зібрали свій I Всеукраїнський з'їзд Рад. У його роботі брали участь близько 200 делегатів з 89 Рад (з 300 Рад). З'їзд проголосив установаження Радянської влади в Україні та створення Української Радянської Республіки. З'їзд обрав вищий орган державного керування – Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) у складі 41 особи, на чолі якого став Ю. Медведєв. ЦВК зі свого складу затвердив перший радянський уряд: Є. Бош, Ф. Сергєєв (Артем), М. Скрипник. ЦР була оголошена «ворогом народу».

Таким чином, наприкінці грудня 1917 р. в Україні діяли 2 уряди – Генеральний Секретаріат ЦР у Києві і Народний секретаріат ЦВК у Харкові. Обидва уряди заявляли, що вони є українськими і робітничо-селянськими. Почалася війна декретів, у якій один уряд скасовував закони іншого. Одночасно з цим більшовики поступово захоплювали головні залізничні пункти і розширювали територію свого впливу.

25 грудня 1917 р. Червона Гвардія почала наступ на територію, підвладну УНР. З північного сходу до Києва просувалося 30-тис. угруповання на чолі з В. Антоновим-Овсієнком, М. Муравйовим, О.Єгоровим. Наприкінці грудня вони зайняли Харків, Полтаву, Чернігів. Сили були нерівними. Розуміючи це, уряд УНР поставив за мету укласти мирний договір із центральними державами. Для того, щоб бути рівноправним учасником мирних переговорів, УНР повинна була мати статус незалежної держави.

28 грудня 1917 р. в Бресті-Литовську почалися мирні переговори між делегаціями УНР, РНК і Німеччини про укладення мирного договору. Переговори показали, що німецька делегація згодна підписати мирний сепаратний договір з делегацією УНР, як представником незалежної і суверенної держави.

А тим часом більшовики сформували три ударні армії в Україні під загальним керівництвом М. Муравйова, що почали наступ на Київ. З метою полегшити захоплення Києва РСДРП(б) організувала (16 січня) збройне повстання на заводі «Арсенал». Після шестиденних боїв повстання було придушене військами УНР. Незважаючи на всі зусилля, ЦР не змогла утримати столицю. Регулярної армії у ЦР не було, спішно

формувалися добровільні загони. Трагічною сторінкою став бій під Крутами, коли 290 юнаків зі студентського Куреня загинули у нерівному бою. 26 січня 1918 р. більшовики зайняли Київ, розстрілявши понад 3000 осіб у перший же день.

У першій половині січня загони червоноармійців під командуванням Р.Сиверса витіснили козачі калединські частини з усієї території Донбасу. 12 січня більшовики почали збройне повстання в Одесі та здобули перемогу. У середині місяця встановили радянську владу в Криму, Миколаєві, Херсоні й Єлизаветграді. На початку лютого 1918 р. велика частина України, Лівобережжя і південь були під владою більшовиків. Тим часом, Центральна Рада переїхала в непідконтрольний більшовикам м. Житомир і звернулася до Німеччини та її союзників із проханням про військову допомогу.

Причинами поразки у війні з більшовиками, результатом чого була втрата Центральною Радою контролю над територією України, можна вважати:

1. Недостатньо широку соціальну базу національно-визвольного руху;
2. Повільне та непослідовне створення національної армії;
3. Затягування з рішенням назрілих соціально-економічних проблем;
4. Грубі прорахунки та помилки у внутрішній та зовнішній політиці;
5. Вдало організовані дії більшовиків, що об'єднали мирні і збройні засоби.

Нові терміни і поняття

Рада народних комісарів – радянський уряд у 1917-1946 рр. Народний комісаріат у структурі радянської влади тих часів відповідає сучасному міністерству, посада народного комісара – посади міністра.

Ультиматум (лат. ultimatium – доведене до кінця) – вимога, пов'язана з обмеженням часу, даного на її виконання, а також з загрозою серйозних наслідків у випадку її невиконання. Ультиматум є демонстрацією небажання переговорів. Ультиматуми застосовуються в політиці і часом передують оголошенню війни.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: навчальний посібник /за загальною ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 40-41.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 118-120.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. // http://history.franko.lviv.ua/gryc_content.htm
4. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 111-140.
5. *Рубльов О.С., Реснт О.П.* Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 60-72, 78-79.

6.4. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Центральна Рада увійшла в історію української революції як уряд добрих намірів і великих задумів. Незважаючи на відверте доктринерство і відсутність політичного досвіду у її лідерів, ЦР таки вдалося добитися чималих успіхів. Насамперед це стосується національної мобілізації українських мас та проголошення Української Народної Республіки. Серед досягнень можна виокремити:

- створення передумов для національно-культурного розвитку України;
- національні меншини отримали право національно-персональної автономії;
- залучення до політичного життя широких мас, придбання досвіду політичної боротьби, пробудження національної самосвідомості;
- початок процесу соціально-економічних перетворень;
- демократизація суспільно-політичного життя;
- закладення основ мирної зовнішньої політики України.

ЦР досягала цих результатів, поєднуючи національні мотиви з соціальними, укладаючи численні союзи та компроміси. Але політика компромісів є поганою для часів, які зветься революцією. Діячі Центральної Ради недооцінювали динаміку революційного процесу. Їхня розважлива програма могла б мати успіх при спокійних обставинах розвитку суспільства. Ініціативу у неї перехопили ті політичні сили, які робили ставку на грубу фізичну силу.

Причинами поразки, прорахунками, які призвели до втрати Центральною Радою контролю над територією України, можна вважати:

1. Недостатньо широку соціальну базу національно-визвольного руху;
2. Відсутність політичного досвіду та єдності керівництва, дії навздогін подіям;
3. Повільне та непослідовне створення національної армії;
4. Затягування та непослідовність у вирішенні назрілих соціально-економічних проблем;

5. Грубі прорахунки та помилки у внутрішній та зовнішній політиці;

6. Відсутність рівноправних відносин з сусідніми та великими державами, а також реального міжнародного визнання;

7. Слепе слідування соціалістичній *доктрині*;

8. Відсутність дієвого державного апарату, спроможного забезпечити лад та законність;

9. Захопленість ідеєю федералізму, намагання втілити її за будь-яких обставин;

10. Неспроможність нейтралізувати соціальну демагогію більшовиків.

Історичне значення ЦР полягає у тому, що вона підняла на більш високий рівень ідею української державності. Її діяльність викликала захоплення та підтримку серед чисельних представників різних шарів суспільства в Україні. Центральна Рада практично реалізувала вікові намагання українського народу до волі та незалежності. Боротьба під прапором Української революції своїми героїчними прикладами підготувала покоління, що здобули незалежність України.

Нові терміни і поняття

Доктрина (лат. doctrina) – вчення, наукова або філософська теорія, політична система, керівний теоретичний чи політичний принцип або нормативна формула.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К.: НАНУ. – С. 5-62.

2. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. // http://history.franko.lviv.ua/gryc_content.htm

3. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 111-140.

4. Довідник з історії України у 3-х т. // <http://history.franko.lviv.ua/Пк1.htm>

5. *Рубльов О.С., Реснт О.П.* Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 87.

6.5. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

29 квітня 1918 р. на Веукраїнському хліборобському конгресі гетьманом нового державного утворення – гетьманату Українська держава – було проголошено генерала Павла Петровича Скоропадського (1873-1945 рр.), одного з лідерів Української партії хліборобів-демократів і почесного отамана Вільного козацтва. П. Скоропадський, прийшовши до влади, опублікував Маніфест «До громадян України», в якому змалював кризове становище в державі й закликав усіх громадян допомогти йому врятувати край. Правові основи існування нового режиму були визначені в т.зв. «Вільній хартії» та в «Законах про тимчасовий державний устрій України». У них йшлося про ліквідацію УНР, її уряду та крайових комітетів, створення Української Держави; усунення від влади соціалістичних партій; проголошувалося, що до обрання парламенту (термін виборів до якого не вказували) уся повнота влади концентрувалася в руках гетьмана. П. Скоропадський сформував Кабінет Міністрів, який очолив кадет М. Василенко (з травня 1918 р. – октябрист Ф.Лизогуб). Державний переворот був узгоджений з представниками німецької військової адміністрації.

Головні напрямки внутрішньої політики:

- Военний напрямок.

Був спрямований на створення українських збройних сил. У червні було реформовано Генеральний штаб, розроблено план реорганізації армії (згідно з яким армія мала складатися з 8 армійських корпусів). Улітку 1918 р. було сформовано сердюцьку дивізію з 5 тисяч вояків. Восени в Білій Церкві почали відроджувати полк Січових стрільців. Сили Гетьманату склалися також із Запорозької дивізії з полком гайдамаків, двох дивізій синьожупанників, а також сформованої в Австро-Угорщині з полонених українців дивізії сірожупанників. Загальна чисельність збройних сил становила майже 65 тисяч. Гетьман у жовтні видав універсал про відродження козацького стану, маючи на меті створення заможної верстви та надійного війська. Особливе місце серед збройних сил належало Чорноморському флоту. Гетьманський уряд домогся згоди німецької влади на передачу Україні військових суден Чорноморського флоту, захоплених Німеччиною. Загалом до Чорноморського флоту належало 3 бригади лінійних кораблів, бригада крейсерів, дивізія міноносців, 22 підводні човни. Проте, німецьке командування штучно гальмувало процес створення української армії, боячись утратити своє панування над країною.

- Робоча політика була спрямована на запровадження 10-12-годинного робочого дня, заборону страйків. Це було пов'язане з важким економічним становищем держави й необхідністю виведення країни з кризи.

- Аграрна політика полягала у відновленні приватної власності на землю.

Поміщики за допомогою окупаційних військ почали репресивними методами відновлювати свою власність на землю, а також відшкодовувати за рахунок селян утрати, понесені ними під час революції. У липні виходить закон «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства», за яким селянські знаряддя праці і тяглових тварин примусово використовувалися в маєтках поміщиків. За страйки передбачалося тюремне ув'язнення. Метою указу було відтворення продуктивності колишніх поміщицьких господарств, поліпшення економічного становища країни та забезпечення сільськогосподарською сировиною союзників. У жовтні 1918 р. уряд заснував Вищу аграрну нараду на чолі з гетьманом. На початку листопада було затверджено проект реформи, за яким великі земельні маєтності держава мала викупити примусово у поміщиків, а потім продати за допомогою Державного земельного банку селянам (не більше 25 десятин на особу).

• Фінансовий напрямок. Налагоджено фінансову систему (створено Державний Банк), проведено грошову реформу (введено єдину українську валюту – гривню).

- Упорядковано роботу транспорту.
- Сфера культури та освіти.

Національна політика гетьмана була спрямована на відродження старовинних традицій, української мови. Проходила українізація діловодства та освіти. Щоб уникнути конфліктів, влада не українізувала російські гімназії, а засновувала нові українські (восени 1918 р. – близько 150 українських гімназій). У всіх гімназіях обов'язковими предметами стали українська мова, історія, географія України, історія української літератури. Для незможних учнів затверджувалося 350 іменних стипендій. Восени 1918 р. було відкрито два державні українські університети – в Києві та Кам'янці-Подільському. В російськомовних університетах відкривалися українознавчі кафедри. У листопаді 1918 р. наказом гетьмана було створено Академію наук й призначено 11 академіків (Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, В. Вернадський, М. Туган-Барановський та ін.). Першим президентом Академії став В. Вернадський. У той період було засновано Національний архів України, Національну галерею мистецтва, Український історичний музей, Український національний театр тощо.

Зовнішня політика гетьманату була загалом вдалою. Українська держава встановила дипломатичні зв'язки з 12 країнами. У червні 1918 р. між Радянською Росією та Україною був підписаний попередній мир. Росія визнавала Українську державу, установлювалися дипломатичні відносини на рівні консульських. Питання про державні кордони залишалося відкритим. Виникла проблема у Криму, де німці створили маріонетковий уряд С. Сулькевича, що відновив закони Тимчасового уряду і не визнав Української держави. Восени 1918 р. у ході економічної блокади і переговорів С. Сулькевич погодився на входження Криму на правах автономії до складу України.

Коли стало очевидно, що капітуляція Німеччини – справа найближчого часу, гетьман зробив спробу зблизитися з «Українським національним союзом» на чолі з В.Винниченком й запропонував соціалістам працю в уряді. УНС зажадав від Скоропадського негайного здійснення аграрної реформи та встановлення демократичних свобод. Проте цю програму було відкинуто кадетськими міністрами і торгово-промисловими колами. 14 листопада гетьман оголосив федеративну спілку з небільшовицькою Росією, що означало втрату державної незалежності і остаточно відштовхнуло від нього українських патріотів.

Український революційно-демократичний рух у ніч на 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні УНС створює орган для керівництва антигетьманським повстанням – Директорію в складі 5 осіб (на чолі – В. Винниченко). Використавши полк Українських січових стрільців під командою Є. Коновальця, Сірожупанну дівізію (гетьманські війська, що перейшли на бік повсталих), Директорія 15 листопада розпочала збройний виступ. 14 грудня 1918 р. війська гетьмана були розбиті. Цього ж дня П.Скоропадський відрікся від влади та виїхав у Німеччину. До влади прийшла Директорія.

Причини падіння гетьманату полягають у тому, що:

- нав'язаний Україні режим не мав глибоких коренів у суспільстві; стабільність у державі залежала від німецьких військ;
- у гетьмана була відсутня боєздатна національна армія;
- відбулася реставрація старих поміщицьких порядків і почалося відродження архаїчних форм організації громадського життя;
- підсилювся вплив на державну політику гетьмана російських консервативних кіл.

Нові терміни і поняття

Український національний союз – опозиційна до уряду Скоропадського політична організація, яка була створена у серпні 1918 р. партіями просоціалістичного спрямування з метою сприяти побудові незалежної української держави.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Скоропадський П.* Спомини. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 121-123.
3. *Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев.* – Львів: Світ, 1998. – С. 230-233.
4. *Історія України / Під ред. В.А. Смоля.* – К.: Альтернативи, 1997. – С. 208-219.
5. *Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин та ін.* – К.: Вища шк., 2002. – С.192-209.

6.6. М.ГРУШЕВСЬКИЙ – ВЧЕНИЙ, ПОЛІТИК, ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ

Михайло Сергійович Грушевський – український історик, організатор української науки, політичний діяч і публіцист, голова Центральної ради (1917-1918), академік, автор понад 2000 наукових праць.

Народився М. Грушевський у сім'ї педагога-славіста. Походив з давньої (відомої з XVIII ст.) священницької родини Грушів (згодом Грушевських з Чигиринщини). Дід Михайла був за життя нагороджений двома *орденами Святої Анни*, бронзовим хрестом, орденом святого рівноапостольського Володимира – і йому було подаровано дворянство. Невдовзі сім'я переїхала за місцем роботи батька спочатку у Ставропіл, згодом – на Кавказ. З 1880 р. навчався у Тифліській гімназії, а в 1886-1890 рр. – на історико-філологічному факультеті Київського університету. В університеті Михайло Грушевський працював під керівництвом В. Антоновича. Уже на третьому курсі Грушевський пише наукову роботу «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века», яку в 1890 р. було удостоєно золотої медалі. У травні 1894 р. захистив магістерську дисертацію «Барское староство. Исторические очерки». В цей період свого життя брав активну участь у діяльності київської Громади. В 1894 р. за рекомендацією В.Антоновича переїхав до Львова, де посів кафедру української історії Львівського університету. Грушевський створив у Львові школу істориків України, до якої належали І.Крип'якевич, І.Джиджора, О.Терлецький тощо. В 1898 р. у Львові вийшов перший том монументальної праці М.Грушевського «Історія України-Русі» (в 10 т.), яка продовжувала видаватись в 1899-1937 рр. у Львові та Києві. В 1898-1913 рр., очолюючи Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, проводив величезну роботу з реорганізації Товариства за зразком європейських академій наук, збирання фондів, створення бібліотеки і музею. У 1895-1913 рр. редагував «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка». В роки першої російської революції багато часу проводив на Наддніпрянській Україні. В 1907 р. він організував і очолив Українське Наукове Товариство у Києві.

Політичну діяльність Грушевський розпочав у Галичині, де в 1899 р. став одним із засновників Української Національно-Демократичної Партії. В 1908 р., продовжуючи свою політичну діяльність, Грушевський став одним з ініціаторів створення і головою Товариства Українських Поступовців, яке об'єднало більшість українських партій та національно-громадських організацій. В цей період Грушевський видав низку публікацій щодо українського питання – «3 біжучої хвилі» (1906), «Визволення Росії і українське питання» (1907), «Наша політика» (1911), «Вільна Україна» (1917).

Перша світова війна застала Грушевського в Галичині. В листопаді 1914 р. він (через Австрію, Італію і Румунію) зумів повернутися до Києва. Тут був заарештований російською владою, яка вже давно слідкувала за його діяльністю, звинувачений у «австрофільстві» й засуджений до заслання у Сибір. На прохання Російської академії наук його переводять спершу до Симбірська, згодом до Казані, а звідти – до Москви. Волю принесла Лютнева революція в Петрограді.

Грушевський повертається до Києва, де одностайно був обраний головою Української Центральної Ради. УЦР на чолі з Грушевським пройшла шлях від вимог автономії до проголошення незалежної України.

Центральна Рада діяла протягом 14 місяців. Першим Універсалом було проголошено автономію України в складі Російської федеративної республіки. Третім Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку, а 22 січня 1918 р. Четвертим Універсалом – повну політичну незалежність України від Росії.

Після падіння Центральної Ради Грушевський відійшов від активної політичної діяльності. Деякий час (у лютому-березні 1919 р.) перебував у Кам'янці-Подільському, де редагував газету «Голос Поділля», пізніше – у Празі, Відні, Женеві, де розгорнув широку наукову і публіцистичну діяльність. В 1919 р. Грушевський заснував Український соціологічний інститут у Відні, в 1920-1922 рр. редагував орган Української Партії Соціалістів-Революціонерів: «Борітеся – поборете!», часописи «Східна Європа» і «Наш стяг». Жив також у Женеві, Берліні і Парижі.

У 1924 р. після довгих роздумів і переговорів з радянськими представниками Грушевський повернувся до Києва. Працював професором історії в Київському державному університеті. В 1924 р. був обраний членом Української академії наук, керував секцією історії України Історичного відділу АН, брав участь у виданні журналу «Україна», «Записок історико-філологічного відділу ВУАН», «Наукового збірника» тощо. За його редакцією вийшли: «Український археологічний збірник», «Пам'ятки українського письменства», «Студії з України». В 1929 р. Грушевського обрали академіком Академії наук СРСР. Проте невдовзі його заарештували як керівника т.зв. Українського націоналістичного центру, але незабаром звільнили. В березні 1931 р. його вислано до Москви, наукові установи, створені ним, ліквідовано, співробітників і учнів заарештовано. У січні 1934 р. В. Затонський виступив на сесії ВУАН, зробивши основний акцент на критиці академіка Грушевського. Близькість до російських кадетів, орієнтація на німецький імперіалізм у боротьбі з «навалою більшовизму», звинувачення у дворушництві, сумнівність наукової порядності – далеко не повний перелік «гріхів», які посипалися на вченого.

Все це негативно вплинуло на здоров'я вченого. Помер Грушевський 24 листопада 1934 р. при нез'ясованих обставинах під час нескладної

операції у Кисловодську, де перебував на лікуванні. Наступного дня газета «Вісті» від Ради Народних Комісарів УРСР вмістила повідомлення про смерть. У постанові Раднаркому зазначалося: «Зважаючи на особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Республікою академіка Грушевського М.С., Рада Народних Комісарів УРСР постановила: поховати академіка Грушевського М. С. в столиці України – Києві (на Байковому цвинтарі).

Грушевський – автор понад 2 тис. наукових праць: «Історія України-Русі» (в 10 т., в 13 кн. 1898-1937 рр.), «Нарис історії українського народу» (1904). «Ілюстрована історія України» (1911), «Початки громадянства» (1921), «Історія української літератури» (т.1-5, 1923-27) тощо. М. Грушевський – один з редакторів багатотомного видання документів «Джерела до історії України».

Історична концепція Грушевського складалась під впливом В.Антоневича, М.Костомарова і М.Драгоманова. Ідеї народництва і федералізму були домінуючими в його науковій і громадській діяльності. Для його концепції була характерною першість соціальних інтересів над національно-державними. Однак, в процесі подальшого вивчення історії України та особистої участі в громадсько-політичному житті Грушевський все більшого значення надавав державно-національному чинникові. Ідеалом майбутнього устрою України для Грушевського був демократичний федералізм з широкими правами громадян, виборністю всіх органів управління. Великі заслуги Грушевського як вченого, який створив цілісну концепцію українського історичного процесу. Його діяльність як державного і політичного діяча періоду українських національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., ставлять його в ряд найвизначніших постатей української історії.

Нові терміни і поняття

Орден Святої Анни – орден, з 1797 р. внесений імператором Павлом I до ієрархії державних нагород Російської імперії для широкого кола державних чиновників і військових. Мав 4 ступені, нижчий 4-ий ступінь (наймолодший офіцерський орден) – для відзнаки бойових заслуг. Всього орденом Св. Анни нагороджено сотні тисяч осіб.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К.:НАНУ. – С. 5-62.
2. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993.– С. 79-140.
3. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. // http://history.franko.lviv.ua/gryc_content.htm
4. Довідник з історії України у 3-х т. // <http://history.franko.lviv.ua/Ig.htm>
5. *Толочко П.* Перший історик України-Русі // Київ. старовина. – 1992. – № 2.

6.7. ДИРЕКТОРІЯ УНР, ЇЇ ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

19 грудня 1918 р. війська Директорії УНР увійшли в Київ. 26 грудня 1918 р. Директорія опублікувала програмний документ – Декларацію, в якій проголошувала ліквідацію режиму Скоропадського, відновлення незалежної УНР, відновлення дії всіх законів Центральної Ради, принцип відсторонення від влади нетрудових класів (т.зв. трудовий принцип, згідно з яким виборчих прав не отримали поміщики та капіталісти, а також лікарі, вчителі тощо). Були звільнені всі гетьманські чиновники. Перший уряд Директорії УНР очолив В. Чеховський.

Внутрішня політика

Складним було питання щодо форм влади в Україні. На січень 1919 р. існувало три головні бачення шляхів державного будівництва: 1) радянська система влади; 2) встановлення військової диктатури; 3) скликання Трудового конгресу. Більшістю було прийнято рішення про проведення Трудового конгресу. Перша сесія Трудового конгресу відбулася 23–28 січня 1919 р. у Києві. Конгрес затвердив Акт «злуки» УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р., прийняв принцип загального виборчого права для створення майбутнього парламенту, обговорював питання щодо можливих союзників (Антанта чи більшовики). 28 січня було ухвалено «Універсал Трудового конгресу України». У ньому зазначалося, що вища влада (до наступної сесії Трудового конгресу) передається Директорії, вищі виконавчі функції має здійснювати Рада народних міністрів.

26 грудня 1918 р. Директорія прийняла закон про передачу поміщицьких земель селянам без викупу. Але терміни і порядок розподілу землі не визначалися. До того ж, Директорія прагнула заспокоїти й поміщиків, пообіцявши їм компенсацію затрат. За землевласниками залишалися будинки, породиста худоба, виноградники тощо. Конфіскації не підлягали й землі іноземних підданих.

Для подолання продовольчої кризи аналогічно з попередніми режимами боролися проти спекуляції (від штрафів до тюремного ув'язнення з конфіскацією майна) та намагалися запровадити регульовану хлібну повинність – централізовані реквізиції с/г продукції. На перших етапах норми хлібоздачі були більш м'якими, ніж гетьманські, пізніше – зросли у 2–5 разів. Директорія декларувала відданість інтересам робітничого класу. Але фактично Директорія та її отамани забороняли робітничі організації політичного характеру, розганяли профспілки та придушували страйки. Реальна влада на місцях належала не Директорії чи Трудовим радам, а військовим структурам – виборним отаманам напівпартизанських загонів, з яких і склалися збройні сили УНР. Вони добре воювали тільки коло своїх будинків.

Відсутність єдності в керівництва Директорії та зовнішні обставини призвели до того, що жодне соціально-економічне питання не було втілене у життя.

Зовнішня політика

Зовнішнє становище було важким: на південному сході – денікінці, на півдні – війська Антанти, на заході – польські війська, на півночі-сході – радянські війська (Москва наголошувала, що воюють українці – війська Директорії та війська Українського радянського уряду). Вичерпавши можливості дипломатичного вирішення проблеми, Директорія 16 січня 1919 р. оголосила стан війни з *РСФРР*.

Україну визнала низка держав: Чехословаччина, Угорщина, Голландія, Італія, Ватикан тощо, проте вона не налагодила стосунків з Радянською Росією. Більшовики не погоджуються на визнання незалежності УНР. Радянські війська продовжували захоплення України. Тому Директорія пішла на переговори з Антантою (хоча взаємної згоди на це серед керівництва не було – свого часу Винниченко, Шаповал виступали за союз з більшовиками, а Петлюра та інші – за союз з Антантою). Представники Антанти зажадали виходу зі складу Директорії «пробільшовицьких елементів». Це стало останнім поштовхом до відставки (сер. лютого 1919 р.) з посади голови Директорії В. Винниченка і В. Чеховського. Главою Директорії стає С. Петлюра, а главою уряду – С. Остапенко.

Між Директорією й Антантою було підписано угоду, згідно з якою УНР брала зобов'язання включатися в боротьбу з більшовиками, проте у військах Антанти поширювалися революційні настрої й на початку квітня 1919 р. вони були виведені з України. Частина військ УНР поступово перестала підкорятися Директорії та переходила під командування окремих отаманів, що проводили самостійну свавільну політику. У березні був сформований новий уряд на чолі з Б. Мартосом (проголошено курс на будівництво незалежної УНР, без покладення надій на будь-яку державу). У квітні 1919 р. під ударами радянських військ і повстанців Директорія була змушена відступити у Східну Галичину.

До літа 1919 р. велика частина України потрапила під владу більшовиків, що проводили політику «воєнного комунізму». Відповіддю населення України були антибільшовицькі повстання. До кінця літа 1919 р. радянська влада контролювала тільки великі промислові міста, інша частина України була в руках повстанців (Н. Махна, Зеленого (Д. Терпила), М. Григор'єва).

Протягом травня-червня 1919 р. С. Петлюра провів військову реформу. Вже на початку червня армія УНР перейшла у контрнаступ на радянські війська й досягла лінії Старокостянтинів – Проскурів – Кам'янець-Подільський. Поступово відбувається розкол між керівництвом Директорії та ЗУНР: диктаторство Є.Петрушевича було негативно сприйнято керівництвом Директорії. Директорія не допускала думки

про союз з Денікіним, ЗУНР ставила своєю метою боротьбу з Польщею та сподівалася на підтримку Антанти й Денікіна.

У липні об'єднана армія УНР і УГА (ЗУНР), скориставшись наступом Денікіна, почали спільний виступ проти більшовиків (одночасно на Київ та Одесу). 30 серпня більшовики без бою залишили Київ. Білогвардійські частини захоплювали територію УНР, і 24 вересня Директорія оголосила війну Денікіну. Незважаючи на завзятий опір, війська УНР відступали й у жовтні опинилися в оточенні трьох армій супротивників – Польщі, Радянської Росії і Денікіна. Голод, епідемія тифу та ранні морози деморалізували українську армію.

У листопаді 1919 р. командувач УГА генерал Тарнавський підписав перемир'я з Денікіним, а новопризначений командувач генерал Микитка підписав документ про перехід УГА до складу білогвардійської армії. З огляду на ситуацію Директорія наділила С. Петлюру диктаторськими повноваженнями. Директорія перестала існувати. У ході боїв з Денікіним С. Петлюра з залишками своїх військ був змушений відступити і перейти на територію Польщі.

Причинами падіння Директорії були: відсутність єдиної програми, чіткої політичної лінії (суперництво між Винниченком і Петлюрою та їхніми прибічниками); невиваженість внутрішньої та зовнішньої політики (зміни урядів; політичних орієнтацій); відсутність боєздатної дисциплінованої армії, руйнівна роль отаманщини; необхідність воювати на кілька фронтів та військово-політична перевага супротивників тощо.

Головним наслідком діяльності Директорії була загибель української держави УНР.

Нові терміни і поняття

РСФРР (рос. Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика) – держава, яка була утворена внаслідок збройного повстання більшовиків проти Тимчасового Уряду Росії в листопаді 1917 р. Назва РРФСР була прийнята в січні 1918 р.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. *В.І.Гусєв, Г.І.Сургай*. – К.: Освіта, 1996. – С. 191-196.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельніков В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 123-124.
3. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 165-182.
4. Новітня історія України (1900-2000) / *А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.М.Литвин та ін.* – К.: Вища шк., 2002. – С.214-235.
5. *Рубльов О.С., Ресніт О.П.* Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.-К.: «Альтернативи», 1999. – С. 145-190.

6.8. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) І ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У жовтні 1918 р. Австро-Угорська монархія припинила своє існування. 16 жовтня виходить маніфест, за яким народи Австро-Угорської імперії могли створити власні сейми, які б представляли новостворені держави у складі австрійської федеративної держави.

18-19 жовтня 1918 р. українські депутати віденського парламенту, депутати галицького і буковинського сеймів, лідери політичних партій і греко-католицького духовенства утворили у Львові **Українську Національну Рад**у (НР) на чолі з адвокатом Євгеном Петрушевичем. НР як вищий орган влади майбутньої держави у своєму першому маніфесті проголосила Українську державу на українських етнічних землях імперії (Східна Галичина, Лемківщина, північно-західна Буковина і Закарпаття). Така позиція українців вступила в протиріччя з намірами поляків, що відновлювали власну державу та претендували на Західну Україну. Віденський уряд відмовився від обіцяного поділу Галичини на польську та українську частини.

За цих обставин ініціативу взяли на себе українські офіцери австрійської армії. Ще у вересні 1918 р. вони створили Генеральний Військовий комітет, що з 30 жовтня почав працювати як штаб з підготовки повстання. До них приєдналися Українські січові стрільці, що розмішувалися у Чернівцях. Очолив повстання у Львові наказний отаман Д. Вітовський. У ніч з 31 жовтня на 1 листопада майже 1500 українських вояків заволоділи головними позиціями у Львові. НР установила свою владу в більшості міст Східної Галичини. Захоплені зненацька поляки незабаром оговталися, 3 листопада захопили головний вокзал і склади зброї, кількість їхнього війська досягла 4 тис. Надії НР покладалися на частини Українських січових стрільців, які прибули залізницею з Чернівців та Сихова. Розпочалися криваві бої за Львів.

З перших днів існування нова влада намагалася відкрити широкі можливості для розвитку національно-культурного життя краю. 5 листопада 1918 р. у програмному Маніфесті НР декларовано загальне виборне право, рівність усіх громадян перед законом, 8-годинний робочий день, проведення аграрної реформи тощо. 9 листопада сформовано уряд – Тимчасовий державний секретаріат на чолі з К.Левицьким. 13 листопада було затверджено Тимчасовий закон про державну самостійність й проголошено **Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР)**. Президентом ЗУНР було обрано голову НР Є.Петрушевича.

НР намагалася за короткий термін створити ефективну систему управління, вивести з кризи економіку, гарантувала правомірність законодавства Австро-Угорщини, сформувати **Українську Галицьку Армію (УГА)**. Закон про вибори до сейму ЗУНР передбачав загальні, таємні, прямі вибори по національних куренях (українці, поляки, євреї, німці – відповідно 160, 33, 27, 6 осіб).

Більшість депутатів НР не були схильні до радикальних соціально-економічних перетворень, тому земельний закон, який визначив основи аграрних реформ, НР ухвалила тільки 14 квітня 1919 р. Передбачалася ліквідація великого землеволодіння, розподіл землі передбачався по закінченні війни на користь насамперед незаможним і безземельним селянам, при цьому заборонялося самовільне захоплення (проте селяни масово захоплювали угіддя). Це позбавило підтримки селянами проголошеної держави під час агресії Румунії та Польщі.

Румунія 11 листопада захопила Північну Буковину з Чернівцями. 21 листопада польські війська заволоділи Львовом. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а потім до Станіслава. Внутрішня політика НР розчарувала трудящих, тому наприкінці 1918 – початку 1919 р. у низці міст Східної Галичини виникають Ради робітничих і солдатських депутатів. У лютому 1919 р. у Станіславі була заснована Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), що не визнавала утворення ЗУНР. У квітні 1919 р. КПСГ підняла збройне повстання в Дрогобичі. Однак війська УГА придушили повстання. Українська держава намагалася знайти підтримку на міжнародній арені: відкрила посольства у Німеччині, Австрії, Угорщині, Чехо-Словаччині тощо. Проте світове співтовариство не поспішало визнати українську державність.

За цих обставин уряди ЗУНР і Директорії УНР, прагнучи зміцнити свої позиції та об'єднати зусилля щодо створення незалежної єдиної української держави, 1 грудня 1918 р. у Фастові укладають попередню угоду про об'єднання ЗУНР та УНР. Урочисте проголошення Акту злуки відбулося 22 січня 1919 р. у Києві. ЗУНР було перейменовано у Західну область Української Народної Республіки (ЗОУНР). На жаль, унаслідок складної міжнародної та внутрішньої ситуації возз'єднання двох українських держав залишилося тільки на папері.

Військові дії, що почалися між військами Польщі і ЗУНР майже не припинялися. Польща не змогла швидко захопити територію ЗУНР. УГА завдяки своїй реорганізації забезпечила собі перевагу в перший період війни (листопад 1918 р. – лютий 1919 р.). Але відсутність досвіду і допущення помилок не дозволили скористатися досягнутою перевагою.

У лютому 1919 р. успішні для УГА воєнні дії тимчасово були припинені втручанням представників Антанти. До Львова прибула місія країн

Антанти з метою підписання перемир'я між Польщею і ЗУНР. Переговори ні до чого не привели, головним каменем спотикання виявився Дрогобицький нафтовий басейн і м. Львів. Поляки використали час для зміцнення своєї армії. Переломною подією стало прибуття 80 тис. армії генерала Й. Геллера, яка була сформована і озброєна у Франції. Антанта направляла цю армію проти Радянської Росії, однак поляки послали її проти УГА. До початку червня 1919 р. поляки захопили майже всю Східну Галичину. За цих обставин ЗОУНР провела реорганізацію власних владних структур. Уряд склав свої повноваження, а вся повнота влади перейшла до диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича. Першим вождем було призначено генерала О. Грекова. Саме під його командуванням УГА провела Чортківську *офензиву* (7-28 червня 1919 р.) – широкомасштабну наступальну операцію з метою перехопити стратегічну ініціативу з рук поляків. 25 тис. українська армія змусила відступати впродовж всього фронту 100 тис. польську армію. Наступ УГА ледь не досяг Львова, однак незабаром він захлинувся. Нестача зброї та боєприпасів, перегрупування польських військ під орудою Ю. Пілсудського стали основними причинами поразок. У середині липня поляки вдруге окупували майже всю Східну Галичину, відтіснивши УГА до р. Збруч.

25 червня 1919 р. Паризька конференція прийняла рішення, відповідно до якого Польща окупувала Східну Галичину на 25 років, після чого їй долю мав вирішувати **плебісцит**. Протягом наступних років продовжувалося юридичне оформлення захоплених Польщі земель і 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти «скріпила» право на володіння Польщі цією територією. ЗУНР припинила своє існування.

Досвід ЗУНР засвідчив, що відстояти незалежне національне існування можна лише завдяки напруженню сил усіх суспільних верств і політичних угруповань нації.

Нові терміни і поняття

Офензива – наступ.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. *В.І.Гусев, Г.І.Сургай*. – К.: Освіта, 1996. – С. 195-196.
2. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: Видавництво ДонНУ, 2004. – С. 125-130.
3. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 155-164.
4. Новітня історія України (1900-2000) / *А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин та ін.* – К.: Вища шк., 2002. – С. 209-214.

6.9. ПРОГОЛОШЕННЯ І УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (ГРУДЕНЬ 1917 – 1920 РР.). ПОЛІТИКА ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ В УКРАЇНІ

Проголошення в III Універсалі Центральної Ради Української Народної Республіки 7 (20) листопада 1917 р. стало видатною подією в житті українського народу. Проте, у Петрограді влада належала вже більшовикам, які мали свої плани щодо українських земель. Більшовицька влада міцнішала, ситуація на фронтах Першої світової війни ускладнювалася, все більше втручалися в українські справи іноземні держави, авторитет Центральної Ради в українському суспільстві значно впав. 3 грудня 1917 р. Раднарком РСФРР проголосив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради». В *ультиматумі* визнавалася УНР, але не визнавалася Центральна Рада. Більшовики вимагали припинити формування української армії, не пропускати на Дон козачі частини на допомогу генералу Каледіну, а також не роззброювати червоногвардійців.

В Україні все більше завойовували авторитет Ради робітничих і солдатських депутатів, через які владу хотіли захопити більшовики. 4 грудня в Києві було скликано I Всеукраїнський з'їзд Рад, але більшість делегатів підтримала не більшовиків, а Центральну Раду. Враховуючи це, більшовицька фракція на чолі з В.Затонським переїхала до Харкова, де об'єдналась з делегатами з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів. 11-12 грудня 1917 р. на з'їзді було проголошено створення Української Радянської Республіки. Було обрано Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) – найвищий державний орган влади на чолі з лівим соціал-демократом Ю.Медведєвим. ВУЦВК 17 грудня сформував перший український радянський уряд – Народний секретаріат на чолі з М.Скрипником. Центральна Рада була оголошена ворожою інтересам українського народу, її закони – скасовано. Перше встановлення радянської влади в Україні відбулося.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. радянська влада була встановлена на Лівобережжі, частині Правобережжя, в Криму. Органи влади Тимчасового уряду і Центральної Ради ліквідовувалися, влада на місцях переходила до ревкомів. Наприкінці грудня 1917 р. розпочався наступ більшовицьких військ під командуванням В.Антонова-Овсієнко і М.Муравйова. Центральна Рада спробувала врятувати становище. 11 січня 1918 р. було проголошено IV Універсал, в якому УНР визнавалася незалежною державою. Українське суспільство фактично було розколоте на два табори, подальші події набули характеру громадянської війни. Слід хоча б згадати 500 студентів, яких Центральна Рада кинула захищати станцію Крути від радянських військ. Більшість студентів загинуло. 300

клян-робітників загинули під час повстання проти Центральної Ради на заводі «Арсенал».

26 січня 1918 р. радянські війська захопили Київ. У цій ситуації Центральна Рада сподівалася на допомогу країн Четверного союзу. 9 лютого цього ж року делегація УНР, яку достатньо вороже зустріла делегація більшовицької Росії, у Брест-Литовську підписала мирну угоду з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Зазначені держави визнали незалежність УНР та зобов'язалися надати допомогу Центральній Раді в боротьбі з радянськими військами. Радянська Росія відповідно до договору визнала незалежність УНР. 7 березня в Київ повернувся уряд УНР. Протягом лютого-квітня 1918 р. радянські війська залишили Україну. Замість них територія України була зайнята Німеччиною і Австро-Угорщиною. Нові союзники грубо втручалися у внутрішні справи України. Центральна Рада не контролювала ситуацію в країні, компрометувала себе в очах суспільства співробітництвом з окупантами.

У листопаді 1918 р. створено другий Український радянський уряд. Радянська Росія продовжувала боротьбу за встановлення радянської влади в Україні. У лютому-серпні 1919 р. на українській землі вдруге встановлено радянську владу. На III Всеукраїнському з'їзді Рад (6-10 березня 1919 р.) з прийняттям першої Конституції оформилася радянська форма державності – Українська Соціалістична Радянська Республіка. Український уряд на той час іменувався на більшовицький російський зразок – «Рада Народних Комісарів УСРР».

В ході громадянської війни більшовики запровадили політику «воєнного комунізму». В основі цієї політики знаходився насильницький злам економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах. Радянське керівництво вважало, що майбутнє суспільство може бути побудоване на основі товарообміну, без посередництва грошей. До основних напрямків «воєнного комунізму» фахівці відносять: націоналізацію промисловості, фінансів, транспорту, системи зв'язку; ліквідацію великих поміщицьких, державних і церковних господарств (замість них утворювалися радгоспи, комуни, артілі); встановлення державної монополії на найважливіші продовольчі товари, введення трудової повинності. На всій Україні вводилася *продовольча розкладка*. Відповідно до неї, все зерно, крім необхідного мінімуму, селяни повинні були здавати державі за встановленими цією ж державою цінами. Демократичні права обмежувалися, створювалися надзвичайні органи влади, встановлювалася диктатура більшовицької партії. Запровадження політики «воєнного комунізму» супроводжувалося різким звуженням суверенітету України. «Воєнний комунізм» був викликаний насамперед складними воєнно-політичними і соціально-економічними обставинами громадянської війни. На думку більшовицьких вождів, ця політика мала прискорити світову пролетарську революцію.

Запровадивши політику «воєнного комунізму» в Україні, більшовики розпалили проти себе повстанську війну українського села. Невдоволення селянства політикою більшовиків тільки поширювало соціальну базу антирадянських сил. Важливо відзначити, що повстанський рух діяв не в союзі з Директорією УНР, тому що остання не розв'язала аграрне питання. Селянсько-повстанський рух особливо проявився влітку і восени 1919 р., його удари відчули як «червоні», так і «білі». Найбільш відомими ватажками повстанських загонів були отамани Махно, Зелений, Григор'єв.

Після розгрому армії колишнього царського генерала А.Денікіна, на початку 1920 р. в українській землі було втретє встановлено радянську владу. В середині лютого 1920 р. уся територія УНР, крім Волині і Західного Поділля (перебували під польською владою), опинилася під контролем більшовиків. У квітні цього ж року С.Петлюра підписав Варшавський договір з Польщею про спільну боротьбу проти більшовиків. Спочатку (квітень-травень 1920 р.) наступ польсько-українських військ відбувався успішно, але поступово Червона Армія вирівняла становище. У листопаді 1920 р. армія УНР перейшла р. Збруч. 18 березня 1921 р. РРФСР і УСРР з одного боку та Польща – з іншого уклали Рижський мирний договір. Польща визнала Радянську Україну, а більшовицька влада – приєднання до Польщі західноукраїнських земель.

Нові терміни і поняття

Ультиматум – категорична, остання вимога, зафіксована в дипломатичному або будь-якому писаному документі чи в усній формі, яка супроводжується погрозами.

Продрозкладка – система державних заготівель сільськогосподарських продуктів, встановлених радянською владою в 1918-1921 рр., за якою насильницьким шляхом вилучалися у селян «залишки» хліба і встановлювалися «тверді ціни» на них.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 253-291.
2. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 37-43.
3. Революция на Украине: по мемуарам белых / Репринтное воспроизведение издания 1930 г. / Сост. С.А. Алексеев, под. ред. Н.Н.Попова. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 438 с.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 181 – 230.
5. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 355-371.

6.10. СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ. МАХНОВЩИНА

Після державного перевороту П.Скоропадського гостро постало завдання якнайшвидшого розв'язання аграрного питання в Україні. Але Скоропадський так і не спромігся здійснити аграрну реформу. Під тиском командування окупаційних військ і великих землевласників він затвердив низку земельних законів, які мали антиселянський характер. Селяни не бажали повертати конфісковані в поміщиків майно і землю. Почалися підпали маєтків, потрави посівів, убивства поміщиків, що у свою чергу викликало репресивні заходи окупаційної влади. У відповідь озлоблені селяни утворювали партизанські загони, які чинили опір окупантам. Влітку 1918 р. у Київській та Чернігівській губерніях прокотилася могутня хвиля селянського повстання, очоленого лівими есерами та більшовиками. Іншим вогнищем селянського збройного опору став район с. Гуляй-Поле на Катеринославщині, де повстанців очолював анархіст Нестор Махно. Виступи селян було придушено німцями, а самі повстанці змушені були відступити в нейтральну зону, де їх використали більшовики для формування двох повстанських дивізій. Населення підтримувало не стільки більшовиків, скільки ті сили, що в цей час перейшли на їхній бік, зокрема Махна. Цим скористалися більшовики при встановленні власного режиму в Україні.

Весною і влітку 1919 р. воєнно-комуністична політика більшовиків в Україні викликала незадоволення в широких масах населення. Більшовики проголосили перехід від одноосібного господарства до колективного і стали нав'язувати селянам ідею створення комун і артілей. Селяни стали виступати проти комун. «За більшовиків, але проти комуністів», – заявляли вони. Суперечила інтересам селянства політика воєнного комунізму у продовольчій справі і, передусім, продрозверстка і заборона вільної торгівлі. Ця політика повністю підривала економічний інтерес селянина у розвитку господарства. Багато зла на селі чинили *продзагони*, до того ж, більшість їх було із Росії, і вони не зважали на місцеві умови, звичаї і характер українських селян. Налаштовували селян проти радянською влади і численні грабежі, що їх чинили частини Червоної Армії. Негативно впливала на настрої селянства недооцінка КП(б)У національного питання й розвитку української культури. Через це радянська влада в багатьох випадках була національно чужою для селянина. Велике незадоволення селян викликало переслідування православної церкви.

Селянство України відкрито виступило проти політики радянської влади. Розгорнувся масовий повстанський рух, який більшовицьке керівництво характеризувало як контрреволюційний, куркульський бандитизм. Повстанські виступи у 1919 р. проходили здебільшого під радянськими гас-

лами (Григор'єв – за «самостійну радянську владу», Зелений – за «самостійну вільну Радянську Україну», Махно – за «вільні ради»). У квітні-травні селянство посилило опір радянській владі, унаслідок чого повстанство набрало широкого розмаху. Протягом квітня-червня 1919 р. в Україні було зареєстровано 421 виступ. Найбільше їх припадало на Київщину. Велику загрозу для радянської влади мав виступ М. Григор'єва (штабскапітан царської армії, український есер, учасник антигетьманського повстання на півдні України під прапором Директорії). На початку лютого 1919 р. від Директорії М. Григор'єв перейшов на бік радянської влади. Під командуванням Григор'єва перебувало близько 20 тис. осіб. У своєму розпорядженні він мав 52 гармати, 700 кулеметів, 11 бронепоездів. Григор'єв 8 травня звернувся до «народу українського, народу змученого» з універсалом, у якому закликав до усунення «уряду авантюриста Раковського» і встановлення «диктатури працюючого люду», «влади народу України». Піднявши повстання в районі Олександрія – Єлисаветград, Григор'єв за кілька днів захопив Катеринослав, Кременчук, Миколаїв, Херсон, Черкаси, Золотоношу, Знамянку та розгорнув наступ на Київ, Харків, Одесу. Командування радянських військ мобілізувало на його придушення всі сили. У впертих боях з повстанцями радянські війська у травні 1919 р. розгромили основні сили григор'євців. Але розгром григор'євського повстання не означав ліквідації повстанського руху, оскільки незадоволення селянства політикою радянської влади не зникло. Лише з 1 по 19 липня 1919 р. в Україні було зареєстровано 207 повстанських виступів. Складними були відносини радянської влади з Махном і махновськими повстанськими загонами. Нестор Махно (1888-1934) народився в сім'ї бідного селянина в с. Гуляй-Полі на Катеринославщині, у юні роки включився до революційної боротьби, ввійшов до гуляйпільської групи анархістів. За терористичну діяльність був засуджений до смертної кари, яка була замінена довічною каторгою. До середини 1917 р. він утримувався в Бутирській каторжній тюрмі у Москві. Весною 1917 р. повернувся до Гуляй-Поля, був обраний головою Ради робітничих і селянських депутатів. Під керівництвом Махна у Гуляй-Полі ще до жовтня 1917 р. були взяті на облік і розподілені поміщицькі землі. Улітку 1918 р. Махно організував повстанські загони, які вели бої проти гетьманців і німецько-австрійських військ, а потім проти військ Директорії. У лютому 1919 р. Махно перейшов на бік радянської влади. Махновський рух був рухом переважно степового українського селянства, яке прагнуло оволодіти поміщицькими землями, вільно вести своє індивідуальне господарство й розпоряджатися результатами своєї праці, якомога менше залежати від центральної влади. Відображаючи незадоволення селянства диктатом комуністів і їхньою політикою, махновці висунули гасло: «Хай живуть вільно обрані Ради трудящих селян і робітників». У березні-квітні 1919 р. бригада Махна вела вперті і

дуже тяжкі бої проти білогвардійців на ділянці фронту від Азовського моря до Волновахи.

Реставрація денікінцями дореволюційних порядків, їхня великодержавна політика й жорстокий режим викликали незадоволення й обурення широких мас населення України. Повернення за допомогою військової сили поміщикам земель і захист їхніх інтересів зумовили несприйняття селянами влади Денікіна і їхню активну участь у повстанському русі. Саме це стало однією з головних причин краху денікінщини в Україні.

Найбільш гострою формою боротьби з денікінцями був масовий повстансько-партизанський рух, який безперервно посилювався. Але чи не найбільшого розмаху у тилах білогвардійців набув махновський рух. Після того, як Махно у червні 1919 р. залишив Червону Армію, він знову став організовувати повстанські загони. Повстанські загони під командуванням Махна стали називати себе Революційною повстанською армією України (махновців). У наказі № 1 від 5 серпня 1919 р. Махно як головне стратегічне завдання армії ставив боротьбу за повне звільнення трудящих України від будь-якого поневолення. Махновська армія завдала величезної шкоди військам Денікіна, руйнуючи їхні тили і відтягаючи на себе значні сили. Вона користувалася підтримкою селянства, які поставляли їй бійців і забезпечували її всім необхідним. Це була масова армія, вона налічувала, за різними даними, від 40 до 100 тис. бійців. Отже, махновський рух був масовим селянським рухом.

У 1920 р. Махно уклав угоду з більшовиками щодо розгрому Врангеля, але більшовики зрадили союзників. Лише в серпні 1921 р. більшовикам за допомогою репресій проти мирного населення та голодомору вдалося придушити махновський рух.

Нові терміни і поняття

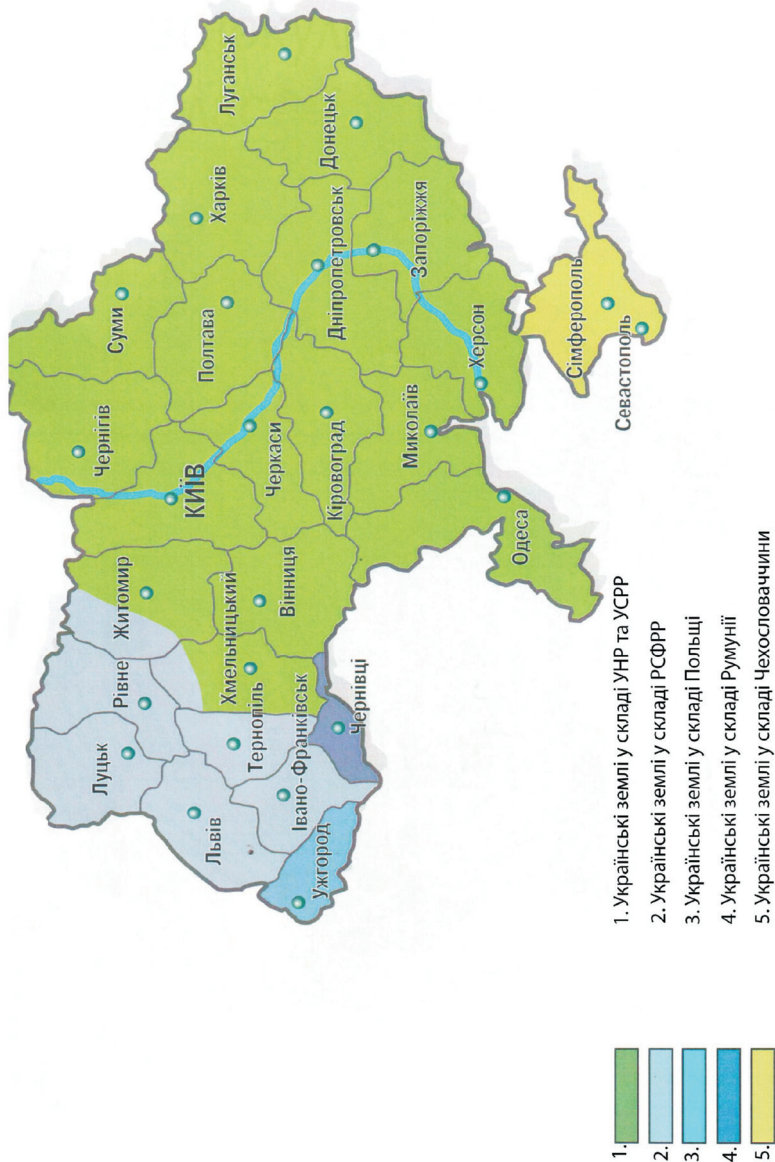
Продзагони – загони, переважно з робітників, створені у 1917-1920 рр. радянською владою з метою реквізиції хлібних надлишків, охорони продуктових вантажів тощо.

Диктатура – необмежена влада в державі особи, групи осіб, суспільної верстви, що в протилежність до демократії, тримається не на вільних і незалежних виборах, а спирається на силові структури та органи держави чи навіть на пряме насильство, репресії та терор.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. *Махно Н.И.* Воспоминания. – М.: Республика, 1992.
2. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. В.І.Гусев, Г.І.Сургай. – К.: Освіта, 1996. – С. 202, 203, 206.
3. *Верстюк В.Ф.* Махновщина. – К.: Наукова думка, 1991.
4. Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин та ін. – К.: Вища шк., 2002. – С. 199, 230, 238-239.
5. *Рубльов О.С., Ресніт О.П.* Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.-К.: «Альтернативи», 1999. – С. 205-207, 215.

Українські землі у 1917-1921 рр.

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕМИ 6

ПИТАННЯ З САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому радянська Росія виступила з ультимативними вимогами до Центральної Ради?
2. У чому полягали основні напрямки внутрішньої політики П.Скоропадського?
3. Якою була соціальна база Директорії УНР та які були її політичні прорахунки?
4. Що завадило остаточному об'єднанню УГА та армії УНР в їхній боротьбі проти більшовиків в другій половині 1919 р.?
5. Як оцінити роль Н.Махна в революційних подіях 1917-1920 рр.?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Коли утворилася Українська Центральна Рада? Хто очолив її?

А) 2 березня 1917 р.;	1) С.Петлюра;
Б) 4 березня 1917 р.;	2) В.Винниченко;
В) 17 березня 1917 р.;	3) М.Грушевський;
Г) 10 червня 1917 р.	4) П.Скоропадський.

2. Встановіть відповідність:

А) 10 червня 1917 р.	1) Третій Універсал Центральної Ради. Проголошення УНР;
Б) 3 липня 1917 р.	2) Четвертий Універсал ЦР. Проголошення незалежності України;
В) 7 листопада 1917р.	3) Другий Універсал ЦР;
Г) 11 січня 1918 р.	4) Проголошення радянської влади в Україні;
Д) 12 грудня 1917 р.	5) Перший Універсал Центральної Ради. Проголошення автономії України.

3. «Збройна боротьба з гетьманом, демократичні свободи, 8-годинний робочий день, передача поміщицьких земель селянам» – програмні пункти звернення до населення України:

- А) Центральної Ради;
- Б) радянського уряду;
- В) Директорії;
- Г) уряду гетьмана П.Скоропадського.

4. Акт злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки було проголошено:

- А) 1 листопада 1918 р.;
- Б) 22 січня 1919 р.;
- В) 25 червня 1919 р.

5. Згідно з Ризьким мирним договором, підписаним між радянською Росією та Польщею в березні 1921 р.:

А) Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся, Східна Галичина входили до складу Української радянської республіки; інші частини Правобережжя відійшли до Польщі;

Б) Східна Галичина залишалася за Польщею, крім цього, до складу Польщі відходили Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся, інші частини Правобережжя ввійшли до складу Української радянської республіки;

В) Східна Галичина залишалася за Польщею, крім цього, до складу Польщі відходили Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся, інші частини Правобережжя, Закарпаття та Буковина ввійшли до складу УСРР.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи навчальний матеріал **теми 6** та за допомогою текстових документів, визначіть, якими важливими положеннями відрізнявся зміст IV Універсалу Центральної Ради від змісту I, II, III Універсалів.

2. З'ясуйте, які територіально-адміністративні наслідки для українських земель мали революційні змагання 1917-1920 рр. За допомогою **мапи 6** встановить відповідність кольорів та номерів.

Тема 7. УКРАЇНА У ПЕРЕДВОЄННІ РОКИ ТА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

7.1. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТА ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ В УКРАЇНІ

На початку 20-х рр. ХХ ст., після завершення української національної революції, перемоги більшовицької партії на чолі з В.І.Ленінін у громадянській війні та розгрому іноземної інтервенції в Росії, надії на світову пролетарську революцію стали марними. Соціально-економічне та суспільно-політичне становище в РСФРР, як і в УСРР, було важким. Економіка України зазнала збитків внаслідок світової війни та революційних дій у розмірі 12 млрд. золотих руб., промислове виробництво знизилося до 1/10 довоєнного рівня. Криза транспортної інфраструктури призвела до того, що найважливіші промислові центри виявилися відрізненими від центральних районів. Сільське господарство зазнало значних втрат: скоротилася кількість робочої худоби та реманенту, а звідси і посівних площ до 16 млн. га (на 20 %). Становище селян в умовах «воєнного комунізму» ставало дедалі безвихіднішим, голод 1921–1923 рр. його тільки погіршив. Від початку 1921 р. селянські повстання проти більшовицької влади охопили більшість регіонів України. Радянська влада використовувала частини регулярної армії проти повсталих селян. Проте, це становило небезпеку для політичного режиму, адже армія складалася переважно з селян. Тому більшовицькому керівництву слід було шукати виходу з цієї кризової ситуації.

На Х з'їзді РКП (б) у березні 1921 р. було проголошено перехід до **нової економічної політики** (надалі – неп), яку було запроваджено на зміну політиці «воєнного комунізму». Передбачався комплекс заходів, серед яких – заміна продрозкладки продподатком, використання товарно-грошових відносин, кооперування виробників, запровадження *госпрозрахунку* тощо. Капіталістичні елементи тимчасово допускалися в економіку. У промові на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р. В.І.Ленін допустив можливість торгівлі не тільки в місцевому господарському обороті, а й у масштабах усєї країни. Керівники держави вважали, що все це посилить особисту зацікавленість у результатах праці. Появу непу зумовила необхідність налагодити еквівалентний обмін продукцією між містом і селом, створити сприятливі умови для відбудови господарства. Спочатку неп розглядався більшовицькими лідерами як тактичний хід, тимчасовий відступ, лише згодом – як один з можливих шляхів до соціалізму. В історичній літературі сьогодні погляди Леніна щодо цього поділяють на «ранньонепівські» та «пізньонепівські».

Протягом 1921 -1922 рр. формувалася непівська модель організації суспільства, яка базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм в умовах пролетарської держави. Її складовими частинами були в політичній сфері – жорсткий однопартійний режим, в економіці – адміністративно-ринкова система господарювання. Принциповими факторами економічного розвитку країни ставали: державна монополія в зовнішній торгівлі, державна власність на велику та значну частину середньої промисловості, торгівлю, транспорт; госпрозрахунок у промисловості, діючий в обмеженому вигляді лише на рівні *трестів*, що перебували у власності держави; гальмування розвитку крупного індивідуального господарства на селі.

Відповідно до рішень X з'їзду, РНК УСРР видав декрет про норми та розмір податку. Загальна сума податку становила 126 млн. пуд. зерна замість 180 млн. пуд. згідно з продрозкладкою. Влада офіційно відмовлялася від практики реквізицій під час хлібозаготівель. За короткий час сільськогосподарська *кооперація* в Україні зосередила в своїх руках значну частину товарної продукції: до 37 % планової заготівлі зерна і майже 50 % технічних культур. До кінця відбудовчого періоду в Україні всіма видами кооперації була охоплена більша частина сільського населення.

Неп зумовила суттєві зміни і в промисловості. У 1921 р. в оренду було здано 5200 дрібних підприємств, тобто майже половину наявного фонду. Процес роздержавлення та запровадження госпрозрахунку вимагав гнучкішого управління: головними ланками управління державною промисловістю замість надцентралізованих главків ставали трести. Перші трести в Україні були організовані восени 1921 р. – «Тютюнтрест», «Маслотрест», «Цукротрест», «Південьсталь». Загалом в республіці було створено 21 республіканський і 54 губернські трести, які мали широку господарську самостійність.

Нова модель господарювання надала позитивного імпульсу економіці України: вироблено електроенергії на 138 % більше ніж у 1913 р., кам'яного вугілля – на 119,3 %, сталі – на 117 % (на 1928-1929 рр.). Відмінно було проведено грошову реформу, головним результатом якої став твердий, забезпечений золотом «червонець». Поступово виходило з кризи сільське господарство республіки, яке за обсягом валової продукції вже у 1927-1928 рр. децю перевищило рівень виробництва 1913 р. Водночас сільське господарство помітно відставало від промисловості. У 1927-1928 рр. у порівнянні з попереднім роком обсяг промислової продукції виріс на 19,5 %, а сільського господарства лише на 6 %.

Незважаючи на реальні позитивні зрушення, неп наприкінці 1920-х років було згорнуто. Неп був перехідною моделлю, тому не міг остаточно стабілізувати економічний розвиток. До того ж були наявними кризові явища (товарний голод, *інфляція*, фінансова криза тощо). Припинення

непу прийшлося саме на кінець 20-х рр. ХХ ст., бо його резерви було вичерпано, країна опинилася на порозі гострої кризи, в основі якої – нестача капіталів для реконструкції промисловості. Перед СРСР гостро постала альтернатива: або низькі темпи розвитку господарства на базі непу й прогресуюче відставання від провідних країн, або ж шлях, яким і пішли більшовики, – відмова від ринку, повернення до адміністративних методів, концентрація наявних ресурсів і форсований ривок важкої індустрії.

В умовах партійної диктатури міг виникнути тільки штучний ринок. Запозичені від капіталістичного господарювання зовнішні форми організації виробництва могли бути тільки імітацією ринкових відносин. Серед чинників, які у своїй сукупності призвели до згорнення непу, слід відзначити ще той факт, що «відроджений» приватний сектор хотів мати допуск до політичних і юридичних важелів, щоб захистити власні економічні інтереси. Проте, більшовики владою ділитися не збиралися. Крім того, серйозні протиріччя в період непу виникли у соціальній сфері: прогресуюче розшарування суспільства, безробіття тощо.

Нові терміни і поняття

Госпрозрахунок – метод господарювання, що поєднує централізоване керівництво з певною господарською самостійністю підприємств, самоокупність і рентабельність, матеріальну зацікавленість і матеріальну відповідальність підприємств за результати своєї праці.

Трест – форма монопольного об'єднання, в рамках якого учасники повністю втрачають самостійність: виробничу, комерційну, юридичну. Керівництво тресту зосереджується в руках головної компанії або правління. Найчастіше трести зустрічаються в однорідних галузях промислового виробництва.

Кооперація – добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певними видами господарської діяльності.

Інфляція – збільшення маси паперових грошей, що викликає їх знецінення, підвищення цін, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної плати.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 44-46.
2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 379-384.
3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін.. – К.: Вища шк., 2000. – С. 245-248, 253-256.
4. *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: навчальний посібник. Вид. третє – Харків: ООО «Одіссей», 2002. – С. 381-386.
5. *Бут О.М.* «Економічна контрреволюція» в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: від нових джерел до нового осягнення / О.М.Бут, П.В.Добров; Під загальною ред.О.М. Бута. – 2– ге вид. випр. і допов. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.

7.2. ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ В СРСР

У ході громадянської війни більшовицьке керівництво відтворило на уламках колишньої Російської імперії конгломерат формально незалежних держав. За межами царської Росії залишилися п'ять її складових частин – Фінляндія, Польща, Естонія, Латвія і Литва. Вказані держави здобули реальну, хоч історично нетривку (за винятком Фінляндії), незалежність.

Суспільно-політичний устрій радянських республік конституційно декларував функціональний і територіальний поділ влади, та фактично у країні панувала диктатура державної партії – РКП(б). Державні права пригноблених народів були тимчасово визнані більшовиками, щоб відвернути або послабити національно-визвольний рух. Насправді державне утворення, яке в 1919-1922 рр. не мало офіційної назви, залишалося майже таким же унітарним і централізованим, як і дореволюційна імперія. Партія більшовиків тримала під своїм контролем усе суспільне життя, економіку, силові відомства і засоби пропаганди. Кожна республіканська партійна організація становила невід'ємну частину єдиного партійного організму з чітко окресленою ієрархічною структурою. У РКП(б) одним з головних принципів існування був принцип демократичного централізму, відповідно до якого нижчі партійні ланки повинні були безумовно підкорятися рішенням вищих партійних органів.

У грудні 1920 р. між Росією й Україною було підписано договір про воєнний і господарський союз. Згідно з ним передбачалося об'єднання семи наркоматів обох держав та входження їх до складу уряду Російської Федерації. Хоча на V Всеукраїнському з'їзді Рад (лютий-березень 1921 р.) проти цього договору виступили представники опозиційних партій, з'їзд договір ратифікував. Подібні угоди були укладені радянською Росією й з іншими республіками, а сформована система відносин отримала назву «**договірна федерація**».

Певний час українському радянському урядові вдавалося зберігати автономні права, наприклад, при укладанні міжнародних договорів, здійсненні зовнішньої торгівлі тощо. Однак, український уряд не міг розпоряджатися власним бюджетом і здійснювати грошову емісію, тому втратив можливість самостійно вирішувати фінансові питання. Центр контролював національні республіки двома централізованими силами: Червоною Армією і РКП(б). Складовою останньої була КП(б) України. Аналогічна ситуація виявилася в інших республіках. Задля вдосконалення федеральних відносин при ЦК РКП(б) було створено спеціальну комісію, яку очолив нарком у справах національностей РСФРР і нешо-

давно призначений Генеральним секретарем ЦК РКП(б) Й.В.Сталін. Від України до її складу увійшли Х.Г. Раковський і Г.І.Петровський.

Сталінський план побудови нової держави, який стисло називають планом «автономізації», передбачав входження радянських республік у Російську Федерацію на правах *автономії*. Комісія ЦК РКП(б) підтримала сталінські пропозиції. Вважаючи, що кожна республіка повинна мати незалежний статус, Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський виступив проти сталінського плану. Арбітром в цій справі судилося стати В.Леніну, який на той час хворів. Дізнавшись про результати роботи комісії, він гостро розкритикував принцип «автономізації» республік та запропонував ідею їх добровільного об'єднання, включаючи РСФРР, у новій *федерації*. Ленін погодився, щоб слово «Росія» зникло з назви єдиної держави. На початку грудня 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад підтримав ленінські умови створення нової держави.

30 грудня 1922 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд Рад. На ньому було затверджено *Декларацію* про утворення СРСР і Союзний договір. Російська Федерація, Україна, Білорусь і Закавказька Федерація (Азербайджан, Вірменія, Грузія) увійшли до складу нової союзної держави. Створювався об'єднаний Центральний Виконавчий комітет (ЦВК) на чолі з головами ЦВК чотирьох союзних республік. Від України до нього увійшов Г.Петровський. З утворенням СРСР Україна остаточно втратила *суверенітет*.

Незважаючи на те, що де-юре СРСР було сформовано на федеративних засадах, Сталін та його прибічники почали втілювати в життя ідею автономізації. В липні 1923 р. було прийнято рішення, що всі економічні та фінансові питання уряди союзних республік повинні погоджувати з Раднаркомом СРСР.

26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд Рад СРСР. На ньому 31 січня цього року було затверджено першу союзню конституцію. По радянській лінії можна було говорити про поділ владних повноважень, але по партійній – влада була монолітною. Конституція СРСР проголошувала державні права національних республік, їх рівність з Російською Федерацією. Кожна республіка мала право виходу зі складу СРСР. Крім того, стверджувалося, що території республік не можуть бути зміненими без їхньої згоди.

Однак, Конституція Радянського Союзу посилювала централізаторські тенденції. Права союзних республік, у тому числі України, обмежувалися. За своєю сутністю СРСР перетворювався в *унітарну державу*. Хоча УСРР формально вважалася національно-територіальним утворенням з власними кордонами, своїм адміністративним (обмежена компетенція)

апаратом, все ж її статус був кроком назад у порівнянні з українською державністю 1917-1920 років.

Новий текст Конституції УСРР, пристосований до її статусу союзної республіки, було затверджено в травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді Рад. Затверджена у 1929 р. нова Конституція УСРР визнавала перевагу союзних органів над республіканськими, утворення у складі УСРР Молдавської АСРР. Закріплювалися нерівні, багатоступеневі, з відкритим голосуванням вибори, позбавлення частини виборців виборчих прав за класовою ознакою.

Отже, входження УСРР до складу Радянського Союзу призвело до втрати республікою залишків суверенітету, перетворення її на частину унітарної держави. Утворення СРСР, незважаючи на певні декларативні положення Конституції, реалізовувалося у річищі сталінської «автономізації».

Нові терміни і поняття

Автономія – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами (чи конституцією).

Суверенітет – верховенство народу, нації, держави у внутрішній і зовнішній політиці, що забезпечує незалежність розвитку суспільства.

Декларація – офіційне проголошення державою (політичною партією, міжнародними організаціями) головних принципів їхньої діяльності, програмних позицій, повідомлення про суттєву, принципову зміну в їхньому статусі.

Федерація – форма державного устрою, союзна держава, що складається з декількох державних утворень, кожне з яких, разом із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі і, як правило, судові органи. Водночас, компетенція центральних органів достатня, щоб забезпечити державну єдність.

Унітарна держава – форма державного устрою, за якою адміністративно-територіальні одиниці, що її складають, не мають державного суверенітету, політичної самостійності й керівництво належить централізованим органам.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, ЛТД», 2006. – С. 44.
2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 384-388.
3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін.. – К.: Вища шк., 2000. – С. 250-253.
4. *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до XXI століття: навчальний посібник. Вид. третє – Харків: ООО «Одіссей», 2002. – С. 386-388.
5. *Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.* Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). – К.: Либідь, 1991. – 431 с.

7.3. ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1925 -1941)

На середину 20-х рр. ХХ ст. промисловий розвиток СРСР досяг довоєнного рівня (1913 р.). Цьому сприяло запровадження нової економічної політики. Однак, за роки непу здолати створену ще в період «воєнного комунізму» централізовану систему управління не вдалося. У порівнянні з провідними капіталістичними державами світу Радянський Союз значно менше виробляв електроенергії, сталі, чавуну, а також добував вугілля і нафти. Й.Сталіним було висунуто гасло про необхідність у стислий термін наздогнати і перегнати капіталістичні країни. Зробити це можна було тільки за рахунок форсованої *індустріалізації*. При цьому своєрідним донором мало виступити селянство. Нагадаємо, що ленінський план побудови соціалізму в СРСР складався з трьох головних пунктів: **індустріалізації, колективізації і культурної революції**.

Курс на індустріалізацію було проголошено на XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 року. План індустріалізації був продовженням плану ГОЕЛПРО (російською мовою – *государственная электрификация России*). Україні в цих планах відводилося одне з перших місць. Проте, вже на перших етапах республіка, так само як інші суб'єкти СРСР, наштовхнулася на низку труднощів: відсутність розвинутої інфраструктури, не вистачало кваліфікованих кадрів, застарілість та дефіцит обладнання тощо. До того ж керівництво країни вважало, що існує зовнішня загроза, тому важливою поставала проблема зміцнення обороноздатності.

Однак, головною проблемою індустріалізації були не вищевказані, а нестача коштів. З приводу пошуку джерел для розвитку важкої промисловості в більшовицькій партії відбувалися жваві дискусії. Частина партійних лідерів (Г.Зінов'єв, Л.Каменєв, Л.Троцький та ін.) дотримувалася точки зору про те, що із села в місто треба інтенсивніше перекачувати кошти, підвищивши податки і ціни на промислові товари. На XV з'їзді партії відповідні ідеї були засуджені. Крім того, тут були затверджені директиви першого п'ятирічного плану (1928/29 – 1932/33 господарські роки). Відповідно до загальносоюзного плану в республіках створювалися власні п'ятирічні плани. У документах Держплану України вказувалося на науковість прогнозування об'єктивних можливостей розвитку промисловості та на пошук умов оптимального їх використання. Практика показала інше: тільки політичні прагнення держави бралися до уваги.

У листопаді 1929 р. в газеті «Правда» друкується стаття Й.Сталіна «Рік великого перелому», в якій безпосередньо проголошується необхідність стрімкого форсування індустріалізації. Більшовицький лідер вказує, що

«перша в світі соціалістична держава» поступається в економічному розвитку провідним країнам Заходу. Згадаймо, що дещо раніше під час хлібозаготівельної кризи 1927 – 1928 рр. селяни зменшили поставки хліба державі, у деяких промислових центрах були введені продовольчі картки. Загострилась проблема постачання армії, країна залишилась без валютних надходжень. У 1928 р. було заборонено ввезення іноземної валюти в СРСР, ліквідовано приватний валютний ринок. Світова економічна криза кінця 20-х – першої третини 30-х рр. поставила перед країною нові завдання.

Радянське керівництво вважає головними джерелами фінансування індустріалізації такі: перекачування коштів із легкої та харчової промисловостей у важку; збільшуються податки для населення; внутрішні позики; випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; розширення продажу горілки; збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра і хліба; режим економії на виробництві; експлуатація селянства та робітників, інших верств населення, мільйонів в'язнів ГУЛАГу.

За роки першої п'ятирічки в Україні побудували 400 підприємств з 1500 в СРСР, у другій – 1000 з 4500, а в третій – 600 з 3000. На XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. Сталін підкреслював, що промисловість СРСР спирається, в основному, на вугільно-металургійну базу України. За цей період створено нові галузі промисловості – електрометалургію, кольорову металургію, маргаринову, молочну, маслообробну, хлібопекарську тощо.

Майже всю важку промисловість України було підпорядковано центральним органам у Москві. Командна економіка, яка формувалася, характеризувалася найвищим ступенем *централізації* управління. Трести як госпрозрахункові об'єднання перетворювалися на органи технічного управління, а підприємства не стали самостійними виробничими організаціями. Враховуючи вищевказане, зазначимо, що процес індустріалізації в Україні відбувався в рідчій загальносоюзних тенденцій.

Разом з цим можна виокремити і **особливості індустріалізації в республіці**: *інвестування* у промисловість України, особливо в початковий період, значної частини коштів; побудова і реконструкція на початку індустріалізації крупних промислових об'єктів (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд, Харківський тракторний завод, реконструювалися Луганський паровозобудівний і чотири металургійних заводи); нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки; значне відставання модернізації легкої та харчової промисловості від важкої індустрії; вищі темпи витіснення приватного сектору в економіці України, ніж у СРСР загалом.

У січні 1933 р. Сталін заявив про дострокове виконання першого п'ятирічного плану. Вказувалось, що його було виконано за 4 роки і 3 місяці. Проте, це не відповідало дійсності. Влада зробила висновки з цього, й плани щодо другої п'ятирічки були більш поміркованими. Та все ж, досягнення були вагомими: Україна посіла друге місце в Європі за виплавою чавуну; 3 місце – за виробництвом сталі; 4 місце в світі за видобутком вугілля; у жовтні 1932 р. було введено до ладу найбільшу в Європі Дніпровську гідроелектростанцію тощо.

Індустріалізація сприяла *урбанізації* республіки. Раніше в містах України мешкав кожний п'ятий житель, перед Другою світовою війною вже кожен третій. Саме в цей період активно формуються український робітничий клас та інтелігенція.

У валовій продукції промисловості починає домінувати виробництво засобів виробництва, дрібна промисловість витісняється великою індустрією. З цим пов'язані негативні тенденції індустріалізації. Величезний стрибок в розвитку важкої індустрії відбувався за значного відставання легкої та харчової промисловостей, стагнації аграрного сектора, надто повільного підвищення добробуту населення, надцентралізації економічного життя, репресій та загибелі мільйонів людей.

Нові терміни і поняття

Індустріалізація – 1) процес створення великого промислового виробництва в усіх галузях господарства, особливо у промисловості; 2) комплекс заходів, вжитих ВКП (б) у 20-х – 30-х рр. ХХ ст., спрямованих на модернізацію промисловості.

Централізація – зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Інвестування – процес довготривалих вкладень капіталу в економіку з метою отримання прибутків.

Урбанізація – процес зростання ролі міста в розвитку суспільства, збільшення кількості населення міст.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 46-52.

2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 388-395.

3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін.. – К.: Вища шк., 2000. – С. 267-270.

4. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І.Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 294-298.

5. *Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.* Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). – К.: Либідь, 1991. – 431 с.

7.4. ПРИЧИНИ, СУТНІСТЬ І НАСЛІДКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ. ГОЛОД 1932 – 1933 рр.

У відповідності до ленінського плану побудови соціалізму в СРСР передбачалося проведення колективізації сільського господарства. Сутність цього процесу полягала в тому, що індивідуальні господарства перетворювалися на колективні підприємства (колгоспи). Держава намагалася встановити тотальний контроль над сільськогосподарським виробництвом. Прибутки аграрного сектора мали переводитися на *модернізацію* всього господарства, перш за все важкої промисловості.

З дореволюційних часів традиційною формою селянської співпраці виступала кооперація. Враховуючи це, на XV з'їзді більшовицької партії було прийнято рішення про поступовий та непримусовий процес кооперації. Криза хлібозаготівель 1927-1928 рр. сприяла змінненню поглядів керівництва держави на методи запровадження колективізації. 25-30 млн. індивідуальних селянських господарств державі було важко контролювати. Після поїздки до Сибіру Й.Сталін приходить до висновку, що потреби індустріалізації гарантованіше задовольнити, об'єднуючи селянські господарства у великі колгоспи.

Восени 1928 р. в УСРР було колективізовано лише 4 % селянського землекористування. Темпи колективізації сільського господарства владу не задовольняли. **У 1929 р. покладено початок суцільної колективізації**, яка звелася до того, що селян просто насильно заганяли до колгоспів. Заможне селянство (за офіційною версією – «куркулі»), яке чинило опір цій політиці, було проголошене ворогом радянської влади. У січні-березні 1930 р. процес розкуркулення охопив 309 районів України (2524 тис. селян. господарств). За п'ять місяців цього ж року зареєстровано 1500 терактів, спрямованих проти представників радянської влади. За підрахунками фахівців, тільки в 1930 р. кількість повсталих селян перевищила 40 тис. чол. Зрозумівши, що ситуація на селі виходить з-під контролю, вище керівництво звинуватило у перегинах місцеву владу. Після того, як 2 березня 1930 р. в газеті «Правда» була опублікована стаття Й.Сталіна «Запаморочення від успіхів», селяни стали масово виходити з колгоспів. Восени 1930 р. в останніх залишилося менше 1/3 селянських дворів.

На Україну в справі колективізації покладали особливу надію. Згідно з директивним листом ЦК ВКП(б) «Про колективізацію» (вересень 1930 р.) вона мала значно прискорити темпи усупільнення та протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію. Паралельно

відбувався процес розкуркулення. У підсумку за роки колективізації було *експропрійовано* понад 200 тис. селянських господарств.

Введення «внутрішнього паспорту» (грудень 1932 р.) зробило селянина невиїзним до міста. Останнє він міг зробити тільки з дозволу місцевої влади. Тоді на селі абрєвіатуру партії ВКП(б) почали розшифровувати як «второе крепостное право большевиков». Форсовані темпи колективізації в Україні призвели до наступного: у 1932 р. колгоспи об'єднували майже 70 % селянських господарств, 80 % посівних площ; у 1937 р. налічувалося 27,3 тис. колгоспів, які об'єднували 96,1 % селянських дворів.

Радянська агітаційна машина розповідала про привабливе колгоспне життя. Катастрофічні наслідки замовчувалися. У 1929-1932 рр. в УСРР поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8 %, коней – на 33,3 %, свиней – на 62,3 %, овець – на 74 %. Річний валовий збір зерна в 1933 і 1934 рр. становив рекордно низькі показники.

Найтрагічніший результат суцільної колективізації – голод 1932-1933 рр. Смертність на селі за перші шість місяців 1932 р. перевищила звичайні показники на 150 тис. чол. З жовтня 1932 р. по січень 1933 р. хлібзаготівельна комісія (голова – В.М.Молотов) викачала весь хліб. Почалася масова смертність, поширилися випадки людоїдства і труподства. Вища влада СРСР замовчувала будь-яку інформацію про голод. На кордонах республіки розміщувалися загороджувальні загони, тобто невиїзні селяни опинилися в смертельній пастці.

Республікою прокотилася хвиля арештів. Арештовували за зв'язок з діячами колишньої УНР, виявляючи «контрреволюційне підпілля». 1 січня 1933 р. Й.Сталін розіслав телеграми керівникам СРСР, де зазначалося: вжити суворих заходів до тих селян, хто не здасть хліб державі. 19 січня цього ж року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Під виглядом хлібзаготівель у селян забирали всю їжу. З'явилися так звані «чорні дошки», на які записувалися села, що мали борги перед державою. Статус «чорної дошки» означав фактично блокаду: припинявся підвіз товарів, заборонялася торгівля, достроково стягувалися платежі за фінансовими зобов'язаннями.

Фахівці сперечаються щодо жертв *голодомору*. Найпоширеніший такий погляд: в межах УСРР загинуло 3,5 млн. чол., повні демографічні втрати, включаючи зниження народжуваності, в 1932-1934 рр. сягали понад 5 млн. чол. Сотні тисяч селян і козаків загинули і на Кубані.

При переході до колективізації не були використані можливості інших форм кооперації. Грубо порушувалась законність, ігнорувалися

права й інтереси селян. Економічна самостійність селян була ліквідована, найпрацьовитіша його верства знищена. В колгоспах застосовувався позаекономічний примус, колгоспне виробництво жорстко регламентувалося, матеріальна зацікавленість була слабкою.

Тільки відмовившись від непомірних темпів колективізації, колгоспи поступово стали виходити з кризи. У 1937 р. у порівнянні з 1933 р. поставки зерна державі зросли більш ніж у 1,5 рази. У 1935 р. у містах було скасовано *карткову систему*.

Отже, завдяки колективізації сільського господарства країна зробила величезний прорив в індустріалізації ціною мільйонів жертв голодомору та насильницького розкуркулення, тривалою деградацією та дезорганізацією аграрного сектора. У постанові Верховної Ради України від 15 травня 2003 р. дії Радянської влади у 1932-1933 рр. щодо українського народу визнаються *геноцидом*. У листопаді 2006 р. Верховна Рада прийняла спеціальний Закон «Про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні», де одна з найбільших трагедій українського народу в усій його історії визнається геноцидом.

Нові терміни і поняття

Модернізація – оновлення, удосконалення, надання сучасного вигляду економіці, культурі, суспільству.

Експропріація – примусове (платне чи безплатне) відчуження майна, яке здійснюється державною владою.

Голодомор – вид репресій сталінського режиму щодо українського селянства в 1932-1933 роках.

Карткова система – система розподілу продуктів, товарів та послуг за картками, що диференційовано видаються державою різним категоріям населення.

Геноцид – сукупність дій, або політика, спрямовані цілковито або частково на винищення національної, етнічної, расової, релігійної або соціальної спільності людей.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 47-48.

2. Колективізація і голод на Україні (1929 – 1933): Зб. документів і матеріалів / Упорядники – Г.Михайличенко і Є.Шаталіна, відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1992. – 734 с.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 395-401.

4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 259-267.

5. *Кульчицький С.В.* Голод-геноцид 1932 – 1933 рр. в Україні: Матеріали до навчального курсу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 256 с.

7.5. ПОЛІТИКА КОРЕНІЗАЦІЇ. УКРАЇНІЗАЦІЯ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

З 1923 року (XII з'їзд РКП(б)) в Україні розпочалася політика коренізації. Відповідно до основних гасел більшовиків, народам, які проживали на теренах СРСР, надавалася певна «національно-культурна автономія». Коренізація була потрібна більшовицькій партії для того, щоб заручитися підтримкою місцевого (корінного) населення. Проте, важливим завданням поставало здійснювати національне відродження у колишніх національних окраїнах Росії в соціалістичному річищі. На практиці це означало продемонструвати приклади вирішення національного питання колоніальним народам. З урахуванням того, що в цей період частина українських земель входила до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, проведення політики коренізації мало створити у світового співтовариства враження гармонійного і вільного розвитку радянських республік.

На згадуваному вище з'їзді партії були чітко окреслені **головні положення політики коренізації**: підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності; врахування національних чинників при формуванні партійного і державного апарату; організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет, журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення національної історії, відродження і розвиток національних традицій і культури.

У середині 20-х років 80 % населення республіки становили українці. На той час із 3702 відповідальних працівників губернського, окружного та районного масштабів українською мовою володіло лише 797 осіб. На республіканському рівні цей показник був ще менший. Тому треба було зняти протиріччя між народними масами та партійним, радянським, господарським апаратом.

Здійснення політики коренізації в Україні (українізації) розпочалося після *декретів* Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (надалі – ВУЦВК) від 27 липня та 1 серпня 1923 року. В них проголошувалась рівність мов, надання допомоги розвитку української мови, піднесення її до рівня російської. Керівництво та координацію політики українізації втілювала в життя спеціальна комісія на чолі з В.Затонським. До складу комісії входили також В.Чубар, М.Скрипник, О.Шумський, Л.Каганович, О.Шліхтер та інші партійні і державні діячі.

Результати українізації 20-х рр. були достатньо вагомими. Так, за 1923-1927 рр. частина українців серед державного апарату зросла з 35 до 54 %. Серед відповідальних працівників окружкомів партії українці

становили понад 50 %, у складі ЦК КП(б)У – 35 %, Політбюро ЦК КП(б)У – 66 %. У 1927/28 навчальному році українці становили майже 50 % студентів республіки. При цьому одними з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, хімічний, механічний та інженерно-будівельний факультети Київського політехнічного інституту. Однак, у вищій школі не вистачало підручників, особливо з природничих дисциплін. 78 % шкіл і 39 % технікумів, 34 % дитячих будинків були україномовними. З ініціативи М.Скрипника національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу та в деяких червоноармійських частинах. На Кубані відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення.

Найбільші зрушення відбулися у видавничій справі. Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватися українською мовою. Якщо 1 лютого 1923 р. в Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, то на 1 жовтня 1924 р. – 23. У цьому ж році з 5 млн. підручників українською мовою було видано 4 млн.

Видатні представники української національної інтелігенції, які у минулому очолювали визвольний рух і будували національну державу, знайшли застосування своїм силам саме в процесі українізації. На думку фахівців, у цьому полягає одна з головних причин здобуття вагомих досягнень на даному етапі національно-культурного розвитку.

Прискорення розвитку національної культури є також заслугою невеликого числа відповідальних працівників КП(б)У, яких ще називали націонал-комуністами. Вони гуртувалися навколо наркома освіти **М.Скрипника**. За постаттю Скрипника проглядається інша – генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича. Саме при Кагановичі політика українізації набула найбільшого розвитку. Він навіть вивчив українську мову, якої раніше не знав. У боротьбі за владу Й.Сталіну потрібна була підтримка республік. У цьому полягає друга головна причина поширення української мови та прискорення розвитку національної культури.

У процесі українізації не відбулося примусової *денаціоналізації* національних меншин. Потреби представників інших національностей теж задовольнялись. Комісія у справах меншостей при ВУЦВК (1924-1930 рр.) провела національне районування території республіки. Було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських, польських), 167 російських, 115 польських, 86 єврейських, 27 грецьких, 24 болгарських національних сільрад. У 1924 р. утворено Молдавську Автономну СРР у складі УСРР. У 1927 р. проведено першу Всеукраїнську нараду щодо роботи серед національних меншин. Активно проводилася політика щодо найповнішого представництва різних національностей в органах радянської влади.

Враховуючи, що для Сталіна українізація була лише засобом для втілення в життя своїх планів, радянське керівництво у той період організовувало кампанії, спрямовані на боротьбу з «націонал-ухильництвом», «*буржуазними націоналістами*». Серед головних напрямів, що були персоніфіковані – «хвильовизм», «шумськизм», «волобуєвщина», «скрипниківщина».

Офіційно про припинення політики українізації ніколи не казали. Однак, фахівці-історики вказують на 1938 рік як на час остаточного завершення цієї політики. Хоча фактично вона закінчилася значно раніше, але саме цього року вийшла постанова Раднаркому УРСР, у якій вказувалося на обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах. До того ж, відповідно до постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради» національні адміністративно-територіальні утворення на теренах України ліквідовувалися, а згідно з іншою постановою «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» створення навчальних закладів національних меншин вважалося кроком до «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

Отже, політика українізації була не метою більшовиків, а лише засобом повернути на свій бік більшість громадян із національних республік. Коли тоталітарний режим остаточно було встановлено, українізацію припинили. Незважаючи на це та на достатньо стислий термін існування, політика українізації принесла багато позитивних результатів.

Нові терміни і поняття

Декрет – постанова, що має силу закону.

Денаціоналізація – насадження мови пануючої нації, поглинання національних культур культурою панівної нації.

Буржуазні націоналісти – традиційний ярлик радянської системи, який застосовували до тих, хто виступав за збереження національної мови, культури, звичаїв, історичних традицій рідного краю.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 46.
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 298-299.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 414-420.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін.. – К.: Вища шк., 2000. – С. 270-273.
5. *Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.* Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). – К.: Либідь, 1991. – 431 с.

7.6. СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В СРСР ТА РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ (кінець 20-х–30-ті роки)

У кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. політичне керівництво СРСР усе більше схиляється до створення міцної державної влади. Боротьба за владу, яка тривала після смерті В. Леніна, закінчується перемогою Й.Сталіна. Не випадково 1929 рік радянський лідер назве роком «великого перелому». У західній пресі термін «тоталітаризм» почали застосовувати для характеристики політичного режиму в СРСР з кінця 20-х років.

Тоталітарний режим, що сформувався в СРСР у 30-тих роках контролював та спрямовував усі суспільні процеси. Сучасні українські фахівці-історики стверджують, що про зміцнення тоталітаризму в Україні у 20-х – 30-х роках свідчили такі тенденції та процеси: утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології як монополії на істину; монополізація влади більшовицькою партією (остання альтернативна більшовикам партія – Українська комуністична партія – проіснувала до 1925 р.); зрощення правлячої партії з державним апаратом (для прикладу, в 1938 р. до Верховної Ради УРСР було обрано 304 депутатів, з яких 222 комуністи, 36 комсомольців); встановлення жорсткого контролю держави над суспільним життям; встановлення монопольного контролю з боку партійно-державного апарату над економічною сферою, *централізація* керівництва економікою.

Велику увагу керівники СРСР приділяли налагодженню роботи державного апарату. Він мав стати ланкою, що безпосередньо зв'язуватиме в радянські часи «верхи» з «низами». Неформальним органом найвищого керівництва було Політбюро ЦК ВКП(б). Монополія партійно-державного апарату на владу була базою суспільної організації, а командна економіка стала своєрідним фундаментом тоталітаризму в СРСР.

На XVI з'їзді партії Й. Сталін наголосив: «*Репресії* в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу». Відтак монополізація влади породжує насильство. У цій справі велику допомогу робить комуністична пропаганда. Вона не дозволяє критикувати комуністичну доктрину, радянську владу і більшовицьку партію.

У довоєнний період, починаючи з 1929 р., в Україні виокремлюють **три хвилі масових репресій**. **Перша хвиля**, яка мала місце в 1929–1931 рр., безпосередньо пов'язана з процесами *депортациі* і розкуркулення. Вони були спрямовані здебільшого проти тих, хто виступав проти насильницької колективізації. **Друга хвиля** масового *терору* (1932–1934 рр.), яка тісно пов'язана з першою, призвела до смерті мільйонів людей, мала продовження після вбивства одного з більшовицьких лідерів – С.М.Кіро-

ва. Найвідоміша не тільки науковцям, а й широкому загалу, **третя хвиля** прокотилася теренами СРСР у 1936-1938 роках. Остання в історичній літературі отримала назву «Великого терору».

Не можна забувати про те, що незаконні дії проти інакодумців мали місце не лише в кінці 20-х років, але тільки з цього часу ці процеси набули поширення. Водночас із згоранням непу в СРСР розпочалася боротьба зі «шкідниками», що призвела до «шахтинської справи». У зв'язку з цим, влітку 1928 р. на лаві підсудних опинилися й керівники промисловості УСРР. Надалі боротьба з українською інтелігенцією велася на судових процесах «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Польської організації військової», «Блоку українських націоналістичних партій», «Троцькістсько-націоналістичного блоку».

Національна українська еліта отримала відчутного удару від сталінського терору. Жертвами репресій за справою «Спілки визволення України» стали С.Єфремов, В.Чехівський, А.Ніковський, М.Слабченко та ін. Яскраві постаті української культури – М.Зеров, М.Хвильовий, Л.Курбас та інші – не минули «колеса» репресій. 250 працівників Академії наук України репресовано, більше 89 письменників знищено, 64 – заслано.

Нині є вираз про те, що для України 1937 рік (апогей терору) настав у 1933 році. Саме тоді до репресій проти творчої та наукової інтелігенції приєднали «чистку» Наркомату освіти УСРР. Було викрито 200 «антирадянських» елементів. В обласних управліннях народної освіти через політичні мотиви замінили 100 % керівництва.

Зазнала репресії й армія. Лише за півтора року в Київському й Харківському округах репресовано щонайменше 17 командирів дивізій та 18 командирів бригад. Повністю знищено штаб київського військового округу, який очолював І.Якір. Загинули коменданти всіх укріплених районів (особливих з'єднань). І це тільки цифри, що стосуються верхівки армії.

З середини 1933 р. до листопада 1936 р. тривали кампанії генеральної чистки лав партійно-державного апарату. Навесні 1937 р. у КП(б)У залишалася на обліку 297 тис. членів і кандидатів, на 254 тис. менше, ніж було на початок 1933 року. З 11 членів Політбюро ЦК, обраних на пленумі після XIII з'їзду КП(б)У 1937 р., загинули десять осіб. Живим залишився тільки Г.Петровський. Із 102 членів і кандидатів у члени ЦК, 9 членів Ревізійної комісії, яких було обрано на вказаному з'їзді, репресовано 100 осіб. До червня 1938 р. постраждало й 17 членів українського радянського уряду.

За підрахунками фахівців жертвами репресій тільки за період з 1933 по 1938 рр. стали 360 тис. громадян України. Постраждали усі верстви

суспільства. Слід зауважити, що багато з тих, хто раніше доклав чимало зусиль до виявлення «ворогів народу», у 1937-1938 рр. самі стали жертвами терору (С.Косіор, П.Постишев та ін.). Співавтори сталінського «великого терору», діячі, які очолювали НКВС України, теж стали жертвами репресій (В.Балицький, І.Леплевський, О.Успенський). Усього в республіці було знищено 1193 працівників НКВС, які свого часу працювали в цьому наркоматі на керівних посадах.

Таким чином, в Україні, як і загалом в СРСР у 20-30-х рр. було встановлено тоталітарний режим. Усунувши з політичної арени представників інших політичних сил, більшовики на чолі з Й.Сталіним встановили тотальний контроль над усіма ланками суспільного життя, створивши, за словами видатного українського історика С.Кульчицького, своєрідне «державосуспільство». За допомогою комуністичної ідеології партійно-державний апарат для зміцнення своєї влади вдався до різних форм репресій (розкуркулення, депортації, викриття «шкідницьких організацій» тощо). Доля мільйонів людей була понівечена. Україна зазнала величезних демографічних втрат, було знищено цвіт інтелігенції, заблоковано розвиток громадянського суспільства, зруйновано генофонд. В атмосфері страху, наклепів, насильства виховувалось ціле покоління людей.

Нові терміни і поняття

Тоталітарний режим – політичний режим, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Централізація – зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Репресії – (від лат. – «придушення») незаконні засудження, масові розстріли, звинувачення населення.

Депортація – вигнання, насильницьке переселення окремих осіб або цілих народів як засіб кримінального або адміністративного покарання.

Терор – здійснення позасудової розправи з супротивниками шляхом насилля.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 47-51.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 302 – 318.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 420-428.

4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 273-277.

5. *Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.* Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). – К.: Либідь, 1991. – 431 с.

7.7. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ В 20-30-ті РОКИ ХХ СТ.

Культурне будівництво в УСРР у 20-тих роках було тісно пов'язано з політикою «українізації». «Культурна революція» поряд з індустріалізацією і колективізацією була головним напрямом більшовицьких суспільних перетворень. Головну роль у процесі українізації зіграв Народний комісаріат освіти, зокрема його керівники – С.Шумський (1925-1927) і М.Скрипник (1927-1932). Значні успіхи були досягнуті в справі поширення української мови, розвитку національної освіти і культури. Більше половини книг та газет видавалися українською.

Вказані зміни призвели до того, що з *еміграції* стали повертатися видатні українські діячі науки і культури. Так повернувся на батьківщину видатний український історик, політичний діяч, колишній президент Української Центральної Ради **М.С.Грушевський**. На західних землях України почало змінюватися ставлення до більшовицької влади.

У 1920 р. було створено Надзвичайну комісію для боротьби з неписьменністю. Наступного року Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про боротьбу з неписьменністю». Відповідно до неї населення республіки віком від 8 до 50 років мало вчитися читати і писати. Добровільним товариством «Геть неписьменність!» створювалися пункти ліквідації неписьменності (лікнепи). Успіхи були достатньо вагомими: у 1927 р. 70 % дорослого населення в містах і 50 % у селах були письменними, на 1939 р. кількість письменних зросла майже до 85 %.

Неоднозначно можна оцінити розвиток народної освіти. З одного боку, – введено обов'язкові державні програми навчання, підручники, розпорядок навчального процесу, швидкими темпами зростала кількість учнів, загалом сформувалася система обов'язкової семирічної освіти у містах України тощо. Однак, більшовицькій тоталітарній владі потрібна була людина-виконавець. Потреби індустріалізації зумовили надмірне захоплення виробничим навчанням, соціально-гуманітарні дисципліни витіснялися з навчального процесу.

Суперечливі події цього періоду вплинули на розвиток літератури та мистецтва. З'явилися нові течії: революційний романтизм (В.Блакитний, Г.Михайличенко, В.Сосюра), футуризм (М.Семенко, М.Бажан, Ю.Шпол), символізм (М.Вороний, О.Олесь, А.Савченко, М.Філянський), «неокласицизм» (М.Зеров, М.Рильський, М.Драй-Хмара). Українські революційні романтики розвивали ідею провідної ролі пролетаріату в боротьбі з капіталом, поєднуючи її з ідеєю національного визволення. Футуристи заперечували будь-які культи і канони у мистецтві (критикували «культ Т.Г.Шевченка»), орієнтувалися на новітні

тенденції розвитку європейської літератури. Для вітчизняного символізму було характерно поєднання інтересу до нових зразків європейської літератури зі збереженням кращих традицій українського бароко, містичне, відірване від життя світобачення. Неокласики виступали проти низькопробної масової літератури, дбали про українську літературну традицію, вимагали гармонійної завершеності вірша.

Якщо у перші післяреволюційні роки найбільший вплив мало об'єднання літераторів «Пролеткульт», то в 1923 р. було створено «Гарт» (В.Блакитний, В.Сосюра, О.Довженко, П.Тичина, М.Хвильовий та ін.). Проте, невдовзі й «Гарт» розпався, давши життя «Вільній академії пролетарської літератури» і «Всеукраїнській спілці пролетарських письменників». Протягом цього періоду існували й інші творчі угруповання («Нова генерація», «Авангард», «Марс» тощо).

З утвердженням тоталітаризму посилювався контроль над різними напрямками літератури. Гасло М.Хвильового «Геть від Москви!» з літературної площини перевели у політичну, зробивши з письменника «буржуазного націоналіста». Посилилась ідеологічна цензура, художність поступалася ідейності та партійності, самобутнє нівелювалося, міжнародні контакти значно зменшилися.

Український театр вийшов на новий рівень розвитку. Кількість театрів зростала (на 1940 р. – 140 державних і понад 40 робітничо-колгоспних). У 1922 р. було створено театр «Березіль», сцена якого стала своєрідним експериментальним майданчиком для впровадження новітніх ідей. Відомих українських акторів театру (М.Заньковецьку, А.Бучму та ін.) стали залучати до участі в кіно. Останнє стало новим явищем української культури міжвоєнного періоду. В республіці працювали дві кінофабрики (пізніше – кіностудії) – Одеська і Київська. Українське кіномистецтво досягло світового рівня. Фільми О. Довженка «Звенигора», «Арсенал», «Земля» стали відомими у світі. Останній фільм був визнаний одним з найкращих фільмів усіх часів і народів (1958 р., Всесвітній конкурс у м. Брюсселі).

У сфері архітектури домінував конструктивізм. Його характерними рисами були прагматизм, доцільність, економність, функціональність тощо. Своєрідність національної архітектури втрачалася, що викликало протест у відомих архітекторів (Д.Дяченко, П.Альошин). Пізніше догматика *соціалістичного реалізму* призвела до домінування монументальної патетики.

Український художник-авангардист М. Бойчук започаткував новий напрям монументального мистецтва – неовізантизм, поклавши в його основу органічне поєднання традицій давньоруського іконописання з конструктивними особливостями візантійського живопису. Його працю

продовжили О.Бірюков, О.Павленко, І.Падалка та інші митці. Українські художники, послідовники народницького реалізму, в своїх картинах акцентували увагу на українських національних традиціях, хоча й використовували новітні здобутки західних мистецьких шкіл (М.Самокиш, Ф.Кричевський, С.Прохоров).

Вітчизняна музична культура теж піднялася на вищий щабель. Особливу роль зіграло Товариство ім. М.Леонтовича. Активну участь у його роботі взяли М.Вериківський, П.Козицький, Г.Верьовка. У цей період зріс інтерес до опери і балету. Серед найвідоміших – опери «Дума чорноморська» Б.Яновського і «Золотий обруч» Б.Лятошинського, балети «Карманьйола» В.Фемеліди і «Пан Каньовський» М.Вериківського. Симфонія Л.Ревуцького та Увертюра на чотири українські народні теми Б.Лятошинського були вищими досягненнями вітчизняної симфонічної музики.

Отже, культурне життя України, досягнувши значних успіхів у 20-тих роках, завдяки, здебільшого, політиці «українізації», вже у наступне десятиліття опинилося під пресом тоталітарного режиму. Під час масових репресій були знищені видатні представники української інтелігенції. Ті, хто вижив, мали пристосовуватися до нових реалій життя. Різні напрями культури влада розглядала як ідеологічний інструмент для впровадження своїх ідей.

Нові терміни і поняття

Еміграція – переселення, вимушене чи добровільне переміщення людей зі своєї Батьківщини в іншу країну з політичних, економічних, релігійних та інших причин.

Цензура – державний нагляд за змістом друкованих видань, театральних виступів тощо.

Соціалістичний реалізм – художній метод в літературі та мистецтві, який потребує зображення дійсності в дусі вірності ідеям комунізму.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900 -1939) / Упоряд.: А.Г.Слюсаренко, А.О.Буравченков, Н.І.Миронець *та ін.* – К.: ІЗМН, 1997. – С. 389.

2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 401-414.

3. *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: навчальний посібник. Вид. третє – Харків: ТОВ «Одіссей», 2002. – С. 395-397.

4. *Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.* Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). – К.: Либідь, 1991. – 431 с.

5. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т Українських Студій Альбертського Ун-ту, 1992. – 176 с.

7.8. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У період між закінченням Першої (листопад 1918 р.) і початком Другої світової війни (вересень 1939 р.) західноукраїнські землі входили до складу **Польщі, Румунії і Чехословаччини**. Східна Галичина і Західна Волинь належали Польщі, Північна Буковина та придунайські землі – Румунії, Закарпаття – Чехословаччині. 7 мільйонів українців проживало на цих землях. У пошуках кращої долі частина українців емігрувала до Америки. Усього за міжвоєнний період виїхало близько 200 тис. чоловік.

На теренах Східної Галичини і Західної Волині (125,7 тис. кв. км) проживало 5,6 млн. українців. **За Ризьким мирним договором 1921 р.** Польща була зобов'язана поважати права українського населення. Закон від 26 вересня 1922 р. надав самоврядування Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствам. Однак, лише за 1919-1922 рр. 100 тис. українців було заарештовано, з яких 27 тис. померло. Законом 1924 р. було заборонено вживати українську мову в урядових установах. Після того, як до влади повернувся Юзеф Пілсудський, у польському суспільстві посилювалися авторитарні тенденції.

«Східні креси» (так у Польщі називали західноукраїнські землі) були переважно сільськогосподарським регіоном. Під час економічної кризи 1929-1933 рр. західноукраїнське населення зазнало значного удару. Саме в цей час найбільшого впливу на суспільство досягла Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Влітку 1932 р. близько трьох десятків тис. селян Лиського, Добромільського, Сокальського і Турківського повітів підняли повстання, яке придушила регулярна польська армія. Розправи з селянами отримали назву *пацифікації*.

Незаконні методи боротьби використовували представники Української Військової Організації (УВО), яку було засновано у 1920 році. УВО влаштувала замах на життя маршала Ю.Пілсудського (1921 р.), президента Польщі С.Войцеховського (1924 р.). У січні-лютому 1929 р. у Відні на базі УВО та окремих націоналістичних угруповань виникла Організація Українських Націоналістів (ОУН). Головою Проводу ОУН став **Є.Коновалець**. Головною метою діяльності вважалася революційна боротьба до встановлення суверенітету на українських землях. Ідеологічним підґрунтям організації був «інтегральний націоналізм», основи якого розроблені Д.Донцовим. Українська нація визнавалася абсолютною цінністю, передбачалося встановлення національної *диктатури*, особливе значення приділялося соборності (національній єдності). Період з 1926 по 1937 рр. став часом пошуків компромісу між владою та поміркованими українськими політичними силами. Найчисленніша українська партія УНДО (Українське народно-демократичне об'єднан-

ня, лідер – В.Мудрий) у жовтні 1935 р. бере курс на «нормалізацію» відносин з владою. Українська буржуазія отримує низку поступок в економічній сфері, але, побоюючись позицій Німеччини в українському питанні, уряд у 1937 р. повертається до доктрини однонаціональної держави.

Основними місцями проживання українців у Румунії були: Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії. *Деградація* господарства, безробіття ще більше посилювалися у 1929-1933 рр. Грабіжницька аграрна реформа зменшила розміри селянських володінь майже втричі. Фахівці поділяють перебування українських земель під владою Румунії у міжвоєнний час на три періоди: 1918-1928 рр. і 1937-1940 рр. – періоди *реакції*, 1928-1937 рр. – період відносно *лібералізації*.

У період реакції відбувалася неприхована румунізація українського населення, коли українців вважали «румунами, які забули рідну мову». Школи закривалися, українська церква переслідувалася, українські землі роздавалися офіцерам румунської армії. Повстання проти румунського свавілля придушувалися. Найвідоміше повстання – Татарбунарське 1924 р., в якому взяли участь 6 тис. осіб.

Період з 1928 р. був відносним полегшенням життя українців Румунії. На Буковині з'явилася Українська національна партія, на чолі з В.Залозецьким. Партія була представлена у парламенті, заснувала низку періодичних видань, які виходили українською мовою. У Румунії діяли також Комуністична партія Буковини та «революційний табір», який сформувався в середині 30-х років.

Перехід до авторитаризму в Румунії відбувся ще у 1933 р., коли було прийнято реакційні закони та набрали силу фашистські організації. Після того, як король Кароль II у 1938 р. заборонив діяльність політичних партій, у Румунії було встановлено військову диктатуру. Нелегально діяли лише комуністи в Бессарабії, а на Буковині існувала добре законспірована Буковинська націоналістична організація на чолі з О.Зибачинським.

Розпад Австро-Угорської імперії поставив на порядок денний питання про майбутню долю Закарпаття. Існувало декілька варіантів його вирішення. Однак, 12 листопада 1918 р. на засіданні Американської Народної Ради карпатських русинів у Скрантоні (США, Пенсільванія) було вирішено приєднати ці землі до Чехо-Словацької республіки. Відповідно до Тріанонського мирного договору Закарпаття під назвою «Підкарпатська Русь» увійшло до Чехо-Словаччини (у 30-ті роки назва держави буде писатися без дефісу). Спочатку мова йшла про надання краєві широкої автономії, але пізніше про це забули.

У 20-тих роках Закарпатті було проведено аграрну реформу та інші заходи щодо покращення життя, але його мешканці отримували найниж-

чу в країні зарплату. 9 % населення Чехословаччини приходилось на Закарпаття, однак 0,07 % виробничих потужностей розміщувалося на цій території. Край представляв собою аграрно-сировинний придаток, майже 90 % селянських господарств якого знаходилося у борговій кабалі.

У суспільно-політичній сфері становище було дещо кращим. Майже 30 політичних партій діяло в регіоні. «Мадярони» намагалися довести, що карпатороси – окрема національність, та приєднати їх до Угорщини. «Русофіли» вважали місцевих жителів частиною єдиного російського народу. Народовці на чолі з Августином Волошиним вимагали автономії. Комуністи доводили необхідність приєднання до Радянської України. У національно-культурній сфері чехізація мала місце, але була не такою жорстокою, як у Румунії. 15 березня 1939 р. Сейм проголосив незалежність Карпатської України, було обрано президента – А.Волошина, але невдовзі угорська армія окупувала Закарпаття.

Західноукраїнські землі, які перебували у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, повною мірою відчували суспільно-політичний, соціально-економічний і національно-релігійний гніт. Проте, існували різні варіанти гноблення – від м'якого чехословацького до жорстокого румунського.

Нові терміни і поняття

Паціфікація (умиротворення) – офіційна назва репресій проти українців, що здійснювалися урядом Польщі на західноукраїнських землях у 30-х рр. ХХ ст.

Диктатура – необмежена влада особи, класу, групи, що спирається на силу і певну державну структуру.

Деградація – поступове погіршення, занепад, рух назад, виродження.

Реакція політична – активна протидія прогресові в суспільному житті з метою збереження старих порядків. Виявляється в боротьбі з революційно-демократичними рухами, переслідуванні інакодумців, політичному терорі, масовому насильстві в економічному плані тощо.

Лібералізація – система заходів, які спрямовано на звільнення від жорстоких обмежень, державного регулювання, контролю.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900 -1939) / Упоряд.: А.Г.Слюсаренко, А.О.Буравченков, Н.І.Миронець та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 280-283, 317-318, 418-421.

2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 429-452.

3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 277-291.

4. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І.Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 328-338.

5. *Донцов Д.* Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – 568 с.

7.9. ВИНИКНЕННЯ ОУН. ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРЕДВОЄННИЙ ЧАС

Українське населення в Польщі боролось за свої права різними шляхами. Політичні партії, товариства, економічні групи використовували легальні методи. Однак, частина молоді, особливо колишні вояки, які брали участь у Першій світовій війні та національно-визвольних змаганнях, не змирилися з поразкою, виступали проти політики репресій. Ставку вони зробили на нелегальні силові методи боротьби.

Особливо спиралися на силові методи боротьби представники Української Військової Організації (УВО), яку було засновано у 1920 році. Саме з утворенням цієї організації фахівці пов'язують народження українського *націоналізму*. Очолював УВО колишній командир Українських січових стрільців Євген Коновалець. УВО влаштувала замах на життя маршала Ю.Пілсудського (1921 р.), львівського воєводи К.Грабовського (1921 р.), президента Польщі С.Войцеховського (1924 р.) та деяких інших політичних діячів.

У січні-лютому 1929 р. у Відні на базі УВО та окремих націоналістичних угруповань («Асоціація української націоналістичної молоді», «Група української національної молоді», «Легія українських націоналістів») виникла **Організація Українських Націоналістів** (ОУН). Головою Проводу ОУН став **Є.Коновалець**. Головною метою діяльності вважалася революційна боротьба до встановлення суверенітету на українських землях. Ідеологічним підґрунтям нової організації був «інтегральний націоналізм», основи якого були розроблені Д.Донцовим. Відповідно до його ідей українська нація визнавалася абсолютною цінністю, передбачалося встановлення національної диктатури, особливе значення приділялося соборності (національній єдності). Донцов відкидав політичну спадщину попереднього покоління духовних лідерів України на чолі з М.Драгомановим, І.Франком, М.Грушевським. Підкреслював, що саме *соціал-демократичні ідеї* останніх були причинами поразки національно-визвольних змагань.

Всю увагу ідеологи ОУН сконцентрували на тому, що український народ має право на власну державність. Вони бачили Україну етнократичною державою на чолі з верховним провідником. Політична система мала бути побудована таким чином, що керівник української держави займав у ній місце, яке займали фюрер у німецьких нацистів, дуче в італійських фашистів. Оунівці вбачали для себе найкращим політичним взірцем *націонал-соціалістів* Німеччини. Слід нагадати, що ще у 1922 р. Є.Коновалець зустрівся з А.Гітлером, а штаб-квартира УВО знаходилася у Берліні.

Досить часто оунівці вдавалися до терору. Вони не вважали його єдиним правильним шляхом. Проте намагалися стимулювати в українському суспільстві стан «постійного революційного бродіння». На це були спрямовані на початку 30-их років сотні актів саботажу, десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів та вбивств. Найбільш відомі вбивства комісара львівської поліції Є.Чеховського, радянського дипломата невисокого рангу О.Майлова (це була помста за голодомор 1932-1933 рр.), міністра внутрішніх справ, керівника кампанії пацифікації Б.Перацького і директора української академічної гімназії у Львові І.Бабія. Своїми ворогами оунівці вважали тих, хто виступав за нормалізацію відносин з польським урядом. Жертвами націоналістів нерідко ставали українці, які не бажали з ними співпрацювати.

У другій половині 30-их років ОУН стала проводити масове вербування до своїх лав, щоб поширити свій вплив на українське суспільство. Чисельність зростала, а з нею й можливість проникнення в організацію поліцейських агентів. Після вбивства Б.Перацького були ув'язнені у Березі Картузькій сотні оунівців. Серед них найбільш активні діячі галицького проводу – С.Бандера, М.Лебедь, Я.Стецько, І.Климів, М.Климишин.

В організації все більше поширювалися чутки про зраду, про зростання в її лавах поліцейських агентів. Здебільшого це не відповідало дійсності, але відчуження між молодими бойовиками, які діяли на території Польської держави, і старшими за віком представниками, що переважно перебували в еміграції, почало невпинно зростати.

Напередодні Другої світової війни ОУН нараховувала 20 тис. осіб, хоча окремі дослідники вказують на 40 тис. членів. Посиленню ОУН сприяли піднесення національної свідомості, розчарування в легальних методах боротьби, західних демократіях, радянській системі. У 1938 р. Є.Коновальця було вбито радянським агентом П.Судоплатовим. Наступним лідером організації став Андрій Мельник, який мав надію на те, що боротьба гітлерівської Німеччини з СРСР допоможе українському національному рухові здійснити свої плани.

Фактично після вбивства Є.Коновальця ОУН розпалася на дві частини. *Радикальні* національні сили, очолювані **С.Бандерою**, вважали за необхідне створити підпільну армію і вести боротьбу за українську державність, маючи орієнтиром західні країни. Прихильники **А.Мельника** намагалися довести, що створення підпільної армії може викликати каральні заходи з боку фашистської Німеччини. У серпні 1939 р. прибічники А.Мельника провели свою конференцію в Римі, на якій його офіційно було проголошено керівником ОУН.

У лютому 1940 р. прихильники С.Бандери організували конференцію в Кракові. Рішення Римської конференції було визнано таким, що не

відповідає дійсності. Націоналістична молодь оголосила себе законним керівництвом, отримавши назву ОУН – Р (революціонери) або ОУН – Б (бандерівці). Прихильники А. Мельника стали називатися мельниківцями.

Незважаючи на постійні коливання офіційного курсу польського керівництва в «українському питанні», процес асиміляції українського народу продовжувався. Могли змінюватися темпи, методи та засоби впровадження тих чи інших урядових заходів, але сутність від того не змінювалася. Виникнення і діяльність ОУН стало своєрідною відповіддю на цей процес. Діяльність ОУН проявлялася у різних формах, використовувалися різні засоби, але, враховуючи постійний урядовий тиск, українські націоналісти здебільшого застосовували нелегальні засоби боротьби. Поступово у міжвоєнний період ОУН стане чинником, який не враховувати офіційній владі вже неможливо. Ця організація дестабілізувала внутрішню ситуацію в Польщі та підтримувала в українському народі войовничі та революційні настрої.

Нові терміни і поняття

Націоналізм – психологія, ідеологія та політика в національному питанні, основою яких є визнання пріоритету національних особливостей у суспільному розвитку, перебільшена оцінка значення ролі власної народності, нації аж до ідеї національної винятковості.

Соціал-демократичні ідеї – ідеї, що базуються на теорії захисту інтересів найманих працівників, при цьому приватна власність на засоби виробництва не заперечується, а узгодження інтересів працівників та власників мають здійснюватися шляхом реформ.

Націонал-соціалісти (нацисти) – члени німецької націонал-соціалістичної робітничої партії, яка діяла в Німеччині в 1919-1945 роках.

Радикали – члени політичних партій, які у своїх програмах вимагають реформ у рамках існуючого ладу; прихильники кардинальних перетворень, а також рішучих заходів у вирішенні різноманітних питань.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900-1939) / Упоряд.: А.Г.Слюсаренко, А.О.Буравченков, Н.І.Миронець та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 339-342, 347-360.

2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 435-437.

3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 282-285.

4. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І.Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 329-334.

5. *Донцов Д.* Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – 568 с.

7.10. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ НАПЕРЕДОДНІ І НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВХОДЖЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В УРСР

Напередодні Другої світової війни українські землі були роз'єднані, вони входили до складу СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії. Міжнародні відносини загострилися. *Версальсько-Вашингтонська система*, не витримуючи натиску Німеччини, поступово втрачала своє значення. У зв'язку з цим визначаються три групи країн, які були зацікавлені розіграти «українську карту».

Першу групу склали **СРСР, Польща, Чехословаччина і Румунія**, тобто ті країни, до складу яких входили українські землі. Ці країни намагалися втримати підпорядковані їм українські землі та за можливістю приєднати нові. **Велика Британія, Франція** та частково **США** використовували Україну як геополітичний чинник у своїй дипломатичній грі між Німеччиною та СРСР. До третьої групи країн відносилися **Німеччина і Угорщина**. Ще в червні 1933 р. на міжнародній економічній конференції в Лондоні Німеччина виступила з вимогою передати їй українські землі для «раціонального їх використання». Угорщина домогалася повернення Закарпаття.

29-30 вересня 1938 р. лідери Німеччини, Італії, Франції, Великої Британії підписали Мюнхенську угоду, що поклала край існуванню єдиної чехословацької держави. У Закарпатті дипломатичні кола фашистської Німеччини спробували розіграти ту ж саму комбінацію, яку було здійснено в Судетах: проведення пропаганди в СРСР, Польщі, Румунії за надання незалежності українським землям та створення «Великої України». 15 березня 1939 р. Карпатська Україна, сподіваючись на підтримку Німеччини, проголосила незалежність. Однак, за п'ять днів угорські війська окупували Закарпаття.

На початку квітня 1939 р. Гітлер видає таємний наказ готуватися до нападу на Польщу. Знову фашистське керівництво звертається до «українського чинника». Створюються спеціальні центри, в яких готують групи підривної діяльності проти Польщі. Формуються ці групи з колишніх вояків Карпатської січі та членів ОУН. Налагодження зв'язків ОУН з *абвером* спостерігається щонайменше з 1938 р., українські угруповання готують до масового виступу проти Польщі.

Радянське керівництво вказує, що словесна кампанія на Заході щодо «українського питання» має намір спровокувати конфлікт між СРСР і Німеччиною. **Договір про колективну безпеку в Європі** між СРСР, Великою Британією, Францією не підписується, переговори затягують-

ся. Голова радянської делегації К.Ворошилов отримує наказ з Москви їх припинити. Невдовзі стає зрозуміло, що радянська і німецька сторони пішли на зближення. На початку травня 1939 р. «англієць» М.Литвинов змінюється на посаді наркома закордонних справ «німцем» В.Молотовим.

У ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. у Москві підписується **пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною**. В таємному додатковому протоколі, який був довгий час невідомий широкому загалу, Східна Європа була поділена на сфери впливу. Пакт Молотова-Ріббентропа, як би хто до нього не ставився, став вихідним моментом «збирання» українських земель у межах однієї держави, бо відповідно до нього західноукраїнські землі відносилися до сфери інтересів СРСР. Проте, це «збирання» земель не було самоціллю радянського керівництва, а засобом для реалізації подальших планів.

З іншого боку, вказаний пакт «допоміг» Німеччині розв'язати війну проти Польщі. **1 вересня 1939 року** почалася німецька *агресія* проти Польщі. Цю дату вважають початком Другої світової війни. 3 вересня 1939 р. Велика Британія і Франція оголосили війну Німеччині. У той час, коли польські війська чинили опір агресору, союзники Польщі – Велика Британія і Франція – вели «дивну війну». Це визначення належить французькому журналісту Р.Доржелесу. Бойових дій союзники не вели, сиділи на лінії укріплень «Мажіно».

Відповідно до радянсько-німецьких угод СРСР мав також вступити на східні землі Польщі, тобто в Західну Україну і Західну Білорусь. Німецька сторона активно продовжувала експлуатувати «українську тему», поширюючи через свої інформаційні служби, дипломатичні канали повідомлення про неспокійне становище серед українського населення. Найзапекліші сутички українських озброєних формувань з польськими військами сталися у Львівському і Волинському воєводствах. **17 вересня 1939 р.** польському послу в Москві було зачитано ноту: Польська держава і уряд перестали існувати, тому радянська влада бере під свій контроль життя «єдинокровних братів українців і білорусів». Того ж дня радянські війська перейшли радянсько-польський кордон.

У Західній Україні по-різному зустріли Червону Армію. Радість з приводу об'єднання українських земель, сподівання на соціальні зміни в одних, настороженість і невпевненість щодо подальших дій радянського керівництва переважали в інших. Відповідно до договору про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. між СРСР і Німеччиною переважна більшість території Західної України увійшла в межі СРСР. Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя опинилися під німецькою *окупацією*.

Рішення Установчих Народних зборів Західної України про возз'єднання Західної України з УРСР було затверджено Верховними Радами СРСР 1 листопада і УРСР 14 листопада 1939 року. Під тиском СРСР 28 червня 1940 р. румунський уряд заявив про згоду передати радянській стороні Бессарабію і Північну Буковину. Північна Буковина і Південна Бессарабія увійшли до складу УРСР. Частина Бессарабії і колишньої Молдавської Автономної РСР 15 серпня 1940 р. утворили Молдавську РСР. Як констатують дослідники, процес консолідації української нації вступав у завершальну фазу.

Отже, незважаючи на встановлення сталінського режиму в західноукраїнських землях, більшість істориків дійшли висновку, що возз'єднання українців у межах однієї держави є визначною подією. Однак, слід мати на увазі, що західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, де-факто відбулося входження їх у Радянський Союз. Західні українці, попри їх бажання, мали тепер інтегруватися в радянську систему.

Нові терміни і поняття

Версальсько-Вашингтонська система – система імперіалістичного світу, встановлена державами-переможцями, насамперед США, Великою Британією, Францією, Японією, після закінчення Першої світової війни. Основу цієї системи становили Версальський мирний договір 1919 р. та інші договори і угоди, ухвалені на Вашингтонській конференції 1921– 1922 рр.

Абвер – військова розвідка і контррозвідка фашистської Німеччини.

Пакт – міжнародний договір, як правило, великого політичного значення.

Агресія – незаконне застосування сили однією державою (чи групою держав) проти іншої.

Окупація(воєнна) – тимчасове збройне захоплення однією державою всієї території (або частини) іншої держави, переможеної у війні, і встановлення там фактичної влади.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 52-54.

2. Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900-1939) / Упоряд.: А.Г.Слюсаренко, А.О.Бурвченков, Н.І.Миронець та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 418-421, 424-431.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 442-458.

4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 298-309.

5. *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / Україна крізь віки. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т.12. – 335 с.

7.11. ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ* НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

О 3 годині ранку **22 червня 1941 р.** після кодового сигналу «Дортмунд» фашистська Німеччина почала масований наступ на Радянський Союз. Три мобільні групи армій – «Північ», «Центр» і «Південь» – згідно з планом «Барбаросса» були спрямовані відповідно на Ленінград, Москву і Київ. Ще одна невелика група – «Норвегія» – мала завдання захопити Мурманськ. Гітлерівська пропаганда на весь світ заявляла, що це «*превентивний удар*». Червона Армія і радянське керівництво не змогло адекватно відповісти агресору. 21 червня у режимі повної боєготовності перебували лише частини Воєнно-морського флоту (головнокомандувач – М.Кузнєцов).

У перші дні війни з радянських аеродромів не піднялися у повітря 1200 літаків, окремі армії опинилися в оточенні. Незважаючи на факти масового героїзму, Червона Армія відступала. За три тижні війни було повністю розгромлено 28 радянських дивізій, 72 дивізії втратили більше половини свого особового складу. Здавалося, що фашистський *бліцкриг* удався. 16 липня Гітлер ставить питання про приєднання до *третього рейху* нових радянських територій.

Дослідники сперечаються щодо питання про головні причини поразок Червоної Армії на першому етапі Великої Вітчизняної війни. Тим не менш, більшість з них такими визнають: розпорошення сил Червоної Армії на кордонах, матеріальну невідповідність до війни, незавершеність процесу переозброєння СРСР, міжнародну ізоляцію радянської держави, масові репресії проти вищого армійського командування наприкінці 30-х років, раптовість фашистського нападу, некомпетентність воєнно-стратегічного керівництва тощо.

Ще у 1936 році Гітлер вказував на важливість захоплення українських земель, особливо Донбасу, тоді «життя німецької господарки буде кращим». Тому в середині серпня 1941 р. вістря головного удару фашистських військ спрямовується на Київ. На той час майже уся Правобережна Україна була окупована. Оборона Києва тривала більше двох місяців, але 19 вересня 1941 р. місто було захоплене німецькими військами. Незважаючи на те, що радянські війська за численністю майже дорівнювали фашистським, а в техніці навіть мали перевагу, утримати супротивника не вдалося. До того ж, в оточення під Полтавою потрапило понад 660 тис. солдат і офіцерів.

---

* У науковій літературі останнього часу вживається також термін «радянсько-німецька війна».

Після 73 днів героїчної оборони 16 жовтня пала Одеса. 24 жовтня фашисти захопили Харків. До кінця 1941 р. майже вся Україна була окупована. Крим був зайнятий фашистами в середині 1942 року. **22 липня 1942 р.**, після того, як фашисти захопили місто Свердловськ Ворошиловградської (зараз – Луганської) області, вся територія УРСР була окупована.

Понад 2 млн. жителів України були мобілізовані у Червону Армію. На теренах України виникали партизанські загони та підпільні групи. Вже з перших днів війни почалася перебудова економіки СРСР на воєнний лад. Як і загалом по Радянському Союзу, в Україні цим процесом керували компартійні органи. Підприємства переводилися на виконання наказів для фронту. З наближенням фронту найбільш цінне обладнання та майно *евакуйовувалося* в тилкові райони СРСР. До східних регіонів з України переведено Академію наук УРСР, понад 70 вищих навчальних закладів, вивезено найцінніші експонати музеїв. 550 великих підприємств, 4,5 тис. тракторів, 1370 комбайнів і автомобілів перебазовано в тил, вивезено понад 1700 голів худоби, 1,6 млн. т зерна та 269,5 тис. т зерно продуктів. 3,5 млн. осіб виїхало на нові місця, причому вивозилися й висококваліфіковані спеціалісти.

Слід відзначити, що значну частину матеріальних цінностей при відступі Червоної Армії була знищено: промислові об'єкти, провізцію, мости, залізничну дорогу, затоплювалися шахти, було ліквідовано Дніпровську ГЕС. Окремі міста України сильно постраждали у результаті бойових дій.

30 червня 1941 р. у Львові на площі Ринок оунівцями було урочисто проголошено Акт про відновлення української держави. У третьому пункті цього документу вказувалося, що «Відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з Націонал-соціалістичною Великонімецьчиною, яка під проводом А.Гітлера творить новий лад у Європі та світі». Проте, надії на допомогу німців не виправдалися. У Німеччині перемогла точка зору, що підтримувати навіть маріонеткове українське державне утворення не доречно. Вже в середині липня 1941 р. німці заборонили діяльність Українського Державного Правління. Лідери ОУН були арештовані. В окупаційних районах фашисти встановили режим терору та насильства.

20 серпня 1941 р. був створений райхскомісаріат «Україна» (площа – близько 340 тис. кв. км) на чолі з Е.Кохом. Адміністративним центром райхскомісаріату стало місто Рівне. Колоніальний статус додатково підтверджував той факт, що ця адміністративна одиниця підкорялася безпосередньо міністерству внутрішніх справ Німеччини, а, наприклад, райхскомісаріат «Голландія» – міністерству зовнішніх справ фашистської держави.

Перші місяці війни багато в чому повторювали те, що фашисти робили в Західній Європі. Флангові танкові удари, оточення великих

груп радянських військ, достатньо високий рівень взаємодії між різними родами військ фашистської Німеччини – все це було в Європі – у Польщі, Франції та ін. Перший період Великої Вітчизняної війни став катастрофою для радянських військ, до цього привела ціла низка факторів: розпорошення сил Червоної Армії на кордонах, матеріальна невідповідність до війни, незавершеність процесу переозброєння СРСР, міжнародна ізоляція радянської держави, масові репресії проти вищого армійського командування наприкінці 30-х років, раптовість фашистського нападу, некомпетентність військово-стратегічного керівництва тощо.

Змінилися акценти в політиці Німеччини щодо українського державного утворення. Якщо перед війною фашистські лідери схилилися скоріше до того варіанту, що слід допомогти побудувати «Велику Україну», то після початку війни стало зрозуміло, що українські землі Німеччина хоче використовувати тільки у своїх корисних цілях. Україна у планах фашистів стала розглядатися лише як сировинний придаток.

Проте, ті ж перші місяці війни свідчили й про інше: радянські війська героїчно захищаються, на окупованій фашистами території створюються партизанські загони і підпільні групи, у стислий термін проведено евакуацію у східні райони СРСР. Незважаючи на важке становище, головним було усвідомлення радянським народом того, що «ворога буде розбито» і «перемога буде за нами».

Нові терміни і поняття

Превентивний удар – удар, який попереджає небезпечні дії іншої сторони.

Бліцкриг (блискавична війна) – принцип ведення війни фашистською Німеччиною проти СРСР, розрахований на швидке захоплення території за 2 – 2,5 місяці.

Третій рейх – назва режиму фашистської Німеччини. Перші два рейхи – Священна Римська імперія і Німецька імперія 1871-1918 років.

Евакуація – комплекс заходів уряду, спрямований на переміщення у глибокий тил населення, промислових підприємств, матеріальних і культурних цінностей, які опинилися під загрозою окупації.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 54-55.
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 331-353.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 458-461.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 309-313.
5. *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / Україна крізь віки. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т.12. – 335 с.

7.12. НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ* В УКРАЇНІ 1941 – 1944 рр.

Ще в 1939 р. Гітлер заявив, що йому потрібна Україна, щоб німців знову не змогли ослабити голодом, як у першій світовій війні. У планах *фашистів* українські землі виступали як аграрно-сировинний придаток. До кінця 1941 р. майже всі українські землі були окуповані, крім Луганської та східних районів Харківської і Сталінської областей. В середині 1942 р. фашисти захопили Крим. 22 липня 1942 р. останні населені пункти України потрапили під німецьку владу.

«**Нова східна територіальна політика**» гітлерівської Німеччини передбачала ліквідацію радянської державності і знищення більшої частини українців. На звільнені землі за планом мали заселятися 20 млн. німців. Інша частина українського населення мала стати джерелом дешевої робочої сили для «Великої Німеччини». Відповідно до наказу Гітлера від 17 липня 1941 р. було створено міністерство у справах зайнятих східних областей на чолі з А.Розенбергом.

Територіальна цілісність українських земель зовсім не цікавила фашистське керівництво. Тому на теренах України німці утворили кілька адміністративних одиниць. Найбільша з них – райхскомісаріат «Україна» з центром у м. Рівне – оформлена 20 серпня 1941 року. Райхскомісаріат складався з шести генеральних округів – Волинсько-Подільського, Житомирського, Київського, Дніпропетровського, Миколаївського, Таврії. Усі важливі адміністративні посади займали виключно німці, а очолював райхскомісаріат відомий особливою ненавистю до слов'ян Е.Кох. Лояльні до окупантів місцеві жителі, як правило, входили до нижніх ланок управління.

1 серпня 1941 р. було створено дистрикт «Галичина» з центром у Львові. Ця адміністративна одиниця входила до Польського генерал-губернаторства. Німці відзначали більше *лояльності* у ставленні західних українців до нової влади, тому останнім надавали перевагу перед поляками при призначенні на посади місцевого цивільного управління.

Територія Одеської, південні райони Вінницької і західна частина Миколаївської областей були об'єднані у губернаторство «Трансністрія». Право на управління і економічне використання цієї території німці віддали своєму союзникові – Румунії. Територія Чернівецької області була приєднана до королівства Румунії як губернаторство «Буковина», а територія Ізмаїльської області увійшла у губернаторство «Бессарабія».

---

* У наукових працях останнього часу використовується також термін «нацистський режим».

Наближені до лінії фронту території Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (Донецької) і Луганської областей перебували під управлінням військової адміністрації, точніше комендатур оперативних тилових районів. До роботи в місцевих цивільних органах управління залучали тих, хто був незадоволений радянською владою. Прифронтова зона відмежовувалася від райхскомісаріату кордоном, переходити який дозволялося лише в певному місці за спеціальними перепустками.

Режим, який було встановлено на теренах України, передбачав тотальний контроль військової влади та окупаційної адміністрації. При цьому особливі функції покладалися на гестапо, жандармерію, поліцію, спеціальні групи та «зондеркоманди». У жовтні 1941 р. село Обухівку було спалено, а все населення розстріляно. 250 населених пунктів України за час окупації піддано тій же участі. Жертвами масових розстрілів у Києві стали 195 тис. осіб. У Рівному – 99 тис., сотні тисяч було знищено у містах і селах України. Відповідно до гітлерівського наказу від 7 грудня 1941 р., який має назву «Ніч і туман», кожен, хто чинив опір фашистам, мав бути страчений. Після цього терор став ще більш цинічним та масовим. Тільки в Україні було створено 50 *гетто* та понад 180 концтраційних таборів.

Програма поневолення населення окупованих територій методично здійснювалася фашистами. За час окупації до Німеччини було вивезено понад 2,4 млн. жителів України.

Згідно з фашистськими наказами трудовій повинності підлягала людина віком від 18 до 65 років. До березня 1944 р. з України тільки зусиллями «Центрального торгового товариства Сходу» було вивезено 9,2 млн. тонн зерна, 622 тис. тонн м'яса та мільйони тонн інших продуктів. У збережених, але дещо змінених формах існували колгоспи, у яких нещадно експлуатувалися селяни. Намагання поставити собі на службу промисловість керівництву Німеччини не вдалося. Менше 5 % довоєнного рівня видобутку вугілля в Донбасі використовувалось окупантами.

Система медичного обслуговування згорталася. Планувалося ліквідувати більшу частину української інтелігенції. Міста майже не постачалися продовольством. Київ, наприклад, втратив 60 % жителів. Щодо освітянської сфери, то Гітлер цинічно заявляв, що слов'яни – «рабська маса», їх завдання лише працювати, а з географії вони повинні знати тільки те, що столиця Рейху – Берлін. У 1942 р. починається планомірна германізація українських земель. За даними дослідників у цьому році в українських селах проживало 45 тис. німецьких колоністів. На території частин Вінницької і Житомирської областей створено «німецьку переселенську округу Хегевальд», у якій мешкало 9 тис. осіб. Кримське

узбережжя фашистське керівництво планувало перетворити на курортно-санаторну зону для німецьких військових та політиків.

Існують різні точки зору щодо скорочення кількості українського населення під час окупації. За її період населення України зменшилося на 13 млн., за іншими даними – на 14,5 млн. чоловік. Генеральний план «Ост» – один з головних документів фашистської окупаційної політики на східних територіях – передбачав обезлюднення цих окупованих територій та переселення на них німецьких колоністів. Не випадково цей документ став одним із свідчень реальних загарбницьких планів фашистської Німеччини щодо завойованих територій. Реалізувати ці плани не вдалося. *Експансії* фашистів поклав край перелом у ході Великої Вітчизняної війни. Під Сталінградом, а пізніше під Курськом, бійці Червоної Армії одержали нелегкі перемоги над германським фашизмом. Понад 2 млн. українців воювало на радянському боці. У кінці жовтня 1944 р. уся територія України була звільнена від фашистів.

Нові терміни і поняття

Фашизм – (від. італ. – в'язанка, жмут) політична течія, що характеризується людиноненависництвом, шовінізмом, расизмом, нетерпимістю до проявів інакості, крайніми формами насильства та політичного терору, прагненням до загарбання чужих територій. Фашисти – носії цієї політичної ідеї.

Лояльність – ознаки громадянськості, що виявляються у згоді й умінні триматися в межах законності, у «правовому полі», дотримуватися встановлених (не важливо ким) норм, правил, вимог та настанов влади.

Гетто – у середньовічних містах особливі квартали, за територією яких не дозволялося селитися певним расовим, релігійним чи професійним групам населення. Гітлерівці створили єврейські гетто на окупованій території. Іноді «гетто» використовується для позначення району міста, в якому селяться національні меншини, що піддані дискримінації.

Експансія – загарбання державою чужих територій, економічне та політичне поневолення інших країн.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 55-56.
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 352-356.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 465-472.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 313-318.
5. *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / Україна крізь віки. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т.12. – 335 с.

7.13. РАДЯНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ І ПІДПІЛЛЯ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Встановлення фашистського окупаційного режиму призвело до наростання партизансько-підпільного руху. Організаторами його були, як правило, комуністи. Радянські патріоти керувалися директивою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 26 червня 1941 р. партійним і радянським організаціям прифронтових областей та постановою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби у тилу німецьких військ». Проте, не слід перебільшувати значення цих документів, зокрема для України на першому етапі війни. Офіційна партійна історіографія ще у 1975 р. стверджувала, що під час окупації в Україні діяли 23 підпільні обкоми, 685 міськкомів і райкомів та 4315 партосередків, але змогли розгорнути свою діяльність тільки 13 обкомів, 110 міськкомів і райкомів та 280 партійних осередків. Фахівці виділяють декілька етапів розгортання радянського партизанського і підпільного руху.

Від початку Великої Вітчизняної війни до кінця 1942 року – **перший етап партизанського руху**. Для нього характерно зародження та збирання антифашистських сил, пошук оптимальних організаційних форм та ефективних методів боротьби у ворожому тилу. Якщо вірити донесенням із штабу *вермахту*, в Україні дії партизан набули активності тільки після квітня 1942 року. Слабкість партизансько-підпільного руху на цьому етапі можна пояснити такими чинниками: блокування німецькими каральними підрозділами цієї діяльності, відсутність у військовій *доктрині* СРСР питань з організації і тактики боротьби партизанських формувань, об'єктивні труднощі організації боротьби у ворожому тилу.

Все це призводило до стихійності та неорганізованості радянського партизансько-підпільного руху, мали місце випадки саморозпуску партизанських загонів, низка підпільних груп зазнала непоправних втрат від зрадників та репресій окупантів. На червень 1942 р. були відомості про наявність 22 діючих загонів. У три рази зменшилася кількість підпільних організацій за період окупації (з 685 до 223).

30 травня 1942 р. при Ставці Верховного Головнокомандувача (СВГК) було створено Центральний штаб партизанського руху, а через місяць – Український штаб партизанського руху на чолі з Т.Строкачем. Це був період найзапеклішого протистояння з ворогом, в липні розпочалася Сталінградська битва. Підтримка СВГК і місцевого населення, координація дій між окремими загонами значно посилили партизанський рух. Наприкінці 1942 р. добре озброєні партизанські з'єднання під командуванням О.Федорова, С.Ковпака, О.Сабурова, М.Наумова здійснювали, керовані центром, рейди по німецьких тилах.

Саме з кінця 1942 р. до середини 1943 р. в історії війни виділяється **другий період партизанського руху**, який має назву «стабілізація». Поступово партизанські загони не тільки проводять масовані рейди, а й контролюють цілі райони. Фахівцями підкреслюється особлива активність партизанського руху у переломному 1943 році: в окупаційній зоні підірвано 3688 ешелонів, 1469 залізничних мостів. «Рейкова війна» спричиняє значні втрати для німецьких військ.

На початку лютого 1943 р. партизанське кавалерійське з'єднання М.Наумова, здійснивши багато бойових операцій, за 65 днів пройшло територіями Курської, Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької, Київської та Житомирської областей і закінчило рейд у Білорусі. В першій половині березня у рейд на Правобережжя вирушило Чернігівське партизанське з'єднання під командуванням О.Федорова. Рейд завершився в червні на півночі Волинської області. Партизани знищили 700 німецьких ешелонів, підірвали десятки залізничних мостів.

Третій етап партизансько-підпільного руху продовжувався до повної перемоги над фашизмом. У цей період – період «активних наступальних дій» – партизанські загони проводять широкомасштабні *диверсії*, численні рейди по тилах окупантів. Низка партизанських загонів активно взаємодіє з частинами Червоної Армії. У партизанських загонах діяли десятки професійних розвідників і диверсантів. Найбільш відомий з них – **М.Кузнєцов** (діяв у німецькому тилу як обер-лейтенант П.Зіберт). У 1944 р. було сформовано I Українську партизанську дивізію, яка під командуванням П.Вершигори здійснила рейд на Сян і Віслу.

Партизанські формування України провели 19 рейдів загальною довжиною 52 тис. км. За період Великої Вітчизняної війни у партизанських загонах і з'єднаннях налічувалося майже 180 тис. осіб, 30 % з яких загинуло. Найбільшими загонами були партизанські з'єднання С.Ковпака, О.Федорова, М.Наумова та ін. У партизанських загонах, які формувалися в Україні, українці становили менше половини, а у партизанському з'єднанні С.Ковпака – третину.

В історії війни назавжди залишаться подвиги молодих підпільників. Представники підпільної організації «Партизанська іскра» у с. Кримки на Миколаївщині вчиняли диверсії на залізниці, визволяли з таборів військовополонених, нападали на поліцаїв тощо. У ворожому тилу діяли антифашистські організації «Спартак» (Кіровоградська область), «Молода гвардія» (м. Краснодар), «Вуйко» (м. Тернопіль) та ін. У складі підпільних організацій і груп нараховувалося до 100 тис. осіб.

За самовіддану боротьбу проти німецько-фашистських загарбників партизани і підпільники одержали понад 57,5 тис. державних нагород,

95 осіб удостоєні звання *Героя Радянського Союзу*. Двом командирам партизанських з'єднань **С.Ковпаку і О.Федорову** – це звання було присвоєно двічі.

Отже, протягом війни партизансько-підпільний рух на окупованій території України був чинником у боротьбі з фашистами. За даними німецького командування, в боротьбі з партизанським рухом брало участь майже 10 % військової сили Східного фронту. Якщо на початку війни він був здебільшого стихійним, нечисленним, то з кінця 1942 р. значно посилюється, а до кінця війни піднявся на значно вищий щабель і перетворився на справжній другий фронт. Цьому сприяли створення центральних органів керування партизанським рухом при СВГК, налагодження координації між партизанськими з'єднаннями, а також з частинами Червоної Армії, значна підтримка місцевого населення.

Нові терміни і поняття

Вермахт – збройні сили гітлерівської держави. Разом з нацистською партією одна з головних опор фашистського режиму.

Доктрина – основоположний, керівний принцип діяльності держави у певній сфері суспільного життя.

Диверсія – підривні дії, які здійснюються спеціально підготовленими агентами або групами в мирний і воєнний час на території іншої держави або на окупованій території, з метою послаблення його економічної та військової сили, а також для впливу на моральне становище населення.

Герой Радянського Союзу – найвище почесне звання в СРСР, було запроваджено 16 квітня 1934 року. Українець Іван Кожедуб був тричі Героєм Радянського Союзу.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 55-56.
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 357-361.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 468-472.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 318-321.
5. *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / Україна крізь віки. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т.12. – 335 с.

7.14. ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЇЇ ОЦІНКА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У січні-лютому 1929 р. у Відні на базі Української Військової Організації (УВО) та окремих націоналістичних угруповань виникла Організація Українських Націоналістів (ОУН). Головою Проводу ОУН став Є.Коновалець. Напередодні Другої світової війни організація нараховувала 20 тис. осіб, хоча окремі дослідники вказують на 40 тис. Посиленню ОУН сприяли піднесення національної свідомості, розчарування в легальних методах боротьби, західних демократіях, радянській системі. У 1938 р. Є.Коновальця було вбито радянським агентом П.Судоплатовим. Наступним лідером організації став А.Мельник, який мав надію на те, що боротьба Німеччини з СРСР допоможе українському *національно-визвольному рухові* здійснити свої плани.

Фактично після вбивства Є.Коновальця ОУН розпалася на дві частини. *Радикали*, очолювані С.Бандерою, вважали за необхідне створити підпільну армію і вести боротьбу за українську державність, маючи орієнтиром західні країни. Прихильники А.Мельника намагалися довести, що створення підпільної армії може викликати каральні заходи з боку фашистської Німеччини. У серпні 1939 р. прибічники А.Мельника провели свою конференцію в Римі. На ній його офіційно було проголошено керівником ОУН.

У лютому 1940 р. прихильники С.Бандери організували конференцію в Кракові. Рішення Римської конференції було визнано таким, що не відповідає дійсності. Націоналістична молодь оголосила себе законним керівництвом, отримавши назву ОУН(Р) (революціонери) або ОУН(Б) (бандерівці). Прихильники А. Мельника стали називатися мельниківцями (ОУН (М)).

Окупацію німцями українських земель ОУН намагалася використати для відновлення української державності. **30 червня 1941 р.** у залишеному Червоною Армією Львові похідна група ОУН(Б) за підтримки батальйону «Нахтігаль» збрала представників національного осередку міста і проголосила їх Національними зборами українців. У прийнятому того ж дня «Акті відновлення української держави» проголошувалося, що нова українська держава «буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, яка під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі та світі й допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації». Призначалося Українське державне правління на чолі з Я.Стецьком. Однак, на той час у фашистському керівництві перемогла думка про те, що навіть маріонеткове українське

державне утворення є не потрібним. Коли С.Бандера та інші лідери ОУН(Б) відмовилися на вимогу німецької адміністрації відкликати акт про відновлення Української Держави, їх було заарештовано, а згодом відправлено до концтабору.

Мельниківці від львівського акту відмежувалися, але тільки після поразки німців під Сталінградом отримали певну свободу дій. 5 жовтня 1941 р. було утворено Українську Національну Раду на чолі з М.Величковським. 17 листопада того ж року її заборонили, а ініціаторів цієї акції невдовзі розстріляли. Враховуючи те, що мельниківці здебільшого розраховували на допомогу з боку Німеччини, поступово вони перетворилися на додаток окупаційного режиму.

На Поліссі і Волині ще з серпня 1941 р. діяло нерегулярне військове формування «Поліська Січ» на чолі з Тарасом Бульбою-Боровцем. Перейменоване згодом на **Українську Повстанську Армію (УПА)**, воно воювало як проти радянських партизан, так і проти фашистів. Після того, як ОУН(Б) пішла у підпілля, її військові формування зросли та взяли популярну на той час назву УПА. Офіційною датою народження УПА вважається 14 жовтня 1942 р., хоча окремі дослідники спростовують цей факт. Бандерівська УПА у середині 1943 р. залучила до свого складу майже всі загони Бульби-Боровця та частини ОУН(М). Повстанці поділялися на три групи: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь. Стосовно УПА-Сходу інформації немає. Важливо відзначити, що в залежності від того чи іншого періоду війни УПА вела бойові дії й проти *Армії Крайової* та польського населення, й проти радянських партизан, й проти німців, а згодом і проти Червоної Армії. Незважаючи на заходи німецького командування, ліквідувати УПА не вдалося. Фахівці стверджують, що тільки протягом жовтня-листопада 1943 р. українські повстанці провели 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизан.

На Волині, в Галичині та Холмщині, починаючи з 1941 р., то розгоралася, то вщухала українсько-польська боротьба. Події українсько-польської різанини на Волині 1943 р. стали предметом обговорення парламентів України і Польщі в їх 60-у річницю (2003 р.). Тільки на Холмщині 1943-1944 рр. польські формування знищили майже 5 тис. українців. Українською відповіддю були акції УПА. Результат конфлікту, який тривав з перервами до 1947 р., – десятки тисяч життів.

У серпні 1943 р. на III Надзвичайному великому зборі ОУН(Б) було оголошено боротьбу проти московської і німецької влад, окремі положення свідчили про значну демократизацію національного руху (визнання права існування інших політичних сил крім ОУН, свобода слова, думки, друку, віри, світогляду тощо). 11 липня 1944 р. неподалік від Самбора (Львівська область) були скликані збори і проголошено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР).

З наближенням радянсько-німецького фронту до Західної України бійці УПА спрямували свої бойові дії головним чином проти Червоної Армії. Чисельність УПА у часи найбільшого піднесення національного руху фахівці оцінюють неоднозначно. Розбіжність така – від 30 тис. до 100 тис. Під час активної партизанської боротьби УПА проти радянських військ було вчинено 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, жертвами яких стали не менше 30 тис. осіб, з них майже 4 тис. представників органів радянської влади. За даними ФСБ Росії під час бойових зіткнень червоноармійців та бійців НКВС з УПА загинуло понад 50 тис. осіб з кожної сторони. Після загибелі 5 березня 1950 р. головнокомандувача УПА Романа Шухевича (Тараса Чупринки) активність руху значно знижується й поступово вщухає.

Діяльність ОУН у роки Другої світової війни фахівцями-істориками оцінюється від вкрай негативної до прямо протилежної. У радянській історіографії було просто: ОУН – пронімецький націоналістичний рух. На наш погляд, важливо відзначити, що протягом радянсько-німецького конфлікту ОУН-УПА поступово перетворилася на «третю силу». Проте, не слід її героїзувати, бо окремі частини цієї організації відверто перетворилися на додаток до фашистського окупаційного режиму. Головне, щоб це дане питання не переносилось у політичну площину.

Нові терміни і поняття

Національно-визвольний рух – боротьба народів, спрямована на ліквідацію іноземного панування, іноземного гноблення і завоювання національної незалежності, реалізацію нацією її права на самовизначення, створення національної держави.

Радикал – прихильник крайніх, рішучих дій, поглядів.

Армія Крайова – польська національна військова організація, яка протягом 1942-1945 рр. діяла в окупованій фашистами Польщі. Була підпорядкована еміграційному уряду Польщі в Лондоні.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 54-56.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 346-347, 357.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 472-484.

4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 321-325.

5. *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / Україна крізь віки. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т.12. – 335 с.

7.15. ВИЗВОЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ АРМІЄЮ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ. ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРЕМОГУ НАД ФАШИЗМОМ

Сталінградська битва (17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.), під час якої Німеччина та її союзники втратили 1,5 млн. осіб – майже четверту частину усіх діючих на радянсько-німецькому фронті фашистських військ, стала початком перелому не тільки у Вітчизняній війні, а й у Другій світовій війні. У середині грудня 1942 р. було визволено прикордонний населений пункт України. Навіть м. Харків був визволено, проте операцію «Зірка» радянськими військами було провалено. 16 березня 1943 р. м. Харків було знову захоплено фашистами.

Реванш за Сталінград німецьке військове командування хотіло взяти під **Курськом**. Протягом 5 липня – 23 серпня 1943 р. Червона Армія великою ціною одержала перемогу на Курсько-Орловському напрямі. Однак, найкращі дивізії третього рейху – «Дас Райх», «Мертва голова», «Лейбштандарт Адольф Гітлер» (2-й танковий корпус СС) не змогли виконати завдання, німецькі війська почали відступати по всьому фронті.

Після цього радянські війська почали наступ в українському напрямі. Фашистські угруповання створили добре підготовлені захисні рубежі над Дніпром. Масовий героїзм та самопожертву проявили радянські воїни під час форсування Дніпра. Ціною великих втрат 6 листопада 1943 р. війська І Українського фронту під командуванням М.Ватутіна звільнили м. Київ. У кінці року було звільнено Запоріжжя і Дніпропетровськ. За подвиги, здійснені в ході битви за Дніпро, 2438 воїнам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Це п'ята частина усіх, хто одержав це звання за весь період війни.

Вирішальні перемоги на фронтах Великої Вітчизняної війни були зумовлені титанічною працею трудівників тилу, завершенням перебудови економіки на военний лад. У східній частині СРСР знаходилося 550 великих підприємств, що своєчасно були евакуйовані з України. Більшість з них вже навесні 1942 р. почала випускати продукцію. Крім того, на обороноздатність країни плідно працювала Академія наук УРСР, яка знаходилася в Уфі. Так, було запропоновано нову технологію виплавки броньованої сталі (академік Н.Доброхотов), швидкісну зварку, розроблену для виробництва танків колективом Інституту електрозварювання (академік Є.Патон) та ін.

Початок 1944 р. ознаменувався важливою перемогою – «малим Сталінградом» – Корсунсько-Шевченківською операцією, внаслідок якої більше ніж 55 тис. солдатів вермахту опинилися в оточенні. 9 травня

1944 р., за рік до Перемоги, було звільнено м. Севастополь. Літній наступ Радянської Армії (саме з 1944 р. Червона Армія має таку назву) призвів до того, що майже вся територія Західної України була звільнена від німецько-фашистських загарбників. У результаті Львівсько-Сандомирської і Карпатсько-Ужгородської операцій територія західноукраїнських земель була звільнена. 27 жовтня 1944 р. був звільнений Ужгород, а наступного дня – інші населені пункти Закарпаття.

У липні 1944 р. під Бродами Червоною Армією було розгромлено дивізію СС «Галичина». Ця військова частина була створена у складі вермахту після того, як Червона Армія перехопила ініціативу у війні. Бандерівці вважали створення дивізії недоцільним і шкідливим, бо це прямо свідчило про співпрацю національних сил з фашистами. Утопічна ідея про те, що створена дивізія зможе стати згодом повноцінною армією, була остаточно похована.

На звільненій території створювалися тимчасові органи народної влади – народні комітети. Вже 26 листопада 1944 р. у м. Мукачевому І з'їзд народних комітетів Закарпатської України прийняв *Маніфест* про возз'єднання Закарпатської України з УРСР і вихід зі складу Чехословаччини, а також обрав Народну Раду (уряд) у складі Президії Народної Ради та уповноважених з питань держбезпеки, комунального господарства, фінансів, землеробства, промисловості та торгівлі, освіти, комунікації, охорони народного здоров'я, соціальної опіки. 29 червня 1945 р. було підписано договір між СРСР і Чехословаччиною, згідно з яким закарпатська Україна переходила до складу УРСР. Отже, відбулося завершення історичного процесу об'єднання всіх українських земель.

8 травня 1945 р. фашистська Німеччина підписала *капітуляцію*. Наступного дня звістка про це поширилася Радянським Союзом. **9 травня** стало загальнонародним святом для радянського народу. Велика Вітчизняна війна закінчилася. **2 вересня 1945 р.** на американському лінкорі «Міссурі» після того як Японія підписала капітуляцію, завершилася й Друга світова війна. Цікаво, що з радянського боку капітуляцію Японії приймав українець – 40-річний генерал із села Косинівка, що на Уманщині, Кузьма Дерев'яно.

Внесок українського народу в перемогу над фашизмом значний: у Радянській Армії було близько 6 млн. українців, з яких кожен другий загинув на фронті, а кожен другий з тих, хто залишився живим, – інвалід. Героями Радянського Союзу стали понад 2 тис. українців, причому 32 з них удостоєні цього звання двічі, а один – льотчик **Іван Кожедуб** – тричі. Із 7 млн. нагород 2,5 млн. належать українцям. Партизани і підпільники України одержали майже 63,5 тис. нагород із 152 тисяч. Більше половини з п'ятнадцяти фронтів, які діяли протягом війни,

очолювали маршали і генерали – українці за походженням. Багато українців брало активну участь у *русі опору* в західноєвропейських країнах.

Визволення України – важлива частина процесу розгрому німецько-фашистських окупантів. З чотирьох років німецько-радянського протистояння бойові дії на території України тривали три роки і чотири місяця. Матеріальні втрати республіки становили 1,3 трлн. крб. Втрати українського народу становили 40-44 % від загальних втрат СРСР – понад 14 млн. осіб. Для того, щоб досягти Перемоги, знадобилося значне напруження сил народу. Мужність та самовідданість бійців на фронті, титанічні зусилля працівників тилу наближали довгоочікуване свято. Численні людські жертви, катастрофічні матеріальні збитки принесла війна. Проте, Україна стала більш відомою в світі, підвищився її авторитет на міжнародній арені. Українські етнічні землі після закінчення війни були зібрані у межах однієї держави.

Нові терміни і поняття

СС – військова організація нацистської партії, сформована ще у 1923 р., назва *СС* з 1925 року. Виконувала функції внутрішньої партійної поліції та політичної розвідки, включала в себе спеціально відібрані елітні військові підрозділи. На Нюрнберзькому процесі визнана злочинною організацією.

Маніфест – акт верховної влади, політичних партій, громадських організацій у формі урочистого звернення до народу в зв'язку з певною політичною подією.

Капітуляція – припинення опору збройних сил або частини їх на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених внаслідок переговорів.

Рух опору – національно-визвольний, антифашистський рух у роки Другої світової війни проти німецьких, японських окупантів і колабораціоністів.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 56-58.

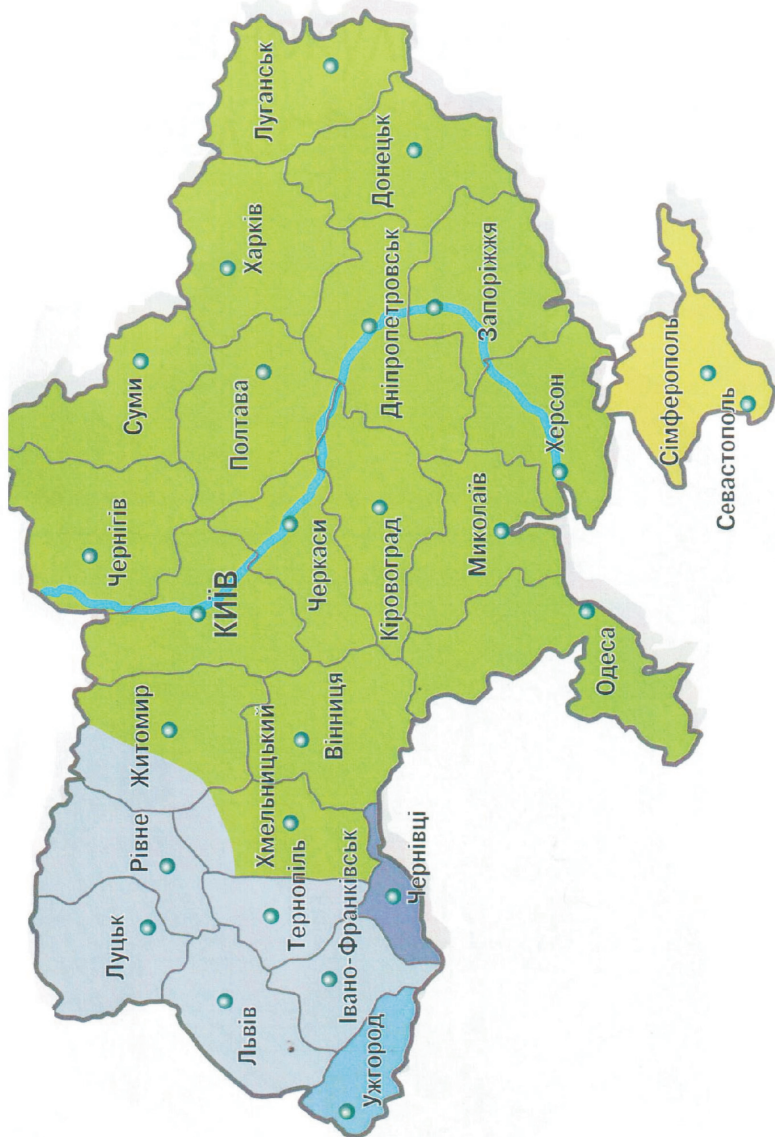
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 362-365.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав». 2003. – С. 481-484.

4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 325-329.

5. *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / Україна крізь віки. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т.12. – 335 с.

Українські землі у 1921-1945 рр.

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕМИ 7

ПИТАННЯ З САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке місце займало українське питання в міжнародній політиці напередодні і на початку Другої світової війни?
2. На основі вивченого матеріалу визначтесь з доцільністю використання терміну «Велика Вітчизняна війна».
3. З'ясуйте для себе: запровадження нової економічної політики – це «всерйоз і надовго» чи тактичний хід більшовиків.
4. Окресліть і охарактеризуйте основні шляхи фінансування індустріалізації в СРСР.
5. В чому полягають головні причини поразок Червоної Армії на початковому етапі Великої Вітчизняної війни?
6. Визначтесь з причинами і наслідками голодомору 1932-1933 років в Україні.
7. Яку роль в історії українського народу зіграла діяльність ОУН-УПА у роки Другої світової війни?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. До складу яких держав у 20 – 30-их роках ХХ ст. входили українські землі:

а) Румунія;	б) Угорщина;
в) СРСР;	г) Польща;
д) Чехословаччина;	є) Німеччина.

2. Серед вказаних нижче політичних діячів виберіть тих, хто перебував у складі ОУН:

а) Є.Коновалець;	б) А.Волошин;
в) А.Мельник;	г) В.Липинський;
д) С.Бандера;	є) Я.Стецько.

3. Скільки конституцій було прийнято в радянській Україні у довоєнний період:

а) одна;	б) дві;	в) три;
г) чотири;	д) п'ять;	є) шість.

4. Установіть послідовність наступних подій:

- а) створення ОУН;
- б) початок Великої Вітчизняної війни;
- в) загибель Є.Коновальця;
- г) створення УПА;
- д) початок Другої світової війни;
- е) загибель Р.Шухевича.

5. Які положення мають відношення до непу:

- а) заміна продрозкладки продподатком;
- б) запровадження госпрозрахунку;
- в) кооперування виробників;
- г) націоналізація промисловості;
- д) запровадження товарообміну без посередництва грошей;
- е) створення трестів.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Перевірте себе шляхом порівняння принципових рис радянського й нацистського тоталітарного режимів, виокреміть подібні й відмінні ознаки.

2. За допомогою мапи № 7 прослідкуйте адміністративно-територіальні зміни, що відбулися протягом 1939–1940 років в УРСР.

Тема 8. УКРАЇНА В 1945-1991 РОКАХ

8.1. ВІДБУДОВА І ПОДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – НА ПОЧАТКУ 50-Х РР. ХХ СТ.

З чотирьох років Великої Вітчизняної війни бойові дії на території України тривали три роки і чотири місяця. Матеріальні втрати республіки становили 1,3 трлн. крб. Втрати українського народу – 40-44 % від загальних втрат СРСР – понад 14 млн. осіб. 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл представляли собою руїни. Тільки 19 % довоєнної кількості промислових підприємств залишилися цілими. У цьому плані Україна знаходилася у значно гіршому становищі, ніж країни Західної Європи. Наприклад, в Італії, яка програла війну (союзниця Німеччини), цей показник дорівнював 80 %.

Вкрай актуальним стало завдання відбудови народного господарства УРСР. У післявоєнний період на підприємствах було повернено режим праці, який відповідав мирним умовам існування. На підприємства республіки повернулося понад 2,2 млн. демобілізованих солдат Червоної Армії.

На 1946-1950 рр. було розроблено четвертий 5-й план відбудови і розвитку народного господарства. У народне господарство України планувалося вкласти 65,1 млрд. крб. Однак, здебільшого ці кошти мали бути спрямовані на підйом та подальший розвиток важкої індустрії, залізничного транспорту. Успіх поставлених урядом завдань багато в чому залежав від вирішення проблеми робочої сили, бо значно скоротилася кількість працездатного населення. Для виправлення становища у перші повоєнні роки проводилися трудові мобілізації робітничої сили. Поширилася підготовка молодих робітників через систему ремісних училищ і шкіл фабрично-заводського навчання.

Радянське керівництво відмовилося від американського плану допомоги – «*плану Маршалла*». Процес відбудови господарства УРСР розпочався з укріплення командної системи управління економікою, основу якої складала комуністична партія. На 1946 р. в Україні нараховувалося 320 тис. комуністів. Процес відбудови здійснювався на основі довоєнної моделі розвитку народного господарства.

У республіці проводилася реорганізація органів управління господарством, створювалися нові галузі економіки, серед яких більше уваги приділялося машинобудуванню. У 1946 р. Раднарком УРСР перетворено на Раду Міністрів. Вже у 1949 р. промисловість України досягла рівня, запланованого на кінець 1950 р. За період 1946-1950 рр. обсяг валової

продукції збільшився в 4,4 рази. Більше ніж на 3 млн. га, в порівнянні з довоєнним часом, зросли посівні площі колгоспів республіки. *Валова продукція сільського господарства* складала в 1950 р. 91 % від рівня 1940 року.

Характерною особливістю відбудовчих процесів в УРСР було те, що вони здійснювалися на основі планів єдиного загальносоюзного центру. Українська економіка відбудовувалася і розвивалася в подальшому лише як частина загальносоюзної економічної системи. Зазначимо, що у повоєнні роки помітно знизилася частка республіки в обсязі загальносоюзного виробництва – з 18 % у довоєнний час до 7 % у 1945 році. Випереджаючи події, підкреслимо, що у подальшому українська промисловість вже не поверне собі місце одноосібного індустріального лідера в Радянському Союзі, оскільки зросте значення промислових центрів за Уралом.

Ще однією особливістю радянської економіки була велика роль у ній ідеологічного фактору. Наприкінці 1948 р. у соціалістичних змаганнях за дострокове виконання п'ятирічного плану та підвищення *продуктивності праці* було охоплено 90 % робітників і службовців України. Широко розповсюдженими були рухи передовиків і новаторів.

У повоєнний період соціальна політика держави була достатньо суперечлива. Введено 8-годинний робочий день, відмінено обов'язкові понадурочні роботи, відновлено чергові та додаткові відпустки тощо. Проте, у 1946 р. збільшуються норми виробітку, починається широко-масштабний наступ на присадибні господарства селян. Влада забирає землю в селян у колгоспний фонд, наполегливо рекомендує продати державі дрібну худобу, обкладає індивідуальні селянські господарства високими грошовими і натуральними податками.

У 1947 р. було проведено грошову реформу та відмінено карткову систему. Проте, легка промисловість значно відставала, тому, незважаючи на успіхи у промисловому виробництві, якісного покращання життєвого рівня народу не відбулося. Аграрна політика партії та засуха 1946 р. призвели до нового голоду – голоду 1946-1947 років. План хлібозаготівель господарства республіки виконали лише на 62,5 %. В той час, коли республіка мала потребу у продовольчій допомозі, її було виділено мінімально. Плани хлібозаготівель збільшували, посилювалися кримінальні переслідування «розкрадачів хліба», які відповідно до статті 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як «вороги народу», при цьому зросли обсяги експорту хліба і продуктів тваринництва за кордон. Перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов неодноразово звертався до Й. Сталіна з проханням позичити зерно республіці, проте «батько усіх часів і народів» називав це проявами м'якотілості. До літа 1947 р. в

Україні було зареєстровано близько 1 млн. хворих на дистрофію. У 16 східних, а також Ізмаїльській та Чернівецькій областях республіки у 1946 р. померло майже 282 тис., а в 1947 р. — понад 528 тис. осіб.

Отже, за короткий час народне господарство УРСР було відбудовано, здебільшого за рахунок величезного напруження фізичних і духовних сил народу. За роки першого повоєнного п'ятирічного плану було відновлено роботу 22 доменних і 43 мартенівських печей, 46 прокатних станів. Реконструйовані металургійні заводи «Азовсталь», «Запоріжсталь», Краматорський і Єнакіївський. Промисловий потенціал республіки посилювався за рахунок появи цілої низки нових підприємств. Більшого ефекту було досягнуто у тих сферах, які були зорієнтовані на *воєнно-промисловий комплекс*. Водночас гальмувався та деформувався процес виробництва споживчих товарів та розвиток сільського господарства. Через демографічні зміни 40-х років населення республіки в 1951 р. становило 37, 2 млн. осіб. Цей показник був на 4,1 млн. менше, ніж у довоєнному 1940 році.

Нові терміни і поняття

План Маршалла — програма відновлення та відбудови Європи після Другої світової війни шляхом надання їй допомоги від США. Запропонована в 1947 році. Назва походить від імені Дж. Маршалла — генерала армії США, одного з ініціаторів утворення НАТО. План був спрямований на підтримку демократії в Західній Європі, на встановлення залежності від США.

Валова продукція сільського господарства — показник, що характеризує загальний обсяг продукції землеробства, зібраної з усієї площі різних сільськогосподарських культур.

Продуктивність праці — ефективність праці в процесі виробництва.

Воєнно-промисловий комплекс — сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних промислових підприємств, науково-дослідних центрів, підрозділів збройних сил та державних установ і організацій, що забезпечують воєнні потреби держави.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. — Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. — С. 58-64.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — С. 367-372.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. — К.: «Академвидав», 2003. — С. 491-497.

4. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. — К.: Вища шк., 2000. — С. 347-359.

5. *Шановал Ю.І.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К.: Наук. думка, 1993. — 350 с.

8.2. РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД. ЗБРОЙНА БОРОТЬБА ОУН-УПА ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ. ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА»

Після закінчення Другої світової війни, при вирішенні територіальних питань відбувалося форсоване інтегрування західноукраїнських земель у СРСР. Для цього зі східних областей УРСР та з РРФСР у вказані землі направлялися тисячі спеціалістів, партійно-радянських працівників. Підпорядковуючи все єдиній меті – *уніфікації* соціально-економічної і суспільно-політичної сфер буття людей, радянське керівництво байдуже ставилося до місцевих особливостей, традицій, звичаїв. На виробництві, в державних установах, в торгівлі, на транспорті, в системі освіти впроваджувалася російська мова. Лише невелика частина номенклатурних посад в обкомах партії західного регіону (12,1 %) обіймалася місцевими кадрами. Наприкінці 1950 р. в Західній Україні функціонувало 25 вузів, але вже у 1953 р. навчання у всіх вузах регіону велося переважно російською мовою.

Відбулися значні зміни в економіці Західної України. У 4-й п'ятирічці здійснено суттєву реконструкцію старих заводів, відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості за п'ятирічку зріс у 3,2 рази. Темпи промислового розвитку регіону перевищували відповідний показник Сходу України. З'явилися нові галузі промисловості (машино-і приладобудування, взуттєва та ін.), відкривалися родовища корисних копалин, місцевий газ почала отримувати Москва (1951 р.). Вади західноукраїнської індустріалізації були традиційними для СРСР: відставання легкої і харчової промисловості; домінування кількісних показників над якісними; відсутність закінченого технологічного циклу; залежність від центру тощо. Методи колективізації, проведеної у східних регіонах України, були повністю повторені в західноукраїнських землях. Із західних областей УРСР за 1944-1951 рр. було вивезено за межі республіки понад 200 тис. селян.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про заходи щодо посилення масово-політичної та ідеологічної роботи в західних областях України» від жовтня 1946 р. все доросле населення регіону було взято під тотальний контроль. Для його посилення заборонили греко-католицьку (уніатську) церкву, її приєднали до руської православної церкви. Греко-католиків радянське керівництво намагалося використати у боротьбі з ОУН-УПА. Відмова церкви від співпраці з владою стала приводом для її ліквідації. До того ж, її звинуватили у співробітництві з фашистським окупаційним режимом. Багато діячів церкви було засуджено до багаторічного ув'язнення, вислано майже кожного третього священика греко-католицького

віросповідання. Закарпатські епархії теж навернені у православну віру (1949 р.). Розпочався «катакомбний» період існування греко-католицької церкви, яка пішла у підпілля. Грубий тиск на церкву викликав глухий протест більшості уніатів.

Однак, не тільки пасивні форми протесту мали місце в західноукраїнських землях. Активні політичні і воєнні акції проти сталінського режиму здійснювала ОУН-УПА, чисельність якої за офіційними даними навесні 1945 р. складала 90 тис. осіб. Армію очолював головнокомандувач Р.Шухевич. До складу УПА входили групи: Північна (Волинь, Західне Полісся), Південна (Правобережжя Дніпра), Західна (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття і Закарзоння), Східна (північ Житомирської, Київської, частково Чернігівської областей). У своїй діяльності УПА більше використовувала несподівані напади на адміністративні центри, нищила комунікації, здійснювала замаху на представників партійно-радянського апарату, пропагувала ідеї ОУН. Можна виокремити періоди діяльності УПА: 1944-1946 рр., 1947 – перша половина 50-х років. На першому етапі УПА намагалася контролювати значні території, вела бойові дії за допомогою мінометів та артилерії. У воєнних протистояннях спочатку з Радянською Армією, а потім з військовими групами НКВС, чисельність УПА тільки за 1944-1946 рр. зменшилася більше ніж на половину. Наприкінці 1946 р. *Українська Головна Визвольна Рада* приймає рішення про докорінну реорганізацію УПА. Сподівання її керівництва на радянсько-американську війну чимдалі стають ілюзорнішими. Тому на другому етапі тактика змінилася. Проти бійців НКВС діяли оперативні самостійні підвідділи (10-50 осіб). Дрібні загони керувалися партизанськими методами боротьби. Близько 10 тис. повстанців під проводом М.Лебеда у 1947-1948 рр. з боями через територію Чехословаччини пробілися у Західну Німеччину. На новій території вони отримали статус «Закордонних частин ОУН».

У боротьбі бандерівців (так здебільшого їх називала офіційна пропаганда) з радянською системою найбільше програвало населення західноукраїнських земель, бо, як правило, вдень господарювала радянська влада, а вночі – бандерівці. За лояльність по відношенню до антагоністів та чи інша сила не жаліла селян. Важливо відзначити, що спалені й обезлюднені хутори і села – це справа рук як бандерівців, так і бійців похідних груп НКВС. При цьому, не маючи значної підтримки ззовні, повстанський рух продовжувався до середини 50-х років, а в окремих районах і пізніше. Це можна було зробити тільки за умови підтримки руху місцевим населенням. Після загибелі 5 березня 1950 р. головнокомандувача УПА Р.Шухевича повстанський рух іде на спад. Наступник Шухевича – В.Коваль (Крук) у 1954 р. був схоплений органами держбезпеки. За офіційними даними оунівці здійснили 14,5 тис. диверсій і

терористичних актів. Проте, курс ОУН-УПА на масовий опір західно-українського населення радянському режиму давав привід керівництву СРСР для широкомасштабних каральних акцій у регіоні.

Ще 9 вересня 1944 р. польський Тимчасовий комітет національного визволення та уряд УРСР підписали угоду, відповідно до якої українці, що проживали в Закерзонні (Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина), мусили переїхати до Радянської України. Фахівці поділяють цю масштабну міграцію на три етапи. На першому етапі (вересень 1944 – серпень 1945 рр.), який відбувався здебільшого на добровільній основі, в УРСР переселилося 81 тис. осіб. На другому (вересень 1945 – серпень 1946 рр.) – панувала насильницька депортація. 482 тис. осіб переселилося в УРСР під тиском польських військових. Мали місце спалення українських сіл, вбивства жителів. Сутність третього етапу насильницького переселення, який має назву операція «Вісла», зводилася до «очищення» теренів Південно-Східної Польщі від автохтонного українського населення та цілковитої *асиміляції* українців-переселенців у польському середовищі. Було депортовано не менше 140 тис. осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3,8 тис. осіб, а вбито понад 650 осіб.

Таким чином, задля тотальної радянзації Західної України керівництво СРСР провело швидкими темпами колективізацію, індустріалізацію, культурну революцію в русифікованому варіанті, ліквідувало українську греко-католицьку церкву та збройні формування ОУН-УПА.

Нові терміни і поняття

Уніфікація – зведення до одноманітності, до єдиної форми чи системи. У цьому контексті мається на увазі зведення до єдиних, затверджених радянською владою зразків.

Українська Головна Визвольна Рада – підпільний орган, створений у 1944 р. представниками частини українських політичних партій і організацій для керівництва визвольним рухом. Президент – К.Осьмак, голова Генерального секретаріату – Р.Шухевич.

Асиміляція – поглинання, злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, звичаїв, культури.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 59-61.
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 383-384.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 497-507.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 344-346, 357.
5. *Шаповал Ю.І.* ОУН і УПА на терені Польщі (1944-1947 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 228 с.

8.3. ЛІКВІДАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 40-Х РОКАХ ХХ СТ.

Одним з елементів радянської заходноукраїнських земель та встановлення тотального ідеологічного контролю над місцевим населенням була заборона греко-католицької (уніатської) церкви, а також приєднання її до руської православної церкви. Радянська влада активно боролася з Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ) тому, що остання була одним з важливих чинників суспільно-політичного життя західноукраїнського регіону. В умовах української бездержавності УГКЦ поступово перетворилася на традиційного посередника між українцями і офіційною владою, духовну опору національно-визвольного руху. Коли почали формуватися перші загони УПА, митрополит **А.Шептицький** благословив справу та розпорядився надіслати до загонів священників-капеланів. Останні мали організувати богослужіння для повстанців і виконувати іншу духовну опіку.

До встановлення радянської влади в Західній Україні УГКЦ складалася із 3040 *парафій*, 4440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл і 127 монастирів. Греко-католицька церква об'єднувала понад 5 млн. віруючих. Поки тривала війна, радянська політика відносно греко-католиків була поміркованою. У листопаді 1944 р., одразу після смерті митрополита А.Шептицького, на спеціальну вимогу радянського керівництва їздила делегація греко-католицької церкви на чолі з ігуменом К.Шептицьким. Про те, що радянська влада поважала А.Шептицького, свідчить хоча б той факт, що на його похоронах був вінок й від радянської влади.

Загострення відносин між Заходом (перш за все США) і Сходом (перш за все СРСР) переросло у «холодну війну». Наступник А.Шептицького митрополит Й.Сліпий намагається знайти спільну мову з радянським режимом. Під час зустрічі з представниками влади греко-католики проголошують звернення Й.Сліпого «До духовенства і віруючих», де містилися заклики до учасників оунівського руху «вернутися з неправильного шляху». Крім того, передали 100 тис. карбованців у фонд Червоного Хреста на оборону країни. Представники УГКЦ певною мірою засвідчили свою лояльність до радянської влади, але зауважили, що у західноукраїнському регіоні будь-які нововведення необхідно робити поступово і обережно.

Сталін та його оточення планувало використовувати греко-католицьку церкву в боротьбі радянського режиму з ОУН-УПА. Відмова церкви піти на співробітництво стала формальним приводом для її ліквідації. Радянське керівництво прийняло рішення ліквідувати провідну *конфесію*

Західної України. 15 березня 1945 р. було схвалено пропозицію Ради у справах Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР про організацію у Львові за рахунок греко-католицької церкви православної *епархії*, якій було передано спочатку один з греко-католицьких соборів. У ніч на 12 квітня органами НКВС були заарештовані митрополит Й.Сліпий, *єпископи* М.Будка, М.Чарнецький, Г.Хомишин, І.Лятишевський. З метою послаблення впливу церкви на віруючих продовжувалися арешти інших церковних діячів.

Також у квітні 1945 р. в газетах «Радянська Україна» і «Вільна Україна» було надруковано статтю В.Росовича (псевдо Я. Галан) під назвою «З хрестом чи ножем», яка у гострій формі критикувала уніатів, й зокрема покійного А.Шептицького. Уніатську церкву звинуватили у співпраці з німецько-фашистським окупаційним режимом та так званими українськими буржуазними націоналістами (мається на увазі ОУН-УПА). Відзначимо, що Я.Галан був ідейним комуністом, але іноді достатньо жорстко критикував радянську владу за посилення насильницької русифікації в регіоні.

Наступний крок було зроблено знову за допомогою преси. У травні 1945 р. в пресі з'явився відгук «Ініціативної групи з возз'єднання греко-католицької з православною церквою». Цей захід очолив греко-католицький священник, професор Львівської духовної академії Г.Костельник. У цьому напрямі було розгорнуто роботу. На сьогодні більшість істориків вважає створення цієї «ініціативної групи» справою найвищого радянського керівництва, яке спочатку спробувало розкласти церкву зсередини.

8-10 березня 1946 р. у Львові відбувся собор Української греко-католицької церкви. У соборі св. Юра зібралися 216 делегатів-священників (за іншими даними – 214) і 19 мирян. Головне рішення собору зводилося до наступного: «... відкинути настанови Берестейського Собору з 1596 р., ліквідувати унію, відірватися від Ватикану і повернутися до нашої батьківської святої православної віри і Руської православної церкви». Уніатські приходи було передано православної церкві (на початок 1949 р. – 73 храми). З огляду на канонічне право, собор не мав правочинності, оскільки на ньому не було жодного єпископа.

Одним з рішень вказаного вище собору передбачалося кожному священнику дати письмову згоду на перехід до православної церкви. Їм розіслали відповідні повістки. Хто не погодився, того арештовували органи МВС-МДБ та депортували до Сибіру. Фахівці підраховали, що майже кожного третього священника-уніата було вислано.

Після того, як поза законом опинилася греко-католицька церква Галичини, радянське керівництво почало проводити подібну кампанію

в Закарпатті. У повоєнний період до липня 1947 р. від української єпархії цього регіону відібрали 73 церкви, 15 священників вислали до Сибіру, трьох убили, 36 втекли. У цьому ж році вчинили замах на мукачівського українського єпископа Г.Ромжу. Влаштована автокатастрофа «не допомогла», тому єпископа пізніше отруїли в лікарні. В Мукачівській єпархії закрили усі греко-католицькі церкви. Наслідком цих акцій було те, що Ужгородську унію 1646 р. анулювали, а місцеву єпархію на вернули у православне віросповідання. Рішення про це закріпили Мукачівським собором від серпня 1949 р., на якому в урочистій обстановці проголосили «добровільне возз'єднання мукачівської єпархії з російською православною церквою».

Радянська влада не цікавилася думками і бажаннями віруючих греко-католицького віросповідання. Переважна більшість віруючих протестувала, але цей протест не переходив у активні форми. Уніатська церква, перебуваючи у непростому становищі, не зникла, а перейшла в підпілля. Дослідники називають період діяльності греко-католиків з 1946 по 1989 рр. «катакомбним».

Ліквідувавши УГКЦ, радянське керівництво виконало один з головних пунктів плану, головна мета якого спрямовувалося на організацію всебічної і активної відсічі римо-католицькому Ватикану та зміцненню радянської влади на Західній Україні. Спочатку греко-католицька церква була ослаблена у повоєнний період, а потім і ліквідована.

Нові терміни і поняття

Митрополит – другий після патріарха у православній і після папи римського у греко-католицькій церквах сан, глава великої єпархії.

Парафія – нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих (парафіян), яких обслуговують церковнослужителі одного храму.

Конфесія – релігійне об'єднання, що має своє віровчення, культ і організацію.

Єпархія – церковна адміністративно-територіальна одиниця на чолі з архієреєм (єпископом).

Єпископ – вищий духовний чин у християнській церкві.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 59-60.
2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 500-501.
3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 362-363.
4. *Шаповал Ю.І.* Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 350 с.
5. *Кость П.* Історія української церкви. – Львів: Світ, 1992. – 158 с.

8.4. НАСТУП СТАЛІНІЗМУ В ІДЕОЛОГІЇ І КУЛЬТУРИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – НА ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ ХХ СТ.

Закінчилася Друга світова війна, яка принесла радянському народу багато випробувань, страждань і горя. Процес повернення до мирної праці, подолання повоєнної розрухи втілював багато сподівань на позитивні зміни. Однак, як і у попередні роки все знаходилося під пильним контролем комуністичної партії. Велике занепокоєння в офіційній владі викликало те, що під час війни десятки мільйонів осіб проживали на окупованих територіях, мільйони були вивезені на примусові роботи до Німеччини, перебували в полоні. Мільйони радянських військових перебували в країнах Східної і Південно-Східної Європи та бачили там вищий рівень життя, ніж про нього казала радянська пропаганда. Всі вони зазнали чужих для системи ідеологічних впливів. Для того, щоб відновити тотальний контроль над свідомістю людей, режим почав використовувати різноманітні засоби, в тому числі гучні ідеологічні кампанії та репресії.

В Україні репресії мали ще одну особливість – з їх допомогою влада намагалася викоринити саму можливість національно-визвольного руху в республіці. Приборкати критично налаштовану інтелігенцію доручили секретарю ЦК ВКП(б) А.Жданову. У 1946–1948 рр. прийнято постанови ЦК партії «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»», «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення», «Про кінофільм «Большая жизнь»», «Про оперу «Великая дружба» В.Мураделі».

Водночас ЦК КП(б)У ухвалив постанови «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури» (серпень 1946 р.), «Про журнал сатири і гумору «Перець»», «Про журнал «Вітчизна»», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» (усі три у вересні 1946 р.). Творча інтелігенція піддавалася нещадній критиці, причому зневажливим і безцеремонним тоном, визнавалася **«українськими буржуазними націоналістами»** та **«ворогами народу»**.

У 1947 р. КП(б)У знову очолив Л.Каганович. І вже на вересневому пленумі правління Спілки письменників України відверто звинувачено в «націоналізмі» М.Рильського (твори «Мандрівка і молодість», «Київські октави»), Ю.Яновського (роман «Жива вода»), І.Сенченка (повість «Його покоління»), О. Довженка (кіносценарій «Україна в огні») та ін. Цього ж року влада робить наступ на наукову інтелігенцію. У серпні ухвалюється постанова «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». У працях «Короткий курс історії України» (за ред. С.Білоусова, К.Гуслистого, М.Петровського та ін.),

«Нарис історії України» (за ред. К.Гуслистого, Л.Славіна, Ф.Ястребова), першому томі «Історії України» (за ред. М.Петровського) розкритиковані «перекручення буржуазно-націоналістичного характеру», антинауковість, відхід від принципу партійності, відродження *історичних концепцій* В.Антоновича, М.Грушевського, відмова від класового підходу до аналізу історичного поступу людства. Влада монополізувала право на трактування історичного процесу та нікому не дозволяла ухилитися від заданої схеми історії.

Другий етап кампанії, спрямованої проти інтелігенції, пов'язаний з боротьбою з «низькопоклонством» перед Заходом, а пізніше з «*космополітизмом*». Ініціатори цієї кампанії мали на меті привести країну до культурно-ідеологічної ізоляції, розколоти інтелігенцію, певним чином протиставити її іншим прошаркам суспільства, розпалити *шовіністичні* настрої, посилити процес русифікації, відновити образ внутрішнього ворога, необхідний тоталітарному режимові для існування. Окремих представників української творчої інтелігенції, таких як критики О.Борщагівський, А.Гозенпуд, стали називати «безрідними космополітами».

У 1947 р. започаткували дискусію щодо окремих питань філософії, яка пропагувалася як «зразок більшовицької критики і самокритики». В інших наукових напрямках – мовознавстві, політекономії – теж відбувалися дискусії подібного характеру. Вочевидь, офіційна влада за допомогою таких дискусій намагалася виявити та розгромити інакомислення серед представників наукової інтелігенції, встановити контроль над усіма сферами духовного життя.

На сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук у серпні 1948 р. одна з подібних дискусій фактично розгромила радянську школу генетики. Кількасот вчених втратили роботу. Ця кампанія нині називається іменем «народного академіка» Т.Лисенка – «лисенківщиною». В Україні її жертвами стали академік М.Гришко, професори С.Гершензон, Л.Делоне, І.Поляков та ін. Псевдонаука «зачиняла двері» окремим науковим напрямом, не давала їм вільно розвиватися, все більше панував *догматизм*. Кібернетика була оголошена «буржуазною лженаукою».

2 липня 1951 р. у газеті «Правда» побачила світ редакційна стаття «Проти ідеологічних перекручень у літературі». У ній було піддано критиці вірш В.Сосюри «Любіть Україну», написаний ще 1944 р., як «ідейно порочний твір». М.Рильського звинуватили в «серйозних ідеологічних помилках», засуджено оперу К.Данькевича «Богдан Хмельницький», вказано на «серйозні хиби і помилки в ідейно-виховній роботі на Україні».

Незважаючи на те, що головним об'єктом для тоталітарного режиму була інтелігенція, від ідеологічного наступу тоталітарного режиму страждало все суспільство. Один з партійних лідерів Л.Каганович відверто

вказував, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві розглядатиметься як прояв українського буржуазного націоналізму. Підкреслимо, що ідеологічні кампанії проводилися під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників: розгортання і поглиблення «холодної війни» між СРСР і США, зміцнення тотального ідеологічного контролю за суспільними процесами, реанімація образу внутрішнього ворога – однієї з умов існування режиму, нейтралізація активної патріотично налаштованої національної еліти тощо. Все це створювало гнітючу атмосферу, гальмувало духовний розвиток народу загалом. Суспільство перебувало в очікуванні нового витку репресій, принаймні на це вказує промова Сталіна на осінньому пленумі компартії 1952 року. 5 березня 1953 р. Сталін помер, з'явилися сподівання на пом'якшення морально-політичного клімату в країні.

Нові терміни і поняття

Концепція історична – головний задум, провідна ідея історичного дослідження, за допомогою якої обґрунтовується вибір об'єкта пізнання, здійснюється первинне формулювання проблеми, аргументація найпринциповіших понять, які в сукупності утворюють чітку пояснювальну схему.

Космополітизм (космополіт – громадянин світу) – теорія і практика, яка вважає особу представником усього людства, здатним користуватися всіма надбаннями людства, орієнтуватися на них і примножувати; теорія, що проповідує байдуже ставлення до історії батьківщини, свого народу, національної культури.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, спрямована на розпалювання ворожнечі між народами. Шовінізм вказує на винятковість нації, якій нібито належить панувати щонайменше над іншими народами.

Догматизм – метод мислення, який спирається на догми – положення, що сприймаються як незаперечні і незмінні, без їх доведення і врахування мінливості обставин.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 62-64.
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 373-383.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 507-510.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 359-367.
5. *Шаповал Ю.І.* Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 350 с.

8.5. ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

Після того як 5 березня 1953 р. помер Й.Сталін, у Радянському Союзі розпочалися суперечливі і неоднозначні спроби лібералізації суспільно-політичного життя. Цікавий факт: смерть Сталіна згідно з медичним висновком наступила о 21.50, а о 20.00 партійні лідери зібралися на об'єднане засідання Президії ЦК та Секретаріату партії. Вночі з 5 на 6 березня 1953 р. найвищі керівники партії та держави почали розподіляти владу, скоротивши обраний XIX з'їздом партії склад Президії ЦК з 25 до 10 осіб, а з 11 її кандидатів залишили лише 4. Головою Ради Міністрів СРСР обрали Г.Маленкова, Секретаріат ЦК КПРС фактично очолив М.Хрущов. МВС і МДБ об'єднали в одне міністерство внутрішніх справ, яке очолив Л.Берія. Складалося враження, що останній готує державний заколот, бо частина військ була перекинута до Москви.

Колективне керівництво, яке очолювало державно-партійний апарат, існувало на основі нетривкого балансу сил. Поступово головними фігурантами у боротьбі за владу виступили М.Хрущов і Л.Берія. Спроба Л.Берії порушити політичний баланс на свою користь призвела до того, що 26 червня його арештували і пізніше розстріляли. Преса відгукнулася на арешт Л.Берії таким чином: арештовано «англійського шпигуна» і «ворога народу». У Києві були заарештовані й згодом страчені міністр внутрішніх справ УРСР П.Мешик та його перший заступник С.Мільштейн. Крім того, було замінено більшість начальників обласних управлінь МВС республіки.

Кадрові перестановки не минули і ЦК КПУ. У червні 1953 р. на місце першого секретаря партії замість Л.Мельникова обрали українця О.Кириченка. На той час частка українців на керівних посадах у ЦК КПУ складала 72 %, у Верховній Раді УРСР – 75 %. Вже початковий період *десталінізації* в республіці приніс серйозні зміни: припинили кампанію боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», уповільнили русифікацію, відбулася часткова реабілітація жертв сталінських репресій.

Нарешті територія України набула сучасних кордонів. Це відбулося після того, як у 1954 р. у зв'язку з 300-річчям возз'єднання України з Росією, остання передала Кримський півострів Україні. 19 лютого Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Офіційно проголошувалося, що це рішення прийнято з урахуванням спільності економіки, територіальної близькості та тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримом і Україною.

Головна подія хрущовського періоду – **XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.)**. На його закритому засіданні з доповіддю, у якій головний акцент був зроблений на розвінчанні *культу особи* Сталіна, виступив М.Хрущов. Створений Сталіним режим влади, на думку доповідача не відповідав ленінським ідеям, засуджувався політичний терор. Проте, критика культу особи була здебільшого абстрактною, однобічною, не зачіпала сутності сталінської системи, не викривала її соціальної природи. Все зводилося власне до культу особи.

УРСР отримала більше прав у різних сферах суспільно-політичного життя: із союзного в республіканське підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств і організацій, майже в три рази зріс бюджет (43,7 млрд. крб.), розширилася юридична компетенція (отримали право вирішувати питання обласного, крайового адміністративно-територіального поділу, приймати громадянський, карний та процесуальний кодекси тощо). Незважаючи на те, що міжнародна діяльність України обмежувалася так само, як і в попередній період, все ж республіка активізувала зв'язки із закордоном, на 1955 р. була членом 29 організацій. Якщо в 1953 р. Україну відвідали 805 туристів, то у 1958 р. – 23054.

Тільки за період 1955-1956 рр. у міністерствах, відомствах та органах управління на місцях ліквідували 4867 структурних підрозділів, організацій і установ, скорочено понад 92,5 тис. посад адміністративно-управлінського апарату. Процес перебудови державного апарату мав сприяти послабленню тиску політичної системи на суспільну життєдіяльність. Було розширено склад та компетенцію місцевих рад щодо планування, будівництва, бюджетно-фінансових справ тощо. У сфері державного будівництва поступово набирив оберти процес децентралізації.

У той же час не слід вважати, що система не чинила опору. На червневому Пленумі ЦК КПРС (1957 р.) група на чолі з Маленковим, Кагановичем і Молотовим спробувала змістити Хрущова. Останній, перемігши у цій боротьбі, зміцнив свої позиції. До того ж, 1958 р. він став головою Ради Міністрів СРСР. На XXII з'їзді КПРС (1961 р.) було прийнято нову програму партії – програму побудови комунізму. Країною прокотилася хвиля соціалістичних змагань. **12 квітня 1961 р.** увійшло в історію людства як день першого в світі польоту людини у космос. Це тільки додало романтизму настроям, які панували в радянському суспільстві.

Найважливішим елементом десталінізації була ліквідація *ГУЛАГу*. Сотні тисяч в'язнів таборів і спецпоселенців, які вижили, повернулися в Україну. Мільйони українських громадян, найчастіше посмертно, були реабілітовані, тобто зняті з оперативного обліку органів державної безпеки.

Загальна лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР не означала повної відмови влади від жорстких методів управління. Так, у

жовтні 1959 р. спалахнуло і було придушене півторатисячне повстання робітників «Казахської Магнітки». У червні 1962 р. розстріляно семитисячну демонстрацію в Новочеркаську. У 1963 р. відбулися робітничі страйки та заворушення в Кривому Розі і Одесі. Саме в середині 50-х років було започатковано *дисидентський* рух. У західному регіоні республіки було викрито і засуджено «Об'єднану партію визволення України», яка займалася поширенням нелегальної літератури. У 1961 р. за рішенням Львівського обласного суду членів Української робітничо-селянської спілки (лідер – Л.Лук'яненко) засуджено до тривалих термінів ув'язнення – від 10 до 15 років. Активну участь у дисидентському русі брали Ю.Бадзьо, І.Гель, брати Горині, В.Мороз та ін. Однак, на початку 60-х переслідування владою інакодумців не набули масового характеру.

Отже, у 1953-1964 рр. відбулася лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР. Цей період увійшов в історію під назвою «*відлига*» (від однойменної назви повісті І.Еренбурга). У процесі реформування тоталітарну систему було на деякий час дестабілізовано, але після усунення від влади Хрушова реформаторський ентузіазм поступово згас.

Нові терміни і поняття

Десталінізація – система заходів щодо ліквідації наслідків сталінізму, започаткована після смерті Сталіна.

Культ особи – єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає сліпе поклоніння «вождю».

ГУЛАГ (Головне управління виправно-трудова таборів (російською – лагерь) – з 1930 р. назва управління радянських органів безпеки, що відали комплексами таборів примусової праці в СРСР. Назва стала широко відомою завдяки книжці О.Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ».

Дисидент – людина, що виступає проти існуючого державного устрою чи загальноприйнятих суспільних норм певної країни.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 65-69.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 388-395.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 511-516.

4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 373-389.

5. *Кульчицький С.В.* XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму // УІЖ. – 2006. – № 2.– С. 106-129.

8.6. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ М.ХРУЩОВА ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

У підсумку політичної боротьби після смерті Сталіна переможцем став М.Хрущов. Він та його команда запропонували заходи щодо реформування різних сфер суспільства, у тому числі народного господарства. У сталінські часи не надавалося великого значення новим тенденціям у розвитку світової економіки. Нове радянське керівництво поставило перед вченими завдання визначити місце, яке посідав СРСР за основними напрямками *науково-технічної революції*. Висновки були невтішними: щонайменше за десятком позицій країна відстає від західних країн. На пленумі ЦК КПРС у липні 1955 р. підкреслювалася нагальна потреба пошуку коштів на прискорений розвиток наукових досліджень і нових галузей промисловості, щоб не відстати від країн Заходу. Радянське керівництво прийняло кілька принципових рішень, які визначили подальший розвиток економіки: скоротили фонд нагромадження, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику; скоротили чисельний склад армії, спрямувавши більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю та космічну програму; вирішили закуповувати новітню техніку за кордоном, щоб не починати створення нових галузей «від нуля».

У лютому 1957 р. запроваджується нова система управління, стрижнем якої мав бути територіальний принцип управління через **ради народного господарства (раднаргоспи)**, що створювалися в економічних районах. В УРСР було створено 11 раднаргоспів. Під їх контроль передали понад 10 тис. промислових підприємств. Ця система управління мала позитивні і негативні наслідки. До перших відносили поліпшення розподілу праці та її кооперації в межах економічного регіону, більш швидкими темпами почала формуватися виробнича і соціальна інфраструктура, повніше використовувалися місцеві ресурси тощо. У підсумку з'явилася можливість проводити в республіці відносно самостійну економічну політику. Тим не менш, неспроможність забезпечити єдність технічної політики, повільне впровадження нової техніки, фактичне збереження централізованого планування та інші вади врешті-решт призвела до відновлення централізму в системі управління. У 1965 р. відновили республіканські та загальносоюзні міністерства, ліквідувавши раднаргоспи.

У 1957 р. за кількістю виробництва чавуну на душу населення Україна випередила всі капіталістичні країни світу, за видобутком вугілля вийшла на друге місце, а за виробництвом сталі – на третє. На середину 50-х років республіка відігравала одну з головних ролей в єдиному народногосподарському механізмі. Вона мала потужну металургійну і паливну бази, швидко розвивалася машинобудівна галузь. Важливі зру-

шення відбулися в житловому будівництві. За 1956-1965 рр. у республіці введено в дію понад 182 тис. кв. м загальної (корисної площі), тобто одержали чи збудували собі житло майже 18 млн. осіб. Поступово у побут радянського українця входила нова техніка – телевізори, магнітофони, пральні машини.

Оскільки одним з головних завдань на початку 50-х років стало вирішення **продовольчої проблеми**, то керівництво СРСР взялося за реформування усього процесу сільськогосподарського виробництва. Початок реформам у цій галузі було покладено на пленумі ЦК КПРС ще у вересні 1953 року. У середині ж 50-х років сільське господарство саме завдяки пріоритетності його розвитку вперше стало рентабельним. Валова продукція сільського господарства тільки за період 1954-1958 рр. зросла на 35,3 % у порівнянні з попередньою п'ятирічкою. За вказаний період валовий збір зерна зріс на 20 %, цукрових буряків – удвічі, виробництва м'яса – більш як у два рази, молока – втричі. Пояснити це зростання можна посиленням матеріальної зацікавленості колгоспників у матеріальному виробництві (зросли закупівельні ціни), створенням умов для розвитку особистого господарства колгоспників, частковою господарською самостійністю колгоспів та радгоспів, зміцненням матеріально-технічної бази сільського господарства, підвищенням освітнього рівня керівників-аграріїв, застосуванням нових технологій тощо.

Політика радянської влади після смерті Сталіна не визначалася послідовністю щодо особистого присадибного господарства. Спочатку послабили податковий прес, відмінили обов'язкові поставки державі. Проте, вже у 1955 р. зменшили розміри присадибного господарства. Наступного року встановили грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а в 1959 р. прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримання худоби в містах та робітничих селищах. Усі наведені заходи призвели до того, що за 1954-1964 рр. поголів'я рогатої худоби в підсобних господарствах колгоспників в Україні скоротилося на 14 %, поголів'я свиней – на 20 %, а овець і кіз – на 53 %.

Зміни у розвитку економіки диктувалися об'єктивною необхідністю. Однак, у процесі реформ все більшу роль відігравав суб'єктивний фактор, насамперед вплив самого М.Хрущова. Це зумовило появу *волюнтаристських* програм, переважно в аграрному секторі. Перша програма стосується **освоєння цілинних земель**. Започаткована на лютого-березневого пленумі ЦК КПРС 1954 р. Передбачалося освоїти для подальшої культивування спочатку 13 млн. га, а потім 30 млн. га незайманих земель Казахстану і Сибіру. Тільки за три перших роки реалізації програми з республіки виїхало 80 тис. осіб. Підприємства України поставляли до цілинних районів різні сільськогосподарські машини. У радянські часи

економічну виправданість та ефективність освоєння цілини оцінювали позитивно. Нині все більше фахівців схиляються до думки, що цей процес зашкодив переходу сільського господарства на шлях *інтенсифікації*. У червні 1954 р. Хрущов виступив із закликом розширити посіви кукурудзи. У 1961 р. господарства республіки виділили 3 млн. га кращих земель під цю культуру, але затрачені зусилля і ресурси не дали очікуваного результату. Третя велика програма на селі – «гонка за США». Навесні 1957 р. радянське керівництво висунуло гасло: наздогнати Америку у виробництві молока, м'яса і масла за показниками на душу населення. Ця програма закінчилася тим, що виробництво продукції тваринництва в республіці в 1964 р. впало до 92 % від рівня 1958 року.

Соціально-економічні реформи періоду правління М.Хрущова можна оцінити неоднозначно, але закладена в них демократизація економічного життя сприяла стрімкому підвищенню ефективності радянської економіки та поступовому зростанню добробуту населення в 50-их роках. З кінця вказаного десятиріччя реформи все більше стали характеризуватися негативними явищами.

Нові терміни і поняття

Науково-технічна революція – форма технічного прогресу, що зумовлює корінні зміни виробництва внаслідок застосування наукових досягнень. Її характерні риси: освоєння нових видів енергії, виготовлення та застосування штучних матеріалів, автоматизація виробництва з використанням електронно-обчислювальних машин, приладів та устаткування.

Волонтаризм – соціальна політика і практика, що характеризується нехтуванням об'єктивних законів історичного процесу, суб'єктивними бажаннями і довільними рішеннями осіб, які її здійснюють.

Інтенсифікація виробництва – процес розвитку суспільного виробництва, оснований на найбільш повному і раціональному використанні матеріально-технічних, природних, фінансових і трудових ресурсів на базі науково-технічного прогресу.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 66-69.
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 391-394.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 516-525.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 389-402.
5. *Кульчицький С.В.* XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму // УІЖ. – 2006. – № 2.– С. 106-129.

8.7. ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ (60-і – середина 80-х років ХХ ст.)

Суперечливий і неоднозначний період правління М.Хрушова надав імпульсів для оновлення суспільної свідомості. Відсутність демократичних свобод, всевладдя партапарату, русифікація, невисокий матеріальний рівень життя громадян викликали невдоволення у різних верств населення УРСР, але здебільшого соціальну базу *дисидентського руху* склали представники інтелігенції. В Україні дисидентський рух був започаткований ще у 50-х роках.

За період 1954-1959 рр. в Україні, переважно в Західній, владою було виявлено 46 антирадянських груп. Деякі з них уже не належали до оунівського підпілля, але були його ідейними спадкоємцями. Одну з перших спроб переходу на організаційні мирні форми *опозиційної* діяльності здійснила група Л.Лук'яненка, яка утворила у 1959 р. Українську робітничо-селянську спілку. У 1964 р. Д.Квецько і З.Красівський створили організацію «Український національний фронт» (УНФ), яка вже у 1967 р. діяла на теренах п'яти областей УРСР. Члени УНФ дотримувалися засад націоналізму й вважали республіку колонією Росії. Основна ж частина опозиційної інтелігенції 60-х років намагалася боротися з режимом у межах марксизму-ленінізму. Її домагання здебільшого стосувалися проблем розвитку української мови і культури. Вони дорікали владі, що вона не дотримується ленінських принципів у національній політиці. Найкраще ці вимоги викладено в роботі І.Дзюби «**Інтернаціоналізм чи русифікація**». Автор намагався добитися вирішення наболілих національних проблем у межах радянської системи.

За декілька років рух «шістдесятників» еволюціонував від культурно-просвітницьких проблем до політичного протесту. Процес структурування опозиції правлячому режимові стає все більш наявним, але однією з головних організаційних форм руху наприкінці 60-х років стає виготовлення і розповсюдження самвидаву. Національний рух згуртовується за допомогою всеукраїнського підпільного видання. Ним став «Український вісник» за редакцією **В.Чорновола**. Вісник містив інформацію про утиски в СРСР демократичних свобод, судові і позасудові переслідування, про становище українських політв'язнів, різні вияви протесту тощо.

Події під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» (1965 р.) увійшли в історію дисидентського руху як перший організований політичний протест проти припинення процесу десталінізації, відстоювання громадських, у тому числі національних прав. Близько 140 присутніх відгукнулися на заклик **І. Дзюби, В.Стуса і В.Чорновола** та підписали лист протесту.

На початку 70-х років рух опору посилювався. Влада відповіла на це черговими репресіями. Однак, рух не зупинила. Про це свідчить хоча б створення в республіці в листопаді 1976 р. **Української Гельсінської групи (УГГ)**. Її очолював письменник М.Руденко. До складу входили О.Бердник, Л.Луцьк'яненко, П. Григоренко, І.Кандиба та ін. Ця група мала сприяти виконанню Гельсінських угод щодо прав людини, які були підписані СРСР у 1975 році. У статті «Наші завдання» правозахисний рух у середині 1978 р. ототожнював себе з національно-визвольним рухом. Фахівці підкреслюють, що у середині 70-х – на початку 80-х років дисидентський рух в Україні зменшився кількісно, але виріс якісно. Канадський дослідник Б.Кравченко склав список дисидентів, у якому в 1960-1972 рр. налічувалося 975 осіб.

За даними Секретаріату Міжнародної амністії, на початку 80-х років кількість політв'язнів у СРСР становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців налічувалося від 25 до 75 %. Громадяни республіки широко не підтримували дисидентський рух, у свідомості значної частини суспільства панували апатія та пасивність. У діях дисидентів були відсутні або незначними конструктивні позитивні пропозиції.

Дисидентський рух складався з трьох основних напрямів, що іноді зливались у єдине річище: **правозахисний (демократичний), релігійний та національно орієнтований**. При цьому характерною рисою усіх трьох напрямів було відстоювання інтересів українського народу, національний чинник органічно включався у сферу їх діяльності. Дисидентський рух був реальною опозиційною силою, проте не мав ні власних організаційних структур, ні цілісної загальної програми.

У Російській Федерації відомими представниками правозахисного дисидентства були А.Сахаров, О.Солженіцин, а в УРСР вже згадувана УГГ. Українські правозахисники ознайомили суспільство з Декларацією прав людини ООН, збирали докази порушення владою прав людини, національних прав та застосування насильницької політики русифікації в Україні. Учасники УГГ намагалися встановити безпосередні контакти України з іншими країнами, акредитацію в республіці представників закордонної преси. Незважаючи на те, що учасники цієї правозахисної організації використовували легальні форми роботи та діяли у достатньо поміркованому руслі, радянська влада не переставала їх переслідувати. До 1980 р. близько 75 % учасників УГГ були ув'язнені на строк від 10 до 15 років. Решті дозволили емігрувати.

Другий напрям дисидентства – релігійний – пов'язаний з боротьбою за фактичне визнання свободи совісті. Представники цього напрямку в УРСР вели боротьбу насамперед за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності

протестантських сект. Найбільш яскравими представниками цієї течії були Г.Вінс, І.Гель, В.Романюк, Й.Тереля.

До національно орієнтованих дисидентів відносять тих, хто рішуче засуджував шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступав на захист прав і свобод усіх народів та їх співпрацю в боротьбі за кращі умови життя. Деякі представники цього напрямку підтримували ідею відокремлення України від СРСР мирним шляхом. До цього напрямку належали І.Дзюба, С.Караванський, В.Мороз, В.Чорновіл та ін.

У зазначений період політичний курс радянського керівництва відзначався вираженим *консерватизмом*. Однак, дисидентський рух в СРСР загалом, й зокрема в Україні, не давав змоги неосталіністам повернутися до відвертих форм терору. Дисидентство в УРСР було представлено трьома головними течіями, які іноді зливались у єдине річище: правозахисне (демократичне), релігійне і національно орієнтоване. Опозиційний рух у другій половині 60-х – першій половині 80-х років готував засади для кардинальних змін в Україні у другій половині 80-х – на початку 90-х років.

Нові терміни і поняття

Дисидентський рух – складова частина руху опору в Радянському Союзі, що розпочався в період хрущовської «відлиги». В Україні спрямовувався проти русифікації, утисків та переслідувань з боку офіційної влади.

Опозиція – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи загалом.

Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження та підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 70-72.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 407-411.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 544-548.

4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 402-406, 438-442.

5. *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.

8.8. НАРОСТАННЯ НЕГАТИВНИХ ЯВИЩ У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1965-1985 роки)

Після жовтневого заколоту 1964 р. М.Хрущова було усунуто від влади. Радянське керівництво на чолі з Л.Брежнєвим розпочало процес згортання ліберальних реформ. Тоталітарна система, яка на певний час була виведена зі стану рівноваги, знову поверталася. Однак не у сталінській моделі, бо суспільством було втрачено страх перед репресіями. Своєрідним символічним вираженням брежнєвського періоду правління в СРСР стало слово «стабілізація» або «застій».

Суспільство не втомилося від хрущовських реформ, тому нова влада спробувала їх продовжити, але змінивши акценти. У вересні 1965 р. на пленумі ЦК КПРС було проголошено економічну реформу. Передбачалося розширити самостійність підприємств, посилити прямі договірні зв'язки між підприємствами, встановити економічно обґрунтовані ціни, матеріально стимулювати трудові колективи залежно від результатів їхньої праці, оцінювати діяльність підприємств за такими показниками, як *рентабельність* та прибуток. З 1966 по 1970 рр. 83 % підприємств України перейшли на нові методи планування та економічного стимулювання. За даними офіційної статистики, середньорічні темпи приросту головних показників економічного розвитку України за 1966-1970 рр., у порівнянні з 1961–1966 рр., знижуються.

В економіці все більше перемагав узгоджувально-бюрократичний стиль управління (директиви зберігалися, але зростаючі розміри господарства вимагали численних узгоджень у різних установах і на різних сходинках управління). У політиці зберігався *авторитаризм*. Вищому керівництву були необхідні кадри, які б в усьому підкорялися апарату. Звідси з'явився новий культ «сірості» в управлінні державою. У 1980 р. питома вага окремих видів продукції УРСР у загальносоюзному виробництві становила: добуток вугілля – 27,5%, залізної руди – 51,3 %, виробництво сталі – 36,3 %, магістральних тепловозів – 95,1 %, цукру-піску – 52,4 %. У розвитку народного господарства кризові явища мають місце, але говорити про «застій» в економіці підстав немає. Серед негативних наслідків виділяють такі тенденції: несприятлива демографічна ситуація, наростаюче домінування зрівнялівки в оплаті праці, нездатність існуючої системи забезпечити раціональне використання людських ресурсів. Такі тенденції були характерні для усього СРСР. Стосовно ж особливостей економічного розвитку України, які ще більше ускладнювали ситуацію в республіці, слід назвати такі: деформована структура розміщення продуктивних сил (у першу чергу розвивалися

вугільна промисловість, чорна металургія, важке та електротехнічне машинобудування; у республіці будувалося 40 % атомних енергоблоків усього СРСР тощо); катастрофічна екологічна ситуація; значна зношеність основних виробничих фондів; хронічне відставання за принциповими економічними показниками.

За період 1965-1985 рр. національний дохід УРСР зріс більш ніж у 2,5 рази (96,6 млрд. крб.), за вказане двадцятиріччя у 1,85 рази збільшилася середньомісячна заробітна плата, покращився добробут населення. Однак у соціальній сфері намітилися і поглиблювалися тенденції: уповільнилися темпи зростання реальних доходів населення, поглиблювалося відставання від країн Заходу щодо рівня споживання на душу населення, загострилася житлова проблема, знизився рівень охорони здоров'я.

У суспільно-політичній сфері зміцнювався монополізм КПРС. Справжнє народовладдя підмінялося формальним представництвом трудівників у радах. Вибори проходили безальтернативно, за завчасно підготовленими списками. Місцеві ради республіки відали підприємствами, які давали 3-4 % продукції промислового виробництва. У той же час зростав бюрократичний апарат. Виконавча влада узурпувала значну частину законодавчих функцій. Зростала кількість інструкцій, наказів та інших підзаконних актів, що іноді суперечили один одному. Тенденція монополізації інформації призвела до того, що у 1985 р. у республіці залишилося 1799 газет (у 1960 р. було 3280). Самостійність громадських організацій була тільки «демократичним фасадом» радянської демократії. У Конституції СРСР 1977 р. КПРС була проголошена «ядром політичної системи суспільства». Партія намагалася домінувати у кожній ланці суспільства. При цьому кількість партійців невпинно зростала. За 1964-1985 рр. КПУ виросла майже вдвічі. На 1 січня 1985 р. в партії перебував кожний дев'ятий робітник республіки і кожен дванадцятий громадянин віком 18 років і старше. Протягом періоду, що розглядається, КПУ очолювали **П.Шелест** (1963-1972 рр.) і **В.Щербицький** (1972-1989 рр.). Першого характеризують більш ліберальні погляди, він широ підтримував економічні реформи Хрушова, був прибічником незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. В.Щербицький – прихильник централізованої партійно-державної влади, суворої підпорядкованості республік центру, орієнтації економіки УРСР на союзний народногосподарський комплекс. Займав угодовську позицію щодо русифікації України в галузі освіти, культури, видавничої справи.

Духовна сфера суспільства знаходилася в суперечливому становищі. Кількісні показники зростали. Зростала кількість тих, хто отримав середню і вищу освіту. Шкіл, у яких навчання здійснювалося російською мовою, ставало все більше. На 1976/77 навч. рік їх було 41,3 %. Якщо

в 1960 р. загальна кількість науковців республіки становила 46 тис., то у 1987 р. – 213 тис. осіб. Плідно працювали вчені під керівництвом М.Боголюбова (математична фізика), В.Глушкова (кібернетика), Л.Ландау (ядерна фізика), Б.Патона (зварювання металів). Незважаючи на те, що бюрократичні перепони уповільнювали фундаментальні розробки, панував ідеологічний диктат, залишалися вчені-суспільствознавці, які нестандартно, не в річищі «офіційної лінії» підходили до вирішення наукових проблем (М.Брайчевський, О.Апанович, О.Компан та ін.). Науково-технічна революція, що відбувалася в світі, ставила нові вимоги і завдання. Проте, якщо в США у 1985 р. діяло майже 1,5 млн. електронно-обчислювальних машин, то в СРСР – лише декілька десятків тисяч. Галузь літератури була вставлена в жорсткі межі соціалістичного реалізму. Все, що туди не вписувалося, піддавалося забороні та гонінням. Своєрідною відповіддю на державно-партійний ідеологічний диктат стала поява дисидентського руху, який поступово набирив силу.

Отже, у зазначений період різні сфери суспільного життя в УРСР зазнали відчутних негативних впливів. У республіці небувалих розмірів набула русифікація, природні ресурси грабувалися, соціально-економічний розвиток був цілком підпорядкований союзним міністерствам, у народному господарстві наростали кризові явища, у суспільно-політичній сфері панував монополізм КПРС.

Нові терміни і поняття

Стабілізація – стан стійкості, тривкості, незмінності якогось порядку речей або ж розвитку подій.

Рентабельність – досягнення переважання прибутків над видатками; співвідношення прибутків до витрат.

Авторитаризм – тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливість застосування насильства чи примусу.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 70-72.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 401-411.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 529-548.

4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 422-471.

5. *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.

8.9. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ В 60-80-х РОКАХ ХХ ст.

У радянському суспільстві пріоритети зберігалися за матеріальною сферою. Нематеріальна сфера була відсунута на другий план та фінансувалася за залишковим принципом. Незважаючи на вищезазначене, розвиткові народної освіти радянська влада надавала особливого значення. У 70-х роках відбувся перехід до загальної середньої освіти, який був великим культурним досягненням. У Конституціях СРСР 1977 р. і УРСР 1978 р. було внесено положення про обов'язкову середню освіту. У 1984/85 навчальному році в республіці функціонувало 146 вищих і 730 середніх спеціальних навчальних закладів. Студенти готувалися за 360 спеціальностями. На початок 1982 р. 84 % зайнятого населення мали вищу і середню освіту, що свідчило про могутній науковий і культурний потенціал країни.

В усіх сферах культури, у т.ч. освіті, стрімко наростала **русифікація**. У першій половині 80-х в обласних центрах і Києві українські та мішані українсько-російські школи становили лише 28 %. У м. Донецьку не було жодної української школи. У Київському університеті ім. Т.Шевченка національною мовою викладалося менше третини природничих і менше половини соціально-гуманітарних дисциплін. Серед книг, які друкувалися в республіці, більшість була російськомовними. Перевага національної мови була безсумнівною в газетній справі, але більшість періодичних видань українською мовою становили малотиражні районки. У республіканському прокаті налічувалося в середині 80-х років 17 тис. копій художніх фільмів російською і менш як 2 тис. — українською мовами. Русифікація в містах починалася з дитячого садка. Вся ж система освіти закладала підвалини для *денаціоналізації* молодого покоління.

З державного бюджету на фундаментальну і прикладну науку, особливо пов'язану з оборонно-промисловим комплексом, виділялися десятки мільярдів карбованців. Однак, практичне використання наукових розробок здійснювалося в невеликих масштабах. В Україні головну роль у розвитку науки відігравали установи АН УРСР. Створювалися регіональні центри управління наукою. Чисельність наукових кадрів зростала й на початку 80-х років перевищила 200 тис. осіб у республіці.

У цей період плідно працювали вчені під керівництвом М.Боголюбова (математична фізика), В.Глушкова (кібернетика), Л. Ландау (ядерна фізика), Б.Патона (зварювання металів). У жовтні 1969 р. на кораблі «Салют-6» було здійснено неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі. Найвагоміші досягнення в аграрній

науці мав колектив Миронівського інституту селекції і насінництва пшениці під керівництвом В.Ремесла.

Марксистський *методологічний* підхід у спрощеному радянському варіанті панував у соціально-гуманітарних науках. Та все ж, деякі вчені працювали нестандартно, не у річищі «офіційних поглядів» (М.Брайчевський, О.Апанович, Я.Дзира, П.Копнін та ін.). Найбільш помітним явищем у галузі суспільних наук стало видання 26-томної «Історії міст і сіл УРСР». З'явилися також інші багатотомні видання: «Історія української літератури», «Історія української мови», «Археологія Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України», «Історія українського мистецтва».

Після XX з'їзду КПРС суспільство чекало на політичні зміни, а література відповіла на це своєрідно – на передній план виступила поезія. Спочатку молоді поети – М.Вінграновський, Д.Павличко, І.Драч, Л.Костенко, В.Стус – відчули певне полегшення, але пізніше розпочали нелегку боротьбу з канонами соціалістичного реалізму. Молоді прозаїки – Є.Гуцало, В.Дрозд, Ю.Щербак, В.Шевчук, Г.Тютюнник – надавали перевагу малим формам – новелі та оповіданню.

Література і мистецтво мали розвиватися у межах офіційно визнаного **соціалістичного реалізму**. Все, що в ці рамки не вписувалося, піддавалося гонінню та забороні. Незважаючи на це, у вказаний період з'явилися твори, які одержали широке визнання: у літературі – романи О.Гончара «Собор», «Циклон», М.Стельмаха «Дума про тебе», «Чотири броди», П.Загребельного «Диво», «Я – Богдан», поезія І.Драча, Д.Павличка, Б.Олійника та ін.; у кіномистецтві – «Білий птах з чорною ознакою» (режисер Ю.Ілленко), «В бій ідуть тільки «старики» та «Атйбати йшли солдати» (Л.Биков), «Вавілон XX» (І.Миколайчук) та ін.; у музиці – опери Г.Майбороди і В.Губаренка, симфонії В.Кирейка і А.Штогаренка, кантати В.Рождественського і А.Філіпенка, пісні П.Майбороди, О. Білаша, І.Шамо, К.Домінчена, В.Івасюка.

Інші форми мистецтва займали в культурному житті народу незначне місце. Найбільш відомими за межами України професіональними колективами були Заслужений державний хор ім. Г.Верьовки, Заслужена академічна хорова капела «Думка», Заслужений ансамбль танцю ім. П.Вірського, Київський камерний хор. Ідеологічні відділи партійних комітетів швидко реагували на «сумнівний» репертуар творчих колективів. Наприклад, етнографічний хоровий ансамбль «Гомін» під керівництвом Л.Ященка захопився відродженням колядок і купальських пісень. У цьому влада побачила прояв «буржуазного націоналізму». Керівника ансамблю виключили у 1971 р. із Спілки композиторів, а колектив розпустили.

В середині 80-х у республіці налічувалося дев'яносто театрів. Щорічно їх відвідували понад 20 млн. чоловік. З семи київських театрів статус українського зберігав лише драматичний театр ім. І.Франка. Перед тим, як поставити п'єсу, театральний колектив мав дати вичерпну інформацію комісії чиновників, які були наділені правом схвалити або заборонити. У підсумку три чверті поставлених п'єс представляли радянську драматургію і стосувалися переважно «соціалістичного способу життя».

Серед театральних зірок України були такі відомі майстри, як В.Дальський, В.Добровольський, О.Кусенко, А.Роговцева та ін. На оперній сцені заслуженою любов'ю користувалися Д.Гнатюк, М.Кондратюк, Є.Мірошніченко, Д.Петриненко, А.Солов'яненко. Майстри пензля – М.Глушенко, М.Дерегус, В.Шаталін, Т.Яблонська та інші – оспівували у своїх творах природу України та побут людей. Полотна цих майстрів відзначалися високим художнім хистом і сприяли формуванню естетичних смаків народу.

У розвитку української культури в 60 – 80-их роках ХХ ст., у порівнянні з попередніми роками, було досягнуто чимало успіхів та зроблено певний внесок у скарбницю світової культури. Незважаючи на компартійний диктат, *ідеологічний* пресинг, наростаючу русифікацію, творчі процеси в республіці не зупинилися, здійснювалися важливі наукові дослідження, окремі з яких мали світове значення.

Нові терміни і поняття

Денаціоналізація – насадження мови пануючої нації, поглинання національних культур культурою панівної нації.

Методологія – вчення про методи пізнання і перетворення світу; сукупність методів, що використовується в будь-якій науці.

Ідеологія – система ідей і поглядів (політичних, правових, моральних, філософських, релігійних, естетичних), що відображають корінні інтереси певної соціальної групи; суспільна свідомість.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 70-72.

2. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд.: Б.І.Білик, Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура та ін.; За ред. С.М.Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К.: Вища школа, 2000. – С. 431-514.

3 *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 542-548.

4. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 456-468.

5. *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.

8.10. ЗАГОСТРЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ У 70-80-х РОКАХ. ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА

У 70 – 80-их роках ХХ ст. перед людством постало багато проблем, які необхідно було розв’язувати тільки пошуком загальних підходів, що мали бути вироблені представниками і «соціалістичного», й «капіталістичного» таборів. Ці проблеми стали називати *глобальними проблемами людства*. Загострилися екологічні проблеми, які призвели до стрімкого зростання техногенного навантаження на природу.

Економіка України була зорієнтована центральною владою в основному на виробництво засобів виробництва, добування сировини і палива. Відповідно, виробничі плани для УРСР склалися теж у Москві. Принизливість і небезпеку цілковитої залежності від Москви громадяни України особливо гостро відчули в 1986 р., коли 26 квітня сталася катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС).

Ця атомна електростанція була розташована за 130 км від Києва. З 1970 р., коли почалося спорудження станції, в Україні існувала опозиція рішенню центральної влади будувати величезну атомну станцію в енергетично багатій республіці та й ще поблизу її столиці. Відтак у республіці поширилося обурення тим, як свавільно й безвідповідально Москва нав’язала Києву своє рішення. О.Субтельний вказує на те, що є інформація про спричинення цією катастрофою напруженості між союзним і українським партійним керівництвом, які надалі одне на одного перекладатимуть вину за аварію.

Аварія на Чорнобильській АЕС у ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. стала жахливою трагедією України. Її причиною була низька якість проектування, виготовлення та обслуговування техніки. Чорнобильська катастрофа збільшила і без того катастрофічну екологічну ситуацію, що була викликана надіндустріалізацією України. Від радіоактивного опромінення в перші дні після аварії померло кілька десятків людей. У ліквідації наслідків катастрофи було задіяно до 600 тис. осіб. Десятки тисяч з них стали інвалідами, багато померло.

Радянське керівництво на чолі з М.С.Горбачовим приховувало від широкого загалу страшну небезпеку, яка нависла над мешканцями м. Києва і навколишньої території, що безпосередньо прилягала до Чорнобиля. Через чотири дні, 1 травня 1986 р., в Києві, як завжди, відбулася святкова демонстрація, були влаштовані народні гуляння, а для дітей проведено конкурс малюнку на асфальті. Ці заходи були проведені в той час, коли над столичним містом особливо інтенсивно поширювалися радіоактивні викиди. Генеральний секретар ЦК КПРС М.С. Гор-

бачов натиснув на керівника українського ЦК В.В.Щербицького, під загрозою виключення з партії, щоб першотравнева демонстрація в столиці України була проведена як масова. Водночас, керівництво Києва вивезло своїх рідних і близьких з небезпечного Києва на Кримський півострів.

Західні засоби масової інформації попереджали своїх громадян про небезпеку, й більшість іноземних громадян покинули Київ. Однак, радянське керівництво тільки через дев'ять днів після катастрофи на Чорнобильській АЕС, повідомило про неї офіційно. Жажливі наслідки аварії не піддаються точній оцінці. Площа, яка постраждала від цієї техногенної катастрофи, становить 1/12 території України. До зони обов'язкового відселення потрапили 92, а до зони гарантованого державою добровільного відселення – 835 населених пунктів. Близько 1500, за іншими даними – 1288, населених пунктів перебували під постійним радіоекологічним контролем.

Особисту трагедію переживали і переживають люди, що безпосередньо потрапили в зону дії радіації. Десятки тисяч з них передчасно померли, здоров'я тих, хто вижив, неухильно погіршується. Від непередбачуваних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС генофонд українського народу достатньо сильно постраждав. Цілі покоління вже живуть, а наступні будуть жити, скалічені радіацією. Проте, навіть ліквідатори катастрофи не отримали від держави належної допомоги.

Внаслідок аварії відбулося радіоактивне забруднення території, на якій проживало 2,4 млн. чоловік. Від Чорнобильської катастрофи постраждало 3,2 млн. громадян УРСР, у тому числі 1,2 млн. дітей. За підрахунками фахівців, збитки України від аварії склали 120 – 130 млрд. доларів. Крім витрат на ліквідацію аварії, потрібно у стислі строки відселити 160 тис. осіб, побудувати їм житло. Із сільськогосподарського обігу було вилучено 190 тис. гектарів угідь, а забруднено радіонуклідами до 50 тис. кв. км, що складає 8,2 % території республіки.

Що ж стосується самого вибуху на Чорнобильській АЕС, то обставини його до кінця не з'ясовані й досі. У науковій і науково-публіцистичній літературі висловлюються припущення, що «вибух» було проведено «навмисно». Низка обставин навколо цієї трагедії, наприклад смерть академіка В.Легасова, залишаються незрозумілими і донині.

Наприкінці 1987 р. у промисловості СРСР і УРСР намітився спад виробництва. Так, у сільському господарстві не було досягнуто рівня, який дозволяв би позитивно вирішити продовольчу програму. Курс на прискорення *науково-технічного прогресу* не забезпечив оздоровлення економіки. УРСР, займаючи менше 3 % території СРСР, приймала на себе 25 % загального обсягу забруднень у результаті роботи промислових підприємств.

Опозиційні сили в Україні сприйняли Чорнобильську катастрофу як своєрідний символ та каталізатор у боротьбі з центральною владою. Все наполегливіше і відвертіше вони порушували питання про «мовний Чорнобиль», «духовний Чорнобиль» – русифікацію. Спілка письменників України у червні 1987 р. висловила глибоке незадоволення тим, що в Україні з повсякденного спілкування зникає українська мова. Дійшли висновку про необхідність її конституційного захисту.

Чорнобильська катастрофа в квітні 1986 р. – найбільша екологічна катастрофа ХХ ст., яка каталізувала переосмислення існуючих суспільних порядків, стала символом граничної кризи, жорстким випробуванням для «гласності», суворим попередженням світовому співтовариству про наслідки можливої ядерної війни. Вона підірвала довіру до радянської системи влади, пробудила усвідомлення національних інтересів, спричинила підвищення активності та організаційне згуртування опозиційних сил, похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені. Отже, з екологічної трагедії вона перетворилася на потужний політичний чинник суспільного життя.

Нові терміни і поняття

Глобальні проблеми людства – комплекс проблем, що зачіпають життєві інтереси всіх народів світу і потребують для свого розв'язання колективних зусиль світової громадськості (екологічні проблеми, гонка озброєнь, використання зброї масового враження, масові епідемії тощо).

Науково-технічний прогрес – поступальний, взаємопов'язаний розвиток науки і техніки, зумовлений потребами матеріального виробництва; об'єктивна закономірність розвитку суспільного виробництва, важливе науково-технічне і соціально-економічне явище, що має глибокий вплив на всі сфери суспільства.

Гласність – частина суспільно-політичної програми, що розроблялася владою під керівництвом М.С.Горбачова в СРСР, яку було спрямовано на ліквідацію компартійної цензури.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 412-415.
2. *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: навчальний посібник. Вид. третє – Харків: ООО «Одіссей», 2002. – С. 446-447.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 554.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 491-492.
5. *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.

8.11. ПЕРЕБУДОВА В СРСР І УКРАЇНА (квітень 1985 – серпень 1991 рр.)

У першій половині 80-х років *адміністративно-командна система* управління народним господарством, антидемократичний політичний режим в СРСР привели країну до глибокої соціально-економічної та суспільно-політичної кризи, повною мірою все це відносилось до української республіки. Відставання від західних країн у науково-технічному розвитку, уповільнення темпів розвитку економіки, низька якість більшості вітчизняних промислових товарів, неспроможність колгоспно-радгоспної системи задовольнити країну сільськогосподарською продукцією, нездатність режиму забезпечити своїм громадянам задовільний рівень життя, дефіцит найнеобхідніших товарів, переслідування владою опозиції, всевладдя партійної верхівки, поширення *корупції*, соціальна апатія – характеризували стан розвитку Радянського Союзу в середині 80-х років. Критичний стан практично у всіх республіках СРСР дедалі ставав очевиднішим. Нове керівництво партії на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС М.С.Горбачовим, якого обрано у березні 1985 р., проголосило про зміни курсу внутрішньої і зовнішньої політики. Розпочатий процес оновлення різних сфер суспільного життя отримав назву «**перебудова**». Період розвитку СРСР з квітня 1985 р. по серпень 1991 р. умовно поділяється на кілька етапів.

На першому етапі (квітень 1985 р. – січень 1987 р.) політичний курс «перебудови» лише формувався. Спочатку було проголошено прискорення соціально-економічного розвитку країни. Перетворення не були системними і стосувалися здебільшого економіки. Керівництво країни намагалось командними методами поліпшити життя людей. У лютому 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС проголошено курс на удосконалення соціалізму. З'явилися гасла «гласність» і «широка демократія». Все частіше розглядаються раніше заборонені історичні теми. На сторінках газет і журналів почали казати про необхідність проведення радикальної політичної реформи, що забезпечила б реальне повновладдя Рад та сприяла формуванню багатопартійності. Крім того, намітилися зміни у зовнішній політиці СРСР. Аварія на Чорнобильській АЕС з екологічної трагедії перетворилася на чинник політичного життя країни.

Усвідомлення основних завдань перебудови відбулося на II етапі (січень 1987 р. – літо 1988 р.). На січневому пленумі ЦК КПРС було висунуто завдання демократизації суспільного життя. Стратегічними завданнями визначають також перехід до нового політичного мислення та проведення радикальної економічної реформи. Поступово зростає роль неформальних організацій, які засуджують політичний режим.

Залишають посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського та інших обкомів. Однак, голова комуністів України В.Щербицький зберіг за собою свою посаду.

III етап (літо 1988 р. – травень 1989 р.) змістив центр головних рушійних сил перебудови зверху вниз. Поштовхом для цього стала XIX партійна конференція КПРС (червень-липень 1989 р.). Розширювався приватний сектор, посилювалися самостійність державних підприємств, поширеними стали економічні методи управління економікою, госпрозрахунок і самофінансування. Проте половинчастість заходів призвела до наростання деформацій та диспропорцій в економіці. КПРС поступово стала гальмом процесу перебудови. На червень 1989 р. в Україні діяло понад 47 тис. неформальних об'єднань, частина яких згодом почала переходити у політичну сферу. В країні відбулися перші політичні демонстрації і страйки.

На четвертому етапі (травень 1989 р. – лютий 1990 р.) відбувається розмежування, консолідація та протистояння політичних сил. Поглибив процес перебудови I з'їзд Рад СРСР. У вересні 1989 р. у м. Львові на установчому з'їзді створено Народний Рух України за перебудову (НРУ). На з'їзді домінували представники Західної України (до 50 %), більшість делегатів належали до інтелігенції. Радикальне крило організації (В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, М.Горинь та ін.) виступало за повну незалежність України. З'явилася й перша формальна партія в республіці – Українська національна партія на чолі з Г.Приходьком. Водночас виник і незалежний масовий робітничий рух. Влітку 1989 р. шахтарі Донбасу підняли страйк, 182 шахти припинили свою роботу. Страйк завершився 30 липня 1989 р., після того, як уряд спеціальною постановою задовольнив майже всі вимоги страйкарів.

V етап перебудови (лютий-грудень 1989 р.) зазвичай починають з лютого пленуму ЦК КПРС, на якому було відмінено 6 статтю Конституції СРСР, яка проголошувала керівну і спрямовуючу роль КПРС у суспільстві. Ситуація в країні загострилася, у порівнянні з 1989 р. валовий суспільний продукт України знизився на 2,4 %, грошові доходи населення зросли на 15,7 %, що спричинило значний тиск на товарний ринок. У керівництва СРСР поступово починають з'являтися думки про запровадження *надзвичайного стану*. У березні 1990 р. на III з'їзді народних депутатів СРСР М.Горбачова обирають Президентом Радянського Союзу. Центральною подією політичного життя в республіці стають вибори народних депутатів в березні 1990 р., які відбулися на альтернативній основі. Вперше в історії України Верховна Рада почала працювати в парламентському режимі. Було утворено парламентську більшість («група 239») та опозицію (Народна рада, 125 депутатів). У червні

1990 р. у м. Донецьку відбувся перший з'їзд шахтарів СРСР, на якому було засуджено існуючу систему господарювання та управління. **16 липня 1990 р.** Верховна Рада прийняла **Декларацію про державний суверенітет України**. Намітилися криза в КПУ. Частина членів партії у грудні 1990 р. утворила Партію демократичного відродження України.

VI етап (грудень 1990 р.– серпень 1991 р.) – останній етап перебудови. Його головні моменти: відмова Горбачова підтримати проект переходу до ринку, криваві події у Вільнюсі, спад виробництва, інфляція, посилення соціального напруження в суспільстві. Важливою подією цього періоду стало й проведення в березні референдуму про необхідність збереження СРСР як оновленої федерації. 70,2 % громадян відповіли позитивно на питання стосовно збереження єдиної держави. Країною знову поширюються страйки. М.Горбачов пропонує укласти новий союзний договір, починається підготовка до його укладення, яке заплановано на 20 серпня 1991 р. Консервативні кола КППС з метою протистояти підписанню нового договору здійснюють 19-21 серпня державний переворот. Однак, демократичні сили нової Росії на чолі з Президентом Б.Єльциним беруть владу в центрі під свій контроль. **24 серпня 1991 р.** Верховна Рада України приймає **Акт про незалежність**, діяльність КПУ заборонено. Отже, перебудова призвела до розвалу СРСР.

Нові терміни і поняття

Адміністративно-командна система – антидемократична ієрархічно організована система управління суспільством, яка ґрунтується на адміністративних засобах, система бюрократичного централізму.

Корупція – злочин, який ґрунтується на прямому використанні посадовою особою прав, наданих їй за посадою, з метою власного збагачення; підкупність і продажність державних і громадських діячів, службовців тощо.

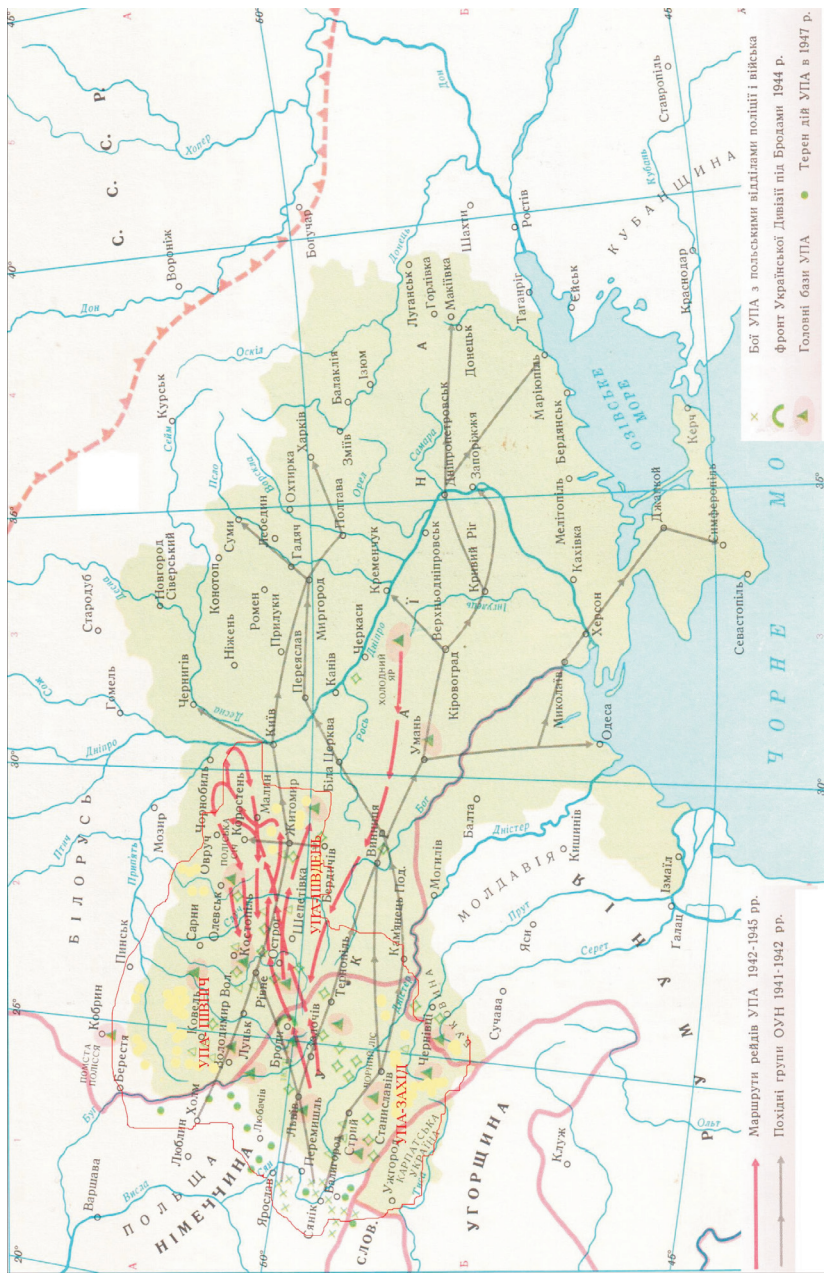
Надзвичайний стан – особливий правовий режим, який передбачає обмеження політичних свобод громадян та посилення повноважень органів державної влади.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 72-74.
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 413-424.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 552-565.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 474-539.
5. *Алексєєв Ю.М., Слюсаренко А.Г., Кульчицький С.В.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1999 рр.). – К.: Експрес-об'ява, 2000. – 295 с.

Український рух опору (1941-1948 рр.)

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕМИ 8

ПИТАННЯ З САМОКОНТРОЛЮ

1. Чим була зумовлена необхідність перебудови всіх сфер життя СРСР і України (1985 – 1991 рр.)?
2. Порівняйте причини і наслідки голоду 1932-1933 рр. і голоду 1946-1947 рр.
3. З'ясуйте характерні риси та особливості хрущовської «відлиги» для України і СРСР.
4. У чому проявилися особливості дисидентського руху в Україні?
5. Завдяки яким чинникам в Україні й СРСР було швидко відбудовано народне господарство в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст.?
6. Проаналізуйте й визначте наслідки радянізації західних областей України в післявоєнний період.
7. На основі вивченого матеріалу проаналізуйте негативні явища в житті українського суспільства у 1965 – 1985 роках.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. До Української Гельсінської групи входили:

- а) М.Руденко;   б) І.Плющ;   в) І.Кандиба;
г) П.Шелест;   д) Л.Кравчук;   є) П.Григоренко.

2. Доповідь М.С. Хрущова «Про культ особи Й.Сталіна та його наслідки» проголошено на ...:

- а) ХІХ з'їзді КПРС;   б) ХХ з'їзді КПРС;
в) ХХІ з'їзді КПРС;   г) ХХІІ з'їзді КПРС.

3. Установіть послідовність наступних подій:

- а) ХХ з'їзд КПРС;   б) смерть Й.Сталіна;
в) перший політ людини у космос;   г) операція «Вісла»;
д) прихід до влади Л.Брежнєва;   є) смерть Р.Шухевича.

4. Установіть відповідність між датами і подіями:

а) XX з'їзд КПРС	а) 1985 р.;
б) смерть Й.Сталіна	б) 1964 р.;
в) прихід до влади Л.Брежнєва	в) 1953 р.;
г) прийняття Конституції СРСР	г) 1990 р.;
д) обрання М.Горбачова Президентом СРСР	д) 1977 р.;
е) початок «перебудови»	е) 1956 р.

5. З'ясуйте відповідність між назвами періодів історії України та поняттями і термінами, що використовуються при їхній характеристиці:

I. Післявоєнна відбудова (1945 – початок 1950-х рр.).

II. Десталінізація (1953 – 1964 рр.):

а) операція «Вісла»;	б) реабілітація;
в) культ особи;	г) голод;
д) «ждановщина»;	е) демократизація;
ж) раднаргоспи;	з) «безрідний космополітизм».

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Пригадайте і порівняйте характерні риси та особливості розвитку економіки УРСР періоду правління М.Хрущова і Л.Брежнєва.

2. Уважно ознайомтесь з мапою № 8 та визначте території дислокації основних груп УПА у 1944–1946 роках.

Тема 9. УКРАЇНА В УМОВАХ РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

9.1. ДОСЯГНЕННЯ УКРАЇНОЮ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.

РОЗПАД СРСР. УТВОРЕННЯ СНД

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Принципи Декларації мали використовуватися при укладанні нового союзного договору. Комуністична більшість Верховної Ради провалила пропозицію Народної Ради (опозиція, що складалася зі 125 депутатів) надати Декларації статусу конституційного акту. Підписання нового союзного договору планувалося здійснити 20 серпня 1991 р., але консервативні сили в ЦК КПРС вирішили нанести випереджаючий удар.

У ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі співпрацівники Президента СРСР, які займали ключові посади у владних структурах держави, ізольовали М.Горбачова на його кримській дачі й зробили спробу взяти усю повноту влади. Офіційно про перехід влади до Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) було проголошено на прес-конференції 19 серпня. Виконуючим обов'язки голови держави став віце-президент СРСР Г.Янаєв. Проте дії консерваторів зіткнулися зі спротивом народу, який підтримував російський Президент Б.Єльцин. Він оголосив про незаконність дій ДКНС. Почалося протистояння двох центрів влади – російського і загальносоюзного. На третій день, 20 серпня 1991 р., організатори перевороту визнали свою поразку, *путч* провалився.

Вранці 19 серпня командуючий Сухопутними військами СРСР генерал В.Варенников прибув до Голови Верховної Ради УРСР Л.Кравчука і попередив його, що спроби невиконання наказів ДКНС призведуть до негайного встановлення в республіці надзвичайного стану. Л.Кравчук зайняв обережну позицію. Українське керівництво не висловило навіть моральної підтримки Президенту Росії. Обласні ради народних депутатів Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей прийняли рішення про те, що укази ДКНС не мають сили на їх території. Окремі трудові колективи України оголосили стан готовності до страйку. У той же час, до столиці України були перекинуті десантно-штурмові бригади, у стані підвищеної бойової готовності перебувала Деснянська танкова дивізія. Увечері 20 серпня була прийнята заява Президії Верховної Ради України, в якій дія постанов ДКНС на території республіки не визналася.

24 серпня на позачерговій сесії парламенту республіки виступили Л.Кравчук, О.Мороз і І.Юхновський. Голова Верховної Ради Л.Кравчук запропонував створити Раду оборони України, Національну гвардію, прийняти закони про статус військ, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки. Народна рада наполягала на забороні діяльності КПУ. Ввечері цього ж дня відбулася найважливіша подія новітньої історії України – Верховна Рада проголосила **Акт незалежності України**. Проголошені тут положення слід було підтвердити проведенням *референдуму* в республіці. Його запланували провести одночасно з виборами Президента України.

Серпневі події корінним чином змінили ситуацію навколо підписання союзного договору. «Новоогарьовський процес» (назва походить від місця підмосковної резиденції М.Горбачова) не пішов. З метою попередження подібних подій Верховна Рада визнала необхідним створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію. Урядові доручалося прискорити процес переходу у власність України підприємств союзного підпорядкування. 30 серпня 1991 р., коли було доведено участь партапарату в організації та проведенні путчу, Л.Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії на території України. Принагідно відзначимо, що колишні партапаратники і рядові члени КПУ провели в Києві 26 жовтня 1991 р. установчий з'їзд нової партії, яка отримала назву Соціалістична партія України.

1 грудня 1991 р. відбулася знакова подія в історії України – референдум і вибори Президента України. У бюлетень з референдуму було включено текст Акта, прийнятого Верховною Радою 24 серпня, і питання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». У голосуванні взяли участь 84,2 % від загальної кількості включених до списків. Із них на питання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 804,1 тис. громадян (90,3 %). За незалежність проголосували не тільки українці, а й представники інших народів, бо позитивну відповідь дало населення всіх областей України незалежно від їх національного складу. За президентську посаду змагалися В.Гриньов, Л.Кравчук, Л.Лук'яненко, Л.Табурянський, В.Чорновіл та І.Юхновський. У підсумку перемогу святкував Голова Верховної Ради Л.Кравчук, за якого віддали голоси близько 62 % громадян, що взяли участь у голосуванні. 5 грудня цього ж року Л.Кравчук на урочистому засіданні Верховної Ради склав присягу Президента України.

Настав час юридично закріпити розпад СРСР. 7-8 грудня 1991 р. на теренах Білорусі (у Біловезькій пущі під Брестом) відбулася зустріч Голови Верховної Ради Білорусі С.Шушкевича, Президента Російської Федерації Б.Єльцина і Президента України Л.Кравчука. Підсумком стала

офіційна констатація факту розпаду СРСР та укладення угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). У документі проголошувалося, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і *геополітична* реальність припинив своє існування. СНД не є державою, вона не має наддержавних управлінських структур. 21 грудня 1991 р. до СНД приєдналися Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан. 25 грудня М.Горбачов склав повноваження Президента СРСР. Поступово міжнародне співтовариство стало визнавати незалежність колишніх союзних республік.

Таким чином, у серпні-грудні 1991 р. колишня радянська Україна стала незалежною державою. Розпочався процес утвердження атрибутів державності. 4 вересня 1991 р. над будинком Верховної Ради України замаяврів національний синьо-жовтий прапор, а 28 січня він отримав статус державного. 15 січня 1992 р. державним гімном України стала музика композитора М.Вербицького на слова П.Чубинського «Ще не вмерла Україна...». 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну. У той же час закінчилася радянська епоха, що тривала понад сім десятиріч. На місці СРСР з'явилася Співдружність Незалежних Держав. Члени Співдружності, у тому числі й Україна, стали визнаватися світовим співтовариством.

Нові терміни і поняття

Путч – державний переворот (або його спроба) шляхом виступу ворогів існуючої влади із залученням військових підрозділів. Здійснюється вузьким колом змовників і, як правило, призводить до встановлення військово-авторитарного режиму.

Референдум – спосіб прийняття законів та вирішення найважливіших питань суспільно-політичного життя шляхом всенародного голосування.

Геополітика – соціально-політична концепція, що ґрунтується на ідеї визначальної ролі географічного чинника в історії суспільства та вибудовує на її підставі програму внутрішніх і зовнішньополітичних дій.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 75-77.
2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 425-429.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 566-571.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 527-537.
5. *Алексєєв Ю.М., Слюсаренко А.Г., Кульчицький С.В.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К.: Експрес-об'ява, 2000. – 295 с.

9.2. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ. ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ У 2004 р. І ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ У 2007 р.

Серпневі події 1991 р. у Москві, більш відомі нині як спроба державного перевороту в СРСР, прискорили процес розпаду СРСР. На політичній мапі світу замість радянських республік постали незалежні держави, серед них і Україна. **24 серпня 1991 р.** відбулася історична подія – Верховна Рада (ВР) проголосила незалежність України. 1 грудня український народ на всеукраїнському референдумі підтримав цей важливий крок. Понад 90 % учасників голосування підтримали «Акт проголошення незалежності України». У цей же день було обрано першого Президента України. Ним став колишній Голова Верховної Ради **Л.М.Кравчук** (за нього віддали голоси понад 61 % виборців). Та все ж, молодій державі слід було ще вирішити багато складних завдань.

Одним із головних напрямків державного будівництва було створення власних Збройних сил. 11 жовтня 1991 р. ВР затвердила концепцію оборони та розбудови Збройних сил. Україна визначалася нейтральною, позаблоковою та без'ядерною державою. Розпочався процес поетапного скорочення та переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії протиповітряної оборони, повітряних армій та Чорноморського флоту. Декларувалося, що держава має витратити на військові асигнування 4-5 % бюджету. Міністерство Збройних сил України створено 6 грудня 1991 р. Його очолив генерал-полковник К.Морозов. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла «Воєнну доктрину України». На початку 1994 р. Україна вивезла зі своєї території всю тактичну ядерну зброю. У процесі розбудови нової армії залишалось чимало невирішених проблем: Чорноморський флот (взаємовідносини з Росією), конверсія, кадри, соціальний захист військово-службовців тощо. Разом з реформуванням армії пильна увага приділялася реорганізації органів МВС та КДБ. Замість останнього було створено новий орган – СБУ (Служба Безпеки України).

Законом від 17 вересня 1991 р. назва «Українська Радянська Соціалістична Республіка» була замінена на назву «Україна». 8 жовтня 1991 р. прийнято Закон «Про громадянство України». Згідно з ним громадянство України надавалося всім, хто проживав на теренах республіки, незалежно від статі, соціального стану, політичних та релігійних уподобань, хто не був на момент набуття чинності Закону громадянином іншої держави і не заперечував проти отримання громадянства України. Законом «Про державний кордон України» (4.11.1991 р.) проголошувалась

недоторканість кордонів України, визначався порядок їхньої охорони та правила переходу. 12 грудня 1991 р. було утворено Державний митний комітет України.

Низкою постанов ВР на початку 1992 р. затвердила Державним гімном України мелодію М.Вербицького «Ще не вмерла Україна», синьо-жовтий колір для національного прапора, тризуб як малий герб держави. У березні 2003 р. ВР затвердила текст Державного гімну на слова П.Чубинського «Ще не вмерла Україна». Гімн починається словами «Ще не вмерла України ні слава, ні воля...». У 1992 р. на теренах республіки було започатковано обіг купонів багаторазового використання. 2 вересня 1996 р. купон змінила національна валюта – гривня. Трохи раніше, **28 червня 1996 р.** в Україні було прийнято нову **Конституцію** (детальніше про Конституцію див. у пункті 9.4.).

Спроба створити незалежні гілки влади, на жаль, призвела до протистояння між ними. Ще навесні 1990 р. було обрано Верховну Раду, що була вищим законодавчим органом влади. Перший український парламент періоду незалежності прийняв майже 450 законів, але більшість з них мала декларативний характер, а у самому парламенті вирували політичні пристрасті. Законом ВР від 5 липня 1991 р. запроваджувався інститут президентства. Президент України мав виконувати функції глави держави і виконавчої влади. Конституція 1996 р. закріпила статус форми правління України як президентсько-парламентської республіки. Президент визначався в Конституції як глава держави, гарант державного суверенітету, Кабмін – як вищий орган у системі органів виконавчої влади. Судова влада мала здійснюватися тільки органами судової системи. Остання складалася з Конституційного суду, Верховного суду, загальних, арбітражних та військових судів. Згідно з Законом України «Про прокуратуру» (5.11.1991 р.) нагляд за виконанням законів у республіці мала здійснювати Генеральна прокуратура республіки.

Важливим атрибутом державності є створення нагородної системи. В Україні встановлено такий вид нагород, як президентські відзнаки. Найвищу сходинку в системі президентських нагород посідає відзнака Президента «Герой України». Нею нагороджують громадян України за здійснення геройського вчинку або трудового подвигу. Серед інших нагород – «Орден Богдана Хмельницького», «Орден князя Ярослава Мудрого» п'яти ступенів та ін.

Найскладнішими за всю історію незалежності України виявилися президентські вибори 2004 р., голосування проходило у три тури. У підсумку третього туру, рішення про проведення якого прийняв Конституційний суд України, перемогу здобув кандидат від *опозиції*, лідер блоку «Наша Україна», колишній Голова Національного Банку та прем'єр-

міністр України В.А.Ющенко. Він отримав 55,9 % голосів виборців. Важливу підтримку йому надали блок Ю.В.Тимошенко, Соціалістична партія України на чолі з О.О.Морозом, лідер Співки промисловців і підприємців України А.К. Кінах, організація молоді «ПОРА», сотні тисяч людей, що висловили свій протест старій владі, який увійшов в історію під назвою «Помаранчева революція». В.А.Ющенко прийшов до влади під гаслами необхідності переходу до парламентсько-президентської республіки, наголосив на важливості внесення змін у Конституцію України. Однією з основних проблем, яка залишилась з минулих років є проблема розподілу бізнесу і влади. Вона заважає формуванню нових справедливих відносин між владою і народом.

Позачергові парламентські вибори 2007 р., так само як і попередні 2006 р., проходили за *пропорційною системою*. Тільки п'ять політичних партій і виборчих блоків – Партія регіонів, Комуністична партія України, блок Ю. Тимошенко, блок «Наша Україна – Народна самооборона» і блок В.Литвина – подолали 3 % бар'єр. Блок Ю.Тимошенко і блок «Наша Україна – Народна самооборона» створили *коаліцію*. Невдовзі Ю.Тимошенко затвердили на посаді прем'єр-міністра. Однак, між Президентом і Кабінетом Міністрів загострилося політичне протистояння. Політичні пристрасті вирують і, на жаль, поки що переважають здоровий політичний глузд.

Нові терміни і поняття

Опозиція – протидія певних політичних сил офіційному курсу правлячих кіл держави.

Пропорційна виборча система – порядок проведення виборів, коли голосування здійснюється за багатомандатними виборчими округами та партійними списками, а його результати визначають кількість мандатів партії, яка пропорційно відповідає кількості здобутих нею голосів.

Коаліція – 1) угода між партіями для спільного створення уряду й участі в його роботі; 2) угода між державами для ведення спільних дій.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 75-80.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 430-445.

3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 540-574.

4. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 566-597.

5. *Культчицький С.В.* Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.) // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 15-32.

9.3. СТАНОВЛЕННЯ ВЛАДНИХ СТРУКТУР У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Свого часу представники української діаспори вказували на те, що якщо українська державність відбудеться, то вона постане з Української Радянської Соціалістичної Республіки й на перших порах повинна буде спиратися на владні структури радянської владної системи. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України (надалі – ВРУ) проголосила незалежність української держави, яка була підтримана на Всеукраїнському референдумі 1 грудня цього ж року. Зразу постало питання про розбудову власних державних структур. Стисло проаналізуємо цей процес.

8 жовтня 1991 р. ВРУ прийняла Закон «Про громадянство України». Згідно з цим законом *громадянство* України надавалося всім, хто проживав на теренах республіки, незалежно від статі, соціального стану, політичних та релігійних уподобань, хто не був на момент набуття чинності Закону громадянином інших держав і не заперечував проти отримання громадянства України. Законом «Про державний кордон України» (4.11. 1991 р.) проголошувалась недоторканість кордонів України, визначався порядок їхньої охорони та правила переходу. Трохи пізніше було утворено Державний митний комітет України.

Важливим завданням поставало створення власних Збройних сил. 11 жовтня 1991 р. ВРУ затвердила концепцію оборони та розбудови власних Збройних сил. Відповідно до цього документа Україна оголошувала про свій *нейтралітет*, позаблоковість та без'ядерний статус. Розпочався процес поетапного скорочення та переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії протиповітряної оборони, повітряних армій та Чорноморського флоту. Декларувалося, що держава має витратити на військові асигнування 4-5 % бюджету. Процес реструктурування армії пожвавився після грудневого референдуму 1991 року. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла «Воєнну доктрину України». На початку 1994 р. Україна вивезла зі своєї території всю тактичну ядерну зброю. У процесі розбудови нової армії залишалось чимало невирішених проблем: Чорноморський флот (взаємовідносини з Росією), конверсія, кадри, соціальний захист військовослужбовців тощо.

У січні-лютому 1992 р. низкою постанов ВРУ затвердила Державним гімном України мелодію М.Вербицького «Ще не вмерла Україна», синьо-жовтий колір для національного прапора, а тризуб як малий герб держави. Щоб вийти з карбованцевої зони в 1992 р. на теренах республіки було започатковано обіг купонів багаторазового використання.

2 вересня 1996 р. купон змінила національна валюта – гривня. Трохи раніше, 28 червня 1996 р. в Україні було прийнято нову Конституцію (аналіз основних положень Конституції див. у пункті 9.4.).

Ще навесні 1990 р. було обрано Верховну Раду, що була вищим законодавчим органом влади. *Депутати* дванадцятого скликання, обрані ще до проголошення незалежності, продовжували працювати до весни 1994 р. Перший український парламент періоду незалежності прийняв майже 450 законів. Проте, велика кількість юридичних актів мала декларативний характер, а у самому парламенті політичні пристрасті доповнювалися, на жаль, непрофесіоналізмом депутатів. Законом ВРУ від 5 липня 1991 р. запроваджувався інститут президентства.

Першим **Президентом України** 1 грудня 1991 р. було обрано Л.Кравчука. За нього віддали голоси понад 61 % громадян, які взяли участь у голосуванні. Президент України мав виконувати функції глави держави і виконавчої влади. Конституція 1996 р. закріпила статус форми правління України як президентсько-парламентської республіки. **Кабінет Міністрів України** мав вживати заходи щодо забезпечення національної безпеки, розробляти і вирішувати питання соціально-економічного характеру тощо. Судова влада мала здійснюватися тільки органами судової системи. Остання складалася з **Верховного суду** республіки, загальних, арбітражних та військових судів. Згідно з Законом України «Про прокуратуру» (5.11.1991 р.) нагляд за виконанням законів територією республіки мала здійснювати Генеральна прокуратура республіки.

Спочатку здавалося, що побудована система влади може адекватно і швидко вирішувати складні питання суспільно-політичного життя. Однак, в Україні фактично відбулося поєднання елементів парламентської і президентських республіканських правлінь, радянської владної системи. Причому, головні звинувачення майже завжди були спрямовані проти уряду. Розпочалося протистояння Президента і Верховної Ради. Президент Л.Кравчук у травні 1993 р. виступив з пропозиціями, запропонувавши взяти на себе безпосереднє керівництво Кабінетом Міністрів.

У той же час на місцях було запроваджено посади представників Президента. Розпочався процес формування апарату місцевої державної адміністрації. Все це робилося з метою реформувати радянську владну систему, а також створити жорстку виконавчу вертикаль, яка була б підпорядкована Президенту. Останні заходи Президента призвели до продовження конфлікту з Верховною Радою, яка у 1994 р. ліквідувала місцеві держадміністрації і повернула державну владу на місцях радам народних депутатів та їхнім виконкомам.

Окремі фахівці, зокрема О.Бойко, вважають, що зазначені вище події завершили початковий процес державотворення в Україні. Спроби ко-

лишньої республіки Радянського Союзу швидко сформувати нові владні структури разом з позитивними змінами, на жаль, призвели до негативних тенденцій: не вдалося здійснити чіткий розподіл владних повноважень між різними гілками влади; на всіх рівнях панувала тотальна безвідповідальність; надзвичайно ускладнився процес управління державою. Невдоволення пересічних громадян зростало, у суспільстві, яке було виведене з рівноваги, почали поширюватися думки про проведення референдуму щодо довіри Президентів та Верховній Раді. Протистояння між різними політичними силами посилювалося, розкол між Президентом та Верховною Радою поглибився. У такій ситуації було прийнято рішення про проведення в першій половині 1994 р. дострокових виборів Верховної Ради та Президента України.

Нові терміни і поняття

Громадянство – формальний політико-правовий статус особи, який визначає належність до певної держави, підпорядкованість її законам, надає людині певні юридичні, політичні, економічні права тощо.

Нейтралітет – 1) міжнародно-правовий статус держави, яка не бере участі у війні, що відбувається між іншими державами, зберігає зі сторонами, що воюють, мирні відносини, не надає жодній з них якоїсь допомоги; 2) невтручання у справи ворогуючих сторін.

Депутат – 1) виборний член представницького державного органу; 2) особа, уповноважена колективом для виконання відповідальних завдань, доручень поза сферою безпосередньої діяльності колективу, для репрезентування та відстоювання його інтересів.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 75-80.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 430-438.

3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 540-574.

4. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 571-584.

5. *Кульчицький С.В.* Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.) // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 15-32.

9.4. ПРИЙНЯТТЯ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. мала стати політико-правовою концепцією нової Конституції України. Однак, серпневі події в Москві внесли свої корективи у конституційний процес. Після того, як 24 серпня 1991 р. Верховна Рада (ВР) прийняла Акт про незалежність України та громадяни підтвердили його головне положення на грудневому референдумі цього ж року, стан речей у політико-правовій сфері змінився. Значна частина положень концепції втратила свою актуальність, не відповідала реаліям часу. Тому слід було виробити нові підходи до розбудови конституційних засад нової держави.

Процес прийняття Основного Закону України фахівці поділяють на два етапи. На першому з них (**1990-1993 рр.**) головним завданням було опрацювання на основі чинних конституційних положень *легітимного*, що відповідав би сподіванням громадян, логічно та юридично завершеного проекту Конституції. На основі вже згадуваної концепції були створені чотири варіанти проекту Конституції. Один з них у липні 1993 р. було винесено на всенародне обговорення. У жовтні цього ж року ВР доручила Конституційній комісії доопрацювати проект Конституції та оприлюднити його через засоби масової інформації. Перший етап конституційного процесу завершився опублікуванням вказаного проекту.

Хронологічні межі другого етапу конституційного процесу – **1994-1996 рр.** Він розпочався 20 вересня 1994 р., коли було вирішено питання про склад і принципи утворення нової Конституційної комісії. Остання складалася з представників законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Комісія діяла під головуванням Президента України Л.Кучми і Голови Верховної Ради О.Мороза. На цьому етапі слід було узгодити позиції різних політичних сил. Головні дискусії точилися щодо форми державного управління (президентська чи парламентська республіка), рівноправності різних форм власності, державного статусу української мови, державної символіки, розташування іноземних військових баз на теренах України, правового статусу Республіки Крим, розподілу повноважень між різними гілками влади, гарантій соціальних прав громадян. У квітні 1996 р. питання про проект Конституції України було внесено до порядку денного сесії ВР, розпочався розгляд проекту, який було запропоновано Конституційною комісією. Для доопрацювання проекту було утворено ще одну спеціальну комісію ВР. Протягом 28 травня – 4 червня 1996 р. проект Конституції розглядався парламентом і був прийнятий у першому читанні. Та вже 19 червня 1996 р. у другому читанні проект був заблокований. У такій ситуації 26 червня Президент

оголосив Всеукраїнський референдум, куди виносився проєкт Конституції, який український парламент не прийняв. Протистояння між Президентом і Верховною Радою загострилося.

28 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла Конституцію України. За це рішення проголосувало 315 депутатів, а за закон про введення її в дію – 338 депутатів. Відтак, **28 червня** стало **Днем Конституції України**. Прийняття Конституції України завершило процес становлення політичної системи України як цілісного організму з більш-менш чіткою визначеністю структурних елементів та їх функціонального призначення.

У структурному відношенні Конституція складається з преамбули, п'ятнадцяти розділів. У преамбулі проголошується, що Конституція прийнята Верховною Радою від імені українського народу і є результатом здійснення українською нацією права на самовизначення. Крім того, в ній сформульовані завдання щодо забезпечення в Україні прав і свобод, зміцнення громадянської злагоди, розвитку соціальної і *правової держави*.

У першому розділі йдеться про загальні засади існування української держави. Остання визнається суверенною, незалежною, демократичною, соціальною й правовою. Єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює її безпосередньо через різні демократичні процедури. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. За формою державного устрою Україна визнається як унітарна республіка, а українська мова проголошується державною. Водночас в Україні гарантується вільний розвиток інших мов.

Найвищою соціальною цінністю Конституція проголошує людину. Громадяни України мають право на працю, страйк, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я тощо. Право приватної власності проголошується непорушним. Закріплюється право на свободу світогляду та віросповідання, право проводити збори, мітинги, демонстрації тощо. Утвердження та забезпечення прав людини і громадянина є головним обов'язком держави.

Вищий законодавчий орган України – Верховна Рада, що обирається всенародно терміном на чотири роки у складі 450 народних депутатів. Роботою ВР керує Голова, що обирається з її складу. Крім законодавчої, ВР здійснює також установчі і контролюючі функції, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики. Главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України є Президент. Він обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. У Президента значні повноваження: представляє державу на міжнародній арені, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, забезпечує національну безпеку і правонаступництво держави, призначає

позачергові вибори до ВР, третину складу Конституційного Суду України, за поданням прем'єр-міністра України – членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих держадміністрацій. За згодою ВР Президент призначає прем'єр-міністра та приймає рішення про його відставку, має право скасовувати постанови і розпорядження уряду. Президент є Верховним Головнокомандуючим Збройних сил України. Він підписує закони ВР і має *право вето* щодо них. Кабінет Міністрів – вищий орган у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний ВР. Згідно з Конституцією правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Єдиним органом, який має офіційно тлумачити Конституцію та закони республіки є Конституційний Суд. Місцеве самоврядування, відповідно до Конституції, здійснюється безпосередньо громадами через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Інтереси територіальних громад міст, селищ і сіл представляють районні та обласні ради.

Конституція набула чинності з дня її прийняття. Отже, з'явилась можливість за допомогою положень і принципів Основного Закону завершити розбудову громадянського суспільства і суверенної, демократичної, правової держави.

Нові терміни і поняття

Легітимізація – визнання чи підтвердження законності певного права чи положення.

Правова держава – суверенна, демократична держава, в якій панує принцип верховенства права; дотримання закону всіма громадянами, повага особи, забезпечення недоторканності її прав і свобод; панує пріоритет прав людини; взаємна відповідальність держави і громадянина; незалежність правосуддя та презумпція невинності.

Право вето – заборона, яку накладає один орган державної влади на рішення другого державного органу.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 435-438.

3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 584-588.

4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 561-566.

5. *Алексєв Ю.М., Слюсаренко А.Г., Кульчицький С.В.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 198 –1999 рр.). – К.: Експрес-об'ява, 2000. – 295 с.

9.5. ДЕРЖАВНА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ, ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ

У процесі становлення будь-якої незалежної держави важливе значення має законодавче визначення головних *державних символів*. Повною мірою це відносилось й до України. Ще в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. проблема державотворення була поставлена у практичну площину. Через тиждень після прийняття Декларації перед будинком Київської міськради поряд із прапором УРСР було піднято синьо-жовте знамено. 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада зібралася на надзвичайну сесію, у приміщення парламенту внесли синьо-жовтий прапор.

4 вересня 1991 р. над будинком Верховної Ради України підняли синьо-жовтий прапор. Цю подію можна вважати початком відмови молодій державі від радянської символіки. Державний Прапор України був затверджений Постановою Верховної Ради від 28 січня 1992 р. і представляє собою полотно з двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Вказані кольори є державними і використовуються переважно у поєднанні. Співвідношення ширини прапора до його довжини 2:3.

Синій колір з'являється в українській символіці з середини XVII ст. як гетьманський, за аналогією до державного кольору молдавських господарів. Синьо-жовте поєднання пов'язане з жалуванням у 1708 р. Карлом XII І.Мазепі права використовувати як вузькі стяги кольори шведського військового прапора – жовтий і синій. Під цими кольорами загін І.Мазепи воював проти армії Петра I під Полтавою, під ними ж залишки мазепинців пішли в першу українську політичну еміграцію в Бендери. Під час революційних подій 1918-1920 рр. синьо-жовтий колір використовувався як національний військами С.Петлюри, ЗУНР.

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради видала Указ «Про Державний *гімн* України», яким було затверджено музичну редакцію Державного гімну (музика М.Вербицького). Згідно з цим Указом виконання Державного гімну України мало запроваджуватись з 16 січня цього ж року. Питання про текст залишили на той момент відкритим. У березні 2003 р. ВР затвердила текст Державного гімну на слова П.Чубинського «Ще не вмерла Україна». Гімн починається словами «Ще не вмерла України ні слава, ні воля...».

Український національний гімн з'явився у 1862 р., коли на слова П.Чубинського було покладено музичну редакцію М.Вербицького. П.Чубинський (1839 – 1884 рр.) був відомим етнографом, поетом і громадським діячем. У 1873-1876 рр. керував Південно-Західним відділом

Російського географічного товариства. За свої етнографічні дослідження здобув золоті медалі Російського географічного товариства, Міжнародної виставки в Парижі, Уварівську премію від Петербурзької Академії наук. М.Вербицький (1815 – 1870 рр.) також займався громадською діяльністю. Створив перший посібник з теорії музики на Галичині. Одним з перших українських композиторів звернувся до творчої спадщини Т.Шевченка, поклавши на музику «Заповіт».

19 лютого 1992 р. Постановою Верховної Ради було затверджено тризуб як малий *герб* України і відповідно головний елемент великого герба. До цього часу не затверджено великий державний герб України. Постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2000 р. було затверджено склад державної комісії з підготовки і проведення конкурсу на кращий ескіз великого державного герба України. Відповідно до статті 20 Конституції України 1996 р. великий державний герб України повинен складатися з малого герба України (тризуба) та герба Війська Запорозького, має бути затверджений двома третинами від конституційного складу українського парламенту.

Існує понад сорок версій щодо історичного походження тризуба (триденса). На думку фахівців, тризуб був уособленням поділу Всесвіту на небесне, земне та потойбічне. Абстрактна ідея Трійці, одним із графічних зображень якої і став тризуб, лягла в основу канонізованої християнської доктрини про єдність Бога-Батька, Бога-Сина та Бога Духа Святого. Тризуб символізує об'єднання трьох природних стихій – повітря, води і землі. В.Сергійчук бачить в цьому символі своєрідний знак власності, продукт процесу розпаду та переходу до общинної, а згодом і до приватної власності. Зображення тризуба знайдено на речах періоду трипільської культури (IV-III тис. до н.е.), на монетах Боспорського царства. Тризуб був відомий як символ влади, знак родових старійшин або племінних вождів задовго до Рюриковичів.

Авторів версій щодо походження та тлумачення сутності умовно поділяють на прибічників предметного, графічного та філософського підходів. В основі предметної гіпотези лежить бачення в зображенні тризуба конкретних рис живих і неживих предметів (верхня частина скіпетра візантійських монархів, скіпетр скіфських правителів, корона, птах, якір, шолом, сокира тощо). Дослідники другої групи (графічної) вважають, що тризуб – спрощене, стилізоване, умовне зображення, а не відтворення конкретних рис того чи іншого предмета. На їх думку цей символ є монограмою, сплетінням кількох початкових літер у вигляді вензеля для позначення імені, слова або ж виразу. Існують думки про те, що тризуб – це певний орнамент або літера «Ш», яка раніше означала цифру 3. Філософський підхід побудований на тому, що тризуб є сим-

волічним зображенням ідеї, поняття чи явища. Припускають, що цей символ є ключем до розуміння алфавітів земної писемності.

Перша літописна згадка про тризуб датується X ст. За часів Київської Русі він стає великокнязівським знаком. Посли київського князя Ігоря (912-945 рр. правління) при укладанні договору з візантійцями мали власні печатки з тризубами. Великий київський князь Володимир Святославович (980-1015 рр. правління) карбував тризуб на монетах, де з одного боку зображали портрет правителя, а з іншого – тризуб. Розпад Київської Русі призвів до тимчасової втрати тризубом ролі загальнодержавного символу. З проголошенням IV Універсалу Центральної Ради в січні 1918 р. було визнано за необхідне використовувати тризуб як герб УНР. На думку лідерів УНР, тризуб символізував спадкоємність державної традиції в українських землях.

Затвердження нової державної символіки мало принциповий характер, тому що визначало стратегічний напрям державотворчого процесу. У стислий термін, **січень-лютий 1992 р.** на законодавчому рівні було затверджено музичну редакцію гімну, прапор і малий герб України. У 2003 р. було затверджено текст Державного гімну. Однак, великий герб України нині знаходиться ще на стадії розробки. У науковців немає одностайності щодо історичного походження тризуба, існує декілька десятків підходів щодо його трактування. Є достатньо версій й щодо використання синього і жовтого кольорів як державних.

Нові терміни і поняття

Державні символи – зовнішня атрибутика країни у формі знаків, символів, кольорів, яка репрезентує національно-державницьку ідею.

Гімн – хвалебна, урочиста пісня. Гімни бувають державні, релігійні, військові, на честь видатних подій, героїв.

Герб – офіційний знак держави, міста, роду.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 76-77.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 431-432.

3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 542-543.

4. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 86-89.

5. *Сергіичук В.І.* Національна символіка України. – К.: Україна, 1992. – 278 с.

9.6. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У добу перебудови, наприкінці 1989-1990 рр. на основі самодіяльних громадських організацій та рухів в Україні виникають численні політичні партії. На лютовому пленумі ЦК КПРС 1990 р., на вимогу демократичних сил, було прийнято рішення вилучити з Конституції СРСР статтю 6 про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в радянському суспільстві. Законодавчо це було оформлено на III з'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 року. Відповідну юридичну базу для існування багатопартійності в Україні було створено після ухвалення постанови Президії Верховної Ради «Про порядок реєстрації громадських об'єднань» (вересень 1990 р.).

Ще у вересні 1989 р. у м. Львові на установчому з'їзді створено Народний Рух України за перебудову (НРУ). На з'їзді домінували представники Західної України (до 50 %), більшість делегатів належали до інтелігенції. Радикальне крило організації (В.Чорновіл, Л.Лук'яненко, М.Горинь та ін.) виступало за повну незалежність України. У квітні 1990 р. на базі Української Гельсінської спілки постала Українська Республіканська партія (УРП). Лідером партії було обрано Л.Лук'яненка. 11 республіканців обрано до Верховної Ради УРСР. У березні 1990 р. на засіданні Великої Ради Руху деякі його керівники заявили про свій вихід з КПРС і пізніше створили Демократичну партію України (ДемПУ). З'явилася й перша формальна партія в республіці – Українська національна партія на чолі з Г.Приходьком. На цьому завершився I етап – **«зародження багатопартійності»**.

На II етапі (травень 1990 – серпень 1991 р.), який окремі фахівці називають **«вихід багатопартійності на державний рівень»**, з'явилася парламентська опозиція. Під тиском представників опозиції були прийняті важливі державні рішення. Серед них – прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. За період з 1989 р. до серпня 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань.

3 серпня 1991 р. розпочався III етап – **«становлення багатопартійності»**. Його можна охарактеризувати розширенням спектру багатопартійності. На сьогоднішній день налічується понад 150 партій в Україні. Крім того, посилювався розкол та спричинилося дроблення політичних сил. Поступово активізувався процес створення місцевих партійних відділень та осередків. Більшість партій пов'язували свою діяльність з впливовими бізнесовими та юридичними колами. Однак, у політичній боротьбі спостерігалася періодичне перегруповування сил, створення

політичних блоків. Відповідна тенденція була помітна в період виборчих кампаній 1994 р. та 1999 р.

Фахівцями підмічено: особливість процесу формування багатопартійності в Україні в тому, що її вихід на державний рівень передують її становленню, тобто повноцінній розбудові вертикальних і горизонтальних партійних структур, формуванню власної соціальної бази тощо. Усі політичні сили можна розділити на три класичні напрями: *лівий, правий і центристський*. До лівого крила можна віднести Комуністичну партію України, Соціалістичну партію України, Прогресивну соціалістичну партію України тощо. Серед партій правого спрямування – Народний Рух України, Українська республіканська партія, Конгрес українських націоналістів тощо.

Більшість центристських політичних партій базують свою діяльність на ідеях соціал-демократії або лібералізму. Проте, на парламентських виборах 1998 р. лише чотири центристські партії (Партія зелених України, Народно-демократична партія, Всеукраїнське об'єднання «Громада», Соціал-демократична партія України (об'єднана)) подолали 4 %-ий бар'єр і потрапили до Верховної Ради.

Розвиток багатопартійності в нашій країні в період незалежності можна охарактеризувати такими моментами:

- існування великої кількості політичних партій (якщо на час проголошення незалежності в республіці було зареєстровано 4 партії, в грудні 1993 р. – 27, на початку 1998 р. – 52, то нині їх близько 150);

- нечисленність партійних лав (станом на квітень 1993 р. загальна кількість членів усіх партій складала понад 200 тис. осіб; більшість політичних партій – партії-карлики, або за висловом другого Президента України Л.Д.Кучми – «диванні партії», бо членів партії стільки, що всі вони помістяться на одному дивані);

- соціальна база більшості партій невизначена (у програмних документах партій не вказано виразниками інтересів яких соціальних груп вони є; програми партій схожі, їх характеризують гасла, які звернено до всього народу);

- більшість партій створюються не на консолідації навколо ідеї (партію, як правило, об'єднує лідер чи група авторитетних політичних діячів);

- партійний вплив, як правило, строго локалізований (партійна діяльність обмежена здебільшого столицею, партійні структури недостатньо поширені в провінції);

- порівняно чітка географічна зорієнтованість партій (націонал-демократи домінують в Західній Україні, ліві партії – у Східній).

Українське суспільство кінця 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. недостатньо структуроване. Населення, на жаль, характеризується низьким рівнем *політичної культури*, а більшість політичних партій – штучністю, формальністю, програмною непослідовністю, суперечливістю запропонованих гасел. При цьому не слід забувати, що у більшості випадків на перший план виходить не програма дій конкретної партії, а амбіції політичних лідерів.

Таким чином, процес становлення та розвитку багатопартійності в Україні триває, кожна політична сила шукає своє місце у політичному середовищі. Українська політична система наближається до того стану, який притаманний більшості сучасних демократичних держав. З одного боку, можна констатувати, що спектр політичних поглядів широкий, але чисельність політичних партій зростає значно швидшими темпами, ніж їх вплив, авторитет, дієвість, роль у сучасному українському суспільстві. На порядок денний виходить проблема консолідації політичних сил, укрупнення політичних партій, що зможе перетворити останніх на впливовий елемент української політичної системи.

Нові терміни і поняття

«*Ліві*» – політичні партії, що відстоюють інтереси найманих робітників. Практична діяльність лівих веде до розширення державного сектора в економіці, збільшення соціальних витрат.

«*Праві*» – політичні партії, що відстоюють інтереси власників. Як правило, політика правих призводить до приватизації державного майна, зменшення соціальних витрат.

Центризм – політична позиція, проміжне, середнє становище між крайніми політичними платформами, поглядами.

Політична культура – знання, система цінностей, взірці поведінки, що лежать в основі дій різних суб'єктів (правлячої групи, масових рухів, партій, керівників, які внаслідок свого посадового чи іншого становища регулюють відносини між людьми в межах певної держави або відносини з іншими державами).

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
2. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 78-80.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 588-592.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 501-517, 550-557.
5. *Алексєєв Ю.М., Слюсаренко А.Г., Кульчицький С.В.* Україна на злам історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). – К.: Експрес-об'ява, 2000. – 295 с.

9.7. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Становлення незалежної української держави відбувалося в складних соціально-політичних умовах. У більшості людей було сподівання на те, що молода держава швидко впорається з існуючими труднощами. Однак, цього не сталося. Життєвий рівень населення України падав. На те були об'єктивні та суб'єктивні причини. На момент розпаду СРСР в українській економіці домінувала сировинно-видобувна та військово-промислова галузі, тісно пов'язані з російським військовим комплексом. Спостерігався занепад вугільної промисловості, у легкій і харчовій промисловості працювали за застарілими технологіями. Економічні зв'язки з іншими республіками колишнього Союзу були розірвані. Власних енергетичних ресурсів Україні не вистачало. Суттєво знизилися надходження коштів до *бюджету*. *Дефіцит бюджету* став покриватися паперовими грошми. Отже, розпочалася інфляція (Див. поняття до пункту 7.1.), яка переросла у гіперінфляцію. Гроші знецінилися у 100 тис. разів. Швидкими темпами зростала «тінізація» економіки. Загалом економіка України, за підрахунками фахівців, була відкинута на 20-30 років назад. Разом з цим загострилися соціальні проблеми.

Ще до проголошення незалежності в Україні були зроблені перші кроки до формування *ринкової економіки*. Були прийняті Закон про економічну самостійність (серпень 1990 р.) та постанова Верховної Ради «Про проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки» (листопад 1990 р.). У цих документах визначалися зміст, мета та основні принципи економічної самостійності республіки. У січні 1992 р. російський уряд Є.Гайдара, дотримуючись концепції «*шокової терапії*», зняв державний контроль над ціноутворенням. Кабмін України, який на той час очолював В.Фокін, щоб захистити український ринок, повторив російський захід. Проте, нездатність уряду внести корективи у курс реформ невдовзі призвела до відставки кабінету В.Фокіна.

Новий уряд (прем'єр – Л.Кучма) мав коаліційний характер, бо до його складу увійшли представники опозиції (І.Юхновський, В.Пинзенник, М.Жулинський). Урядовці спробували відновити галузеве централізоване управління народним господарством, ввести держзамовлення. Паралельно виникли ринки валюти, нерухомості. На початку 1993 р., щоб виправити критичний стан у фінансовій сфері, уряд підняв в 1,8 разів фіксовані ціни. Темпи спаду виробництва уповільнилися, але досягли цього здебільшого адміністративними заходами – обмеженням фондів споживання на підприємствах, «заморожуванням» грошових доходів у бюджетній сфері, контролем за ціноутворенням підприємств-

монополістів тощо. Та все ж, проблем було більше. Фермери ще не стали основним виробником сільськогосподарської продукції, а колгоспи не вписувалися у нові економічні умови. Для підтримки аграріїв було надано майже 1 трлн. крб. пільгових кредитів і до 3 трлн. крб. державної фінансової допомоги. Енергоносії дорожчали, спад виробництва продовжувався, а урядова грошова допомога призвела до нового витку інфляції. У червні-липні 1993 р. вибухнув великий страйк шахтарів Донбасу, які висували економічні та політичні вимоги. У вересні 1993 р. Л.Кучма пішов у відставку.

Президент України Л.Кравчук зосередив виконавчу владу у власних руках, було створено Координаційний комітет з питань здійснення ринкових реформ та подолання економічної кризи, створено новий уряд. Влітку 1994 р. індекс адміністративного регулювання економіки, за розрахунками Світового банку, більш як у 2,5 рази перевищив відповідний показник середини 1993 р. Інфляцію було знижено, але за рахунок відстрочення бюджетних виплат і величезного зростання заборгованості бюджету. Особливо значний спад виробництва у цей період відбувся у паливній промисловості (на 35,6 %), чорній металургії (на 34,8 %), легкій промисловості (на 50,7 %). Тіньовий сектор економіки сягнув наприкінці літа 1994 р. 60 %. Економічні проблеми негативно впливали на основну масу населення. Різко зросла соціальна поляризація суспільства.

Новообраний Президент Л.Кучма у 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію. Пріоритетними завданнями та напрямками було визначено: фінансову стабілізацію, послаблення податкового пресу; регуляцію державою лібералізації цін; перебудову виробництва на основі розширення приватного сектору; децентралізацію управління економікою; посилення соціальної політики держави тощо. З'явилися урядові постанови про підвищення зарплат, пенсій та стипендій. Національний банк України видав постанову про уніфікацію курсу валют та *монетаристські* методи стримування інфляції. У доповіді з нагоди першої річниці Конституції Президентом було проголошено нову програму антикризових дій: прискорення приватизації; легалізація за рахунок лібералізації податкової політики тіньової економіки; активізація інвестиційного процесу; інтенсифікація виробництва в аграрній сфері; пріоритетність розвитку соціальної сфери.

Протягом двох термінів президентства **Л.Кучми (1994-2004 рр.)** у соціально-економічній сфері набрали силу позитивні тенденції: розширився приватний сектор економіки, на селі розпочалося формування реального власника на землю, восени 1996 р. в обіг було запроваджено гривню, зменшилася частка товарообмінних операцій (бартеру), зростає експорт товарів та послуг, намітилося зростання базових економічних

показників тощо. Однак, соціально-економічне становище залишалося складним. Поглибився процес структурної деформації економіки, катастрофічно застаріли основні виробничі фонди (у провідних галузях – 60-70 %). Україна, на жаль, посідала одне з останніх місць за ефективністю використання факторів виробництва (сільгоспугіддя, трудові ресурси, науковий потенціал). Корупція та нестабільність правового поля конкуренції призвели до того, що іноземні інвестори не поспішали в Україну. Існує небезпека у сфері енергопостачання. За роки незалежності зростає «гінізація» та криміналізація економіки.

Після приходу до влади Президента **В.Ющенка** у населення знову з'явилася надія на покращання справ у соціально-економічній сфері. Новий уряд на чолі з прем'єром Ю.Тимошенко розпочав свою діяльність з перегляду правомірності і законності найприбутковіших підприємств у країні. В урядовій програмі «Десять кроків назустріч людям» було запропоновано вирішити багато питань, насамперед соціального характеру. Проте, багато з них залишилися невирішеними, соціальна поляризація в суспільстві зростає. В умовах світової економічної кризи гривня «подешевшала» на 60 %, продовжується спад виробництва, життєвий рівень українців все більше знижується. Протистояння між Президентом та Кабміном тільки додають нестабільності для розвитку суспільства.

Нові терміни і поняття

Бюджет – виражений у грошовій сумі план майбутніх доходів та видатків держави, який складається щороку.

Дефіцит бюджету – перевищення видатків над прибутками в рамках державного бюджету.

Ринкова економіка – форма організації економіки, за якою продукт, що виробляється, стає товаром, тобто виробляється з метою продажу.

Шокова терапія – раптовий і швидкий перехід від планової до ринкової економіки.

Монетаризм – теорія і практика управління економікою, що базується на обмеженні грошової маси в обігу.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 438-446.
2. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 80-83.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 592-604.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 574-592.
5. *Литвин В. М.* Україна на межі тисячоліть (1991–2001 рр.) / Україна крізь віки. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. – Т. 14. – 359 с.

9.8. МЕТА, ПРИНЦИПИ, ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року визначила демократичний і миролюбний курс зовнішньої політики держави. Здавалося, що саме цей документ установить новий період зовнішньополітичної діяльності України. Проте, задекларовані в ньому принципи набули реального втілення тільки після проголошення незалежності. Україна отримала шанс перетворитись із об'єкта в суб'єкт геополітики, тобто самостійно вирішувати власну долю. Після того, як світове співтовариство визнало Україну рівноправним партнером, в нашій країні постало питання обґрунтування власної лінії поведінки на міжнародній арені.

Після розпаду СРСР, нове російське керівництво намаглося зберегти за Москвою керівну роль у Співдружності Незалежних Держав. СНД мало шанс перетворитися на конфедеративний або федеративний союз. В рамках СНД за 1992-1993 рр. було прийнято близько 400 угод, але Україна підписала тільки половину з них. 2 липня 1993 р. Верховна Рада України ухвалила «Основні напрями зовнішньої політики України». В російсько-українських відносинах увага зосереджувалась на кримському питанні, деякі політичні діячі Росії вказували на необхідність перегляду статусу Криму. При цьому поступово кримське питання почало, так би мовити, зміщуватися в бік питання Чорноморського флоту. Влітку 1992 р. президенти Л.Кравчук і Б.Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний термін. 30 травня 1997 р. між Україною і Росією було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство. Стосовно територіальних питань у договорі визнавалися «цілісність і непорушність» кордонів обох країн. Чорноморський флот та інфраструктура були поділені порівну, але Росія викупила непотрібні Україні кораблі. Сума викупу і вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалися боргом України за енергоносії.

Україна озвучила прагнення бути **без'ядерною державою**. У січні 1994 р. у Москві було зроблено заяву трьох держав (Росії, України, США) про виведення ядерної зброї з України. Після *ратифікації* Верховною Радою договору у листопаді цього ж року нашій країні були надані гарантії безпеки з боку ядерних держав, а також передбачені компенсації не тільки за стратегічні, а й за тактичні ракети тощо. Впродовж 1992-1997 рр. Україна уклала договори про дружбу і співробітництво з країнами СНД. З 1992 р. стала членом Ради з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). Після приєднання до договору про нерозповсюдження ядерної зброї, у вересні 1995 р. Україна стала повноправ-

ним членом Ради Європи. Розширені відносини з НАТО, особливо через приєднання до програми «Партнерство заради миру». Невипадково 1994 р. був проголошений в США – «українським». У березні відбулися українсько-американські переговори на найвищому рівні, а після зустрічі двох президентів – Л.Кучми і Б.Клінтона (травень 1995 р.), засоби масової інформації сповістили про прорив у двосторонніх відносинах. Сутність зовнішньої політики України полягала у принциповій відмові від будь-яких проявів *конфронтації*, у переході до активного співробітництва з іншими державами.

Процес інтеграції України у загальноєвропейські структури виявився нелегким. Налагоджено правові засади контактів з *Європейським Союзом*, що має стати центральною інституцією, навколо якої створюватиметься порядок в Європі. У той же час взаємовідносини між Росією й Україною поступово входили у міжнародно-правове поле. На думку багатьох фахівців, велику роль у формуванні політики Європейського Союзу щодо України грає ФРН. З 17 січня 1992 р. встановлені дипломатичні відносини України з Німеччиною. Посольство Німеччини стало першим посольством західної країни в нашій незалежній державі. Наміри тісного співробітництва з Україною продемонструвала Польща. Останнім часом, незважаючи на розбіжності в окремих політичних питаннях, співпраця обох країн зміцнюється. Завдяки допомозі Чехії й Словаччини Україна у червні 1996 р. стала членом Центральноєвропейської ініціативи. Угорщина однією з перших підписала з Україною (6 грудня 1991 р.) Договір про основи добросусідства та співробітництва. Непростими залишаються відносини з Румунією, бо, починаючи з 1991 р., румунські політики фактично відкрито висували Україні територіальні претензії, посилаючись на аморальність пакту Молотова-Ріббентропа від 1939 року (мається на увазі приєднання до УРСР Північної Буковини, Хотинщини, Придунайського краю). У червні 1997 р. у Констанці українська сторона підписала широкомасштабний договір з Румунією, що було важливим актом не тільки для захисту національних інтересів України, а й взагалі для зміцнення системи європейської безпеки. За Констанцьким договором Румунія відмовилася від територіальних претензій до України. З розпадом СРСР виявилися перспективними взаємовідносини з Туреччиною. Особлива зацікавленість до нашої країни з боку Туреччини пояснюється кримськотатарським чинником. Зовнішньополітична діяльність незалежної України не обмежувалась Європою, Північною Америкою і Передньою Азією. Так, ще у березні і грудні 1995 р. відповідно до Японії і Південної Кореї здійснив візит Президент України Л.Кучма. Відкрилися нові можливості взаємного господарського співробітництва з країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Певні корективи до зовнішньополітичного курсу України внесли події «помаранчевої революції». Українське керівництво визнало стратегічними відносини з Європейським Союзом, задекларувало спроби інтегруватися в ЄС. Натомість представники ЄС ще не бачать Україну своїм потенційним членом. Ілюзії української влади розвіяв Президент Чеської республіки В.Клаус під час візиту до Києва. До того ж, Україна визнала пріоритетність співпраці з США – єдиною на сьогодні наддержавою світу. США зацікавлені в тому, щоб Україна увійшла до євроатлантичних структур. Відкритим залишається питання про вступ України до НАТО. Останні провали у відносинах між Україною і Росією ще раз довели значний рівень інтегрованості економіки України в російську. Окремі українські політики справедливо вказували на те, що США і Росія втручаються у внутрішні справи України, тому нашій державі слід наполегливо впроваджувати в життя цілісну зовнішньополітичну стратегію.

Отже, зовнішньополітична діяльність України зосереджена в трикутнику ЄС – США – Росія. Інтеграція у європейські та євроатлантичні структури відбувається хаотично. Непослідовною є участь в СНД. Проте, в Україні є можливість перетворитися на регіонального лідера. Потребує додаткового обґрунтування, а можливо, перегляду так звана концепція багатовекторності.

Нові терміни і поняття

Ратифікація – затвердження органами верховної законодавчої влади держави міжнародного договору (укладеного повноважними представниками договірних сторін), що надає договору юридичної сили.

Конфронтація – зіткнення, протистояння між державами, блоками держав, соціальними групами тощо.

Європейський Союз – союз європейських держав, утворений згідно з Договором про Європейський Союз (так званий Маастрихтський трактат), підписаний у 1992 році. Діє з 1993 р.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 438-444.
2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 619-647.
3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 605-613.
4. *Маркова С.В.* Історія України: Навч.-метод. посіб. / С.В.Маркова, В.О.Парандій. – К.: МАУП, 2007. – 266 с. – С. 174-184.
5. *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 32-50.

9.9. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У добу незалежності українське суспільство поступово відмовлялося від старої шкали цінностей, а відсутність нової системи цінностей не давало змоги йому стабілізуватися. В умовах перехідного періоду гасло **духовного відродження** було висунуто на передній план. У країні були ліквідовані всі цензурні контролюючі органи, суспільство звільнювалося від марксистсько-ленінської ідеології, від укорінених *стереотипів*, догм, штампів радянського часу. Складовими частинами культури є освіта, наука і мистецтво. Більш докладно проаналізуємо особливості розвитку останньої складової (про розвиток освіти і науки у період незалежності мова йде у пункті 9.10.).

Українській літературі повернено імена, які до недавнього часу були забуті або заборонені (В.Винниченко, М.Зеров, Г.Косинка, О.Олесь, В.Стус, М.Хвильовий та ін.). З'явилися твори письменників української діаспори. Крім того, для широкого загалу стали доступними цінності й шедеври світової культури, які раніше були заборонені. Однак, економічні негаразди істотно вплинули на творчість письменників, різко впав попит на художню літературу. Перспективність нової вітчизняної літератури мала засвідчувати нова генерація літераторів. Якщо письменники і поети старшого покоління (І.Дзюба, Д.Павличко, І.Драч, Ю.Щербак, В.Яворівський та ін.) пішли у політику, то нове покоління, яке представлено іменами І.Андрусика, В.Медведя, В.Цибулька, О.Забужко, виявляло себе у розширенні жанрового і стильового спектру літератури. У літературному процесі утвердився світоглядно-естетичний *плюралізм*. Враховуючи високу політизацію суспільства, зросла роль публіцистичного жанру.

На розвиток літературного процесу, так само як і на формування наукового потенціалу суспільства, суттєво впливає рівень книговидавництва. Ще у червні 1997 р. було прийнято Закон України «Про видавничу справу», в якому передбачалася державна підтримка видавничої справи. Цей закон не був юридичним актом прямої дії, тому запровадження пільгового оподаткування у сфері книговидавництва було можливе лише за внесення відповідних змін до податкового законодавства. На разі, якщо у 2000 р. в Росії було видано 3,2 книги на одного жителя в рік, у Польщі – 9,5, у Німеччині – 12, а в Україні тільки 0,5. На сьогодні український книжковий ринок заповнений російськомовною літературою.

Театральне мистецтво в Україні перестало бути таким популярним видом мистецтва, як це було раніше. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. українські глядачі мали змогу відвідати тридцять тисяч вистав щороку.

Національний театр намагається утвердитися в європейському культурному просторі. Про це свідчать зокрема гастролі Національного академічного драматичного театру ім. І.Франка в Німеччині, Львівського академічного театру ім. М. Заньковецької у Великій Британії тощо. Донецьк став місцем проведення Міжнародного конкурсу артистів балету. На сцені Національної опери набуває авторитету і Міжнародний конкурс артистів балету ім. С.Лифаря. Митці кажуть, що театр сьогодні став режисерським, що означає можливість режисера на власний розсуд трактувати п'єси навіть великих драматургів. Розвиток пов'язаний з новаторською діяльністю таких режисерів, як І.Борис, С.Данченко, В.Петров, Б.Шарварко та ін.

Складна ситуація, на жаль, склалася в українському кінематографі. У зв'язку з тим, що держава не фінансує кінопромисловість, кіновиробництво згортається. Із свідомості громадян республіки зникає поняття «рідне кіно». Хоча є й певні досягнення. Фільми «Фучжоу» Ю.Ільєнка, «Астенічний синдром» К.Муратової та «Голос трави» Н.Мотузка мали значний резонанс на кінофестивалях у Каннах, Роттердамі, Берліні. Успіхом вітчизняних кінематографів став фільм В.Криштофовича «Приятель небіжчика». Власних фільмів обмаль, а кіноринок заповнили третьосортні американські стрічки.

На протигагу ситуації в кіномистецтві, велике піднесення переживає образотворче мистецтво. За роки незалежності помітно зросла чисельність художніх виставок. Виставкові зали стали доступними для всіх, хто хоче показати публіці свій талант і майстерність. Заслуженою славою батьків постмодернізму в Україні користуються такі художники, як О.Дубовик і Л.Медвідь. Цікавий факт, названі митці пишуть і літературні твори. Вони обидва відомі не тільки в Європі, а й у світі. Львівська художниця Я. Король пише ікони, картини на історичні та літературні теми, салонні портрети тощо.

В умовах соціально-економічної кризи низився розвиток високого музичного мистецтва. Попри усі труднощі, окремі прославлені колективи вдалося зберегти, з'явилися десятки нових. Найвідоміші з них – Одеський філармонічний симфонічний оркестр, Київський камерний музичний театр, ансамбль солістів «Київська камерата» та ін. У Львові стали традиційними фестивалі оперного мистецтва ім. С.Крушельницької.

У розвитку популярної української музики в період незалежності відбувалися динамічні процеси. Молоді виконавці виступали на фестивалях «Червона рута», «Таврійські ігри», «Доля», «Мелодія», «Оберіг», «Тарас Бульба». Проведення фестивалю української народної творчості «Берегиня» було започатковано з метою збереження фольклорної спадщини. Увійшло у практику проведення фестивалів «Харківські асамб-

леї», «Оksamитові сезони Криму», «Музичні прем'єри сезону» (м. Київ). Українська співачка Руслана перемогла на всеєвропейському конкурсі «Євробачення» в 2004 році.

Після проголошення незалежності українська культура стає все більш відомою в світі. Десятки країн уклали з Україною угоди про культурну співпрацю. Тільки протягом 1992-1993 рр. понад 100 українських творчих колективів побувало на гастролях за кордоном. Українське товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами має контакти більш ніж з 900 громадськими організаціями і понад 300 відомими громадськими діячами із більше ніж 100 країн світу.

Водночас, у визначений період були помітні *деструктивні* тенденції в розвитку культурної сфери: комерціалізація, обмежене фінансування, скорочення мережі установ культури. Крім того, повільно формуються правові засади культури, які відповідали б сучасним світовим вимогам та українським особливостям. Характерною особливістю сучасного стану культури є неоднозначність процесів у гуманітарній сфері. На жаль, все помітнішою стає культурна деградація населення. Плюралізм у духовному розвитку призвів до неабияких можливостей культурної сфери, але й відкрив шлях до проникнення в духовну сферу антикультури. Тому на цьому етапі розвитку українського суспільства нагальним і важливим завданням постає підготовка і проведення радикальних, але виважених, далекоглядних змін в культурній сфері.

Нові терміни і поняття

Стереотип – спрощене, схематичне зображення осіб, груп, суспільних відносин, сформоване на підставі неповних або фальшивих знань, однак закріплене в традиції й важко піддається змінам.

Плюралізм – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку, що базується на існуванні багатьох незалежних начал політичних знань і розуміння буття.

Деструкція – порушення або руйнування моральної структури чого-небудь.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 83-92.
2. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд.: Б.І.Білик, Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура та ін.; За ред. С.М.Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К.: Вища школа, 2000. – С. 514-607.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 606-612.
4. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 598-605.
5. *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до XXI століття: навчальний посібник. Вид. третє – Харків: ООО «Одіссей», 2002. – С. 459-465.

9.10. РОЗВИТОК ОСВІТИ І НАУКИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

На момент проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України Верховною Радою вже був прийнятий Закон «Про освіту» (23.05.91), який створював правову основу для розбудови національної системи освіти. За законом, освітня сфера України орієнтувалась на всебічний розвиток людської особистості, що визнавалась найбільшою цінністю суспільства. Відповідно до закону у червні 1991 р. була складена і затверджена Міністерством освіти України (міністерство на той час мало таку назву) «Програма розвитку народної освіти України на перехідний період (1991-1995 рр.)». Цим документом, зокрема, передбачалась розробка понад 150 підзаконних нормативно-правових актів, а також підготовка довгострокової державної програми розвитку вищої освіти в Україні до 2005 року.

У листопаді 1993 р. Кабінет Міністрів затвердив програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»), відповідно до якої передбачалися децентралізація управління освітою, індивідуалізація навчально-виховного процесу, безперервність освіти та варіативність навчальних програм та планів, переорієнтація сфери освіти на пріоритетний розвиток особистості тощо. Процес реформування всіх ланок освіти відбувався під гаслами деідеологізації й демократизації навчального процесу, звернення до національно-культурних витоків і традицій. Якщо в 1991 р. українською мовою навчалося лише 49,3 % школярів, то вже через десять років – 67,4 %.

Успіх сучасного суспільства багато в чому залежить від того, на якому рівні знаходиться загальноосвітня школа. У період незалежності виникла нагальна необхідність реформувати середню освіту. З 1 вересня 2001 р. середня школа перейшла на 12-річний термін навчання. Цей перехід обґрунтовували тим, що інтеграція і глобалізація соціальних, економічних та культурних процесів, перспективи розвитку української держави потребують випереджаючого, глибокого оновлення системи освіти.

Джерелом фінансування вищої освіти раніше був тільки державний бюджет. У нових умовах формувався механізм змішаного фінансування. З'явилося багато вищих навчальних закладів недержавної форми власності. Якщо на початку 90-х років ХХ ст. мережа вищої освіти України становила 158 вищих навчальних закладів (ВНЗ), серед яких – 16 університетів, 3 академії та 139 інститутів, то у 1998 р. функціонувало вже понад 285 ВНЗ III– IV рівня *акредитації*. Разом з 65 університетами, 36 академіями, 84 інститутами державної форми власності діяли понад 100 ВНЗ III-IV рівня акредитації недержавної форми власності. На початку ХХІ ст. статус національного мали вже 48 університетів та академій. За кількістю національних ВНЗ серед регіонів переважала Північ України

(Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська області та м. Київ). У 2004/05 навчальному році кількість ВНЗ III-IV рівня акредитації досягла 347. Загалом у тому ж навчальному році нараховували 966 ВНЗ I-IV рівня акредитації. В Україні на сьогодні є декілька ВНЗ з традиційно високим рівнем викладання – Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Харківський національний університет ім. В.Каразіна, Одеський національний університет ім. І.Мечникова, Львівський національний університет ім. І.Франка та ін.

Складовою духовної культури, формою суспільної свідомості є наука. Від радянських часів Україна отримала порівняно високий науковий потенціал. Так, загальна чисельність наукових кадрів у 1994 р. була вдвічі більшою, ніж у Франції, й становила майже 300 тис. осіб, з яких понад 80 тис. – доктори і кандидати наук. У 1994 р. науковий центр України – Академія наук України – отримала статус національної. Що ж до наукового комплексу республіки, то тут налічується понад 1300 різноманітних установ – науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів, архівів, музеїв, бібліотек. Все більше зростає кількість прямих угод про співробітництво між зарубіжними і українськими науковими центрами.

Однак, останнім часом деякі інститути НАН України втратили майже половину свого наукового потенціалу. Високкокваліфіковані кадри все частіше від'їжджають на постійну роботу в інститути Російської академії наук або в наукові інститути західних країн. Спостерігається значний «відплив» генетиків, біохіміків, фізіологів та представників інших наукових напрямів. Тільки протягом 1991-2000 рр. з України виїхало 8 тисяч вчених вищої кваліфікації (академіків, докторів наук, кандидатів наук). У зв'язку з останнім все більше поширюється факт старіння наукових кадрів. Якщо ще у 1995 р. середній вік академіків НАН України складав 68,7 років, то у 2005 р. – 71,7 років. Той самий показник стосовно докторів наук становив у 1995 р. 55,1 років, у 2005 р. – 60,7 років. Через брак коштів скорочується фінансування фундаментальних досліджень. Вони поступаються місцем прикладним, що може привести до значного відставання від інших країн на магістральних наукових напрямках.

У 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. у НАН України створено більше чотирьох десятків нових напрямків гуманітарних досліджень. З'явилися інститути сходознавства, української мови, східноєвропейських досліджень, української археографії і джерелознавства. В Інституті історії України (директор – В.Смолій) у зазначений період йшла активна робота з написання фундаментальних праць з історії українського народу. У галузі гуманітарних наук плідно розвивається співробітництво з ученими західної *діаспори*. Вагомий внесок у розвиток науки внесли Б.Гаврилишин, Т.Гунчак, Б.Кравченко, О.Пріцак.

19 червня 1999 р. в м. Болонья (Італія) від імені урядів 29 країн Європи міністрами освіти підписано «Болонську декларацію», у якій були сформульовані вимоги та критерії до національних систем вищої освіти у світлі утворення єдиного європейського освітньо-наукового простору до 2010 р. У 2005 р. до Болонського процесу приєдналася Україна, що відповідно поставило перед нашою країною нові завдання. Значним кроком для подальшого розвитку вищої освіти України стало прийняття Верховною Радою України Закону «**Про вищу освіту**» (2002 р.).

Отже, протягом періоду незалежності відбулися важливі, іноді докорінні зміни у науково-освітній сфері. Успадкувавши від радянського ладу потужну освітню систему, українське суспільство спробувало відійти від стереотипів, догм, штампів радянської науки і освіти. Однак, паралельно відбувалося неухильне падіння якості освіти, старіння кваліфікованих наукових і викладацьких кадрів, стагнація у сфері педагогічних інновацій, занепад матеріально-технічної бази освіти і науки, хронічне недофінансування цих сфер. Значною мірою проблеми освіти і науки породжені або браком системної стратегії щодо їх розвитку, або неспроможністю держави такі стратегії реалізовувати. У порівнянні з так званим «матеріальним виробництвом» освіта і наука, на жаль, й досі вважаються другорядними.

Нові терміни і поняття

Академія – навчальний чи науковий заклад вищого ступеня.

Акредитація ВНЗ – акція відповідної атестації навчального закладу, що здійснюється при зміні статусу навчального закладу й переведення її на інший кваліфікаційний рівень.

Діаспора – представники етнічної спільноти, які перебувають поза межами країни їх походження внаслідок вигнання завойовниками чи загрози геноциду, низки суспільно-політичних і соціально-економічних чинників, природно-кліматичних катаклізмів.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 83-88.

2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 606-610.

3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 599-602.

4. *Алексєєв Ю.М.* Україна: освіта і держава (1987–1997). – К.: Експрес-об'ява, 1998. – 112 с.

5. *Масальський В.І.* Вища освіта на рубежі ХХ – ХХІ століть: нові орієнтири розвитку // Вісник Донецького університету. Сер. Б: Гуманітарні науки. – 2000. – № 1. – С. 258-262.

9.11. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Після розпаду Радянського Союзу Україна мала самотужки вирішувати питання етнонаціонального характеру. Національні питання за часів Сталіна вирішували «просто», на весь світ проголошували відсутність міжнаціональних проблем в СРСР. Починаючи з середини 30-х років на теренах СРСР проводилася політика *русифікації*. Національні мови не мали змоги активно розвиватися. За часів Л.Брежнєва було висунуто гасло про формування нової історичної спільності людей – єдиного радянського народу. Тих, хто захищав національні інтереси, розглядали як буржуазних націоналістів.

За даними перепису 1989 р. в Україні проживало 72,6 % українців, 22 % росіян, євреї, білоруси, поляки, угорці, румуни, молдовани, болгари, татари та інші склали – 5,4 %. З утворенням незалежної України змінилося політичне становище росіян південно-східних регіонів та Криму. За рахунок важкої соціально-економічної ситуації в республіці, представники інших *етнічних груп* болюче сприймали різні питання, зокрема етнополітичного характеру. Як вважають фахівці, налагодження взаємовідносин між титульною *нацією* та етнічними меншинами визначає й ще довго визначатиме українську державність як етнополітичну систему.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. визначалося, що громадяни всіх національностей становлять її народ. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України, в якій зазначалася важливість утвердження рівноправності всіх етнічних груп, бо «... на території України проживають громадяни понад 100 національностей». У ст. 2 цієї Декларації закріплювалися гарантування державою всім національностям права на збереження їх традиційного розселення і забезпечення існування національно-адміністративних одиниць, а також обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур. Національно-культурному відродженню народів України значно сприяло проведення в м. Одесі Першого Всеукраїнського міжнаціонального конгресу. Провідними принципами на конгресі були визначені рівність перед законом усіх громадян, право кожної людини на однаковий доступ до посад у державних установах, дотримання засад Загальної декларації прав людини.

25 червня 1992 р. з метою гарантування національним меншинам в Україні права на вільний розвиток Верховна Рада прийняла Закон України «Про національні меншини в Україні». У ньому було чітко визначено, що будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод

громадян за національною ознакою забороняється й карається законом (ст. 18). **Конституція 1996 р. закріпила гарантії усім національностям** та право на вільний національно-культурний розвиток.

За роки незалежності були створені численні національно-культурні товариства, які відігравали і відіграють важливу роль у національно-культурному відродженні національних меншин. Тільки на початок 2002 р. їх діяло близько 300. Серед них німецьке товариство «Відродження», товариство російської культури «Русь», татарське ім. Г.Тукая, румунське ім. М.Емінеску. В Ужгороді діє центр з вивчення угорської культури. Видається щорічний журнал «Акта Хунгаріка». В Україні створена широка мережа єврейських товариств різних спрямувань, які об'єднані у всеукраїнські організації. У Криму відновлено культурно-освітню мережу, яка обслуговує кримських татар. Багато історичних назв повернуто містам і селам, які свідчили про те, що на цій території проживали колись або проживають сьогодні греки, німці, поляки, чехи тощо.

Пильна увага приділяється питанням підготовки кадрів національної інтелігенції. Так, у 1993 р. в м. Маріуполі (Донецька область) було створено гуманітарний інститут. В цьому вищому навчальному закладі вивчалася і вивчається новогрецька мова, історія і культура Греції. Підготовки кадрів грецької інтелігенції потребує грецьке населення, яке компактно мешкає в південних районах Донецької області. В м. Берегове (Закарпатська область) у 1996 р. було створено Закарпатський угорський педагогічний інститут, в якому акцентувалася увага на вивченні історії і культури Угорщини, угорської мови. За роки незалежності у різних містах України були створені філіали Міжнародного Соломонова університету, в якому значна увага приділялася вивченню історико-культурного розвитку єврейського народу.

Позитивні зрушення в період незалежності відбулися у відродженні мов і культур національних меншин. В Україні працювали понад 2,4 тис. шкіл з російською мовою навчання, 107 – румунською, 67 – угорською, 11 – молдавською, 9 – кримськотатарською, 3 – польською. У 2,3 тис. шкіл навчання відбувалося двома і трьома мовами. Крім того, більш розвинутою стала система національних бібліотек, преси, наукових центрів, радіо і телебачення, театрів, творчих груп та колективів.

Саме в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. в українському суспільстві, особливо на Сході і Півдні, все більше стали говорити про необхідність оголошення російської мови другою державною. Окремі політичні сили спробували використати цей момент у своїх політичних цілях. На думку видатного українського історика С.Кульчицького, у відносинах з «внутрішньою Росією» українська держава мусить виявляти розуміння, толерантність та витримку. Він наводить дані моніторингу, проведеного

Інститутом соціології НАН України. Так, на питання «Чи вважаєте ви за необхідне надати російській мові статус офіційної в Україні?» дали ствердну відповідь 52 % опитуваних у 1995 р. та 48,6 % – у 2005 р. На це ж питання негативно відповіли відповідно 32,6 % і 34,4 %. Отже, з точки зору С.Кульчицького, суспільство більше схиляється до надання російській мові статусу офіційної, але надання російській мові статусу державної може завадити процесу формування української політичної нації.

В етнонаціональній політиці держави важливої уваги потребує проблема Криму. Нагадаємо, що на 700 тис. українського населення Криму до 1990 р. не було жодної національної школи. На початку 1990-х рр. у Криму було відновлено автономію. Нині на території півострова проживають українці, росіяни, кримські татари тощо. Про надання статусу автономії ще у 1990 р. заговорили на Закарпатті. Організатори цієї акції пропагували погляди про існування окремого народу – підкарпатських русинів.

Як бачимо, етнонаціональна політика української держави у період незалежності характеризувалася зваженістю до громадянства й прав національних меншин. Проте, нині існують проблеми міжнаціонального характеру, які призводять до сепаратистських тенденцій в окремих регіонах України.

Нові терміни і поняття

Русифікація – сукупність умов, дій та заходів у національних неросійських республіках колишнього СРСР або в окремих регіонах Російської Федерації щодо звуження вживання рідної мови, користування здобутками культури свого народу, вивчення своєї історії та винесення на перший план знання російської мови, культури, історії Росії.

Етнічна група – стійка спільність людей, споріднених між собою мовою, територією проживання, культурою.

Нація – стійка історична спільність людей, що характеризується спільною територією, культурою, мовою, побутом, традиціями.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України мовою документів: Навчальний посібник / За загальною редакцією проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-восток, Лтд», 2006. – С. 83-86, 90-92.

2. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 432-433.

3. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 592-598.

4. *Кульчицький С.В.* Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.) // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 15-32.

9.12. РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Починаючи з кінця 80-х років в Україні швидко розгортався процес релігійно-церковного відродження. Він характеризувався як поглибленням рівня релігійності населення, так і кількісним зростанням релігійно-конфесійної мережі та розбудовою релігійних структур. Необхідно підкреслити, що з кінця 80-х років загальна кількість *релігійних організацій* в Україні виросла у 5,8 разів (з 5689 релігійних громад у 1988 р. до 33083— на початок 2009 р.). За цей час значно урізноманітнілася конфесійна карта країни: з 18 різних церков, *конфесій* та напрямків вона збільшилася до близько 120. Темпи приросту релігійних організацій були нерівномірними: найвищими — у 1988-1991 рр. (30% щорічного приросту), а потім поступово уповільнилися (7% — 5%). Слід відзначити, що на початковому етапі релігійна мережа у західних районах зростала набагато швидше, ніж в інших, але на кінець 90-х років темпи приросту поступово зрівнялися. Серед областей України перше місце за кількістю релігійних громад займає Львівська область, а останнє — Кіровоградська.

У релігійному відродженні велику роль відіграло відновлення традиційних конфесій. Найвпливовішою складовою релігійного життя України залишалося православ'я: на 1 січня 2009 р. воно (без врахування старообрядницьких церков) охоплювало 16851 громаду (проти 5970 — 1991 р.), що становило близько 50 % усіх релігійних громад України. Православні церкви активно відроджували та створювали монастирі — так, якщо у 1989 р. їх було 11, то на 2007 р. — вже 230. Діяло 45 місій, 44 братства, виходило 149 періодичних видань. Проте православ'я протягом 90-х років знаходилося у стані глибокої кризи, яка виражалася у наявності трьох православних церков: Української православної церкви в єдності з Московським Патріархатом, яка була чисельно домінуючою (11539 громад); Української православної церкви Київського Патріархату (4128) та Української автокефальної православної церкви (1184). Головним вододілом православного середовища було питання про об'єднання церков у єдину *Помісну православну церкву* та отримання українським православ'ям повної канонічної незалежності, тобто автокефалії.

Досить активно відроджувалася Українська греко-католицька церква, яка займає третє за чисельністю організацій місце в Україні (3570). Після легалізації церква відновила свою структуру. Найбільша концентрація греко-католицьких громад фіксувалася у Галичині та Закарпатті, але протягом 90-х років відбулося помітне поширення УГКЦ на Схід. Серед внутрішніх проблем церкви на першому місці стояло питання отримання нею статусу патріархату. Крім того, УГКЦ вимагала у держави повної реабілітації її як юридичної особи. Дуже актуальним для УГКЦ було

застосування соціальної доктрини католицизму до умов сучасної України. Серед головних напрямків церковного будівництва УГКЦ – піднесення богословської освіти, зміцнення церковної дисципліни, поліпшення катехітичної праці, соціальне служіння, робота з молоддю.

Динамічно розвивалася Римо-католицька церква в Україні. На 01.01.09. р. діяло 907 громад. Оскільки римо-католицизм в Україні мав етнонаціональне забарвлення, то найбільш поширеним він був у місцях проживання поляків та угорців (Львівська, Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Закарпатська області). Помітною стала тенденція просування церкви на Схід. У діяльності РКЦ з середини 90-х років проявилися ще дві тенденції: з одного боку – лінія на українізацію її богослужбової практики, з іншого – полонізована спрямованість місійної, філантропічної та просвітницької діяльності.

З кінця 80-х років розпочався новий етап розвитку протестантських конфесій. На 1 січня 2009 р. в Україні діяли 8053 традиційні протестантські громади (для порівняння, у 1991 р. – 2360). Більшість течій здійснювали перехід до церковного статусу, що проявилось у створенні формалізованої структури та розгалуженої організації (Всеукраїнська Спілка об'єднань євангельських християн баптистів, Всеукраїнська Спілка церков християн віри євангельської (п'ятидесятників), Українська Уніонна конфенція адвентистів сьомого дня). Відпрацьовувалася нова для вітчизняного протестантизму модель релігійної громади, яка поєднувала традиційну високу дисципліну, високу релігійну зорієнтованість членів, закритість щодо секулярних впливів із високою соціальною активністю, відкритістю до суспільства, посиленням впливу на його життя. Проте окремі протестантські течії (наприклад, Свідки Єгови) зберегли риси сектантства.

Активно відроджувалися релігійні організації національних меншин. Найбільш впливовими та чисельними серед них були організації мусульман та іудеїв. З початку 90-х років чисельність мусульманських організацій в Україні зросла у 71 раз (з 16 у 1991 р. до 1135 на 01.01.09 р.), діяли три самостійні мусульманські центри (Київ, Сімферополь та Донецьк). Кількість іудейських громад зросла більш, ніж у 10 разів – з 23 у 1991 р. до 268 у 2009 р. За допомогою зарубіжних релігійних організацій іудеї створили декілька самостійних релігійних центрів, що керували їх діяльністю.

Одним із проявів релігійного відродження в Україні було інтенсивне поширення нетрадиційних, новітніх релігій зарубіжного та вітчизняного походження. Якщо до 1989 р. вони взагалі були відсутні в Україні, то на початок 2009 р. їх нараховувалося вже 1735. Неорелігійні течії й рухи були дуже неоднорідними за своїм походженням, вченням, формами релігійної організації та діяльності. Але їх типологічно можна об'єднати у декілька груп, а саме: неохристиянські (наприклад, Церква Християн

Повного Євангелія), неоорієнтальні (необуддизм, неоіндуїзм), неоязичницькі (Собор Рідної віри, РУНВіра), синтетичні (Велике Біле братство, Церква уніфікації), сцієнтиські (Церква Сайєнтології), езотеричні (Рєрїховське товариство), містико-оздоровчі рухи (йога, вчення П.Іванова), а також сатанїзм. Розвиток більшості неорелїгїйних громад йшов у напрямку відмови від несприйняття свїту й позбавлення молодїжного екстремїзму, інституалїзацїї громад та їх соцїалїзацїї.

Практично всї релїгїйні органїзацїї України крім богослужбової практики здїйснювали мїсїонерську, освїтню, видавничу, будївельну та соцїальну дїяльнїсть. Так, на 01.01.09 р. в Україні дїяло 340 мїсїй, 74 братства, рїзними конфесїями було створено 196 духовних навчальних закладїв (17549 слухачїв), видавалося 377 релїгїйних видань. Протягом 1992-2008 рр. було збудовано 5421 *культову споруду*, будувалося ще 2399. Але проблема забезпечення релїгїйних органїзацїй будївлями була розв'язана лише на 64 %. Релїгїйні органїзацїї рїзних конфесїй працювали на нївї добродїйництва, надаючи допомогу нужденним, працюючи у лїкарнях, сирїтських домах, мїсцях позбавлення волї тощо.

Новї терміни і поняття

Релїгїйна органїзацїя – згїдно з українським законодавством, до релїгїйних органїзацїй вїдносяться: релїгїйні громади, центри, управлїння, монастирї, мїсїї, братства, духовнї навчальнї заклади.

Конфесїя (вїд лат. «конфесїо» – визнання, сповїдь) – будь-яка Церква, яка має своє вїровчення, культуову практику та органїзацїйну структуру.

Помїсна православна церква – одна з п'ятнадцяти автокефальних (автокефалїя – самоврядування, адмїнїстративна незалежнїсть) православних церков, кожна з яких очолюється власним Патрїархом.

Культова споруда – спецїально обладнана будївля, необхідна для задоволення релїгїйних потреб вїруючих (храм, каплиця, молитовний будинок тощо).

Рекомендованї джерела та лїтература для поглибленого вивчення теми

1. Релїгїйні органїзацїї в Україні (станом на 1 сїчня 2009 р.): в редакцїї Державного комїтету України у справах нацїональностей та релїгїй // <http://www.risu.org.ua/ukr/resources/statistics/ukr2009>

2. *Белїкова Н.Ю.* Релїгїйні конфесїї України (кїнець 80-х – 90-ї рр. ХХ столїття). – Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спецїальностю 07.00.01 – Історїя України. – Донецький нацїональний унїверситет, Донецьк, 2001.

3. *Белїкова Н.Ю.* Неорелїгїйні рухи та течїї в Донецькїй областї (90-ї роки ХХ столїття) // Новї сторїнки історїї Донбасу: Ст. Кн. 7 / Голов.ред. З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 1999.– С. 123-135.

4. *Белїкова Н.Ю.* Мїжправославний конфлїкт в Україні у 90-х рр. ХХ столїття // Наука. Релїгїя. Суспїльство.– 2001.-№ 2.– С. 76-86.

5. Історїя релїгїй в Україні / За ред. А.М.Колодного і П.Л.Яроцького. – Кїїв: Знання, 1999. – С. 590-686.

9.13. УКРАЇНЬСКА ДІАСПОРА

На початку ХХІ ст. близько 15 млн. українців проживали за межами етнічної Батьківщини. Вони складають українську діаспору. Така ситуація є підсумком еміграції, витоки якої припадають ще на початок ХVІІІ ст. Виділяють чотири хвилі української *еміграції*: кінець ХІХ ст. – 1914 р.; міжвоєнний період (1918-1939 рр.); 1945 – кінець 1980-х рр.; 90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. Розглянемо особливості останньої хвилі еміграції та становище української діаспори на сучасному етапі. Принагідно зазначимо, що остання хвиля еміграції відбувалася в період створення незалежної України.

У 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. за кордон виїжджали переважно представники науково-технічної інтелігенції, фахівці різних галузей господарства. Здебільшого це люди молодого та середнього віку. Дослідники зазначають, що сучасні емігранти керуються насамперед соціально-економічними мотивами. Іноді відбувається повторна еміграція, яка також обумовлена соціально-економічними факторами. Українські емігранти переїжджають з країн з посередніми умовами життя до країн з найвищим рівнем (США, Канада та ін.).

Важко підрахувати скільки українців нині мешкає в так званому ближньому зарубіжжі, до якого відносять пострадянський простір. З деякою погрішністю нараховують близько 10 млн. осіб. Найбільш численна українська діаспора знаходиться в Російській Федерації. У РФ українці проживають насамперед у Курській, Білгородській, Воронежській областях, Далекому Сході, Північному Кавказі, Кубані та ін. На початку ХХІ ст. в Росії функціонувало трохи менше шістдесяти українських культурно-громадських товариств і осередків. Серед них найбільш відомими є «Дружба» у Воркуті, «Славутич» у Москві, Громада української культури в Сиктивкарі, імені Тараса Шевченка в Санкт-Петербурзі. Існують невирішені проблеми у життєдіяльності українців РФ: недостатньо національних шкіл, театрів, телебачення тощо.

До останнього часу багато українців проживало в Казахстані та країнах Середньої Азії. Останнім часом чисельність українців у цьому регіоні зменшується, особливо відчутно в середньоазійських республіках. При цьому, значна частина українців, що виїжджає з регіону, повертається не додому в Україну, а в Росію. У 1990 р. у парламенті Казахстану налічувалося 24 депутати-українці, у місцевих радах усіх рівнів було понад 5 тис. українців. Проблеми української діаспори Казахстану схожі з тими, що мають місце в РФ.

Українці складають близько 15 % від загальної кількості населення Молдови. Проте й там відсутні українські школи. У Придністровській

Молдавській Республіці (невизнана світовою спільнотою) в першу чергу реалізуються інтереси російськомовного населення, хоча багато українців мешкає на її теренах. У суміжних районах з Білоруссю живе численна українська діаспора (300 тис. осіб). Серед країн СНД найменше українців на Закавказзі. Більш-менш організованою є прибалтійська українська діаспора. У деяких містах працюють українські недільні школи. У Таллінні діє національно-культурний осередок «Українське земляцтво». За даними соціологічних опитувань тільки четверта частина українців має бажання залишатися в Прибалтиці. Немає сумнівів, що усі національно-культурні організації української діаспори в СНД і країнах Балтії потребують підтримки як з боку місцевої влади, так і України.

Щодо чисельності західної української діаспори теж існують розбіжності між фахівцями. За деякими підрахунками українців на Заході понад 5 млн. осіб. Найбільш численними українськими громадами є американська (США) і канадська. Динаміку чисельності українського населення в американських країнах важко визначити внаслідок різних методичних засад переписів і дії етнічних процесів. Так, за офіційними даними перепису 1990 р. у США налічувалося 741 тис. українців, а за конфесійними даними їх було значно більше. Серед слов'ян українці в США займали друге місце за чисельністю після поляків. Більшість українців нині живе і працює у північно-східних промислових штатах (Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Іллінойс). Українці США мають свої школи, вищі навчальні заклади, наукові й культурні установи. З 1968 р. при Гарвардському університеті функціонує український науково-дослідний інститут. У Клівленді діє громадський комітет підтримки українського мистецтва. У 1989 р. Ратгерський університет увів шевченківські читання. Загалом україністика викладається у 28 університетах та коледжах США. Представники української діаспори грають помітну роль у суспільно-політичному житті країни. Так, до 1993 р. надзвичайним і повноважним послом США в Україні був українець за походженням Р.Попадюк.

Понад 1 млн. українців проживає в Канаді. Торонто, Вінніпег, Едмонтон, Ванкувер, Монреаль – центри проживання українців Канади. Фахівці відзначають, що українці в Канаді знаходяться в найбільш сприятливих умовах у порівнянні з іншими представниками української діаспори. Компактне розселення дає змогу протистояти асиміляції, краще зберігати національні традиції і мову. Українознавчі студії є в університетах Вінніпега, Торонто, Монреаля та ін. Відомим центром досліджень з україністики став Канадський інститут українських студій в Едмонтоні. Українці беруть активну участь у суспільно-політичному житті Канади. Українець за походженням Р.Гнатишин займав посаду генерал-губернатора Канади. Та все ж українською мовою у сім'ях користуються трохи більше 20 % україно-канадців.

Достатньо великі українські діаспори знаходяться в Бразилії і Аргентині. Їх об'єднує той факт, що більшість українців в них займається сільським господарством. Окремі групи переселенців проживають у Парагваї, Уругваї, Чилі та інших латиноамериканських країнах. Українська діаспора в Австралії – молода, хоча перші українці з'явилися в цьому регіоні світу ще в ХІХ ст.

Серед європейських країн найбільша українська діаспора (понад 350 тис. осіб) – у Польщі. При цьому важливо відзначити, що значна частина українців, яка нині вважається діаспорою, є *автохтонним* населенням. Вона стала діаспорою у підсумку змін державних кордонів. У 1990 р. створено Польську асоціацію українознавців, яка займалася українською історією і культурою. Українці розселені й в інших країнах Європи: Румунії, Чехії, Словаччині, Словенії, Сербії, Хорватії, Франції, Німеччині, Великій Британії та ін. До вищевказаного слід додати, що українці розселилися в окремих країнах Азії та Африки: Китаї, Сирії, Лівані, Єгипті, Марокко.

Отже, навіть у період незалежності України відбувалася чергова хвиля української еміграції. Проте, частина українців за кордоном зберігає національну самобутність, мову, традиції. На порядок денний вийшло питання поширення зв'язків України з українською діаспорою. Окремі представники діаспори зіграли і продовжують грати важливу роль у розбудові незалежної України. Зміцнення зв'язків народу України з закордонними українцями сприятиме суспільному прогресу і духовному розвитку, взаєморозумінню між ними.

Нові терміни і поняття

Еміграція – переселення, вимушене чи добровільне переміщення людей зі своєї Батьківщини в іншу країну з політичних, економічних, релігійних та інших причин.

Автохтони – спільність, що виникла в процесі еволюції на певній території і проживає на ній нині (корінні жителі країни або місцевості).

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. История Украины: Учебное пособие для студентов неисторических специальностей / Под общей редакцией Р.Д.Ляха. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 2002. – С. 379-392.

2. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 680-695.

3. Культура українців за межами України // Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С. 254-264.

4. *Табачник Д.В., Попов Г.Д.* Українці зарубіжжя та Україна: Довідник. – К.: Знання, 2007. – 399 с.

9.14. МІСЦЕ УКРАЇНИ У СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Після розпаду в 1991 р. СРСР двополюсна світова система перестала існувати. На мапі світу з'явилися нові незалежні держави. Їхня поява започаткувала глобальні трансформації в світі. За словами американського політолога З.Бжезинського досягнення Україною суверенного статусу «є однією з найвідчутніших геополітичних подій ХХ ст.» (пояснення поняття «геополітика» див. у пункті 9.1.). Україна є географічним центром Європи, отже, є помітним державним утворенням у світовій розстановці сил. Україна — друга в Європі за територією, шоста в Європі за населенням. Розташування на перетині трьох величезних геополітичних масивів — євроатлантичного, євразійського та ісламського — додатково впливає на унікальність нашої держави.

Спробуємо пояснити місце і роль України у сучасному геополітичному просторі, враховуючи той факт, що вже майже вісімнадцять років вона існує як суб'єкт геополітики. Політологи визначають на сучасній політичній мапі Євразії щонайменше п'ять геостратегічних гравців (Росія, Франція, Німеччина, Китай, Індія). Іноді до них долучають безумовно важливі держави — Японію, Велику Британію, Індонезію. Разом з цим визначається п'ять найважливіших геополітичних вісей: Туреччина, Іран, Південна Корея, Україна, Азербайджан.

У перші роки незалежності, намагаючись усвідомити національні інтереси, в умовах боротьби різних політичних сил, українська зовнішня політика звелася до так званої багатовекторності. Фахівці називали п'ять можливих сценаріїв розвитку зовнішньополітичного курсу України у 90-ті роки ХХ ст.: неприєднання до будь-яких воєнних блоків і політичних союзів; швидка інтеграція із західними країнами; утворення блоку з країнами Балтії і центральної Європи; блокування з країнами Причорномор'я, союз з Росією та країнами СНД. Політики і науковці розглядали та аналізували усі можливі варіанти, але за орієнтир було прийнято першу модель — «неприєднання». Враховуючи той факт, що контроль над ядерною зброєю здійснювався із Москви, Верховна Рада вирішила визначити статус України як без'ядерної держави.

2 липня 1993 р. у «Основних напрямках зовнішньої політики України» Верховна Рада заявила про необхідність змін зовнішньополітичного курсу та про «повномасштабність участі в загальноєвропейській структурі безпеки». Позаблоковість поступово відходила на другий план, а все більше й чіткіше виявляв себе південний вектор зовнішньої політики України, особливо після того, як у 1993 р. у Бухаресті відбулася перша,

а у Києві – друга сесія Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва.

У 1991-1993 рр. модель зближення з Росією та іншими країнами СНД мала дуже незначні шанси на практичну реалізацію. Українське керівництво, принаймні його частина, розглядала СНД лише як механізм «цивілізованого» розлучення. При всій невизначеності ставало зрозумілим, що основою в зовнішній політиці України окреслюється вісь «Схід – Захід». У січні 1994 р. під час зустрічі в Москві президентів США, Росії й України було підписано тристоронню заяву, згідно з якою Україні мали компенсувати вартість високозбагаченого урану, що містився в ядерних ракетах, розташованих на її території. У 1996 р. Україна вивезла і знищила третій за розмірами ядерний арсенал світу. США і Росія надали нашій державі гарантії безпеки.

Україна почала робити кроки, щоб стати повноправним членом європейської спільноти. Нині Європейський Союз є найбільшим після колишніх республік СРСР торговельним партнером України. Однак, процес інтеграції України до європейських структур уповільнює надзвичайно обережна позиція Євросоюзу. 9 липня 1997 р. у Мадриді Президентом України та лідерами 16 держав – членів НАТО – було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. 19 вересня 1996 р. вперше в офіційному українсько-американському *комюніке*, присвяченому створенню Міждержавної комісії зі співробітництва між Україною і США, було вжито формулу «стратегічне партнерство». Експерти вважають, що значна увага західних держав, насамперед США, до України визначається не стільки її партнерським потенціалом, скільки своєрідним місцем у суперництві між Росією і Заходом. Водночас, саме цей факт може створювати серйозну загрозу перетворення України на об'єкт маніпулювання.

За часів президентства Л.Кучми ставлення до СНД еволюціонувало. На початку XXI ст. українське керівництво стало розглядати СНД як міжнародний переговорний механізм, за допомогою якого разом із сусідами Україна може вирішити багато питань соціально-економічного та суспільно-політичного характеру. З приходом до влади в Росії Президента В.Путіна в інтеграційному процесі на пострадянському просторі все більше стала відчуватися домінуюча роль Росії. Окремі політичні кола України побоювалися того, що у зв'язку з останнім Україна може втратити свій суверенітет. Тому за основу своєї діяльності у межах СНД було взято концепцію інтеграції на «різних швидкостях».

Український народ мав велику надію на кардинальні зміни після перемоги так званої «Помаранчевої революції», але істотних змін у житті пересічного українця не відбулося. Українські політологи вважають, що

Україна прагнула, але так і не змогла виступити активним суб'єктом геополітики, вона залишилась здебільшого пасивним об'єктом масштабних процесів, що розгорталися у новій Європі. При цьому, все більше поглиблюючи відносини з Європою і США, Україна погіршила стосунки з Росією. Можна казати й про прагматичний й жорсткий підхід російської влади до України, але політичні амбіції українських лідерів досить часто стають на заваді дотримання й захисту національних інтересів. У той же час ЄС, більше ніж через десятиліття своїх відносин з Україною, так і не зміг виробити концептуального підходу до нашої країни. Ідея української влади щодо зовнішньополітичного курсу у трикутнику Україна – Росія – ЄС за умови рівності усіх сторін, схожа на раніше практикувану політику балансування між Сходом і Заходом. Зазначимо, що з окремими державами – членами НАТО – Україна має складні відносини, зокрема з Румунією, з якою існують територіальні суперечності.

10 квітня 2008 р. Верховна Рада України ратифікувала угоду про вступ України до Світової організації торгівлі, через місяць Україна стала 152-м членом цієї організації, але чого більше принесе цей факт – позитивних чи негативних моментів – покаже час. Нині Україна перетворилася на своєрідний полігон геополітичного суперництва між ЄС, США і Росією. Україна плекає надії на перетворення на регіонального лідера. Інтеграція в європейські та євроатлантичні структури відбувається хаотично і непослідовно. Погіршилися відносини з Росією й окремими країнами СНД. На порядку денному залишається питання вироблення геополітичної стратегії, орієнтованої, у першу чергу, на власні інтереси.

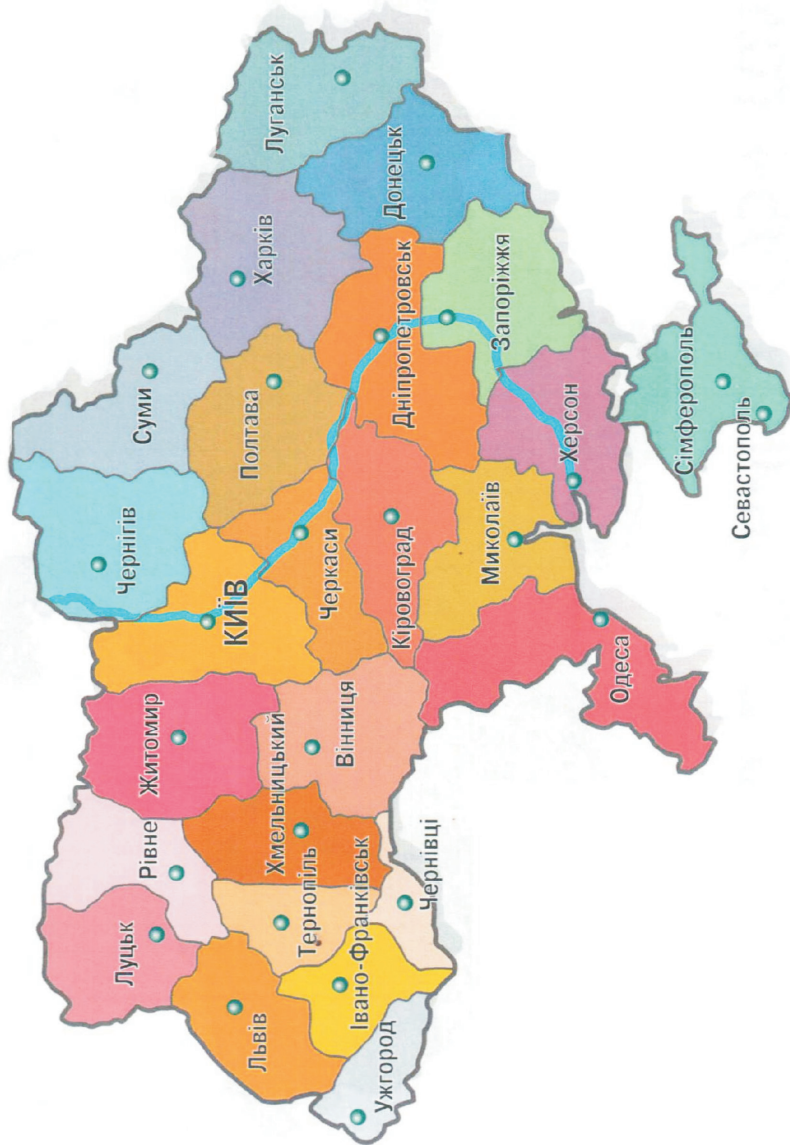
Нові терміни і поняття

Комюніке (повідомляю) – 1) офіційне повідомлення про хід та підсумки переговорів між державами чи громадськими діячами, уповноваженими делегаціями тощо; 2) узгоджена з усіма учасниками переговорів спільна заява про досягнуті результати, про розходження позицій і проблеми, які залишилися нерозв'язаними.

Рекомендовані джерела та література для поглибленого вивчення теми

1. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 441-444.
2. Новітня історія України (1900 -2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – С. 605-613.
3. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – С. 621-647.
4. *Маркова С.В.* Історія України: Навч.-метод. посіб. / С.В.Маркова, В.О.Парандій. – К.: МАУП, 2007. – 266 с. – С. 174-184.
5. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: / Кол. моногр. // За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.

Україна в умовах розбудови державної незалежності

МАТЕРІАЛИ ІЗ ЗАКРІПЛЕННЯ ТЕМИ 9

ПИТАННЯ З САМОКОНТРОЛЮ

1. Окресліть головні напрями державотворчого процесу в незалежній Україні.

2. Розкрийте зміст та історичне значення Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. та результатів Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року.

3. У чому полягала сутність перехідного характеру державного устрою й суспільного ладу в Україні в пострадянський період?

4. Пригадайте та з'ясуйте для себе основні положення Конституції України 1996 року.

5. Яку роль у розвитку українського суспільства періоду незалежності відігравали представники української діаспори?

6. Окресліть головні напрями зовнішньополітичної діяльності Української держави доби незалежності.

7. Яке місце в сучасних умовах розвитку українського суспільства приділяється національно-культурній сфері?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Установіть відповідність між подіями і датами:

а) прийняття Декларації про державний суверенітет	а) листопад 1999 р.;
б) прийняття Конституції України	б) липень 1990 р.;
в) введення в дію національної валюти – гривні	в) серпень 1991 р.;
г) проголошення Акту про незалежність України	г) вересень 1996 р.;
д) переобрання Л.Кучми на другий президентський термін	д) червень 1996 р.

2. Членом яких з вказаних нижче структур є Українська держава:

а) СНД;	б) ЄС;	в) Ради Європи;
г) НАТО;	д) СОТ;	є) ООН.

3. Установіть послідовність наступних подій:

- обрання Президентом України Л.Кравчука;
- «Помаранчева революція»;
- прийняття Конституції України;
- підписання широкомасштабної угоди з Росією;

- д) прийняття Закону «Про вищу освіту»;
- е) введення в дію гривні.

4. За часи незалежності Президентами України обирались:

- а) О.Мороз; б) В.Ющенко; в) В.Янукович;
- г) Л.Кучма; д) Л.Кравчук; е) В.Щербицький.

5. Відповідно до Конституції, прийнятої за період незалежності, Україна є:

- а) президентсько-парламентською республікою; б) федеративною державою;
- в) парламентсько-президентською республікою; г) унітарною державою.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Заповніть таблицю «Україна на шляху незалежності: досягнення і невдачі»:

Сфери життєдіяльності	Підсумки	
	Досягнення	Невдачі
I. Соціально-економічна		
II. Суспільно-політична		
III. Національно-культурна		

2. Ознайомтесь з мапою сучасної України (мапа № 9) та визначте на ній місце Вашого народження і нинішнього проживання.

1. ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ
з історико-політичного формування
сучасної території України за свою 1000-літню історію
(від Київської Русі)

Бесарабія (Хотинський район Чернівецької області та південна частина Одеської обл.)	IX – X ст. – під владою Болгарського царства; X – XIII ст. – Київська Русь; XIII ст. – під контролем татар; XIV – XV ст. – у складі Молдавського князівства; XV ст.– 1812 – під владою Османської імперії; 1812 – 1917 – у складі Російської імперії; 1918 – 1940 – у складі Румунії; 1940 – 1991 – у складі УРСР;
Буковина (Чернівецька обл.)	X – XII ст. – Київська Русь; XIII ст. – Галицько-Волинське князівство; XIII ст. – під впливом Угорщини; XIV ст. – 1514 – у складі Молдавського князівства; 1514 – 1774 – під протекторатом Туреччини; 1774 – 1918 – у складі Австрії; 1918 – 1940 – у складі Румунії; 1940 – 1991 – у складі УРСР;
Волинь (обіймає Волинську, Рівненську, Житомирську, північні частини Тернопільської і Хмельницької обл.)	IX ст. – під впливом Великоморавської держави X – XII ст. – Київська Русь; 1199 – 1340 – Галицько-Волинське князівство; 1340-і – 1569 – у складі Великого Князівства Литовського; 1569 – 1795 – у складі Польщі; 1795 – у складі Російської імперії; 1918 – УНР; 1921 – західна частина до Польщі, східна до УРСР; 1939 – 1991 – у складі УРСР;
Галичина (обіймає межі Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської обл.)	X – XII ст. – Київська Русь; 1199 – 1340 – Галицько-Волинське князівство; 1340-і – 1772 – у складі Польщі; 1772 – 1918 – у складі Австрії та Австро-Угорщини; 1918 – 1919 – ЗУНР, УНР; 1919 – 1939 – у складі Польщі; 1939 – 1991 – у складі УРСР;

Донщина (Донеччина)
(охоплює території
Донецької і Луганської
областей)

X – XI ст. – Хазарський каганат;
XII – XV ст. – Золота Орда
XV – XVII ст. – Дике Поле (Кримське ханство та
Османська імперія), колонізація запорозькими
козаками та росіянами;
XVII ст. – 1917 до складу Московської держави,
потім Російської імперії;
1917 – у складі УНР;
1919 – 1991 – у складі УРСР;

Закарпаття
(Закарпатська область)

IX – X ст. – у складі Болгарського царства;
X ст. – XIII ст. Київська Русь;
XIV ст. – XVI ст. – у складі Угорщини;
XVI ст. – 1918 – у складі Австрії;
1918 – 1919 – у складі Угорщини;
1919 – 1939 – у складі Чехословаччини;
1939 – 1944 – у складі Угорщини;
1945 – 1991 – у складі УРСР;

Нижня Наддніпрянина
(Запоріжжя, Новоросія,
Таврія)
(Запорізька, Миколаївська,
Херсонська, Одеська обл.)

IX – XII ст. – Київська Русь;
XIII ст. – під владою татар;
1648 – Держава Війська Запорозького;
XVII – 1917 – у складі Російської імперії;
1917 – 1991 – у складі УРСР;

Крим

VI ст. – під впливом Візантії;
X ст. – під впливом Київської Русі;
XIII – XV ст. – татарське господарювання;
XV ст. – 1783 – османський протекторат;
1783 – 1917 – у складі Російської імперії;
1918 – у складі УНР;
1921 – Кримська АРСР у складі РСФФР;
1954 – 1991 – у складі УРСР;

Середня Наддніпрянина
(обіймає межі Київської,
Полтавської,
Кіровоградської,
Дніпропетровської
Литовського; обл.)

IX – XIII ст. – Київська Русь;
XIV – 1569 – у складі Великого Князівства
1569 – у складі Польщі;
1648 – Держава Війська Запорізького;
1667 – Лівобережна частина у складі Росії,
правобережна – у складі Польщі;
1793 – 1917 – у складі Російської імперії;
1917 – у складі УНР;
1919 – у складі УРСР;

Поділля

(охоплює частину
Тернопільської,
майже всю Хмельницьку
і Вінницьку, невеликі частини
Львівської та
Івано-Франківської обл.)

IX – XIII ст. – Київська Русь;
1362 – 1569 – у складі Великого Князівства
Литовського;
1569 – 1772, 1793 – у складі Польщі;
1772 – 1918 – західне Поділля у складі Австрії;
1793 – 1917 – східне Поділля у складі Росії;
1917 – у складі УНР;
1919 – східне Поділля у складі УРСР;
1920 – 1939 – західне Поділля у складі Польщі;
1939 -1991 – у складі УРСР;

Полісся

(охоплює частину Київської,
Чернігівської, Волинської,
Житомирської обл.)

IX ст. – XIII ст. – до складу Київської Русі;
XIV ст. – 1569 – у складі Великого Князівства
Литовського;
1569 – південне Полісся у складі Польщі;
1772, 1793 – 1917 – у складі Російської імперії;
1917 – 1918 – у складі УНР;
1920 – 1939 – західне Полісся у складі Польщі;
1939 – 1991 – у складі УРСР;

Сіверщина

(обіймає Чернігівську та
Сумську обл.)

IX – XIII ст. – Київська Русь;
XIV ст. – у складі Великого Князівства
Литовського;
XVI ст. – у складі Московської держави;
1618 – 1654 – у складі Польщі;
1654 – 1917 – у складі Російської імперії;
1917 – у складі УНР;
1919 – 1991 – у складі УРСР;

Слобідська Україна

(охоплює Харківську, східну
частину Сумської, північну
частину Донецької і
Луганську обл.)

X – XI ст. – Хазарський каганат;
XIII – XV ст. – Золота Орда
XVI ст. – 1917 до складу Московської держави,
а потім Російської імперії;
1917 – у складі УНР;
1919 – 1991 – у складі УРСР;

2. ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абвер 280, 282
Автономія 257, 258
Авторитаризм 322, 324
Автохтонна культура 19, 21
Агресія 281, 282
Адміністративно-командна система 331, 333
Анафема 145
Андрусівський договір 121, 135, 140, 158
Анімізм 17, 18, 42
Анти 39
Армія Крайова 293, 294
Архімандрит 109, 110
Асиміляція 306
Балти 32, 33
Барська конфедерація 156, 158, 160
Бахчисарайський мир 136
Березневі статті 120, 124, 131
Білоцерківська угода 120, 123
Більшовики 227, 229
Бліцкриг 283, 285
Братерство тарасівців 187, 199
Братство 91, 370
Бродники 96, 98
Броненосець «Потьомкін» 201, 203
Брусилівський прорив 214
Буковина 167, 282
Бунд 204, 206
Валова продукція сільського господарства 302, 303
Варяги 47, 49
Васал 85, 86
Велике Князівство Руське 134
Венеди 39
Вермахт 289, 291
Версальсько-Вашингтонська система 280
Верста 184, 185
Військова демократія 22, 24, 40
Воєнно-промисловий комплекс (ВПК) 303
Волюнтаризм 317, 318
Вотчина 61, 63
Всеросійські установчі збори 221, 223
Гадацький договір 134
Гайдамаччина 155
Галичина 192, 274
Генерал-губернаторство 164, 166
Генеральна канцелярія 125
Генеральна рада 125
Генеральна старшина 125
Генеральний план «Ост» 288
Геноцид 264
Геополітика 339, 376
Герой Радянського Союзу 291
Герольдія 173, 175
Гетто 287, 288
Гетьман 99, 101, 105, 113, 125, 128
Гетьман коронний 128, 130
Гетьманщина 137, 138
Гімназія 182, 183
Гласність 331
Глобальні проблеми людства 328, 330
Головна руська рада 168, 169
Голодомор 263, 264
Госпрозрахунок 253, 255
Готи 35, 36
Громадянство 343, 345
ГУЛАГ 314, 315
Гуни 35, 36
Двопільна система землеробства 28, 29
Деградація 275, 276
Декларація 257, 258
Денаціоналізація 266, 267
Депортація 268, 270
Депутат 344, 345
Держава Війська Запорозького – 125, 129

Державний Герб 350, 351
Державний Гімн 349, 351
Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) 337
Державні символи 349, 351
Десталінізація 313, 315
Деструкція 363
Десятина 118, 183
Дефіцит бюджету 355, 357
Диверсія 290, 291
Диктатура 248, 249, 274, 276
Директорія 238, 239, 240
Дисидентський рух 315
Дитинець 57
Діаспора 365, 366, 373, 374, 375
Догматика 57
Доктрина 234, 289, 291
Домен 86
Друга Малоросійська колегія 153, 154
Другий поділ Речі Посполитої 158
Державна дума Російської імперії 201, 203, 207, 208
Евакуація 284, 285
Екзогамія 17, 18
Експансія 288
Експропріація 263, 264
Еміграція 271, 273
Емський указ 187
Ендогамія 17, 18
Енеоліт 19
Етнічна група 367, 368
Етнографія 13, 15
Етнонаціональна політика 367, 369
Європейський Союз 359, 360
Єпархія 308, 309
Інвестування 260, 261
Інтенсифікація виробництва 318
Інфляція 254, 255
Жалована грамота дворянству 154
Жиди 155, 157
Жовнір 106, 107
Задунайська Січ 153, 154
Закарпаття 167, 274, 276, 296
Закупи 61, 63, 64
Залізні персні 170
Західно-Українська Народна Республіка 238, 239, 240
Зборівська угода 120, 123
Збручанський ідол 42, 43
Звичай побратимства 29
Земельна рента 62, 63
Земля і воля 186, 188
Земський собор 131, 133
Зимовище 58, 60
Золоті вольності 158, 160
Зрубна культура 23
Індустріалізація 259, 261
Інкорпорація 87, 88
Ін'юрколегія СРСР 215, 217
Каганат 58, 60
Кам'янецька угода 124
Капітуляція 121, 296, 297
Карпато-Ужгородська операція 296
Карткова система 264
Катакомбна культура 23
Катехизис 114, 116
Каторга 172
Кієво-Могилянська колегія 120
Кирило-Мефодіївське товариство 175, 178, 179, 180
Клір 111, 112
Коаліція 129, 130, 342
Колективізація 262
Коліївщина 155, 156
Коломацькі статті 143
Комюніке 377, 378
Консерватизм 321
Конституція Пилипа Орлика 149, 151
Конунг 49
Конфедеративний союз 132, 133
Конфесія 307, 309, 370, 372
Конфронтація 359, 360

Кооперація 254, 255
Корсунь 122
Корсунь-Шевченківська операція 295
Корупція 331, 333
Космополітизм 311, 312
Культ особи 314, 315
Культова споруда 372
Культурна революція 271
Куманія 74, 75
Курінь 99, 137, 139
Куркулі 262
Курська битва 288, 295
Легальний марксизм 196, 197
Легітимація 346, 348
Литовський статут 14, 105, 107
Лібералізація 275, 276
Лінгвістика 13, 15
Літопис 14, 59, 66, 110
Лодомерія 167, 169
Лояльність 286, 288
Лужицька культура 38
Львівсько-Сандомирська операція 296
Ляхи 155, 157
Магія 17, 18, 42
Магнат 89, 90
Малоросійська колегія 149, 151
Малоросійський приказ 137, 139
Маніфест 181, 183, 296, 297
Меандр 20, 21
Мезоліт 17
Менгір 24
Месіанство 200
Метрополія 35, 36
Мировий суддя 182, 183
Модернізм 197
Модернізація 262, 264
Монетаризм 356, 357
Морг 192, 194
Москвофільство 198, 212
Надвірні козаки 157
Надзвичайний стан 332, 333
Наказний гетьман 150, 151
Намісництво 192, 194
Народна воля 190
Народний Рух України (НРУ) 332
Народницький рух 189, 190
Народовство 198
Науково-технічний прогрес 329, 330
Націоналізм 277, 279
Націонал-соціалісти (нацисти) 277, 279
Нейтралітет 343, 345
Неоліт 17, 18
Неолітична революція 17, 18
Нова економічна політика (неп) 253, 254, 259
Нова Сербія 153
Обжинки 177
Обозний 125, 127
Операція «Вісла» 304, 306
Опозиція 319, 321, 341, 342
Організація Українських Націоналістів (ОУН) 274, 277, 279, 284, 292, 293, 294, 304, 305
Осаул 125, 127
Отруб 209, 211
Офензива 243
Пакт 281, 282
Пакт Молотова-Ріббентропа 281, 359
Палеоліт 16
Пантеон 35, 36, 42
Парафія 307, 309
Пацифікація 274, 276
Перебудова в СРСР 331, 332, 333
Перелогова система землеробства 28, 29
Пересопницьке Євангеліє 146, 148
Переяславська рада 120, 123, 124, 131, 132
Періодизація історії 13, 15
Персональна унія 132, 133

Перший поділ Речі Посполитої 158
Печеніги 51
Писар 125, 127
Південні бунтарі 190
Північна війна 144, 147, 148
Підсічно-вогнева система 28, 29, 40
Підскарбій 125, 127
План ГОЕЛРО 259
План Маршалла 301, 303
Пластика 20, 21
Плюралізм 361, 363
Поділля 136
Політеїзм 41
Поліхромія 20, 21
Полюддя 62, 63
Помісна православна церква 370, 372
Поморсько-підкльошова культура 38
Порфірородна 54, 55
Посад 62, 63
Поховальний інвентар 26
Правління гетьманського уряду 150
Право вето 348
Правова держава 347, 348
Празько-корчацька культура 38
Превентивний удар 283, 285
Продзагони 247, 249
Продрозкладка 245, 246, 253
Пропорційна виборча система 342
Просвіта 199
Протекторат 131, 133
Протомісто 19, 21
Псалії 24
Путч 337, 339
Пшеворська культура 38
Рада народних комісарів 227, 229
Раднаргосп 316
Радіальний 20, 21
Райхскомісаріат «Україна» 286
Райя 137, 139
Ратифікація 358, 360
Революційна українська партія (РУП) 199, 220
Регент 49
Рекрутчина 182, 183
Рентабельність 322, 324
Репресії 268, 270
Референдум 338, 339
Ринкова економіка 355, 357
Російська соціал-демократична робоча партія 202, 203
РСФРР 239, 240
Руїна 134, 136
Рукопокладання 92, 93
Руська Рада 198
Руська трійця 176, 177
Русько-українська радикальна партія 199
Рух Опору 297
Санджак бей 141, 142
Священна Римська імперія 53
Селяни державні 164
Селяни удільні 164
Селянський банк 209, 211
Семилітня війна 152, 154
Сердюки 135, 136, 142
Середня Азія 209, 211
Символ віри 92, 93
Синод 92, 93
Склавини 39
Слав'яносербія 153
Славінія 39, 41
Слобідська Україна 137, 139
Слободищенський трактат 135
Смальта 68
Смерд 61, 65
Солярні символи 31
Соціалістичний реалізм 272, 273
Союз 17 жовтня 204
Союз благоденства 170
Союз порятунку 170
Спілка Визволення України (СВУ) 269

Стабілізація 322, 324
Ставка Верховного
Головнокомандування (СВГК) 289
Сталінград 288, 295
Стереотип 361, 363
Суверенітет 132, 133, 257, 258
Суд присяжних 182, 183
Сюзеренітет 64, 65
Таємна дружина 190
Тевтонські лицарі 77, 78
Темник 73, 75
Терор 190, 191, 268, 270
Товариство об'єднаних
слов'ян 178, 186
Товариство Українських
Поступовців 200, 214
Толерантний 95
Тоталітарний режим 268, 270
Тотемізм 17, 18, 42
Трактат про вічний мир 136
Транслейтанія 192, 194
Требник 114, 116
Трест 154, 255
Третій Литовський статут 160
Третій поділ Речі Посполитої 159
Третій Рейх 283, 285
Тризна 31
Трипілля 40, 41
Тріумвірат 69, 70
Українізація 265, 266, 267
Українофільство 186
Українська Галицька Армія 242, 243
Українська Гельсінська група
(УГГ) 320
Українська Головна Визвольна
Рада 305, 306
Українська громада 186
Українська народна партія 221, 223
Українська Національна Рада 241
Українська національно-
демократична партія 199
Українська повстанська армія
(УПА) 293, 294
Українська соціал-демократична
партія 199
Український національний
союз 234
Український штаб партизан-
ського руху (УШПР) 289
Ультиматум 244, 246
Універсал 224, 225, 226
Унітарна держава 125, 127, 257, 258
Уніфікація 304, 306
Унія 81, 88, 89, 90, 91, 92, 111
Урбанізація 35, 36, 261
Уходники 97, 98
Фаворит 146, 148
Фашизм 286, 288
Федерація 144, 145, 257, 258
Феодална роздробленість 69, 70
Фетишизм 17, 18
Філіокве 92, 93
Фіно-угри 32, 33
Фракійці 33
Фракція 208
Хлопоманство 186
Холодний Яр 156, 157
Цензура 272, 273
Централізація 260, 261
Центральна Рада 221, 222, 223, 224,
225, 226, 227, 228, 229, 230, 231
Центральна Рада Народова 168, 169
Ціюлейтанія 192, 194
Чайка 100, 101
Чигиринська змова 190
Чорна рада 135, 136
Чорний переділ 190
Чорнобильська катастрофа 328,
329, 330
Шляхта 89, 90
Шовінізм 311, 312
Шокова терапія 355, 357
Ямна культура 22, 23
Ярлик 80, 81
Ятвяги 56, 57

3. ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Антонович В. 14, 186, 188
Антонович Д. 188, 221
Апанович О. 324, 326
Апостол Д. 148, 150
Аракчєєв О. 164
Атей 27
Багалій Д. 14, 233
Бадзьо Ю. 315
Бандера С. 278, 292, 293
Бантиш-Каменський М. 71, 72, 173
Батий (Бату) 73, 75
Берія Л. 313
Биков Л. 326
Брайчевський М. 324, 326
Брежнев Л. 322
Боголюбов М. 324, 325
Брюховецький І. 135, 147
Бульба-Боровець Т. 293
Вагилевич І. 176, 177
Ватутін М. 295
Величковський М. 293
Вершигора П. 290
Виговський І. 129, 134
Вишневецький Д. 98, 99, 113
Вінниченко В. 221, 22, 234
Володимир Великий 52, 53, 54, 63, 67
Волошин А. 276
Ворошилов К. 281
Геродот 14, 25, 27
Гітлер А. 277, 283, 286, 287
Глушков В. 324, 325
Головацький Я. 176, 177
Гонта І. 156, 157
Гончар О. 326
Горбачов М. 328, 331, 332, 333, 337, 338
Городецький Л. 197
Григоренко П. 320
Грушевський М. 15, 47, 205, 206, 213, 221, 222, 235, 236, 237, 271
Данило Галицький 76, 77, 79, 80, 81
Дзюба І. 319, 321
Довженко О. 272
Донцов Д. 213, 274
Дорошенко П. 135, 140, 141, 142
Драч І. 326, 361
Ельцин Б. 333, 337, 338
Єфремов С. 269
Жданов А. 310
Загребельний П. 326
Затонський В. 265
Ігор 48, 50, 59
Ілларіон 66
Ілленко Ю. 326, 362
Каганович Л. 265, 266, 310, 311, 314
Кандиба І. 320
Кармалюк У. 166
Кириченко О. 313
Кобилиця Л. 168
Ковпак С. 289, 290, 291
Кожедуб І. 296
Конашевич-Сагайдачний П. 95
Коновалець Є. 274, 277, 292
Косіор С. 270
Костомаров М. 14, 100
Костюшко Т. 159
Котляревський І. 216, 217
Кох Е. 284, 286
Кравчук Л. 337, 338, 340, 344, 356
Курбас Л. 269
Кучма Л. 346, 353, 355, 356, 359, 377
Ландау Л. 324, 325
Лебедь М. 278, 305
Ленін В. 225, 227, 253, 268
Лжедмитрій І 104
Лжедмитрій ІІ 104
Литвинов М. 281
Ломоносов М. 47
Лук'яненко Л. 315, 319, 320, 352
Мазепа І. 143, 144, 145, 146, 147
Маленков Г. 313
Махно Н. 246, 247, 248, 249
Мельник А. 278, 279
Мельников Л. 313
Мніх Іаков 54, 55
Многогрішний Д. 135
Могила П. 113, 114

Молотов В. 263, 281, 314
Мороз В. 315, 321
Мороз О. 338, 342, 346
Мусін-Пушкін О. 71, 72
Наумов М. 289, 290
Нестор 37
Олег 48, 50, 51
Олексій Михайлович 14, 129, 131
Ольга 50, 51, 54, 67
Орлик Пилип 149, 151
Острозький К. 114
Постишев П. 270
Павличко Д. 326
Палій С. 143
Параджанов С. 319
Патон Б. 324, 325
Петровський Г. 257, 269
Пестель П. 170, 171, 172
Петлюра С. 221, 239, 240, 246
Піلسудський Ю. 277
Полуботок П. 150, 215
Прокопович Ф. 215, 216
Раковський Х. 257
Рильський М. 271
Розенберг А. 286
Розумовський К. 152
Роман Мстиславович 76, 79
Ромжа Г. 309
Руденко М. 320
Сахаров А. 320
Святослав 51, 58
Сковорода Г. 216
Скоропадський І. 145
Скоропадський П. 232, 233, 234
Скрипник М. 265, 266, 271
Солженіцин О. 320
Сосюра В. 271, 272, 311
Сталін Й. 257, 259, 260, 261, 262, 267, 268, 313
Стецько Я. 278
Столипін П. 209, 211
Строкач Т. 289
Стус В. 319, 361
Суворов О. 158, 159
Темучін (Чингісхан) 73, 75
Тетеря П. 129, 135
Тимошенко Ю. 342, 357
Тичина П. 272
Троцький Л. 259
Тугай бей 122, 124
Федоров О. 289, 290, 291
Франко І. 217
Хвильовий М. 269, 361
Хвойка В. 19
Хмельницький Б.М. 14, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133
Хмельницький Т. 127
Хмельницький Ю. 134
Хрущов М. 302, 313, 314, 316, 318, 319, 322
Чорновіл В. 319, 321, 332, 338, 352
Чубар В. 265
Шашкевич М. 176, 177
Шевченко Т. 174, 175, 178, 179
Шелест П. 323
Шептицький А. 307, 308
Шептицький К. 307
Шумський О. 265, 271
Шухевич Р. 294
Щербицький В. 323
Юхновський І. 338, 355
Ющенко В. 342, 357
Якір І. 269
Ярослав Мудрий 56, 57, 69

4. ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

ТЕМА 1

1. А-4, Б-1, В-2, Г-3, Д-6, Е-5.
2. А.
3. Б.
4. В.
5. А-2, Б-2, В-2, Г-1.

ТЕМА 6

1. Б-3.
1. А-5, Б-3, В-1, Г-2, Д-4.
2. В.
3. Б.
4. Б.

ТЕМА 2

1. А.
2. Б.
3. А-1, Б-1, В-2.
4. В.
5. Б, Д, Е, Ж, З.

ТЕМА 7

1. А, В, Г, Д.
2. А, В, Д, Є.
3. В.
4. А, В, Д, Б, Г, Є.
5. А, Б, В, Є.

ТЕМА 3

1. Б.
2. А.
3. Б.
4. А.
5. Б.

ТЕМА 8

1. А, В, Є.
2. Б.
3. Г, Є, Б, А, В, Д.
4. А - Є, Б - В, В - Б, Г - Д,
Д - Г, Є - А.
5. І - А, Г, Д, З; ІІ - Б, В, Є, Ж.

ТЕМА 4

1. А-1, Б-2, В-3, Г-4, Д-6, Е-5.
2. В.
3. А-1, Б-2.
4. А-5, Б-1, В-3, Г-4, Д-2.
5. Г.

ТЕМА 9

1. А - Б, Б - Д, В - Г, Г - В, Д - А.
2. А, В, Д, Є.
3. А, В, Є, Г, Д, Б.
4. Б, Г, Д.
5. А, Г.

ТЕМА 5

1. Австрії, 1772, та Лодомерії Королівство Галиції.
2. А.
3. В.
4. Б.
5. Б.

5. ЗАГАЛЬНИЙ СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ СТУДЕНТАМ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. *Боплан Г.Л.* Опис України. – Львів: Каменярь, 1990. – 301 с.
2. Відозва Петроградського Тимчасового Українського революційного комітету до українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді (2 березня 1917 р.); 3 відозви Ради ТУП до українського громадянства (8 березня 1917р.); Відозва УЦР до українського народу (9 березня 1917 р.); Із повідомлення «Вістей» про Український національний з'їзд (6-8 квітня 1917 р.) // <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1900.html>
3. Галицько-Волинський літопис // Ізборник // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
4. *Геродот.* Істория. В 9 кн.– М.: ЛАДОМИР, АСТ, 1999. – 740 с.
5. *Гомер.* Одисея. – К., 1968.
6. *Іларіон Київський.* Слово про Закон та Благодать // Ізборнік// [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
7. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 448 с.
8. Історія України мовою документів / За заг. ред. проф. М.Є.Безпалова. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 94 с.
9. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд.: Б.І.Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.
10. Історичний атлас України / Упор. І.Тесля, Є.Тютюко. – Нью-Йорк, Монреаль, Мюнхен, 1980. – 190 с.
11. Колективізація і голод на Україні (1929 – 1933): Збірник документів і матеріалів / Упорядники – Г.Михайличенко і Є.Шаталіна, відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1992. – 734 с.
12. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
13. Літопис Руський (За Іпатівським списком). – К., 1989. // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
14. Літопис Самовидця // <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm>
15. *Махно Н.И.* Воспоминания. – М.: Республика, 1992.
16. Н.Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии: Сб. документов и материалов. – Днепропетровск: АО «ДАЕС», 1993. – 76 с.

17. Ординація 1638 р. Війська запорозького, заведена польським урядом // www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1.html#18
18. Збірник документів і матеріалів з історії України / Ададуров Ю.А., Безпала Т.І., Бут О.М. та ін.; За заг. ред. Г.Я. Пономаренка; Донецький державний університет. – Донецьк, 1995. – 128 с.
19. Правда руська // Ізборник// [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
20. Програма «Земли и воли». Май 1878 г. Окончательная редакция // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/zemvol.htm>
21. Революция на Украине: по мемуарам белых / Репринтное воспроизведение издания 1930 г. / Сост. С.А. Алексеев, под. ред. Н.Н. Попова. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 438 с.
22. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2009 р.): в редакції Державного комітету України у справах національностей та релігій // [http:// www.risu.org.ua/ukr/resourses/statistics/ukr2009](http://www.risu.org.ua/ukr/resourses/statistics/ukr2009)
23. *Скоропадський П.* Спомини. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
24. Словник-довідник з археології // Ред. Н.О. Гаврилук. – К.: Наукова думка, 1996. – 431 с.
25. Слово о полку Игореве // <http://kharkov.vbelous.net/kn-igor>
26. Слово про князів // Ізборник // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
27. Супрасльський літопис // Ізборник // [http:// litopys.org. ua/](http://litopys.org.ua/)
28. *Табачник Д.В., Попов Г.Д.* Українці зарубіжжя та Україна: Довідник. – К.: Знання, 2007. – 399 с.
29. Хрестоматія з історії України для студентів вузів / Укладачі: Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С. Калакура та інші. – К.: ІСДО, 1993. – 376 с.: // <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html#1>
30. Хрестоматія з історії України. Посібник для 7-11 класів середньої школи / Упор. *В.І.Гусев, Г.І.Сургай.* – К.: Освіта, 1996. – 334 с.
31. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. Кн.1. – К.: Либідь, 1996. – 352 с.
32. Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900 – 1939) / Упоряд.: А.Г.Слюсаренко, А.О.Буравченков, Н.І.Миронець та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – 448 с.
33. Україна. Історичний атлас. 8 клас (XVI – XVIII ст.) / Ред. *Ю.Лоза.* – К.: Мапа, 2000. – 32 с.
34. Україна. Історичний атлас. 9 клас (XIX ст. – 1914 р.) / Ред. Д.Ісаєв, М.Онищенко та інші. – К.: Інститут передових технологій, 2000. – 16 с.
35. Україна. Історичний атлас. 10 клас (1914 – 1944 рр.) / Ред. Ю.Лоза. – К.: Мапа, 2000. – 24 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеев Ю.М., Слюсаренко А.Г., Кульчицький С.В.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 – 1999 рр.). – К.: Експрес-об'ява, 2000. – 295 с.
2. *Алексеев Ю.М.* Україна: освіта і держава (1987 – 1997). – К.: Експрес-об'ява, 1998. – 112 с.
3. *Базильчук Г. К.* Словник-довідник з історії. – К.: МАУП, 2005. – 368 с.
4. *Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В.* Походження слов'ян. – К.: Наукова думка, 1991.– 144 с.
5. *Баран В.Д.* Давні слов'яни. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.3).
6. *Безпалов М.Є., Бут О.М., Добров П.В., Шабельников В.І.* Історія України: погляд із сьогодення. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 308 с.
7. *Белікова Н.Ю.* Міжправославний конфлікт в Україні у 90-х рр. XX століття // Наука. Релігія. Суспільство.– 2001. – № 2. – С. 76-86.
8. *Белікова Н.Ю.* Неорелігійні рухи та течії в Донецькій області (90-і роки XX століття) // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 7 / Голов. ред. З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 1999.– С. 123-135.
9. *Белікова Н.Ю.* Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і рр. XX століття). – Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01. – Історія України. – Донецький національний університет, Донецьк, 2001.
10. *Бойко О.Д.* Історія України. – К.: Академвидав, 2007. – 568 с. (<http://ukrhistoria.at.ua/publ/8-1-0-781>)
11. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
12. *Боровський Я.* Світогляд давніх киян. – К.: Наукова думка, 1992. – 174 с.
13. *Бунатян К., Мурзін В., Симоненко О.* На світанку історії. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.1).
14. *Бурдо Н., Відейко М.* Трипільська культура. Спогади про золотий вік. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.
15. *Бут О.М.* «Економічна контрреволюція» в Україні в 20 – 30-ті рр. XX ст.: від нових джерел до нового осягнення / О.М.Бут, П.В.Добров; Під загальною ред. О.М. Бута. – 2-ге вид. випр. і допов. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.

16. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів: Світ, 1996. – 447 с.
17. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К.: НАНУ. – 255 с.
18. *Верстюк В.Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921).– К.: Наукова думка, 1991.– 368 с.
19. *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Еволюція зовнішньої політики України (1991 – 2006 рр.) // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 32-50.
20. *Горобець В., Чухліб Т.* Незнайоме Кліо: Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К.: Наукова думка, 2004. – 311 с.
21. *Грицак Я.Й.* Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX – XX століття: Навч. посібник для учнів гуманітар. гімназій, ліцеїв, студентів історичних ф-тів вузів, вчителів. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
22. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
23. *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 304 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 8).
24. *Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С.* Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). – К.: Либідь, 1991. – 431 с.
25. *Донцов Д.* Де шукати наших історичних традицій. Дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – 568 с.
26. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн./ Толочко П.П. (керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 240 с.
27. Довідник з історії України: У 3-х т. / За ред. І.Підкови та Р.Шуста. – К.: Генеза, 1995. (<http://history.franko.lviv.ua/III1.htm>)
28. *Елинек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага: Аргия, 1983. – 560 с.
29. *Зашкільняк Л.О.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Місіонер, 1999. – 224 с.
30. Історія релігій в Україні / За ред. А.М.Колодного і П.Л.Яроцького. – Київ: Знання, 1999. – 735 с.
31. Історія України / Керівник авт. колективу Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.
32. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.
33. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина. – К.: Знання, 2006. – 607 с.
34. Історія України: Навчальний посібник / М.Кузьменко, Н.Белікова, О.Беліков. – Севастополь: Вебер, 2003. – 133 с.

35. Історія України: Нове бачення / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; Під ред. В.А.Смоля. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Альтернативи, 2000. – 464 с.
36. Історія України в особах: XIX – XX ст. / І.Войцехівська (кер. авт. кол.). – К.: Україна, 1995. – 479 с.
37. Історія української культури /За заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
38. Історична наука: Термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник / В.М. Литвин, В.І.Гусев, А.Г.Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
39. История Украины: Учебное пособие для студентов неисторических специальностей / Под общей редакцией Р.Д.Ляха. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 2002. – 416 с.
40. Как была крещена Русь. – М.: Политиздат, 1989. – 320 с.
41. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т Українських Студій Альбертського Ун-ту, 1992. – 176 с.
42. *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
43. *Касьянов Г.В.* Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 4-15.
44. *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) / Україна крізь віки. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т.12. – 335 с.
45. *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: навчальний посібник. Вид. третє – Харків: ТОВ «Одісей», 2002. – 480 с.
46. *Кость П.* Історія української церкви. – Львів: Світ, 1992. – 158 с.
47. *Котляр М.Ф., Кульчицький С.В.* Довідник з історії України. – К.: Україна, 1996. – 464 с.
48. *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.5).
49. *Котляр Н., Смолий В.* История в жизнеописаниях. – К.: Наукова думка, 1990. – 256 с.
50. *Крижицький С., Зубар В., Русяєва А.* Античні держави Північного Причорномор'я. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.2).
51. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

52. *Кульчицький С.В.* Голод-геноцид 1932 – 1933 рр. в Україні: Матеріали до навчального курсу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 256 с.

53. *Кульчицький С.В.* Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.) // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 15 – 32.

54. *Лановик Б.Д., Матейко Р.М., Матисякевич З.М.* Історія України: Навч. посіб. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 574 с.

55. *Литвин В. М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2002. – 558 с.

56. *Литвин В. М.* Україна на межі тисячоліть (1991 – 2001 рр.) / Україна крізь віки. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. – Т. 14. – 359 с.

57. *Маркова С.В.* Історія України: Навч.-метод. посіб. / С.В. Маркова, В.О. Парандій. – К.: МАУП, 2007. – 266 с.

58. *Масальський В.І.* Соціальна стратифікація сучасного українського суспільства // Вісник Донецького ун-ту. Серія Б, 1998. Вип. 1. – С. 49-55.

59. *Масальський В.І.* Вища освіта на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові орієнтири розвитку // Вісник Донецького університету. Сер. Б: Гуманітарні науки. – 2000. – № 1. – С. 258-262.

60. *Масальський В.І., Мишечкін Г.В.* про підвищення якості історичної освіти у ВНЗ України в 90-ті рр. // Вісник Донецького ун-ту, 2003, № 1. – С. 174-182.

61. *Масальський В.І.* (у співавт.) Історія України мовою документів: Навч. посібник. – Донецьк: Юго-Восток ЛТД, 2006. – 96 с.

62. *Масальський В.І.* Про «новий порядок» державного устрою і освіти в Україні під час німецько-фашистської окупації Донбасу // Історичні і політологічні дослідження, 2008, № 1-2. – С. 95-100.

63. *Масальський В.І.* Про роль, якість і значущість університетської історичної освіти у афоризмах, висловлюваннях, наказах // Інноваційні процеси та технології в сучасному університеті: Зб. матеріалів у 3-х томах. – Т. 1. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – С. 10-12.

64. *Мишечкін Г.В.* Висвітлення теми «Голод 1932–1933 років в Україні» у навчальній і науковій літературі 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. // Схід. – 2007. – № 2. – С. 82-85.

65. Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин та ін. – К.: Вища шк., 2002. – 719 с.

66. *Рубльов О.С., Ресніт О.П.* Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 10).

67. *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т. 6).

68. *Рыбаков Б.* Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 784 с.

69. *Рыбаков Б.* Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
70. *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.9).
71. *Світлична В.В.* Історія України: Навч. посібник. 5-е вид. – К.: Каравела, 2008. – 400 с.
72. *Сергійчук В.І.* Національна символіка України. – К.: Україна, 1992. – 278 с.
73. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.
74. *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVIII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.7).
75. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
76. *Терещенко Ю. І.* Україна і європейський світ: нарис історії: навч. посібник. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
77. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с. (Україна крізь віки: у 15 томах. – Т.4).
78. *Толочко П.* Перший історик України-Руси // Київська старовина. – 1992. – № 2.
79. *Толочко П.П.* Історичні портрети. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.
80. *Тригуб П.М.* Південноукраїнське село в період нової економічної політики // Науч. праці МФ НАУКМА. – Т. 5. – Миколаїв, 2000.
81. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: / Кол. моногр. // За ред. *Ф.М.Рудича*. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
82. Україна за роки незалежності. 1991 – 2002 /Кер. авт. кол. П.І. Гайдучський. – К.: Нора-Друк, 2002. – 366 с.
83. *Шановал Ю.І.* ОУН і УПА на терені Польщі (1944 – 1947 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 228 с.
84. *Шановал Ю.І.* Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.
85. *Шевчук В.* Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – 389 с.
86. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990-1991.
87. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с. (http://history.franko.lviv.ua/yak_content.htm)

Навчальне видання

МАСАЛЬСЬКИЙ Василь Іванович
БЄЛКОВА Наталя Юріївна
БЄЛКОВ Олександр Володимирович
МИШЕЧКІН Геннадій Валерійович

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ У ПИТАННЯХ ТА ВІДПОВІДЯХ:

навчальний посібник з підготовки
до модульного контролю знань
студентів неісторичного фаху

Формат 60x84¹/₁₆. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 19,32.
Тираж 500 прим. Замовлення № 3798.

Видавництво «Донеччина»,
83054, Донецьк, Київський проспект, 48.